

J. Xudoyberdiyev

**O'ZBEK ADABIY TILIDAN
SINGARMONIZMNING
CHIQRILISHI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Jo‘ra Xudoyberdiyev

O‘ZBEK ADABIY TILIDAN SINGARMONIZMNING CHIQARILISHI

Monografiya

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2024**

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

X 83

Xudoyberdiyev Jo‘ra.

O‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi [Matn]:
Monografiya / J. Xudoyberdiyev. – Toshkent: Bookmany print, 2024.
– 324 b.

Monografiyada XX yuzyillik boshlaridan hozirgi kungacha o‘zbek adabiy tilidagi singarmonizmga oid bahs-munozaralar, ularda ilgari surilgan dalillar va asoslar birinchi manbalar asosida tahlil qilingan. O‘zbek adabiy tilidagi singarmonizm qonuni o‘tgan yuzyillikning o‘ttizinchi yillari boshlarida sobiq sho‘ro mafkurasi, siyosiy tazyiqi ostida chiqarilgani aniqlangan.

Monografiyaning ilova qismida turli davrlarda o‘zbek adabiy tilidagi singarmonizmga bag‘ishlangan har xil qarashlardagi maqolalar berilgan.

Monografiya ilmiy xodimlar, soha mutaxassisleri, professor-o‘qituvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

Hamidulla Dadaboyev, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Inomjon Azimov, filologiya fanlari doktori, dotsent

Sulton Normamatov, filologiya fanlari doktori, professor

Monografiya Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2024-yil 4-iyun 11-sonli majlisi bayoni bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-153-0

© Xudoyberdiyev J.

© “Bookmany print” nashriyoti, 2024.

KIRISH

XX yuzyillik boshlari matbuoti sahifalari koʻzdan kechirilsa, eng koʻp bahs va munozaraga sabab boʻlgan masalalardan biri milliy til masalasi ekanligini kuzatish mumkin. U davrda milliy tilga nisbatan har qanday ijobiy fikr qoʻllab-quvvatlangan, salbiy qarashlar esa qoralangan, millatga, millatning or-nomusiga tahdid, deb bilingan. Masalan, Turkiston jadidlarining karvonboshisi Mahmudxoʻja Behbudiy xalqimiz va tilimizni kamsitib, uni “sart” deb atayotganlarga qarshi oʻzi chop ettirgan “Oyna” jurnalining bir necha sonlarida “Sart” soʻzi majhuldur” deb nomlangan katta hajmli maqolasini eʼlon qilgan, “sart” soʻzining turkistonliklarga mutlaqo aloqasi yoʻqligini aniq dalillar bilan isbotlab bergan¹. Qomusiy bilim sohibi Abdurauf Fitrat millatning buyuk tarixi, boy adabiyoti, betakror sanʼati, oʻz kashfiyotlari bilan dunyoni lol qoldirgan donishmandlari bilan qanday gʻururlangan boʻlsa, takrorlanmas qudratga ega muqaddas tili bilan ham iftixor etgan, gʻururlangan. Dalillar va tahlillarga boy qator maqolalari va kitoblarida adib oʻzbek tilining tarixda tutgan oʻrni, qadimiyligi, qudrati, boshqa qardosh tillar oʻrtasidagi oʻrni, ularning shakllanishi va rivojlanishidagi ulkan ulushini butun koʻlami bilan ochib berishga harakat qilgan. U 1921-yilda Toshkent shahrida boʻlib oʻtgan Til-imlo konferensiyasida adabiyotimiz, tilimizning mavqei, boshqa adabiyotlar, tillar orasidagi oʻrni haqida mamnuniyat bilan shunday degan edi:

“Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan oʻtkanda bu kungi ovroʻpo adabiyoti ham shapkasini olib salom berib oʻtadir. Shunga oʻzini majbur koʻradir.

Sharq tarixi, adabiyoti – butun dunyo adabiyoti orasida singirsiz, misli yoʻq bir bogʻchadir.

Bu goʻzal bogʻchadagi gullarni saralab koʻrmakchi boʻlsak, birinchi sirada, birinchi qatorda arab ham eron gullarini, ikkinchi sirada esa, urdu ham turk chechaklarini koʻramiz. Sharq tarix adabiyotida birinchilik arab-eron adabiyotiga, ikkinchilik esa urdu ham turk adabiyotiga berilgandir.

¹ Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. II жилд. 2021. –Тошкент. 2021. –Б. 34-44.

Sharq tarix adabiyotida ikkinchi o‘rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko‘pi, eng qimmatlisi chig‘atoy shevasidagi adabiyotdir...

Unda yuksak, oliy, san‘atkor adabiyot bor! Chig‘atoy tarix adabiyotida Boyqaro, Navoiy, Lutfiy, Umarxon, Fazliy kabi san‘at dunyosida mo‘jiza ko‘rsatub, to‘ponlar qilg‘on qahramonlarga ko‘b uchraymiz.

So‘zning qisqasi: chig‘atoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasida eng yuksak, eng muhim o‘runni tutqondir.

Boshqa shevadagi turk adabiyoti bunga ushoqliklari, buning shogirdliklari bilan maqtanib turalar...

Chig‘atoy adabiyoti – turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy bo‘lg‘ondan keyin, chig‘atoy tilining ham turk tillari orasida yuksak, yuqori, oliy bo‘lg‘onlig‘in qabul etmak mutlaqo lozimdir...

Chig‘atoy sarfi bilan tatar ham usmonli sarflarini siralab qarag‘anda chig‘atoychaning sarfda, ya‘ni ishtiyoqda boylig‘ini ko‘ramiz...

Bunlardan boshqa turk tili, turk adabiyoti to‘g‘risida yozilg‘on asarlarning har birini o‘qug‘onda “chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti – turk tillari va turk adabiyotining onasi, bobosidir” degan so‘zlarga uchramoq mumkindir.

Adabiyotimizning turk adabiyotlari orasida eng yuqori bir o‘runda turg‘onidan tilimizning-da turk tillari orasida yuqori bir mavqe tutg‘onini chiqarg‘on kabi, bundan ikkinchi bir masala tug‘adir: adabiyotimiz arab, fors adabiyotiga qarag‘anda ikkinchi sirada ekan, tilimizda arab, fors tillariga qarag‘anda ikkinchi sirada qolur(mi)?

Bunga javob beramiz: “Yo‘q”! Tilimizdagi so‘z boylig‘i, ishtiyoq kengligi, qoida tugalligi, sarf-nahv ingichkalari boshqa sharq tillaridan qolishmas. Bu to‘g‘rilarda fors tilini butunlay keyinga qoldiradir”².

Buyuk ajdodlarimiz jadidlar o‘z tili, tarixi, madaniyati, xalqi va muqaddas Turkistonining ulug‘ligini juda yaxshi bilishgani, qadrlagani uchun ham mustamlakachilar ularga qarshi kurashdi,

² 1921-yil yanvarda bo‘lg‘on birinchi o‘lka o‘zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg‘on qarorlari. –Toshkent. 1922. –B. 35-36.

ularni qatl qildi, asarlarini taqiqladi, ular muqaddas deb bilgan barcha qarashlarni, xususan, tilni ham tubdan o'zgartirishga harakat qildi.

Shu bois turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili Rossiya istilosidan keyin dastlab chor ma'murlarining, keyin bolsheviklar tuzumining turli tazyiqlariga uchradi. Mazkur tillarning tovush tizimi, alifbosi, imlosi, so'z boyligi, gap qurilishi va boshqa sohalarini tubdan o'zgartirishga, natijada, milliy tillarni yo'q qilib ruslashtirishga tizimli ravishda harakat qilindi. Sobiq sho'ro davri tadqiqotlarida bu tillarning bir-biri bilan bog'lab turuvchi umumiy, mushtarak xususiyatlari o'rganilmadi, chuqur o'rganishga yo'l qo'yilmadi. Aksincha, bu tillarning bir-biridan ajratib turadigan tomonlari tadqiq qilindi va ulkan ijobiy hodisa sifatida baholandi.

Shu ma'noda, tilimiz tarixining tadqiq etilmagan yoki mustamlakachilik mafkurasi asosida baholangan jihatlarini mavjud aniq dalillar asosida qayta ko'rib chiqishga, xolis baholashga katta ehtiyoj bor.

Ushbu ishda o'zbek tili tovush tizimidagi bir qonuniyatning adabiy tildan chiqarilishi, bu jarayonda ilgari surilgan fikrlarni imkon qadar tahlil qilishga, xolis baholashga harakat qilindi. O'zbek tilshunosligining turli davrlarida "qalinlik va ingichkalik ohangi", "tovushlar uyg'unligi", "unlilar uyg'unligi", "ohangdoshlik", "ohang qonuni", "singarmonizm" singari so'z va so'z birikmalari bilan nomlanib kelingan bu tovush qonuni hozirgi tilshunoslikda, asosan, singarmonizm termini bilan nomlanib kelinmoqda. Mazkur qonun barcha turkiy tillarda mavjud bo'lib, bu tillar qarindoshligining tovush tizimidagi eng muhim belgilaridan biri sifatida mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan.

O'zbek tilidagi singarmonizmni o'rganila boshlaganiga yuz yildan oshdi. O'tgan yuzyillikning yigirmanchi yillari o'rtalaridan singarmonizm haqidagi bahslar ancha qizg'in kechdi. Murosasiz bahslardan keyin o'zbek adabiy tili me'yorlari, alifbosi singarmonizm asosida tuzildi. Rasmiy ravishda o'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilgani va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonining to'qqiztadan oltitaga tushirilganiga 90 yil bo'ldi. Lekin ushbu masalalar yuzasidan mutaxassislar o'rtasida bo'layotgan qizg'in bahslar, munozaralar hozirgacha to'xtagani yo'q. Bu borada

mavjud qarashlar umumlashtiriladigan bo'lsa, asosan ikki xil fikr bildirilganligini kuzatish mumkin:

1. Singarmonizm ko'pchilik shevalarimizda mavjud, shu bois uni tiklash, unli tovushlarni ifodalash uchun to'qqizta harf qabul qilinsin.

2. Singarmonizmni tiklashga, unli tovushlarni ifodalash uchun to'qqizta harf olishga ehtiyoj yo'q, bular tildan tabiiy ravishda chiqib ketgan.

Har ikki qarash tarafdorlari o'z fikrlarini asoslashda turli dalillar keltirishgan, maqolalar e'lon qilishgan, anjumanlarda chiqishlar qilishgan. Mustaqillik yillarida M.Qurbonova³, Sh.Bobomurodova⁴, T.Tog'ayev⁵, K.Kadirov⁶, N.Yangiboyev⁷, I.Ermatov⁸ tadqiqotlarida 20-yillardagi o'zbek tili, imlosi, alifbosi masalalariga munosabat, "Chig'atoy gurungi" faoliyati, uning o'zbek tili grammatikasini yaratishdagi xizmatlari tadhilil qilingan. Ushbu ishlarda singarmonizm hodisasini o'zbek tilidan chiqarish masalasi o'rganilmagan. I.Azimovning doktorlik dissertatsiyasida singarmonizm masalasiga to'xtalangan, o'rinli fikrlar bildirilgan⁹.

O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi, jarayonlari, sabablari mutaxassislar tomonidan maxsus tahlilga tortilmagan. Faqat 1998-yilda Turkiyada chop etiladigan "Turk dunyosi til va adabiyoti" nomli jurnalda ushbu mavzuga oid maqola nashr qilindi¹⁰.

³ Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 1993.

⁴ Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2002.

⁵ Тогаев Т. Ашуралли Зохирий ва унинг тилшунослик мероси. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 1993.

⁶ Кадилов К. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида). Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2007.

⁷ Янгйбоев Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни ("Маориф ва ўқитувчи" журнали материаллари асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Қарши, 2019.

⁸ Эрматов И. Ўзбек тилшунослиги терминларининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2019.

⁹ Azimov Inomjon Mamasodikovich. XX asr boshlarida o'zbek tilshunosligining rivojlanish yo'nalishlari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2024.

¹⁰ Hudoyberdiyev C. Ўзбеçеде ses uyumunun yok edilişı // Türk dünyasi dil ve edebiyat dergisi. –Ankara. 1998. № 5. –S. 433-443.

Maqolada bildirilgan fikrlar Turkiyada e'tirof etildi¹¹. E.Ibrohimovning doktorlik dissertatsiyasida ushbu maqolada ilgari surilgan fikrlardan foydalanildi, munosabat bildirildi¹².

“Milliy tiklanish” gazetasi 1999-yil 26-may sonida XX yuzyillik boshlarida o'zbek jadidlari tomonidan tildagi singarmonizmning qat'iy himoyasi, Y.Polivanov o'zbek adabiy tili uchun singarmonizmsiz shevalarni asos qilish, unli tovushlar uchun oltita harf olishni muntazam ilgari surib kelganligi tahlil qilingan maqola chop etildi¹³. “Ma'rifat” gazetasi¹⁴, “O'zbekiston: til va madaniyat” jurnalida¹⁵ o'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi, shuningdek, turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga qat'iy harakatlar¹⁶ ko'plab manbalardan foydalangan holda kengroq tahlil qilinib, masalaning mohiyatini ochib berishga harakat qilindi.

Respublika va xalqaro konferensiyalarda turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga bo'lgan harakatlar va o'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi bilan bog'liq ma'ruzalar qilindi¹⁷.

Tadqiqotga jalb etilgan manbalarning ko'pchiligi birinchi marotaba ilmiy muomalaga kiritildi, tadqiqot ob'ektiga aylantirildi.

¹¹ Hatice Şirin User. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı sistemleri. —Ankara: Akçağ A.Ş. 2006. —S. 335-353. (Ushbu kitob nusxasini taqdim etgan Anqara Hoji Bayram universiteti professori Vali Savash Yelokga minnatdorlik bildiramiz).

¹² Ibrahimov E. Türk xalqlarının ortaқ аліфба, імла və ünsiyyat dili. —Bakı: Elm və Təhsil. 2018. —B. 82. (asarning o'zbek tilidagi tarjiması: Elchin Ibrohimov. Turkiy xalqlarning umumiy alifbosi, imlosi va muloqot tili. —Toshkent: Bookmany print. 2024. —B. 62).

¹³ Худойбердиев Ж. Тилкланишдан тикланишга // Миллий тикланиш. 1999 йил 26 май.

¹⁴ Xudoyberdiyev J. Qatag'on qilingan tovushlar qismati // Ma'rifat. 2023-yil 1-mart.

¹⁵ Xudoyberdiyev J. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi // O'zbekiston: til va madaniyat. —Toshkent. 2022-4. —B. 40-73.

¹⁶ Xudoyberdiyev J. Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi singarmonizm muhokamasi // O'zbekiston: til va madaniyat. —Toshkent. 2023-4. —B. 26-69.

¹⁷ Худойбердиев Ж. Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисасининг бузилиши ҳақидаги фикрлар ва уларнинг илдиэлари хусусида. Алишер Навоий ва XXI аср. —Ташкент. 2019. —B. 334-339; Xudoyberdiyev J. Birinchi turkologiya qurultoyida turkiy tillardagi singarmonizmning muhokama etilishi. X Uluslararasi turkoloji kongresi (modern turkoloji: temel paradigmalar ve disiplinlerarasilik) Bildiri kitabı. 17-20 ekim 2023. —Türkistan/Kazakistan. 2023. —B. 363-378; Xudoyberdiyev J. Turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga bo'lgan harakatlar. Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2024-yil 11-12-may. —Toshkent. 2024. —B. 143-168; Xudoyberdiyev J. Alisher Navoiy asarlaridagi unli tovushlar tadqiqi haqida. «Alisher Navoiy va XXI asr» mavzusidagi 9-uluslararo konferansi materiallari 2024-yil 8-fevral. —Toshkent. 2024. —B. 548-554.

Ilovalarda turli yillarda chop etilgan gazeta, jurnal, to'plamlardagi singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni haqidagi maqolalar, anjumanlardagi ma'ruza hamda munozaralarda bildirilgan fikrlar birinchi manbalardan olindi. Ularning imlosi, mualliflar yoki tahririyatlar xatolari imkoniyatga qarab o'z holicha qoldirildi. Maqolalar chop etilgan vaqt ketma-ketligida berildi.

Monografiya qo'lyizmasini o'qib maslahat bergan va tahrir qilgan mas'ul muharrir filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Dadaboyevga, taqrizchilar filologiya fanlari doktori, dotsent Inomjon Azimov va filologiya fanlari doktori, professor Sulton Normamatovlarga minnatdorlik bildiramiz.

Monografiya O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan nashr etildi. Shu munosabat bilan jamg'arma direktori Aziz Eminovga minnatdorlik bildiramiz.

CHORIZM DAVRI TIL VA ALIFBO SIYOSATI

I.Stalin bolsheviklar partiyasining XVI s'ezdida qilgan yakunlovshi nutqida Leninning milliy masalaga oid tadbirlarni amalga oshirishda rioya qilinishi kerak bo'lgan "birlashtirmoq uchun bo'lmoq" fikrini keltirgan. Mantiqan olib qaraganda, bunda qarama-qarshilik bordek tuyuladi. Shu bois butun narsani nega "bo'lmoq" kerak, nima uchun bo'linganni yana "birlashtirmoq"qa ehtiyoj bor, degan savol tug'ilishi tabiiy. Lenin bu fikrida butun boshli hududlarni parchalab, bo'lib Rossiyaga, parchalangan hududlardagi millatlarni esa rus millatiga qo'shishni nazarda tutgan.

Bu qarash asosida ish yuritib, milliy masalalarni hal etish I.Stalinga juda ma'qul keladi. Shu bois u "birlashtirmoq uchun bo'lmoq" fikrini marksistik dialektikaning hayotiyiligini bildiradi, milliy masalada bolsheviklar uchun har qanday mustahkam qal'alarni egallash imkonini beradi, deb izohlaydi: "Ленин иногда изображал тезис о национальном самоопределении в виде простой формулы: "разъединение для объединения". Вы только подумайте — разъединение для объединения. Это отдаёт даже парадоксом. А между тем эта "противоречивая" формула отражает ту жизненную правду марксовой диалектики, которая даёт большевикам возможность брать самые неприступные крепости в области национального вопроса"¹⁸.

Aslida, Rossiyada bu qarashning paydo bo'lishi Pyotr I ga borib taqaladi. Uning o'z vorislariga qoldirgan vasiyatnomasida Yevropa va Osiyo davlatlarini parchalab tashlashning tadbirlari, ularni Rossiyaga bo'ysundirishning bosqichlari aniq dalillar bilan bayon qilingan edi¹⁹.

Ushbu vasiyatnoma ko'rsatmalariga amal qilgan chorizm ma'murlari milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini ham imkoni boricha o'zaro yaqin tillardan ajratish, ularga bosqichma-bosqich rus alifbosini joriy etish bo'yicha faol ish olib borishgan. Masalan, chorizm vaziri Milyutin "qilich bilan boshlangan ishni rus

¹⁸ Сталин И. О национальном вопросе и национальной культуре (Из политотчета и заключительного слова т. Сталина на XVI партсъезде.) // Культура и письменность Востока. Книга VII – VIII, –М., 1931. –С. 9-10.

¹⁹ Necip Fazıl Kısakürek. Moskov. –Ankara: Büyük doğu. 1992. –S. 79-84.

yozuvi yakunlashi kerak („русские письма должны закончить то, что начато мечом“), degan qarashni ilgari surgan²⁰. Nikolay I maxfiy komissiya tomonidan polyak tili uchun ishlab chiqilgan rus alifbosi asosidagi loyiha ayrim harflari shaklini shaxsan o'zi o'zgartirgan va rus yozuvini boshqa xalqlarga ham tatbiq etish fikrini bildirgan²¹. Turkiston general-gubernatori K. fon Kaufman esa mahalliy tillarga rus alifbosini o'zgartirmasdan joriy qilish, uning boshqa tillarni birlashtirishdagi muhim ahamiyati haqida maorif vaziri D.A.Tolstoyga xat yozgan²². U milliy ta'lim tizimi bilan shug'ullanayotgan mutaxassislar o'rtasida qaysi alifbodan foydalanish borasida bir xil fikr yo'qligini bayon qilgan:

“Сколько мне известно, между нашими специалистами, занимающимися инородческим образованием, не состоялось до сих пор общего соглашения, каким алфавитом транскрибировать учебники. Мнения расходятся: одни при составлении учебников вводят в русскую азбуку, принимаемую для транскрипции, новые буквы с диакритическими знаками; другие, транскрибируя, принимают алфавит не одной русской азбуки, а вводят буквы из греческого и латинского алфавита, и наконец третьи принимают одну только русскую азбуку в той форме, как она преподается у нас в школах, без всяких нововведений”²³.

Mutaxassislar va tilchi olimlar o'rtasidagi bunday har xillikni har qanday komissiya ham bartaraf qila olmaydi²⁴, deb bu boradagi o'z qarashlarini bayon qiladi. Uningcha, bu o'ta muhim masalani rus alifbosi hal qiladi. Barcha okruglarda o'qitilayotgan rus bo'lmagan maktablarga rus alifbosi asl holida, hech qanday o'zgartirishsiz joriy etilishi zarur. Chunki rus alifbosi har qanday sharq tillari fonetikasini ifodalay oladi:

“Мое личное мнение в данном случае, основанное на серьезном обсуждении этого важного вопроса и имея в виду главную цель, которую должна иметь транскрипция, именно

²⁰ Левин И. Материалы к политике царизма в области письменности „инородцев” // Культура и письменность Востока. Книга IV. —Баку: Издание В.Ц.К. Х.Т.А. 1931. —С. 5.

²¹ Ko'rsatilgan manba. —С. 6.

²² Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. — Казань: Тип. Ун-та, 1883. —С. 5-7.

²³ Ko'rsatilgan manba. —С. 5-6.

²⁴ Ko'rsatilgan manba. —С. 6.

облегчить начало к изучению государственного языка нашего и тем дать средство к объединению различных народностей, заключается в необходимости, чтобы все учебные округа, в которых есть инородцы, приняли для транскрипции русскую азбуку в том виде, какою она изучается в наших школах, без всяких изменений и дополнений диакритическими и другими знаками. – Кроме главной цели, о которой я упомянул выше, не могу не выразить мнения моего, что надобности в добавочных буквах и разных диакритических знаках никакой не встречается, ибо русская азбука вполне достаточна для выражения фонетики всех известных нам восточных наречий”²⁵.

O'sha vaqtda Sankt-Peterburgda bo'lgan Orenburg okrugi noziri P.A.Lavrovskiy 3-mart kuni K. fon Kaufmanning D.A.Tolstoyga yozgan xatini o'qib chiqadi. 4-martda Xalq ta'limi vazirligi departamenti boshlig'i M.E.Fon-Bradkega xat yozib, K. fon Kaufman fikrlarini to'la qo'llab-quvvatlashini bildiradi²⁶. P.A.Lavrovskiy xatida tatar va qozoq tillari uchun rus alifbosini joriy etish hamda uning mazkur tillarni bir hokimiyat doirasida birlashtirishdagi ahamiyatiga to'xtalib o'tadi: „самое лучшее, вернейшее и простейшее средство заключается в применении к татарскому и киргизскому языкам русской азбуки без всякого изменения и дополнения” что имеет „глубокий смысл и политический в силу объединения народов одним правительственным алфавитом, а через него и языком государственным”²⁷.

P.A.Lavrovskiy barcha turkiy tillarni rus alifbosiga, u orqali davlat tilini o'zlashtirishdagi muhim ahamiyatiga diqqat qaratgan:

“Замечание Генерал-Губернатора Кауфмана 1-го на счет необходимости единства в транскрипции на русской алфавит всех татарских наречий на всем пространстве размещения их в русском государстве, по моему убеждению, имеет глубокий смысл – и политический, в силу объединения народов одним правительственным алфавитом, а чрез него и языком государственным, и практический, в виду удобства перехода,

²⁵ Ko'rsatilgan manba. –С. 6-7.

²⁶ Ko'rsatilgan manba. –С. 8-9.

²⁷ Ko'rsatilgan manba. –С. 8.

при изучении русского языка, от туземных книг с русским алфавитом к книгам чисто русским”²⁸.

N.Ilminskiy K. fon Kaufman va P.A.Lavrovskiylarning xatlari bilan 1876-yilning 13-aprelida tanishib chiqadi. Shu munosabat bilan 3-may kuni D.A.Tolstoyga yozgan maktubida o‘zining uzoq yillik tajribasidan kelib chiqqan fikrlarini bildiradi. U jonli xalq tilini missionerlik va ta’lim jarayonida muhim hamda zarurligini, arab alifbosini turkiy xalqlar tillari uchun mos emasligini ta’kidlaydi:

“Народный язык я стал считать особенно важным и необходимым в деле миссионерском и учебном. Арабско-татарский алфавит я разлюбил, особенно тогда, когда во время своей трехлетней Оренбургской службы увидел его несоответствие киргизской фонетике и вообще неспособность к выражению звуковых особенностей разных тюркских наречий”²⁹.

N.Ilminskiy o‘zining asosiy tashvishi tilning milliyligi, alifbo ikkinchi darajali ahamiyatga ega ekanligini, cho‘qintirilgan tatarlar arab alifbosi bilan tanish bo‘lmaganligi uchun rus alifbosini to‘laligicha qabul qilganligi, jonli tildan qanday eshitgan bo‘lsa, shunday yozganligini bildiradi:

“Главная моя забота была о народности языка; алфавит же имел второстепенное значение. Я принял русский алфавит потому, что крещенные татары вообще не знакомы с арабскою грамотою, а некоторые, обучавшиеся в русских школах, довольно хорошо умели читать по-русски. Русский алфавит и русскую систему письма я принял целиком; я писал так, как мое ухо слышало татарские звуки; но долготелная привычка к арабско-татарской книжной орфографии препятствовала мне вслушиваться в точное произношение татарских слов”³⁰.

N.Ilminskiy Rossiyada yashayotgan turli o‘zga qabilalarni hukmron rus xalqi bilan birlashtirishda alifbo tilga nisbatan muhim emas, faqat tashqi ko‘rinish deb biladi: “Русский алфавит, как видно из мнений Гг. Туркестанского Генерал-Губернатора и Попечителя Оренбургского учебного округа, представляется средством к удобнейшему усвоению инородцами русского

²⁸ Ko‘rsatilgan manba. —С. 9.

²⁹ Ko‘rsatilgan manba. —С. 12.

³⁰ Ko‘rsatilgan manba. —С. 12-13.

языка и русского образования, а чрез то к объединению различных инородческих племен, обитающих в России, с господствующим русским народом. Алфавит составляет по отношению к языку внешнюю принадлежность, подобно тому как, например, костюм представляет внешнюю принадлежность быта”³¹.

U oʻzga qabilalar rus tushunchalarini qabul qilishi, rus tilini oʻrganishi, rus xalqi bilan birlashib ketishining juda nozik va muhim tomonlariga toʻxtalib oʻtadi:

“Подобная перемена идеалов своих отечественных на русские должна произойти и в наших инородцах, чтобы они внутренне соединились с русским народом, с искренним уважением приняли русские понятия и усвоили русский язык, а не просто как средство для достижения выгод житейских, торговых, служебных и т. д. — С другой стороны встречаются и такие явления, что слишком быстрое и крутое введение чужих внешних принадлежностей быта в интересах теснейшего сближения с народом высшей культуры или удобнейшего усвоения чужого превосходнейшего образования, производит неприятное впечатление на народ, вызывает в нем открытую или затаенную вражду ко всему чужому и препятствует усвоению и лучших, благотворнейших сторон иноземного образования”³².

N.Ilminskiyning fikricha, rus alifbosini islom dinidagi boshqa xalqlarga keng miqyosida kiritib boʻlmaydi, dastlab tajriba tariqasida bir yoki bir necha maktablargagina kiritish oʻrinli boʻladi: “Вопросу о применении русской азбуки к языкам магометанствующих инородцев, я полагаю, что это дело на первых порах не может и не должно вдруг быть вводимо в больших размерах и на большом пространстве, а должно быть сначала в виде опыта употреблено в одной или немногих школах или в небольшом обществе инородцев, преимущественно юношей, которые окажутся восприимчивыми и сочувственными к русскому образованию”³³. U mahalliy xalq tilidangina foydalanishga eʼtiborni qaratib, undan faqat maktablardagina emas, balki boshqaruvda ham

³¹ Koʻrsatilgan manba. —С. 20.

³² Koʻrsatilgan manba. —С. 21.

³³ Koʻrsatilgan manba. —С. 21-22.

majburiy foydalanish zarurligini qayd etadi: “обязательное употребление местного народного языка не только в школах, но и в управлении”³⁴.

N.Ilminskiy 13-may kuni K. fon Kaufmanning uyida bo‘lib, u bilan uzoq vaqt suhbatlashadi. 25-mayda D.A.Tolstoyga yozgan xatida K. fon Kaufman bildirgan alifbo masalasi bilan bog‘liq fikrlar haqida ma’lumot beradi. Uning rus alifbosiga bo‘lgan vatanparvarlik nuqtai nazari, o‘zga tillarga rus alifbosini joriy qilishda zarracha o‘zgartirish va qo‘shimcha kiritmaslik haqidagi qarashi ancha oldin shakllangan ekan. U shimoli-g‘arbiy hududda general-gubernator bo‘lganda litva tilidagi katolik dini kitoblarini rus harflari bilan chop etishni buyurgan. Buni boshlang‘ich maktablarda o‘qiyotgan litvalik bolalar yaxshi qabul qilgan. Shunday qilib, rus alifbosi barcha tillar uchun mutlaq yetarli ekanligiga ishonch hosil qilgan:

“Как я увидел из беседы со мною Константина Петровича, патриотический его взгляд на русскую азбуку, не допускающий ни малейшего изменения или дополнения к ней при употреблении её для письма чужих языков, возник и воспитался гораздо раньше. Когда он был Генерал-Губернатором Северо-Западного края, он приказал напечатать русскими буквами католические молитвенники на литовском языке; и это оказалось вполне удобным и понятным для литовских детей, обучающихся в начальных школах. Таким образом (я полагаю) составилось убеждение в абсолютной достаточности русской азбуки для всех языков, а отсюда недалек переход к желанию утвердить раз навсегда русскую азбуку, как она есть, без всяких изменений и дополнений, ко всем инородческим языкам не только Туркестанского края, но и нашего Приволжья, так что эта мера может коснуться и нашей скромной области крещено-татарского и вообще крещено-инородческого образования. Система этого образования началась назад тому четырнадцать лет”³⁵.

Ayni paytda katolik G‘arbda lotin alifbosi hech qanday o‘zgarish va qo‘shimchalarsiz joriy qilingan. Germanlar o‘zlarining maxsus tovushlarini ikki, uch hatto undan ortiq undosh tovushni ifodalagan harflardan foydalanishgan. Fin tillariga kiruvchi mojarlarning

³⁴ Ko‘rsatilgan manba. —C. 22.

³⁵ Ko‘rsatilgan manba. —C. 26.

tovushlari lotin tovushlardan keskin farq qilgan. Katoliklik maxsus tovushlarni ifodalash uchun harf olishga ruxsat bermagan. Slavyanlardan chexlargina ayrim lotin harflarini o'zlariga moslashtirishgan:

“Между тем на католическом Западе вводился латинский алфавит без всякого прибавления, и наприим. Германцы для выражения своих особенных звуков употребляют сочетания по две, по три и более латинских согласных букв; орфография венгерцев, которых язык, как финский, резко отличается по звукам от латинского языка, просто можно сказать – бестолкова, потому именно, что католичество не дозволило им в дополнение к латинскому алфавиту принять особых букв для выражения специально-маджарских звуков. Только славянские народы, например чехи, сделали, по крайней мере, некоторые приспособления латинских букв к своему языку”³⁶.

N.Ilminskiy tatarlar uchun rus alifbosini joriy etganda tatar tili fonetikasiga unchalik moslashtirmagan, rus tili tovushlarini aks ettirish tizimini saqlab qolgan, unli tovushlarni ifodalashda qisman o'zgartirish kiritgan. Rus alifbosi joriy qilinayotgan chet tillar fonetik xususiyatlarini ifodalash uchun ba'zi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga ruxsat berish kerak, deb bilgan. Tatar tili hind-yevropo tillari oilasiga kirmaydi, o'ziga xos fonetik tizimga ega. Litva tili esa slavyan tiliga yaqinligini urg'ulagan:

“Я впрочем должен сознаться, что в своем алфавите для крещеных татар я не мог освободиться от несколько одностороннего русского чувства, не мог возвыситься до полной свободы древних составителей алфавитов преподобного Кирилла и святого Стефана Великопермского. Именно я не приноровил русской азбуки вполне точно к фонетике татарского языка, а оставил, в сущности, русскую систему звукоизображения, допустив только наименьшую степень самых необходимейших приспособлений, в роде двоеточия над твердыми гласными. Если действительно на убеждение Г. Генерал-Губернатора относительной русской азбуки имел влияние, как я полагаю, его успешный опыт печатания русскими

³⁶ Ko'rsatilgan manba. –С. 27.

буквами литовских книжек, то это объясняется, быть может, фонетическим сродством литовского языка с русским, так как литовский язык не только относится к индо-европейской группе, но в среде её имеет наибольшую близость с языком славянским. Татарские языки, напротив, стоят вне даже индо-европейского семейства и имеют совершенно особую фонетику, а финские языки отличаются фонетикой и от татарских языков. Принявши за основное правило русской транскрипции для инородческих языков то, чтобы делать в русской азбуке некоторые изменения и дополнения необходимые по фонетическим свойствам данного языка, нужно допустить для разных инородческих языков разную степень приспособления русской азбуки, как это и делается в изданиях Братства Св. Гурия для крещеных инородцев³⁷.

Chorizim davrida rus alifbosini boshqa tillarga joriy qilish bo'yicha ma'lum ishlar amalga oshirilgan. Lekin aholisi soni ko'p, o'z yozuviga ega bo'lgan xalqlarga rus alifbosini joriy etish yuzasidan qilingan harakatlar samarasiz yakunlangan³⁸. Shundan keyin asosiy e'tibor yozuvi bo'lmagan xalqlarga qaratilib, ularga rus alifbosi kiritilgan. Oltoy³⁹, yoqut⁴⁰, shuvash⁴¹, sherkes, kabardin, abxaz, qorashoy-bolqor⁴² shor⁴³, xakas⁴⁴ singari kam sonli aholini xristianlashtirish maqsadida rus alifbosi joriy qilingan.

³⁷ Ko'rsatilgan manba. —С. 28-29.

³⁸ Левин И. Материалы к политике царизма в области письменности „инородцев”... —С. 4-19.

³⁹ Суразакова Н., Тыбыкова А., Чумакаева М. Алтайский язык. К вопросу об усовершенствовании письменности. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. —М., 1982. —С. 37-41.

⁴⁰ Петров Н. Алфавит якутского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —М., 1972. —С. 208-224.

⁴¹ Петров Н. Чувашский язык. У совершенствование алфавита и орфографии... Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. —М., 1982. —С. 92-96.

⁴² Хабичев М.А. Языки народов Карачаево-Черкесский АО. Алфавиты и орфографии языков народов Карачаево-Черкесской АО. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. —М., 1982. —С. 97-106.

⁴³ Хабичев М.А. Языки народов Карачаево-Черкесский АО. Алфавиты и орфографии языков народов Карачаево-Черкесской АО. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. —М., 1982. —С. 97-106.

⁴⁴ Чанков Д. Создание и усовершенствование хакасского алфавита. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —М., 1972. —С. 183-188.

YAGONA ALIFBO, UMUMIY TIL YARATISH SIYOSATI

XX yuzyillikning boshlarida, ayniqsa, 20-yillarda turkiy xalqlar ziyolilari orasida adabiy tillarni jonli tillarga yaqinlashtirish, arab va fors tillaridan kirgan soʻzlarni turkiy soʻzlar bilan almashtirish, bu jarayonda qardosh tillardagi mushtaraklikni saqlash, arab alifbosiga asoslangan yozuv va imloni isloh qilish yoki boshqa alifbo bilan almashtirish singari masalalar ustida qizgʻin bahslar boʻlayotgan edi. Tatariston, Qozogʻistonda arab alifbosi isloh qilinib, maktab va matbaa ishlariga joriy qilindi. Oʻzbekistonda ham shunday harakatlar boshlanib, Fitrat tuzgan “Chigʻatoy gurungi” jamiyati 1919-yilda alifboni isloh qilish zarurligini kun tartibiga qoʻydi⁴⁵. Shundan keyin turli munozaralar boʻlgan, anjumanlar oʻtkazilgan⁴⁶. 1923-yilda arab alifbosiga asoslangan oʻzbek yozuvi isloh qilinib, amalda qoʻllana boshlangan. Natijada Tatariston, Oʻzbekiston va Qozogʻiston ziyolilarining koʻpchiligi isloh qilingan alifbo tarafdori boʻldilar.

Ozarbayjonda 1922-yildan lotin yozuviga oʻtish harakati kuchaydi. 1923-yilda lotin alifbosi davlat yozuvi deb belgilandi⁴⁷.

Turkiyada til toʻgʻrisidagi munozaralar XX yuzyillikning oʻninchi yillarida qizgʻin tus oldi. Mavjud muammolarni aniqlash, yechimini topish va bartaraf qilish yuzasidan takliflar bildirildi. Umar Sayfiddin tilni “maʼnaviy va muqaddas vatan” deb bildi. Uni vatan mustaqilligidan ustun qoʻydi: “Turkcha bizning maʼnaviy va muqaddas vatanimizdir. Bu maʼnaviy vatan istiqloli, quvvati rasmiy va milliy vatanimizning istiqlolidan yanada muhimdir. Chunki vatanini yoʻqotgan bir millat agar tiliga va adabiyotiga hokim boʻlsa mahv boʻlmas, yashar va yana bir kun kelib siyosiy istiqlolini qoʻlga kiritar, dushmanlaridan intiqom olar”⁴⁸. Yangi, uygʻonish davrida yangi, tabiiy, milliy til kerak. Hozirgi til esa xasta. Unda kimsa tushunmaydigan arabiy, forsiy qoidalar bilan tuzilgan jumlarlar koʻp:

⁴⁵ “Чигатой гурунги”нинг имло тўдаси. Имло масаласи. “Иштирокиюн”. –Тошкент, 1919, 24 май.; “Чигатой гурунги”нинг имло тўдаси. Имло масаласи. “Иштирокиюн”. –Тошкент, 1919, 13 июн.

⁴⁶ Худойбердиев Ж. Ўзбек ёзуви тарихидан (Араб алифбоси ва унинг ислохи). Миллий мустақиллик. Тил ва адабиёт масалалари. –Тошкент, 1996, –Б. 88-97.

⁴⁷ Худойбердиев Ж. Биринчи туркийшунослар курултойининг чакирилиши хақида // ЎЗМУ хабарлари. –Тошкент. 2002. 2-сон. –Б. 54-59.

⁴⁸ Ömer Seyfettin. Türkçeye karşı enderunca. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 63. (Türk Sözü. Sayı 4, 1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914)

“Endi yangi bir hayotga, bir uyg‘onish pallasiga kirgan turklarga yangi, tabiiy bir til, o‘z tillari lozimdir. Milliy bir adabiyot vujudga keltirmoq uchun avvalo milliy bir til zarur. Eski til xastadir. Uning xastaliklari, ichidagi keraksiz va ajnabiy qoidalaridir. Hozirgi tilimizda arabiy va forsiy qoidalar bilan tuzilgan jumlar... Bu tilni kimsa tushunmas”⁴⁹. Umar Sayfiddin o‘z maqolalarida yangi til masalasini kun tartibiga qo‘ydi⁵⁰.

Bu jarayonlarni rus ma‘mur va mutaxassislari sinchkovlik bilan kuzatib borgan. Sobiq sho‘ro hududidagi xalqlar, jumladan, turkiylar alifbolarini rus yozuviga o‘tkazish harakati boshlangan. Shu maqsadda 20-yillarning boshlaridan rus yozuvining afzalliklari, imkoniyatlarini targ‘ib qiluvchi maqolalar e‘lon qilishga kirishilgan. Ushbu jarayonlarni nazoratga olish, muvofiqlashtirib turish bo‘yicha maxsus komissiya tuzilgan va unga quyidagi vazifalarni bajarish belgilab berilgan:

“В виду государственной важности вопроса о замене арабского алфавита латинским, при всей его недоступности превратившегося от религиозного в родной происхождения и в частности в автономных восточных республиках и областях РСФСР, а так же принимая во внимание необходимость урегулирования и сосредоточения всего начатого по пути к этому в отдельных областях и республиках по разным направлениям отдельных инициатив в руках федерального центра, организуется при НКН специальная комиссия, задачей коей является:

а) всестороннее изучение этого вопроса как с теоретической точки зрения, так и с практической;

б) согласование всех шагов и намерений по этому вопросу в отдельных автономных единицах на местах путем созыва конференции из представителей последних и пр;

⁴⁹ Ömer Seyfettin. Yeni lisan. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 20-32. (Genç Kalemler. C. II. Sayı 1. 29 Mart 1327/11 Nisan 1911) –S.24.

⁵⁰ Ömer Seyfettin. Yeni lisanı dair. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 33-37. (Kadıköy. 25 Haziran 1328 Yırminci Asrda Zekâ. sayı 9. 25 Haziran 1328/8 Temmuz 1912); Shu muallif. Yeni lisan ve Çirkin taarruzlar. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 38.-50 (Perviz. Genç Kalemler dergisi. C. Sayı 3, sayı: 22, 1912); Shu muallif. Yeni lisan. Türkçe Terkiplerin Güzelliği. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 159-163. (Genç Kalemler. C. II. Sayı 6. 1327/ 1911); Shu muallif. Yeni lisan. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –İstanbul: Bilgi Yayınevi. –S. 164-165. (Genç Kalemler. C. II. Sayı 24-25, Mümtaz nüsha, 10 Temmuz).

в) разработка проекта проведения в жизнь однообразной замены арабского алфавита во всех автономных республиках и областях РСФСР.

В целях ознакомления как широких масс населения на местах, так и всех заинтересованных кругов о всех шагах и мероприятиях по этому вопросу как в отдельных автономных республиках и областях, так и в центре РСФСР, а так же в отдельных мусульманских странах Востока. Комиссия преодически выпускает “Сборник” в виде трудов комиссии, где должны помещаться приблизительно:

а) очерки — статьи, посвященные теоретической части арабского алфавита — возникновение и распространение его в разных странах Востока, проникновение его совместно с исламом, в частности, среди восточных народов России, вытеснение им до того существовавших национальных письменностей разных народов, напр., уйгурский письменности у тюркских народов, пехлави у фарсов и т. д., этапы развития его и реформы до и после ислама (напр. письма нахи и куфи и пр.);

б) критические статьи о недоступности арабского алфавита и пр.;

в) печатание литографическим способом первичных форм писмен главнейших восточных народов, а также и арабской;

г) из практики реформы радикальной и последние годы в Албании, в Азербайджане и Северном Кавказе и частичные упрощения в Турции и Татарстане;

д) дискуссионные статьи о практическом применении радикальной реформы арабского алфавита или частичное упрощение в автономных республиках и областях;

ж) примеры из практики процесса письменности культурных стран запада и пр.

Примечание. Настоящие архивные копии изготовлены по материалам ЕГАФ, хранящимся в Центральном Архиве Октябрьской Революции (Ф. 1318)⁵¹.

⁵¹ Алиев У. Значительная дата в истории культурной революции // Революция и письменность. —М.: “Власть советов”. 1932. № 4-5 (14-15). —С. 21-24.

1924-yildan sharqshunoslik bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini tubdan o'zgartirish to'g'risida ko'rsatma berilgan:

“Народности без письменные или неустановившейся письменностью, которые в первую очередь, будут обслуживать проектируемое Отделение Союзного Востока Института Востоковедения, охватывают: а) на северном Кавказе в круглых цифрах до 2 милл. человек яфетидов с 4-мя главными языковыми группами черкесо-абхазской (500 тыс.чел.), чеченской (500 тыс.чел.), дагестанской (650 тыс. чел.) и осетинской (250 тыс. чел.); б) восточно финские языки до 2 ¼ мил. чел., гл. обр., Востока ЕВР. России и Западной Сибири с языками: мордовской (около 1 милл. чел.), мари (черемисский ок. 450 тыс. чел.), коми (зырянский ок. 300 тыс. чел.) вотский с пермяцким (ок. 500 тыс. чел.), вогульский и остяцкий в Сибири и др.; в) многие тюркские народности с молодой или возникающей письменностью числом до 7,5 милл. чел., в восточной ЕВР. Россию Сибири и Туркестане, в том числе: языки киргизский (ок. 2 милл. чел.), тюркские яз. Туркестана (узбекский и др., ок. 2 ½ милл. чел.), башкирский (ок. 1 ½ милл. чел.), чувашский (ок. 1 милл. чел.), тюркские языки Алтая (ойроты и др. ок. 200 тыс. чел.), якутский (ок. 250 тыс. чел.), наконец, кавказский горцы-тюрки (ок. 100 тыс. чел.); г) языки с установившимся религиозным письмом, требующим при современном подходе к вопросам культурного развития масс коренной реформы письменности на основе европейского алфавита, таковы-монголы, всего 0,5 милл. чел. — в том числе языки калмыцкий (до 200 тыс. чел.) и бурятский (около 300 тыс. человек) и все остальные тюрки”⁵².

Ushbu matndagi “yevropo alifbosi asosida tubdan o'zgartirish” jumlası, aslida “rus alifbosi asosida tubdan o'zgartirish” degan ma'noni anglatadi. Bunga L.Jirkov va N.Yakovlevlarning 1925-yilda “Noviy Vostok” jurnalida e'lon qilingan maqolalarida ilgari surilgan

⁵² Яковлев Н. Задачи Института Востоковедения на Союзном Востоке // Новый Восток. — М., 1924. 5.

qarashlar dalil bo'la oladi⁵³. L.Jirkov lotin, rus va arab alifbolarining ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilib, lotin alifbosining bir necha kamchiliklari, harflar sonining kamligi haqida yozadi: "При наличии указанных достоинств у латинского алфавита есть и много недостатков. Основной недостаток — чрезвычайная малочисленность знака"⁵⁴. Shu sababli bunga yangi harflar qo'shish zarurati tug'iladi, deb rus yozuvining imkoniyati, ustunligi va kamchiliklari to'g'risida shunday mulohazalarini bayon qiladi:

"Русский алфавит имеет и такие достоинства, которые не присущи латинскому. Главное — в нем больше знаков. Если на его основа создавать алфавит какого — нибудь другого языка, то мы будем иметь больше шансов на то что знаков хватит; во всяком случае, нам придется больше приспособлять готовое, чем изобретать новое... Какие же технической точки зрения недостатки у нашего алфавита. Их немного, но они, конечно есть"⁵⁵. L.Jirkovning ushbu fikrlarida mahalliy xalqlar tillari alifbolarini rus yozuviga o'tishga da'vat qilishi iddaosi yaqqol sezilib turgan bo'lsada, mahalliy xalqlar o'sha davrda rus yozuvini mutlaqo qabul qilmasliklari aniq edi. Shu bois L.Jirkov lotincha-ruscha harflar asosida alifbo tuzishni tavsiya qiladi: "Если мы возьмем 26 латинских букв и присоединим к ним все те русские буквы, которые имеют форму отличную от латинских — таковых 18 — мы получим огромный алфавит в 44 буквы. Этого количества знаков безусловно хватит для записи любого языка"⁵⁶. N.Yakovlev maqolasida ham shu mazmundagi fikrlar ilgari surilgan⁵⁷.

Rus alifbosini o'z hududlari bo'lmagan, ruslar ta'sirida qolganlarga qabul qilishi mumkin edi. Y.Polivanov shunday yozadi: "Выбирают русский алфавит именно те народности, которые не имеют более или менее значительной своей территории (на которой данная народность составляет

⁵³ Жирков Л. К реформе алфавитов восточных народностей // Новый Восток. —М., 1925. № 10-11, —С. 223-235; Яковлев Н. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР // Новый Восток. —М., 1925. № 10-11, —С. 236-242.

⁵⁴ Жирков Л. К реформе алфавитов восточных народностей... —С. 225.

⁵⁵ Жирков Л. К реформе алфавитов восточных народностей... —С. 226.

⁵⁶ Жирков Л. К реформе алфавитов восточных народностей... —С. 226.

⁵⁷ Яковлев Н. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР... —С. 236-242.

большинство населения), которые живут в перемежку и в чересполосицу с русским населением (и притом окружены последним) и подверглись сильному влиянию русской культуры. Таковы все восточно-финские, вотяки(удмурты), а также близкие к ним по культурно-исторической ситуации чуваша – из турецких (по языку) народов. Из остальных турок сюда (в русское русло графической культуры) отходят только мелкие и стоящие на ступен национального развития народности Сибири: хакасцы, ойроты, шорцы, алтайцы, и наконец – опять-таки культурно-изолированные от прочих турок-мусульман – татары “крещан”⁵⁸.

20-yillarning boshlarida turkiy xalqlarni rus alifbosiga o'tkazish masalasi aniq bo'lgan edi. Arxiv hujjatlariga ko'ra, Markaziy Qo'mitaning targ'ibot-tashviqot bo'limi 1922-yilda publisist va sharqshunos Mamed Og'a Shataxtinskiy tuzgan lotin alifbosi loyihasini Xalq Komissarlari Kengashiga muhokama qilishga yuborgan⁵⁹. Ushbu masalani ko'rib chiqish va xulosa berish uchun Gismatulin, Aliyev, Boykov, Gordlevskiy va Musayevlardan iborat hay'at tuziladi. Moskva Sharqshunoslik instituti rektori Gismatulin raisligida 1922-yil 27-sentyabr kuni o'tkazilgan birinchi majlisda Shataxtinskiy loyihasi madaniy-ijtimoiy munosabatlar jihatidan ahamiyatga ega o'ziga xos ish sifatida baholangan: “Работа тов. Шахтагинский является оригинальной и имеет значение в культурно-общественном отношении и представляет продуманную работу”⁶⁰. 1923-yil 17-fevralda o'tkazilgan yig'ilishda esa V.A.Gordlevskiy boshqa hay'at a'zolarining fikrlarga qarshi borib, turkiy xalqlar uchun rus yozuvini joriy qilish lozim, chunki, barcha Sharq xalqlari umumyevropo madaniyatini rus tili orqali o'rganadilar, degan qarashni bildirgan. Bu haqda majlis bayoni shunday guvohlik beradi: “Проф. Гордлевский реформу татарского правописания считает половинчатой и предпочитает перейти к русскому шрифту, так как все народы Востока будут приобщаться к общеевропейской культуре через посредство

⁵⁸ Поливанов Е. Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР // Новый Восток. –М., 1928. № 23-24. –С. 319; Поливанов Е. За марксистское языкознание. –М.: “Федерация”. 1931. –С. 102.

⁵⁹ ЦГАОР, ф. 1318, оп. 1д. 1700, л. 1.

⁶⁰ O'sha manba, л. 2.

русского языка”⁶¹. V.A.Gordlevskiy turkiy xalqlar yozuvini rus alifbosi bilan almashtirish fikrida qat’iy turgan⁶².

Rus yozuvining afzalliklari, qulayligi to’g’risida o’rtaga tashlangan fikrlar, tizimli targ’ibotlar mahalliy xalqlar ziyolilari, tilshunoslari munosabatlarini bilish maqsadida e’lon qilingan edi. Bunday qarashlar o’z davridayoq keskin qarshilikka ushragan. Y.Polivanov yozadi:

“И наборот такие крупные и культурно-независимые от руссификации мусульманские народности, как азербайджанцы, казаки, узбеки, татары, и мысли не допускают о русском шрифте: для Азербайджана характерен быстрый поворот непосредственно в сторону латиницы (о чем речь будет ниже), а казаки, узбеки и татары не приступая, правда, вплоть до Туркологического С’езда (II 1926), к практическим мерам по латинизации, вырабатывают зато **собственную** свою письменность в виде рационализированных мусульманских график. А насколько при этом недопустимой казалось им идея русского шрифта, можно судить хотя бы по тому, что когда на II С’езде узбекских работников просвещения в 1922 году получила теоретической одобрение система узбекской латиницы в качестве дополнительного, факультативного письма, то предложение внести в этот алфавит некоторые отдельные русские буквы⁶³ встретило самый ожесточенный отпор со стороны всех делегатов С’езда. Ненависть к миссионерским транскрипциям (казанского происхождения – в эпоху руссификации) была у названных народностей настолько очевидной, что выступать с проектом алфавита на **русской основе** было бы для данной среды – по меньшей мере утопией”⁶⁴.

Shunday vaziyatdan keyingina ozorbayjonli ziyolilar tomonidan ilgari surilayotgan lotin yozuviga o’tish xususidagi harakatlar

⁶¹ O’sha manba. л. 2.

⁶² Базиянц А.П. В.А.Гордлевский и реформа письменности тюркских языков. СТ. –Баку. 1976. № 5. –С. 75-77; Базиянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. –М.: Наука. 1979. –С. 21-23.

⁶³ Для звуков, не имевших соответствия в латинском алфавите.

⁶⁴ Поливанов Е. Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР. –С. 319; Поливанов Е. За марксистское языкознание... –С. 102.

qoʻllab-quvvatlangan. Bu jarayonda qardosh xalqlar tili, alifbosi, imlosini bir-biridan ajratish, yaʼni “boʻlmak”ka qatʼiy harakat qilish, ilmiy asoslashga taniqli olimlar jalb etilgan.

Stalin 1925-yilda Sharq xalqlari universiteti tashkil qilinganligining 5 yilligi munosabati bilan mazkur taʼlim muassasasining siyosiy hamda bolshevik kadrlar tayyorlashdagi muhim vazifalari toʻgʻrisida maʼruza qilib, milliy tillar, millatlarning kelgusida birlashib ketishi masalalariga ham alohida toʻxtalib oʻtgan. U dastlab “Bir qanchalar sotsalizm davrida hamma tillarni tashlab, umumiy kishilar tili tuzish haqida soʻzlaydilar (masalan Kautskiy). Men bu hammani oʻz ichiga olaturgʻan til nazariyasiga ishonmayman. Koʻrulgan turli tajribalar bu nazariyani yoqlamaydirlar, balki qarshilik koʻrsatadirlar”⁶⁵, – degan fikrni bildiradi. Uning “hammani oʻz ishiga olaturgʻan til nazariyasiga ishonmayman” deb aytgan fikri “tillarning birlashtirilishiga ishonmayman” degan maʼnoni anglatmaydi. Stalin oʻz nutqini davom ettirib, bu masaladagi qarashlarini shunday bayon etadi: “Agar soʻz millatlarni yoʻqsullar madaniyati bilan birlashtirish ustida ketib turgʻon boʻlsa, bu birlashmak, u millatlarning til, turmushlarining usuliga muvofiq ijro boʻla borishigʻa ham shubha yoʻq.

... Bir necha millatlarning birlashmak harakatida yoʻqolib ketmaklariga shubha yoʻq. Bunday yoʻllar avvalda ham boʻlib kelgan. Bir necha millatlarning birlashmak harakati boshqa millatlarni chiqarib tashlamaydir. Balki buning teskarisicha bir necha yuksalgan millatlarning birlashmak harakati yoki birlashmak harakatining boshlamalari millatlarni umumiy yuksalish harakatlarining natijalaridir”⁶⁶.

I.Stalin milliy tillarning birlashtirilishi masalasiga keyingi maʼruzalari, chiqishlarida ham alohida eʼtibor berib kelgan, bu boradagi fikrlari oʻzgarib borgan. U “Milliy masala va leninizm. Meshkov, Kovalshuk va boshqa oʻrtoqlarga javob” nomli asarida millatlar va milliy tillarning yoʻq boʻlib ketishi, umumiy tilning vujudga kelishi va butun jahon tili yaratilishining uch bosqichi haqida maʼlumot beradi. Har bir bosqichning bir-biridan farqi, oʻziga xos xususiyati haqida toʻxtalib oʻtadi. U yozadi:

⁶⁵ Stalin I. Sharq xalqlari dorilfununing siyosiy vazifalari. –M., 1925. –B. 12-13.

⁶⁶ Stalin I. Sharq xalqlari dorilfununing siyosiy vazifalari... –B. 13.

“Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining birinchi bosqichida millatlar va milliy tillar yo‘q bo‘lib keta boshlaydi, yagona umumiy til paydo bo‘la boshlaydi, deb o‘ylash xato bo‘lar edi. Aksinsha, birinchi bosqich ichida milliy zulum batamom yo‘q qilinadi, – ilgari ezilgan millatlar va milliy tillarning o‘sishi va gullashi bosqichi, millatlarning teng huquqliligi barqaror bo‘ladigan bosqich, millatlarning bir-biriga ishonmasliklarini yo‘q qilish bosqichi, millatlar o‘rtasida internatsional aloqalarni yo‘lga qo‘yish va mustahkamlash bosqichi bo‘ladi!

Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining faqat ikkinchi bosqichidagina, yagona jahon xo‘jaligi, – jahon kapitalistik xo‘jaligi o‘rniga, – vujudga kela boshlashi bilan bir qatorda, faqat ana shu davrda umumiy tilga o‘xshagan bir narsa vujudga kela boshlaydi, chunki faqat ana shu bosqichda millatlar o‘z milliy tillari bilan bir qatorda millatlar o‘rtasida bitta umumiy til, – munosabat qilish qulaylashsin uchun bir umumiy til bo‘lishi kerakligini sezadilar. Demak, bu bosqichda milliy tillar bilan bir qatorda millatlar o‘rtasida umumiy til ham bo‘ladi. Ehtimolki, dastlab hamma millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo‘lgan bitta umumiy butun jahon iqtisodiy markazi emas, balki millatlarning ayrim guruppalari uchun millatlarning har bir ayrim guruppasida ayrim umumiy til bo‘lgan bir necha zonal iqtisodiy markaz tashkil qilinadi va shundan keyingina bu markazlar barcha millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo‘lgan bitta umumjahon sotsialistik xo‘jalik markazi bo‘lib birlashar.

Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining undan keyingi bosqichida, butun jahon sotsialistik xo‘jalik sistemasi yetarli darajada mustahkamlanib olib, sotsializm xalqlar hayotiga singganda, millatlar umumiy tilning milliy tillardan ko‘ra afzalligiga o‘z tajribasida ishonch hosil qilganda, – milliy farq va milliy tillar yo‘q bo‘lib keta boshlaydi va hamma uchun bir bo‘lgan butun jahon tiliga o‘rin bo‘shatib beradi⁶⁷.

Stalin 1950-yilda e‘lon qilingan “Tilshunoslikdagi marksizim haqida” nomli asarida ham tillarning birlashishi masalasiga to‘xtalib o‘tgan⁶⁸.

⁶⁷ Сталин И. Миллий масала ва ленинизм. Мешков, Ковалчук ва бошқа ўртоқларга жавоб. –Тошкент. 1951. –Б. 48-50.

⁶⁸ Сталин. Тилшуносликдаги марксизм хақида // Қизил Ўзбекистон, 1950 йил 21 июн.

Stalin, dastlab tillarning birlashishidan yangi til shakllanadi deb qaraydi. U 1930-yil 27-iyunda VKP(b) XVI s'ezdining oxirgi kuni so'zlagan nutqida "...sotsializm butun dunyo miqyosida g'alaba qozongach va mustahkamlanib urfga aylangach – milliy tillar albatta bir umumiy tilga qo'shib ketsalar kerak. Lekin u til shubhasiz na rus tili, na nemis tili bo'lmasdan, boshqa yangi bir til bo'lajakdir", deydi. "Tilshunoslikdagi marksizim haqida"gi asarida esa oldingi fikrini o'zgartirib, tillarning birlashishidan qandaydir til hosil bo'lmasdan, mazkur tillarning biri saqlanib qoladi degan fikrni bildiradi: "tillarning bir-biridan chatishib ketishidan qandaydir yangi, uchinchi til hosil bo'lmasdan, balki mazkur tillardan biri saqlanib qoladi"⁶⁹.

Milliy adabiy tillar me'yorlarini shakllantirish, alifbo va imlolarini qayta-qayta o'zgartirish, terminlar qabul qilish masalasi, xususan o'zbek adabiy tilidan singarmonizm qotunini chiqarish, unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini kamaytirishning zamirida ham Stalin tomonidan ilgari surilgan umumiy tilni yaratish maqsadi yotgan.

Sun'iy tilni yaratish fikri birinchi marta XVII yuzyillikning ikkinchi yarmida filosof Leybnits tomonidan, Yevropa va Amerika ziyolilari uchun xalqaro tilni yaratish Volapyuk tarafidan XIX yuzyillikda ilgari surilgan⁷⁰. Bu urinishlarning birortasi natija bermagan.

⁶⁹ Ko'rsatilgan manba.

⁷⁰ Куртэнэ И.А. Бодуэн. Избранные труды по общему языкознанию. Том II. Издательство Академии наук СССР. –М. 1963. –С. 146.

BIRINCHI BUTUNITTIFOQ TURKOLOGIYA QURULTOYIDA TURKIY TILLARDAGI SINGARMONIZMNING MUHOKAMASI

1926-yilda Bokuda Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo‘lib o‘tdi⁷¹. Turkiy xalqlar tarixi, etnografiyasi, adabiy tili, alifbosi va imlosi singari masalalar muhokama qilingan ushbu qurultoyning maqsadi, vazifalari, unda ko‘rilgan masalalar, qabul qilingan qarorlar turlicha nuqtai nazardan tahlil qilingan⁷². Ushbu qurultoydan keyin Boku, Toshkent, Qozon va Olmota shaharlarida Yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo‘mitasining plenumlari o‘tkazilgan va ularda qurultoyda qabul qilingan qarorlarning ijrosini ta‘minlash masalalari muhokama etib borilgan, tadbirlar belgilangan.

Anjumanlarda qilingan ma‘ruzalar, bahs-munozaralarda bildirilgan fikrlarda turkiy adabiy tillar, alifbolar, imlolar va terminlar qabul qilishdagi mavjud muammolar haqida to‘g‘ri, xolis qarashlar bilan birga, bu tillarning yuzyilliklar davomida shakllangan tub qonuniyatlari, o‘ziga xos xususiyatlaridan imkon qadar chetlashtirishga qat‘iy harakatlar bo‘lganligini ham kuzatish mumkin.

Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi hamda Yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo‘mitasining plenumlari muhokama

⁷¹ Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). –Баку 1926.

⁷² Boqdanova M. Latyn asasyda tyzylgan o‘zbek lajshalarig‘ny tarjxhja bir qaras. // O‘lango, – Samarqan, 1930. № 2. –B. 44-45; Shu muallif. Latyn asasyda tyzylgan o‘zbek lajshalarig‘ny tarjxhja bir qaras. // O‘lango, –Samarqan, 1930. № 4. –B. 34-35; Shu muallif. Latyn asasyda tyzylgan o‘zbek lajshalarig‘ny tarjxhja bir qaras. // O‘lango, –Samarqan, 1930. № 5. –B. 47-48; Inomov R. Lotin alifbosi uchun kurash // Maorif va o‘qituvchi, –Toshkent, 1926. № 3, –B. 5-7; Xanсуваров И. Латинизация – орудие Ленинской национальной политики. –М., 1932.; Usmonov M. Turkiyot qurultoyida alifbo masalasi // Maorif va o‘qituvchi, –Toshkent, 1926. № 3; Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ва ёзув масаласи. –Ташкент. 1979.; Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР 1917-1967. –М., 1968; Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. –М., 1965.; В.С. Первый Всесоюзный тюркологический съезд // Новый Восток. М., 1926. № 12, 334-341; Алфавит октября. –М.-Л., 1934; Toynbee A. The Adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918-28). Surey of international Affairs. 1928. –London. 1929; Castagne J. Le Congres de Turkologie de Bokou, en Mars 1926. Revue de Vonde Musulman, LXIII, 1er trimestre. 1926. –Paris. 1926; Castagne J. Latinisation de l’Alpabet Turk dans les Republiques Turko-Tatares de l’ U.R.S.S. Revue des Etudes Islamiques. 1927. Cahier III, –Paris. 1927; Bocon E. Central Asians Under Russian Rule. –New York, 1966; Paul H. Alphabet Changes in Soviet Central Asian and Communist China. Royal Central Asian Journal. XLIV. 1957. –S. 124-136; Paul H. Politics and Alphabets in inner Asia. Royal Central Asian Journal. XLIII. 1956. – S. 29-51; Şimşir B. Azerbaycan’da Türk Alfabeti tarihçe. –Ankara. 1991; Şimşir B. Türk Yazı Devrimi. –Ankara. 1992.

etilən masalalar, qəbul qilingan qərarlar bə'yicha hozirgacha kə'plab tədiqotlar amalga oshirilan, turli anjumanlar o'tkazilan⁷³. Qurultoy va plenumlarda turkiy tillardan singlarmonizm qonunini chiqarish masalasi to'g'risida fikr bildirgan B.Cho'ponzoda ilmiy faoliyatiga bag'ishlangan konferensiyalar tashkil etilgan, tədiqotlar yaratilgan⁷⁴. Lekin ularning aksariyatida turkiy tillardan singlarmonizmni chiqarishga bə'lgan harakatga e'tibor qaratilmagan, tədiq etilmagan.

Birinci Butunittifoq turkologiya qurultoyida qizg'in bəhs-munozaraga sabab bə'lgan masalalardan biri turkiy tillardagi singlarmonizmdir. Qurultoyda imlo masalasi muhokamasida so'zga chiqqan Tatariston vakili Olimjon Ibrohimov turkiy tillardagi barcha so'zlar qattiq yoki yumshoq bə'lishi, shu sababli imlo qoidalarini shakllantirishda barcha qo'shimchalarni shunga rioya qilib tuzish, turkiy tillarga chet tillardan o'zlashadigan so'zlarni, turkiy adabiy tillar uchun olinadigan yangi harflarni o'zaro kelishgan holda qəbul

⁷³ Birinci Turkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş. Muasir turkologiya: dunən, bu gun və sabah (problemlər və perspektivlər). Respublika elmi konfransinin materialları. 28 dekabr 2016-cı il "Elm və təhsil" –Bakı. 2016; Toynbee A. The Adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918-28). Surey of international Affairs. 1928. – London. 1929; Castagne J. Le Congres de Turkologie de Bokou, en Mars 1926. Revue deVonde Musulman, LXIII, ler trimestre. 1926. –Paris. 1926; Castagne J. Latinisation de l'Alphabet Turk dans les Republiques Turko-Tatares de i' U.R.S.S. Revue des Etudes Islamiques. 1927. Cahier III, –Paris. 1927; Bocon E. Central Asians Under Russian Rule. –New York, 1966; Paul H. Alphabet Changes in Soviet Central Asian and Communist China. Royal Central Asian Journal. XLIV. 1957. –S. 124-136; Paul H. Politics and Alphabets in inner Asia. Royal Central Asian Journal. XLIII. 1956. –S. 29-51; Şimşir B. Azərbaycan'da Türk Alfabeti tarixçe. –Ankara. 1991; Şimşir B. Türk Yazı Devrimi. –Ankara. 1992.

⁷⁴ Əzizov E. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında. Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018. –B. 19-22; Məmmədov E. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbası məsələsi. Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018. –B. 5-7; Bayramov R. Bəkir Çobanzadə və əlifba məsələsi. "Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 31 may 2013-cü il. –Bakı. 2013. –B. 64-70. "Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 31 may 2013-cü il. –Bakı. 2013; Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018; Babayev A. Bəkir Çobanza (Monografiya). –Bakı: "Şərq-Qərb". 1998; Həjiyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 2, –B. 18-26; Həjiyev T. I Türkoloji Qurultayda Çobanzadənin fəaliyyəti // "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları. 31 may 2013-cü il. s. 3-8; Həyri Aşa. Selim Rafik Refi' oğlu'nun Bəkir Çobanzadə'ye cəvabı və itirazları // "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları. 31 may 2013-cü il. –B. 70-75.

qilish, barcha turkiy tillar alifbolaridagi belgilar, harflar bir shaklda bo'lishi kerakligini bildirgan⁷⁵.

O'zbekistonlik Shokirjon Rahimiy barcha turkiy tillar qatori o'zbek tilida ham singarmonizm mavjud ekanligi, o'zbek tilida unli tovushlarni ifodalash uchun harflar soni ozligini bildirgan:

“Сингармонизм в тюркских языках, в частности в узбекском языке, есть; под влиянием проникновения к городскому жителям таджикзма этот: сингармонизм нарушается, но в языке кишлацкого населения этот сингармонизм есть. Он говорит, что первый недостаток знаков для обозначения гласных звуков насчитывается от 6 до 8 и даже до 13, между тем как съезд Узбекистана исчислил гласных звуков всего 6, а мы видим, что жизни гораздо больше, но для обозначения гласных звуков не хватает букв. Это он причисляет к основному недостаток узбекского алфавита, несмотря на то что вопрос о реформе орфографии тесно связан с вопросом об алфавите, ибо приспособить арабский алфавит будет трудно, и вопрос орфографии нужно связать со вторым вопросом — об алфавите”⁷⁶.

Shuningdek, munozaralarda I.Alparov, N.Hakimov va B.Cho'ponzodalar ham ishtirok etib, o'z fikrlarini turkiy tilda bildirishgan⁷⁷. Chop etilgan anjuman materiallarida ularning fikrlari keltirilmagan. Lekin munozarada qatnashganlar B.Cho'ponzoda va I.Alparovlarning fikrlariga munosabat bildirib o'tishgan. Ulardan B.Cho'ponzoda va I.Alparovlarning bildirgan ayrim fikrlari mazmunini aniqlash mumkin.

Munozarada ishtirok etgan Olimjon Ibrohimov B.Cho'ponzodaning turkiy tillardagi singarmonizm va agglutinatsiya haqidagi fikrlari noto'g'ri ekanligi, singarmonizm turkiy tillarga xos xususiyat bo'lib, turkologiyaga oid barcha akademik nashrlarda alohida nazariya sifatida qayd etilganligini bayon etgan:

“Еще серьезный вопрос возник с выступлением тов. Чобан-Заде. Из его выступления на мою доля относится два момента.

⁷⁵ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 164-165.

⁷⁶ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 165-166.

⁷⁷ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 176.

Он отрицает значение сингармонизма и значение основных моментов агглютинации. Я считаю, что это неправильно, особенно по отношению к родственным языкам. Проф. Чобан-Заде хороший филолог и знает древние и тюркские языки. Ему известны все работы и все ученые тюркологи, как арабские, так и русские, особенно Радлов и другие; все эти ученые указывали, что во всех этих наречиях это свойство в определенно было. Во всех академических изданиях это подчеркивается, как особая теория, а в практическом отношении во всех реформированных орфографиях говорится, что в этом отношении тюрки отстали”⁷⁸.

Olimjon Ibrohimovning mazkur fikrlaridan ma'lum bo'ladiki, B.Cho'ponzoda turkiy tillardagi singarmonizm va agglyutinatsiya qonuniyatlari, ularning qo'llanishi haqida o'z.qarashlarini bayon etgan, B.Cho'ponzoda fikrlariga e'tiroz bildirgan.

B.Cho'ponzoda ilmiy terminologiya tizimi haqida ma'ruza qilganda ham singarmonizm va agglyutinatsiya masalasiga to'xtalib o'tgan. U turkiy tillarga faqat agglyutinatsiya va singarmonizm nuqtai nazaridan qaramaslik zarurligi, mazkur qonuniyatlar arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar hisobiga o'zgarishga ushraganligi, shu bois turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligini aytib o'tgan:

“Каким бы путем ни пришли к этому наши языки, но факт, на который я вчера указал в своем выступлении, что нельзя наши языки определять только с точки зрения агглютинации, или с точки зрения сингармонизма, — это касалось бы только части наших языков. Даже, я скажу, такой более чистый язык, как казакский, имеет уже грамотное количество иностранных чужих элементов, как своих родных. У нас сингармонизм или агглютинация, свойственные чисто тюркскому языку, нарушены заимствованиями из арабского, персидского. Наш язык не есть в общей сложности, принимая во внимание это заимствование, язык чисто тюркский, и поэтому он целиком не подчиняется основным правилам законов агглютинации и сингармонизма”⁷⁹.

Sh.Usmonov bunday qarashlarda turkiy tillarga singarmonizm shart emasligini isbotlash va turkiy tillar uchun to'laqonli alifbo

⁷⁸ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 178.

⁷⁹ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 191.

yaratmaslik harakati yotganligini Alparov chiqichidan so'ng anglab yetganligini bayon etgan. Hatto tatar tilidagi hamma so'zlar ham singarmonizm qoidasiga to'la rioya qilmasligini misollar bilan ko'rsatib bergan:

“Противники основной, коренной реформы противопоставляют закон сингармонизма. Я до сих пор не мог понять их цели, зачем понадобилось им выкапывать этот закон, относящийся еще к древнему языку. Теперь, благодаря тов. Алпарову, ясно, в чем дело. Он высказал мысль, за которую я ему благодарен; оказывается, они этим хотят доказать ненужность для тюркского письма какого бы то ни было совершенного алфавита. Но я знаю, что полного сингармонизма даже в татарском языке нет. Возьмите слова **“сина”**, **“мина”**, здесь сингармонизма нет. В татарском языке также много слов, получивших право гражданства, но не подчинившихся закону сингармонизма. Так, например, **“исхак”**, **“китаб”**, **“галимджан”**, **“ибрагим”**, здесь никак нельзя суметь соблюсти этот закон. Также много слов, вошедших в наш язык, благодаря веяниям новой культуры и техники, как слова **“кино”**, **“килограмм”**, **“километр”**, **“гидро”**”⁸⁰. Albatta, Sh.Usmonov tomonidan bildirilgan fikrlar asosli edi. Singarmonizm amal qiladigan tillardagi o'zlashma so'zlarning bir qismi, hatto tub so'zlarning ayrimlari ham, mazkur hodisaga rioya qilmasligi, hozirgi turkiy adabiy tillarning barchasida ham bunday holat mavjudligi mutaxassislar tomonidan aniqlangan.

Ma'lum bo'lmoqdaki, Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida tilning boshqa masalalari kabi turkiy tillardagi singarmonizm qonuni ham qizg'in muhokama qilingan. B.Cho'ponzoda esa turkiy tillardagi so'zlar arab va fors tili o'zlashmalari hisobiga o'zgargani, shuning uchun turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligi haqida fikr bildirgan. O.Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, I.Alparov, Sh.Usmonovlir B.Cho'ponzodaning agglyutinatsiya va singarmonizm haqidagi fikrlariga e'tiroz bildirishgan, barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligini gapirib o'tishgan.

⁸⁰ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... –С. 175.

BUTUNITTIFOQ YANGI TURK ALIFBOSI MARKAZIY QO'MITASINING I PLENUMIDA TURKIY TILLARDAGI SINGARMONIZMNING MUHOKAMASI

Turkiy tillardagi alifbo, imlo muammolarini muhokama qilishga bag'ishlangan keyingi tadbirlarda ham singarmonizm masalasi qizg'in bahslarga sabab bo'lgan. 1927-yil iyun oyining 3-7-kunlarida Bokuda o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida asosan lotin yozuvi asosidagi turkiy alifbolar loyihalarini unifikatsiya qilish, ya'ni birlashtirish masalasi muhokama qilingan.

B.Cho'ponzoda ushbu plenumda ham turkiy tillardagi singarmonizm masalasiga alohida to'xtalgan. Dastlab N.To'raqulov tomonidan singarmonizm tamoyili ilgari surilganligi, shu bois turkiy tillar alifbolaridagi harflar soni, xususan, unli tovushlarni ifodalaydigan 6 ta harfni 3 taga kamaytirish mumkinligi haqida fikr bildirgan. Amalda esa singarmonizm mavjud bo'lgan tillar alifbolarida unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni ko'p bo'ladi, ya'ni qattiq va yumshoq unli tovushlarni yozuvda aks ettirish uchun alohida-alohida harflar olinadi. B.Cho'ponzoda va To'raqulov muayyan tilda singarmonizm qabul qilinganda unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni alifboda kamayadi, degan g'ayriilmiy fikrni ilgari surishadi:

“Тов. Туюракулов выдвигает, во первых, принцип сингармонизма. По его мнению, исходя из фактов сингармонизма, мы можем сократить число букв тюркского алфавита. Так, он предлагает сохранить буквы, для обозначения же мягких звуков произношение данного слова. Таким образом, обозначение твердых звуков “о”, “ы” и “у” делают излишним обозначение соответствующих мягких звуков. Словом, тов. Туюракулов вместо 6 букв предлагает только 3”⁸¹.

⁸¹ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 109.

Turkiy tillardagi tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini kamaytirish V.Radlov to'garagining 20-yillardagi faoliyatida ham kuzatilgan⁸².

B.Cho'ponzoda singarmonizim haqidagi fikrlarini davom ettirib, mazkur hodisa mavjud yoki mavjud emasligiga qarab turkiy tillarni ikki guruhga ajratadi. Turkman, qozoq va qirg'iz tillarida arab va fors tillaridan o'tgan leksik qatlamli yozma adabiyot yo'q. Shu sababli bu tillarda singarmonizim bor. Yozma adabiyotlari, o'z shaharlari mavjud bo'lgan, o'zbek, Sharqiy Turkistondagi turk-tatarlar, qirim turk-tatarlari, onado'li turklari, Eron va Kavkaz ozarbayjonlari tilida singarmonizim borligi haqida gapirish mumkin emasligini, ya'ni ularning tilida bu hodisa yo'qligini bildiradi:

“Сингармонизм имеет больше значение в диалектах туркменском, киргизском и казакском, словом в диалектах северного Туркестана. Народы, говорящие на этих диалектах, не имели литературы на персидского-арабской основе и не непосредственно общались с другими народами. Если же мы возьмем другие диалекты, имеющие свою литературу, диалекты, на которых говорят народы, общающиеся с другими народами, имевшие свои города, свое городского население, такие народы как узбеки, тюрко-татары восточного Туркестана, крымские тюрко-татары, анатолийские турки, азербайджанцы персидские и кавказские, то у них о сингармонизме невозможно говорить, беря язык в целом”⁸³.

B.Cho'ponzoda qozoq, qirg'iz va turkman tillariga yevropo tillaridan so'zlarning o'zlashtirilishi munosabati bilan singarmonizim tabiiy yo'l bilan yo'qola borishini bayon qilgan:

“Как доказано трудами многих европейских и наших ученых, сингармонизм нарушается присутствием иностранных слов в лексике языка. Чем больше мы будем принимать европейских терминов, тем больше мы будем общаться к европейской культуре. Я полагаю, что это также нарушает сингармонизм, так как арабские слова, исключаемые нами из

⁸² Худойбердиев Ж. В.В.Радлов тўраги ва лотин ёзувига асосланган туркий алифбо лойиҳаси. Ўзбек филологияси масалалари. –Тошкент. 2002. –Б. 29-33.

⁸³ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... –С. 109.

своего языка, нисколько не отличаются с точки зрения сингармонизма от слов европейских, которые мы, работая в терминологической комиссии, составляя учебники и т. д., принимаем вместо них. Что касается так называемых чистых диалектов, которые я перечислил, я думаю, что они точно также стоят перед исторической необходимостью нарушения сингармонизма. Одно дело сингармонизм в бедной логике неграмотного народа, владеющего языком казакским, киргизским или туркменским, и другое дело, когда сингармонизм туркменского языка был нарушен в литературе Махмутум Кули и рядом других туркменских поэтов и писателей.

Я полагаю, что сингармонизм будет нарушен естественным ходом вещей и в диалектах народов, не имевших своей литературы, когда они воспримут в свой язык европейские слова и научатся как следует произносить и обозначать их”⁸⁴.

Olim shu fikrlaridan keyin singarmonizim turkiy tillarning umumiy qonuniyati emas degan qat’iy xulosani ham beradi: “Сингармонизм не общее тюрко-татарское явление”⁸⁵.

B.Cho‘ponzoda tomonidan ilgari surilgan bu fikrlar qizg’in munozara va e’tirozlarga sabab bo‘lgan. N.To‘raqulov B.Cho‘ponzodaning turkiy tillardagi singarmonizimning xorijiy tillar ta’sirida yo‘qolishini ilmiy asoslanmagan, masala metodologik jihatdan noto‘g‘ri qo‘yilganini bildiradi:

“Главнейший же довод тов. Чобан-Заде по существу вопроса заключается в том, что сингармонизм есть явление временного характера, что со временем, с усилением влияния европейской культуры, этот закон сам по себе потеряет силу, и, как он выразился, в течение ближайших 30 или 50 лет этот закон совершенно будет забыт. Мне кажется, что заниматься пророчествами не входит в наши задачи. Наша задача заключается в том, чтобы установить структуру и фонетический состав каждого языка в данное, определить динамику и тенденцию его развития и на этом построить определенную

⁸⁴ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 109-110.

⁸⁵ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 110.

систему письменности. Другое было бы дело, если бы докладчик оспаривал все это по соображениям научного характера. Но так как доклад построен, главным образом, на пророчествах, я считаю методологически неправильной постановку вопроса докладчиком⁸⁶.

Geldiyev B. Cho'ponzodaning 50 yildan keyin singarmonizm yo'qoladi, degan qarashini inkor qiladi, qozoq tilida singarmonizm qonuni amal qilishini bildiradi, turkman tilidagi so'zlarda singarmonizm yo'qligi quruq gap ekanligini aytib o'tadi: "Нельзя говорить, что язык через 50 лет потеряет сингармонизм. Мы все-таки хотим сохранить сингармонизм. Кажется, говорят, что в казакском наречии нет правил сингармонизма. Но я знаком с казакским наречием, там правило сингармонизма существуют.

Потом, тов. Чобан-Заде коснулся некоторых вещей, которые издагы давно. И говорит, что там теряются правила сингармонизма. У нас до сих пор народная литература пишется в таком духе, таким образом, что даже сохраняется стиль и большинство терминов арабских и персидских. Нельзя сказать, что, будто бы в туркменских словах нет правил сингармонизма. То, о чем говорил тов. Чобан-Заде, это пустяки, это стихи, переведенные, испорченные, никакой орфографии не имеется⁸⁷.

B. Choponzoda ma'ruzasi yuzasidan qarashlarini bayon qilgan O. Hoshim umumiy alifbo tuzishda tilning hozirgi holatini hisobga olmasdan tuzish (chunki rus va yevropo tillari ta'sirining kuchliligi), B. Choponzodaning singarmonizmga qarshi turishi, ayrim so'zlardagi istisnolar, o'zlashma so'zlarni tilning o'ziga xos tovush tizimiga bo'ysundirishda rus tili tajribasini qo'llash kabi masalalarga aniq dalillar bilan to'xtalgan:

"Но я не согласен с некоторыми положениями тов. Чобан-Заде. Товарищ говорит, что при составлении общего алфавита мы не должны исходить из современности, потому что мы находимся под влиянием русского и европейских языков, и недалеко то время, когда у нас не будет нашего собственного

⁸⁶ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 115.

⁸⁷ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 127.

языка, мы потеряем его. Исходя из этого и для доказательства своего основного положения, тов. Чобан-Заде приводит пример киргизов, казаков и другие народы, которые, будто бы не находились под влиянием арабов, персов и других.

Прежде всего не нужно говорить и о будущем. Мы должны исходить из современности, в каком положении мы находимся, каков наш язык в настоящем. В будущем, может быть, не будет никаких отдельных языков, все языки, может быть, сольются. Но утверждать сейчас, что у узбеков нет закона сингармонизма — это — слова тов. Чобан-Заде — нельзя. Я утверждаю, что у нас основной закон сингармонизма сохранен, это выяснило наше совещание. Мы провели четыре конференции, которые признали, что нашему языку свойственен закон сингармонизма.

Тов. Чобан-Заде протестует против закона сингармонизма и поднимает совершенно другой вопрос. Сейчас идет борьба с арабистами, теперь подобная же борьба возникает между латинистами. Принятие основного закона сингармонизма означает, что все слова, какого бы происхождения они ни были, должны подчиняться тюркскому закону сингармонизма. У нас на совещании некоторые товарищи тоже протестовали. Вопрос заключается в том, подчинить ли язык колонизаторскому общему закону или оставить так, как было. Если у нас есть слова, не подчиняющиеся основному закону сингармонизма, то это означает, что мы оставляем в покое происхождение. Если вы примете это основное положение, то они не подчиняются закону сингармонизма.

Другой вопрос, нужно ли подчинят их или нет, или они будут господствовать над тюркским. По этому вопросу я скажу, что если взять, хотя бы Россию, которая имеет столетнюю литературу, или другие государства, которые стоят на более высокой ступени культуры, то мы замечаем, что все иностранные термины подчиняются общему закону языка. Например, русский никогда не скажет “электрофикация” или “кооперацион” и т. д. То же самое и наши узбеки. Узбеки говорят не “кооперация”. Они умеют подчинять это слово своим законам сингармонизма, они говорят “каперация”. Это означает, что и иностранные слова подчиняются закону сингармонизма...

Раз это так, то не следует говорить, как это делает тов. Чобан-Заде, что языку узбеков, тюрк и других народов не свойственен сингармонизм”⁸⁸.

Turkiy alifbolarni unifikatsiya qilish yuzasidan bildirilayotgan fikrlarda asosiy e’tibor alifbolardagi harflar sonini qisqartirishga qaratilganligi mahalliy olimlar e’tirozlariga sabab bo’lgan. Ushbu masala yuzasidan fikr bildirayotgan ayrim olimlarning o’zlari turkiy tillarni bilmasligi sababidan xatoliklarga yo’l qo’yayotganligi urg’ulangan. Sh.Manatov I plenum kun tartibidagi masalalar yuzasidan bo’layotgan muhokamalarda faol ishtirok etayotgan L.Jirkov haqida shunday fikr bildirgan: “Я не могу согласиться целиком и полностью с проф. Жирковым, что он очень мало знаком с тюркскими языками, или вообще не знаком с ними. Он слишком преувеличил значение доклада и проект тов. Тюракулова”⁸⁹.

Sh.Manatov asosiy ma’ruzachilar bo’lgan N.To’raqulov hamda B.Cho’ponzoda tomonidan bildirilgan fikrlardagi kamchiliklarga to’xtalib o’tgan:

“Тов. Тюракулов спутал относительно “с”, “ч”, “ш”. Он говорит, что узбеки читают “кач”, казаки читают “каш”, а башкиры читают “кас”. Хорошо, с этим мы согласились. Но у нас есть еще “ша”. Какую же букву нам предлагает тов. Тюракулов? Тут тов. Тюракулов допускает совершенно необдуманную ошибку. Если принять этот знак за “ша”, то татары должны принять его за “ша”, а мы примем как “с”, потому что “ша” у нас тоже есть. Вот почему нельзя согласиться с тов. Тюракуловым по этому вопросу. Доклад тов. Чобан-заде критиковали и, конечно, его можно было критиковать, и долго”⁹⁰.

Sh.Manatov tavsiya etilayotgan tatar alofbosi loyihasi haqidagi qarashlarini bildirib, uning ko’p joylari ma’qulligi, lekin ayrim

⁸⁸ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года. —М., 1927. —С. 129-131.

⁸⁹ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... 1927. —С. 132.

⁹⁰ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... —С. 132.

harflarni qisqartirish tatar tilining milliy tovush xususiyatlariga putur yetkazishini dalillar asosida ko'rsatgan:

“Я рассматривал татарские проекты. Во многом я с ними согласен, но здесь тоже есть нелепые места, которые придется критиковать и исправлять. Напр., они предлагают один знак для “К” и “q”, татары тоже не будут отрицать, что они из гласных хотят вывести такой результат, что “К” будем читать или “К” писать. Татары скажут, что есть слово “ПАК”, здесь слышно “К”, потом есть слово “АПАq”, здесь слышно “q”; тов Сейфи напишет “ПАК” с той же буквой (“К”) как и “АПАq”, тогда я должен читать “АПАК”. Тогда все татары, башкиры и казаки будут смеяться над нами, - спросят, куда же мы дели букву “q”?

Может быть, со временем мы этот звук потеряем, но в настоящее время “q” у нас имеется. Здесь твердая гласная и там твердая гласная. Это не выдерживает критики. Также самое можно сказать относительно “r” и “q - ğ”⁹¹.

Shu o'rinda tatar alifbosini o'zgartirish, takomillashtirish jarayonlarida bildirilgan ayrim fikrlarga to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Chunki bu dalillar ham tatar olimlari e'tirozlari qanchalik asosli ekanligini oydinlashtirishga yanada aniqlik kiritadi. Tatar tilida chop etiladigan “Совет мактабе” jurnalining 1938-yil 7-sonida M.Falullinning “Яңа алфавит турында” nomli maqolasi bosiladi. Ushbu maqola “Кызыл Татаристан” gazetasining 1938-yil 23-avgust sonida qayta chop etiladi. Unda rus alifbosi asosidagi yangi tatar yozuvi loyihasi ham berilgan. Loyihada tatar tili milliy tovushlarini ifodalaydigan birorta harf olinmagan, rus alifbosidagi harflar o'z tartibi va shakli bo'yicha tavsiya etilgan. Tatar tili tovushlarini yozuvda aks ettirish uchun harflar olinganda “rus harflariga asoslangan yozuv mashinkalari tizimi buziladi, tatarcha yozuv uchun yangi tizimdagi yozuv mashinkalarini tayyorlashga to'g'ri keladi, ikkinchidan, bosmaxonalarda ham yangi harflar quyulishi, nabor kassalaridagi yashiklar sonining ortishiga olib keladi, uchinchidan, tatarsha yozuv bilan russha yozuv orasida

⁹¹ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... –С. 133.

ajralish yuzaga keladi” kabi asoslar ko‘rsatilgan⁹². Tatar tili alifbolari va imlosi tarixini o‘rgangan X.Kurbatov bu loyihani “ona tilini boshqa til qalbiga joylashtirishni ko‘zda tutgan”, deb baholagan⁹³. Boshqa milliy tillar uchun rus yozuvini joriy qilish, xususan, o‘zbek alifbosini rus yozuviga o‘tkazish jarayonlarida ham shu singari qarashlar, takliflar bildirilgan.

80-yillarning oxiri, 90-yillarning boshlarida tatar ziyolilari tomonidan alifboni takomillashtirish masalasi qayta kun tartibiga qo‘yilgan. Qizg‘in kechgan bahs-munozaralarda tatar alifbosiga milliy tovushlarni ifodalaydigan harflar kiritish, **ѐ, е, э, и, ш, ю, я, ж** singari tatar tili tovushlarini ifodalamaydigan harflarni alifbo sirasidan chiqarish masalasi muhokama etilgan. Natijada, Tatariston ASSR Oliy Soveti Prezidiumining “Tatar alifbosining lotinlashtirilgan alifbodan rus grafikasi asosidagi alifboga ko‘chirish to‘g‘risida”gi Farmoniga o‘zgartirish kiritilib, alifboga “**к**”, “**ф**”, “**ү**” harflari kiritildi, O.Ibrohimov nomidagi Til, adabiyot va tarix instituti tomonidan o‘zgartirishlar kiritilgan imlo qoidalarini asos sifatida qabul qilinishi, uning 1990-yil 1-sentabrdan ta‘lim muassasalari va matbuotda qo‘llanishi belgilandi, Tatariston Ministrlar Sovetiga 1989-yil 1-sentabrga qadar takomillashtirilgan alifbo hamda imloni kiritish bo‘yicha amaliy choralar ko‘rish uchun topshiriqlar berildi⁹⁴.

Bu davrda tatar ziyolilari orasida rus yozuvi asosidagi tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish to‘g‘risidagi qarashlar ilgari surila boshlandi, anjumanlar o‘tkazildi, yozuvchilar, tilshunoslar, madaniyat sohasining vakillari Tatariston Respublikasi Prezidenti M.Sh.Shaymiyevga tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish to‘g‘risida xat bilan murojaat qildilar⁹⁵. Tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish tarafdorlari ko‘paydi⁹⁶. Tatar matbuoti sahifalarida lotin

⁹² Кәримуллин Ә. Тел – милләтнең сакчысы. – Казан: Татарстан китап нәшрияты. 1997. –Б. 14-15.

⁹³ Күрбатов Х. Татар теленң алфавит һәм орфография тарихы. –Казан. 1967. –Б. 103-104.

⁹⁴ Социалистик Татарстан, 1989, 29 июнь.

⁹⁵ Шәһри Казан, 1992, 3 декабрь.

⁹⁶ Зәкиев М. “Яңалиф”не торгызу юлында // Социалистик Татарстан, 1990. 23 ноябрь; Зәкиев М. Телләр уртақ, хәрәфләр дә уртақ булсын // Татарстан хәбәрләре. 1992. 11 гыйн; Хаков В. Мәстәкылккә ярдәмгә – латин әлифбасы // Татар иле. 1992. № 1. –В. 14-18; Ардаширов Ж. Телебез яшасен дисәк... // Шәһри Казан, 1992. 20 ноябрь; Миңнуллин Ж. Латин әлифбасы // Казан утлары. 1991. № 2. –В. 185-187; Кәримуллин А. Татарский алфавит: обратно к латинице // Комсомолец Татариин. 1991. 24 май; Кәримуллин Ә. Язуыбыз

alifbosidagi matnlar berila boshlandi. V.Xakovning lotin alifbosini o'rganishga bag'ishlangan qo'llanmasi chop etildi⁹⁷. Tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarishga qarshi fikrlar ham bildirildi...

Bu dalillar Sh.Manatov tomonidan aytilgan fikrlarning to'la asosli ekanligini tasdiqlab turibdi.

U.Aliyev B.Cho'ponzodaning tilga shet tillardan so'z kirishi hisobiga boyiydi va singarmonizm yo'qoladi, degan qarashini ma'qullamasligini aytadi: "Я согласен с тов. Тюракуловым в том смысле, что иностранные слова следует подчинять своему наречию и не согласен с тов. Чобан-Заде, что с обогащением языка в него входит много иностранных слов и сингармонизм теряется. Я с этим не согласен"⁹⁸.

B.Cho'ponzoda ushbu qurultoy natijalari haqida fikr bildirganda singarmonizm hodisasi haqidagi munozaralarga to'xtalib, O'rta Osiyo respublikalari: Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziya va Qozog'iston vakillari Birinchi plenumda alifboni singarmonizm asosida shakllantirish haqida fikr bildirganliklari, Turkmaniston va O'zbekistonliklar Ikkinchi plenungacha o'z fikrlaridan qaytib, birlashgan alifboni qabul qilish tarafiga o'tganliklarini qayd etadi. Boshqa respublikalarni ham singarmonizmsiz alifbo va imloni qabul qilishga da'vat qiladi. Singarmonizmni qabul qilganda qator murakkabliklar, chalkashliklar kelib chiqishini urg'ulab o'tadi⁹⁹.

"Применение сингармонизма с различных точек зрения представляется неудобным и недопустимым.

Если смотреть с педагогической точки зрения, то применение принципа сингармонизма к алфавиту, поставит преподавателя в крайне затруднительное положение, потому что 8-9 летним ребятам объяснить такое сложное языковое явление как сингармонизм, представляется почти невозможным, а без

hэм графикабыз // Мәғариф. 1991. № 7, –В. 31-33; Курбатов Х. "Ватаным Татаристан", 1992. 30 октябрь.

⁹⁷ Xakov W. Telen belgen il acar. Latin grafikasında uqu hэм jazı kunekmäläre. Tatarstan xalqı mägärfе ministrlıgъ tarafınnan xuplandъ. –Qazan: Mägärf, 1993, –62 b.

⁹⁸ Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита... –С. 140.

⁹⁹ Чобан-Заде. Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // Культура и письменность Востока. Книга III-я. –Баку. 1928. –С. 21-24.

такого объяснение обосновать алфавит и научить детей применению знака смягчения является неразрешимой задачей”.

“Применение сингармонизма, игнорирующего перспективы развития данного языка вводит элемент искусственности в тесном общении с языками соседних народов. Путем подобного общения в языках появляется достаточное количество заимствований. Казакский язык после Октябрьской Революции стал на путь быстрого развития в смысле проникновения в его состав солидного количества иностранных слов.

Количество этих заимствований пока настолько не велико, что многим казакским работникам представляется возможным подчинить иностранные слова законам сингармонизма, в результате чего иностранные слова и термины беспощадно извращаются. Благодаря этому, один и тот же иностранный термин казакский ученик принужден изучать в различных формах.

Кроме того извращенная форма иностранного слова всегда препятствует усвоению правильной, оригинальной формы слова, из-за существования извращенных форм “кемитет” или “кемити” и “кэпэрсийе” или чтонибудь в роде этого. Правильные формы этих слов: “комитет”, “кооперация” почти всегда останутся недоступным произношению казака и, таким образом, усвоение какого-нибудь иностранного языка, в том числе и русского будет почти невозможным. Одним словом, подобное искусственное извращение иностранных слов ни в лингвистическом, ни в педагогическом и обще-культурном отношении ни к чему хорошему не приведет”¹⁰⁰.

B.Cho'ponzoda 1928-yilda o'zbek tilida e'lon qilgan maqolasida singarmonizm XI yuzyillikgacha turkiy tillarning asosiy xususiyati, bu xalqlar janub va g'arbgga siljigandan keyin boshqa tillarning ta'sirida singarmonizm buzila boshlagan, singarmonizmning qo'llanishi shaharlari rivojlanmagan va islom ta'siriga berilgan yozma adabiyoti bo'lmagan xalqlarda saqlanib qolganligini bayon etdi. Turkiy tillar uchun singarmonizmni qabul qilmaslik zarur, degan qat'iy fikrni bildirgan:

¹⁰⁰ Чобан-Заде. Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов... –С. 22.

“Singarmonizm 11 nchi asrgacha turk xalqlarining umumiy xususiyati edi. Bu xalqlar janubga va g'arbga tarqalib ketgandan so'ng, turk-tatarlarning ko'pining tili, somiy va oriy xalqlarning tili bilan aralashdi. Buning natijasida bu tillarga chet unsurlar ko'p miqdorda kirib, singarmonizm qonuni buzildi.

Singarmonizmning qo'llanishi faqat, shaharlari sust rivojlangan va islom ta'siriga berilgan yozma adabiyoti bo'lmagan xalqlarda bir daraja saqlanib qolgan. Shunday qilib, turk xalqlarining birinchi guruhi uchun alifbeda singarmonizmning qo'llanishi mutlaqo mumkin emas, ikkinchi guruh uchun bo'lsa pedagogiya va lisoniyat nuqtai nazaridan muvofiq emas, ham zararli. Chunki buning natijasida belgilar kamayib, mazkur shevalardagi tipovoy ovozlari yo'qoladi. Bu ovozlarning belgisini alifbeda topolmagan o'quvchi yoki o'qituvchi, mazkur so'zni o'qigan bilan yaxshi tushunolmaydi. Shu sababdan qozoqlarning alifbega singarmonizmni qabul qilmaymiz, deyishini tabrik qilish kerak”¹⁰¹.

Butunittifoq yangi turk alifbosi qo'mitasining Birinchi plenumida turkiy xalqlar uchun yagona alifbo ishlab chiqish masalasi ham muhokama etilib, uning zahirida ham alifbolardagi harflar sonini kamaytirish, yagona alifbo va til, hatto, xalqaro miqyosidagi tilni yaratish maqsadi mavjud edi:

“Рассматривая проблема единого унифицированного алфавита как часть вопросов культурной реконструкции СССР, мы должны в то же время при ее разрешении исходить не только из круга наличных уже в границах Советского Союза народов, языков, алфавитов, а имеет в виду возможность полного охвата в дальнейшем народов, языков, алфавитом всего мира”¹⁰².

“Унификация алфавитов, создавая предпосылки для унификации языков, является одним из средств образования будущего единого международного языка”¹⁰³.

B.Cho'ponzodaning turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga oid qarashlari assossiz ekanligi haqida o'zbek ziyolilari ham

¹⁰¹ Cho'ponzoda. Alifbe birligi. Singarmonizm va fonetika masalalari. Qizil O'zbekiston, 1928-yil 18-yanvar.

¹⁰² Дмитриев И. (Кельд). Реформа или революция в строительстве алфавитов СССР // Революция и письменность. —М., 1932. № 1-2(11-12). —С. 90.

¹⁰³ Тезисы методологического сектора НИЯЗ. Принципы унификации алфавитов // Революция и письменность. —М., 1932. № 1-2(11-12). —С. 92.

munosabat bildirishgan: “Bundan boshqa yana bir qiziq da’vo yaqinda Toshkentda ittifoq lotinchilarining keng plenumi bo’lib, o’tdi. Shunda profiso’r B.Cho’ponzodaning umumturk tili to’g’risida ilmiy ma’ruzasi bo’lib o’tdi. B.Cho’ponzoda mana shul ma’ruzasida turkiy tillarning singarmo’nizm qoidasidan uzoqlasha borg’anlig’in, bu kun singarmo’nizm turk millatining ozg’ina bir qismida saqlanib ko’pida buzilg’onlig’in va turk tillari uchun fo’netika qoidasi ekanligin da’vo va isbot etmishdir.

Shubhasiz bu da’vo bizning singarmo’nizm dushmanlariga juda yoqib ketibdir. Bu so’zlarni quloqlarig’a halqa qilib taqib olib har yerda uning madxini qila boshlamishlar...”¹⁰⁴

Otajon Hoshim “Boku plenumi natijasi” nomli maqolasida shunday deb yozadi: “bu qonung’a qarshi chiqg’uchilar bor; o’zbeklar, qozoqlar, qirg’izlar orasida bo’lmasa ham, ozorbayjonli o’rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo’nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to’g’ri dalillar bilan bu qonunning yo’qligini isbot etish boshqa. Qarshi chiqg’uchilar: til borg’on sari o’zgargandek, singarmo’nizm ham o’zgaradi va o’zgargandir; u o’zgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmo’nizm kuchli qonun bo’lmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deydilar. Bu fikr hech bir to’g’ri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak. Kelgusida balki iqtisodiy o’zgarish orqasida til oyirmasi ham bo’lmas, ya’ni umumiy bir til bo’lar. Qanday bo’lmasin, bu tarix ishi. Hozirgi vaqtda tilimizda singarmo’nizm hukm surar ekan, mushtarak alifboni shunga asos qilish kerak. Mana shu asosga suyanib Boku plenumi butun turk lahjalarida singarmo’nizm borligini ta’kidlaydi. Plenum har tovushg’a birtadan shakl oldi. Shunday bo’lsa ham singarmo’nizmni qabul qilish natijasida chiqodirg’on unli (soit) tovushlarni shaklan kamaytirish masalasini istagan jumhuriyatlar ixtiyorig’a qo’ydi”. “O’zbek, umuman, turk tilining boshqa, xususan, arab, fors tillari bilan robitada bo’lishi bilan birga, unga chet so’zlar qo’shilg’on. Bu chet arab, fors so’zlari ko’pincha qalinliq va ingichkalik, ya’ni singarmo’nizm qonunig’a bo’yinsunmaydi. Lekin bunday so’zlar turk so’zlariga qarag’onda juda ham oz. Bu chet so’zlar

¹⁰⁴ Singarmo’nizmsh. Yana til-imlo masalasi ustida // Qizil O’zbekiston, 1928-yil 15-fevral

singarmo'nizm ahamiyatini yo'qota olmaydi va yo'qota olmog'on"¹⁰⁵. Ushbu plenum va Otajon Hoshimning maqolasiga munosabat bildirgan H.Jamolxonov turkiy tillardan singarmonizmning chiqarilishi haqida bildirilgan fikrlarga to'xtalmagan¹⁰⁶.

Turkiy tillardan singarmonizm hodisasini chiqarishga qilingan harakatlar natijasiz yakunlangan, turkiy xalqlar vakillari tomonidan qarshilikka ushragan. Shu sababli 30-yillarning boshlaridan deyarli barcha turkiy tillarning alifbolari¹⁰⁷, imlolari¹⁰⁸ singarmonizmga moslab tuzilgan. Faqat davr mafkurasi, siyosiy tazyiqi tufayli bu hodisa o'zbek adabiy tilidan chiqarilgan¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Otajon. Boku plenumi natijasi // Ma'orif va o'qitg'uvchi. 1927. № 7-8. –B. 55.

¹⁰⁶ Жамолхонов Х, Сапаев Қ., Имло муаммолари. – Тошкент. 2007. –Б. 35-40.

¹⁰⁷ Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972.

¹⁰⁸ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. –М., 1982.

¹⁰⁹ Hudoiberdiyev C. Özbeçede ses uyumunun yok edişi // Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi. –Ankara. 1998. № 5. –S. 433-443; Hudoiberdiyev J. Özbek edebi dilinde ses uyumunun yok edişi // O'zbekiston: til va madaniyat. 2022. № 4(1), –B. 38-50; Shu muallif. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi // O'zbekiston: til va madaniyat. 2022. № 4. –B. 38-73; Shu muallif. Qatag'on qilingan tovushlar qismati // Ma'rifat, 1-mart, 2023. № 9(9438).

RUS ALIFBOSINI LOTINLASHTIRISH MASALASINING KUN TARTIBIGA QO‘YILISHI VA UNING BOSH MAQSADI

Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining Birinchi va undan keyingi plenumlarida turkiy alifbolarni birlashtirish, turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish haqidagi takliflar tanqid qilinganidan keyin boshqa bir yo‘l tutilgan. Barcha SSSR xalqlari uchun yagona alifbo yaratish maqsadida rus yozuvini lotinlashtirish masalasi kun tartibiga qo‘yiladi.

Leningrad shahrida chop etiladigan “Krasnaya gazeta”ning 1930-yil 6-7-yanvar sonlarida A.Lunacharskiyning “Rus yozuvini lotinlashtirish” nomli maqolasi chiqadi¹¹⁰. Unda lotin yozuvi bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar, uning muhimligi haqida fikr yuritilgan, rus alifbosining G‘arb va Sharqdan ajralib qolganligi urg‘ulangan. RSFSR Maorif xalq komissarligi Boshboshqarmasida tuzilgan katta komissiya rus imlosini tartibga keltirish, punktuatsiyani aniqlashtirish, shuningdek, Jirkov, Korinskiy, Shelkunov va Yakovlevlardan iborat maxsus komissiya lotin alifbosi asosidagi rus yozuvi loyihasini tayyorlash, uning tamoyillarini ishlab chiqish bo‘yicha ish olib borayotgani haqida ma‘lumot berilgan.

A.Lunacharskiyning ushbu maqolasi va rus yozuvini lotinlashtirishga oid boshqa materiallar bilan birga Yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining nashri bo‘lgan “Kultura i pismennost Vostoka”ning VI kitobida qayta chop etilgan¹¹¹.

Lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilish masalasining bu shaklda kun tartibiga qo‘yilishi ayrim savollarni tug‘diradi.

Birinchidan, davrning eng muhim ijtimoiy-siyosiy va madaniy masalalari bilan bog‘liq har qanday muammolar dastlab markaz, ya‘ni Moskvada chop etilgan gazeta, jurnal va boshqa nashrlarda e‘lon qilingan. Nega lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilishdek jiddiy masala xususidagi maqola Leningrad shahar bolsheviklar partiyasi va Leningrad ishchi, dehqon va qizil armiya deputatlari kengashi organi bo‘lgan “Krasnaya gazeta”da chop qilingan?

¹¹⁰ Луначарский А. Латинизация русской письменности // Красная Газета. 1930 г. 6 и 7 январь, № 5, 6.

¹¹¹ Луначарский А. Латинизация русской письменности. Материалы по вопросу о латинизации русской письменности // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Н.Т.А. 1930. –С. 20-26.

Ikkinchidan, XX yuzyillik boshlarida Ozorbayjon, Tatariston yoki O'zbekistonda til masalalari, xususan, arab alifbosini isloh qilish, lotin alifbosiga o'tish jarayonlari ko'lamli bahs-munozaraga aylangani, har bir tovush uchun olinadigan harflar, ularning soni, shakli davr matbuotida, turli anjumanlarda murosasiz tortishuvlarga sabab bo'lgani ma'lum. Bu munozaralarda davrning eng yetakshi rus olimlari ham juda faol ishtirok etib, ular asosan mahalliy olimlar, mutaxassislar va ziyolilar qarashlarini o'zgartirishga qat'iy harakat qilishgani ham davr manbalarida aks etgan.

Rus yozuvini lotin alifbosi asosida o'zgartirish haqidagi masala matbuotda e'lon qilingandan so'ngra rus tilshunoslari, ziyolilari tomonidan deyarli biror bir fikr bildirilmagan, anjumanlar o'tkazilmagan.

Uchinchidan, A.Lunacharskiyning maqolasi nega aynan boshqa nashrda emas, Yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining nashri bo'lgan "Kultura i pismennost Vostoka"da qayta chop etilgan?

Ushbu savollarga lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilishga oid manbalar¹¹², shuningdek, turkiy xalqlar alifbolarini lotinga o'tkazish bilan bog'liq materiallar, shu jarayonda ilgari surilgan fikrlarini qiyoslagan holda aniqlik kiritish mumkin bo'ladi.

RSFSR Maorif xalq komissarligi ilmiy boshqarmasi tashabbusi bilan rus alifbosini lotin yozuviga o'tkazish masalasi bo'yicha komissiya tuzilgan. Uning tarkibi bosmaxona ishlari bo'yicha mutaxassis prof. M.I.Shelkunov, V.V.Nikolayev, M.V.Gorshkov; rus tili ta'limi mutaxassislari prof. A.M.Peshkovskiy, prof. N.M.Karinskiy, S.N.Abakumov, millatlar vakili V.I.Litkin (fin-ugor tillari bo'yicha mutaxassis), Yumankulov (VTSK NIDA); tilshunos mutaxassislar prof. L.I.Jirkov, prof. M.F.Yakovlev, A.M.Suxotin; muhandis ixtiroshi Yezdakov; ilmiy boshqarma ilmiy kotibidan iborat bo'lgan. Komissiyaning birinchi yig'ilishi 1929-yil 29-noyabrda o'tkazilgan¹¹³.

¹¹² А.Луначарский. Латинизация русской письменности. —С. 20-26; Проф. Н. Яковлев. За латинизацию русского алфавита. С. 27-43; Материалы по вопросу о латинизации русской письменности. —С. 208-219; Тезисы проф. Яковлева Н. Ф. „О необходимости латинизации русского алфавита“, принятые в начале работ подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке. —С. 209-211; Проф. Каринский. Совету Главнауки Маркомпроа. От Подкомиссии по латинизации русского алфавита. —С. 211-213; Протокол заключительного заседания подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке НКПС РСФСР от 14 января 1930 года. —С. 213-219.

¹¹³ Культура и письменность Востока. Книга VI. —Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. —С. 208.

Komissiya aʼzolaridan L.I.Jirkov, M.F.Yakovlev, A.M.Suxotinlar turkiy alifbolarni lotin yozuviga oʻtkazish jarayonlarining barchasida faol ishtirok etishgan, ularning milliy alifbolar loyihalari toʻgʻrisidagi maʼruzalari, chiqishlari milliy ziyolilarning eʼtirozlariga sabab boʻlgan.

Komissiyaning yakunlovchi yigʻilishi 1930-yil 1-yanvar kuni boʻlib, unda rus alifbosini lotinlashtirish yuzasidan bajarilgan ishlar hisoboti eshutilgan va qaror qabul qilingan. Komissiya quyidagi uchta alifbo loyihasini ishlab shiqqan¹¹⁴.

Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.

Первый примерный проект международного латинского алфавита в применении к русскому письму.

(Устраняющий диакритические знаки, отдельные от букв)

А а	А а	И и	И и	Р р	Р р	Ş ş	Ш ш
Б б	Б б	Ж ж	Й й	С с	С с	У у	ы
В в	В в	К к	К к	Т т	Т т	í	ь
Г г	Г г	Л л	Л л	У у	У у	ú	ю
Д д	Д д	М м	М м	Ф ф	Ф ф	á	я
Е е	Э э	Н н	Н н	Х х	Х х	ó	ё
З з	Ж ж	О о	О о	Ç ç	Ц ц		
З з	З з	П п	П п	С с	Ч ч		

Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.

Второй примерный проект международного латинского алфавита в применении к русскому письму.

(Стремящийся к максимальному использованию наличных в типографиях латинских знаков)

А а	А а	И и	И и	Р р	Р р	Ş ş	Ш ш
Б б	Б б	Ж ж	Й й	С с	С с	У у	ы
В в	В в	К к	К к	Т т	Т т	ж	ь
Г г	Г г	Л л	Л л	У у	У у	ü	ю
Д д	Д д	М м	М м	Ф ф	Ф ф	ä	я
Е е	Э э	Н н	Н н	Х х	Х х	ö	ё
З з	Ж ж	О о	О о	Ç ç	Ц ц		
З з	З з	П п	П п	С с	Ч ч		

¹¹⁴ Культура и письменность Востока. Книга VI. —С. 216-219.

Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.

Третий примерный проект международного латинского алфавита в применении к русскому письму.

(На основе Новую Тюркского Алфавита)

А а	А а	И и	И и	Р р	Р р	Ş ş	Ш ш
Б б	Б б	Ж ж	Й й	С с	С с	Ь ь	ы
В в	В в	К к	К к	Т т	Т т	ж	ь
Г г	Г г	Л л	Л л	У у	У у	У у	ю
Д д	Д д	М м	М м	Ф ф	Ф ф	Ә ә	я
Е е	Э э	Н н	Н н	Х х	Х х	Ө ө	ё
З з	Ж ж	О о	О о	Ç ç	Ц ц		
З з	З з	П п	П п	С с	Ч ч		

Ushbu alifbo loyihalarida rus kirill yozuvidagi harflar uchun mos ravishda lotin harflari tanlangan. Dastlabki 25 ta harf uchun har uchala loyihada bir xil shakldagi belgilar olingan. Loyihalarning oxirida keltirilgan **ы, ь, ю, я, ё** harflari uchun asosan farqli belgilar tavsiya etilgan. Uchinchi loyiha yangi turk alifbosi asosida shakllantirilgani qayd qilingan.

Komissiya yig'ilishining bayonida rus alifbosining lotinlashtirilishi barcha SSSR xalqlarining yagona alifboga o'tishi, shuningdek, xalqaro miqyosidagi yagona alifboni ishlab chiqishning birinchi bosqichi ekanligi qayd etilgan: "Признать, что латинизацию русского алфавита следует понимать как переход русской письменности и печати на единый для всех народов СССР интернациональный алфавит на латинской основе, — первый этап к созданию всемирного интернационального алфавита"¹¹⁵.

Komissiya raisi N.Yakovlevning "Rus alifbosini lotinlashtirish uchun" nomli maqolasida ham asosiy urg'u rus alifbosining lotinlashtirilishi SSSR xalqlarining alifbolarini birlashtirish asosida yagona alifboga o'tish xalqaro miqyosidagi yagona alifboni yaratilishga asos bo'lishi urg'ulangan:

"Переход русской письменности на международный латинский алфавит немедленно же поведет к полной унификации и переходу на единый алфавит всех письменных национальностей Союза числом более 60. Таким образом, вопрос о латинизации

¹¹⁵ Культура и письменность Востока. Книга VI. —С. 213.

русского алфавита неизбежно связан с проблемой создания единого интернационального алфавита для всех народов СССР. Первая задача не может быть решена без второй в условиях строительства социализма. Создание интернационального алфавита в масштабе СССР явится первым этапом к созданию всемирного интернационального алфавита”¹¹⁶. “Переход русских на единый международный алфавит на латинской основе явится началом перехода всех народов СССР на тот же алфавит. В графике это послужит внешним выражением внутреннего единства пролетарской культуры в СССР при всем разнообразии ее национальных форм”¹¹⁷.

N.Yakovlevning rus alofbosini lotinlashtirish komissiyasi uchun ishlab chiqqan tezislari ham shu mazmundagi fikrlar bayon qilingan¹¹⁸.

Rus alifbosini lotinlashtirish bo'yicha tuzilgan loyihalar e'lon qilinganidan keyin mutaxassislar tomonidan muhokama qilinmagani holda, milliy tillar alifbolarini unga moslashtirish haqida fikrlar bildirilgan, tavsiyalar berilgan. Masalan, B.Cho'ponzoda “Birlashgan alifbeni yaxshilash masalasi” nomli maqolasida asosan turli alifbolardagi harflar sonini qisqartirish haqida fikr bildirgan. Olim Ozarbayjon alifbosidagi **y – u, c – ç, k – q, g – ɟ** harflari I plenum qarorlariga mos tushmasligi, Sibir-Oltoy xalqlari tomonidan taqdim etilgan alifbolar loyihalarida **k – q, g – ɟ** harflari o'rniga **k – g** harflarini, ya'ni **k – q** harflari uchun **k, g – ɟ** harflari uchun **g** olish zarurligini bildirgan¹¹⁹. **k – q, g – ɟ** harflari esa turkiy tillarda alohida-alohida tovushlarni ifodalashga olingan harflardir. Mazkur maqolada boshqa alifbolarni “ittifoqimiz uchun umum bo'lg'on lotin alifbesi bilan muvofiqlashtirish” tavsiya qilinadi: “RSFSR Maorif Komissarligi tomonidan matbuotda ko'tarilgan problema – **rus yozuvini lotinlashtirish muammosi, umumiy ittifoq lotin alifbesini tug'dirish uchun keng imkoniyat va istiqbollarni ochadi. Bu vaqtda har xil alifbelarni ittifoqimiz uchun umumiy**

¹¹⁶ Яковлев. За латинизацию русского алфавита // Культура и письменность Востока. Книга VI. – Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. – С. 38;

¹¹⁷ Яковлев. За латинизацию русского алфавита... – С. 40;

¹¹⁸ Тезисы проф. Яковлева Н.Ф. “О необходимости латинизации русского алфавита” принятые в начале работ подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке. // Революция и письменность. – М., 1932. № 1-2(11-12). – С. 209-211.

¹¹⁹ Cobanzada B. Birlashgan alifbeni yaxshilash masalalari // O'lenga. 1930, № 3, – B. 3.

bo'lg'an lotin alifbesi bilan muvofiqlashg'a to'g'ri keladi"¹²⁰. B.Cho'ponzodaning ushbu maqolasi dastlab "Kultura i pismennost Vostoka" to'plamida chop etilgan¹²¹.

Qamchinbek ham "butun sho'rolar ittifoqida birlashgan baynalmilal bir" alifboni yaratish, rus alifbosini lotin yozuviga ko'chirish maqsadida ishlab chiqilgan uch loyihadan biri turkiylar qabul qilgan umumiy alifbo asosida ishlab chiqilgani haqida fikr bildirgan: "Yangi alifbening muvaffaqiyatlari shuncha buyuk bo'ldikim, arabchilarning qizg'onch dalillariga qaramasdan, kunbaku o'ziga keng maydon olib kelmakda va **hozirda esa butun sho'rolar ittifoqida birlashgan baynalmilal bir yozmani vujudga chiqararliq** baza tug'dirmoqdadir.

Hozirda rus matbuotining sahifalarida rus yozmasini ham lotin usulig'a ko'chiruvning zarurligi to'g'risida maqolalar ko'rinmoqdadir; RSFSR Narkomprosi Bosh Ilmiy Boshqarmasi (Glavnauka) komissiyasi tomonidan taqdim qiling'an uch loyihaning biri bizning tomondan qabul bo'lg'an umumiy alifbe asosida tuzilgandir.

... Yangi alifbeni vujudga keltirganda va amalga qo'yg'anda, biz alifbeni baynalmilallashdiruv maqsadini olg'a qo'ydiq, biz har xil qabilalarning yoxud millatlarning alifbesining vujudga chiqaruvni maqsad qilg'an emasmiz, (urg'ular bizniki – J.X.) albatta unifikatsiya masalasini bitirgan emasmiz"¹²². Qamchinbekning ushbu maqolasi ham dastlab "Kultura i pismennost Vostoka" to'plamida nashr etilgan¹²³.

Milliy tillar, ularning alifbosi, imlosiga bo'lgan bunday munosabat sobiq ittifoqdagi boshqa til oilalariga nisbatan ham qo'llangan. Bu jarayon milliy tillarni, ularning alifbosini ruslashtirishga qaratilgan tadbir ekanligi ayrim ishlarda bayon etilgan.

A.G.Matsevning "Tushko-chechenskiy-russkiy slovar" nomli lug'ati Chechenistonda 1932-yilda chop etilgan. Lug'atga so'zboshi yozgan Checheniston ilmiy-tadqiqot instituti direktori M.Mamakayev N.Yakovlevning alifbolarni birlashtirish bilan bog'liq qarashlarida

¹²⁰ Cobanzada B. Birlashgan alifbeni jaxshilas masalalab... –B. 4.

¹²¹ Чобан заде Б. Деятельность Научного Совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. // Культура и письменность Востока. Книга VI. – Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. –С. 127-147.

¹²² Qamcinbek. Soralar ultiqayda joni alifbeni qalabash // –Olenga. 1930. , № 3. –B. 7-8.

¹²³ Камчин-Бек А. Победа Нового Алфавита в СССР // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. –С. 101-126.

chorizm davri missionerlari faoliyati takrorlanayotgani, ruslashtirishga qaratilgan yozuv tavsiya etilayotganini tanqid qilgan. U yozadi:

“Под лозунгом унификации горских алфавитов проф. Яковлев предлагает нам руссификацию алфавита на самой худшей его основе, повторяет зады царских колонизаторов — миссионеров”. “Предложенный проф. Яковлевым алфавит ведет нас к абсолютному уничтожению латинской основы графических знаков... “и таким образом” ведет нас к реставрации руссификаторского алфавита”¹²⁴.

“Алфавит проф. Яковлева политически вреден... В таком виде, в каком он представлен проф. Яковлевым, лишен перспективы, с явно-руссификаторскими тенденциями, коими лишается его интернациональная основа”¹²⁵.

M.Mamakayev N.Yakovlev tomonidan taqdim etilgan alifbolar unifikatsiyasi nafaqat xalqaro miqyosida, balki birgina Sharq xalqlari doirasida ham emasligini, ilmiy asosi yo‘qligini bildirgan:

“Унифицированный алфавит, предложенный проф. Яковлевым, не достигает, во-первых, цели унификации на латинской основе не только в масштабе перспективном (международном), но даже в масштабе одного Востока, как единая унифицированная основа будущей социалистической письменности; во-вторых, цели технического упрощения письма: вместо надстрочных знаков предложены “хвостики” и надстрочные знаки... и в-третьих совершенно не достигает цели научного обоснования языка в его графическом изображении, т. е. в алфавите”¹²⁶.

M.Mamakayev N.Yakovlev faoliyatini tanqid qilish bilan birga, SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi huzuridagi Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining butun faoliyati milliy alifbolarni ruslashtirishga qaratilganini alohida ta’kidlab o‘tgan. Bu esa milliy

¹²⁴ Сердюченко Г. Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры. А.Г.Мацев. Тушко-чеченский-русский словарь с предисловием. М.Мамакаева, —С. 1-59, п. 50 к. Издательство Чечнациздата, 1932 г. // Письменность и революция. Сборник I. —М.-Л.: Издание ВЦК НА. 1933. —С. 214.

¹²⁵ Сердюченко Г. Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры... —С. 217.

¹²⁶ Сердюченко Г. Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры... —С. 216.

alifbolarni lotinlashtirish jarayonlari ruslashtirishga qaratilgan, degan ma'noni anglatadi.

N.F.Yakovlevning imlo, alifbo bilan bog'liq barcha ishlari milliy tillarni ruslashtirishga, uning asoslarini ishlab chiqish va joriy etishga qaratilgan edi¹²⁷. Shuning uchun sovet tilshunosligi N.F.Yakovlevning ishlarini mumtoz asar sifatida baholab keldi¹²⁸.

Sobiq ittifoq hududidagi xalqlar, jumladan, turkiy xalqlar alifbolarini isloh qilish, o'zgartirish bo'yicha olib borilgan ishlarining barchasi milliy alifbolarni bosqichma-boqich rus yozuviga yaqinlashtirishga harakat qilinganini tasdiqlaydi. Ana shunday bosqichlardan biri turkiy tillarni lotin alifbosidan rus yozuviga o'tkazish davrida milliy alifbolarga **ё, ц, ш, ы, ю, я, ъ, ъ** harflarining kiritilishi bo'lgan.

1940-yilda qabul qilingan ozarbayjon tili kiril alifbosiga **ц, э, ю, я** harflari¹²⁹; 1940-yilda qabul qilingan boshqird tili kiril alifbosiga **ё, ц, ш, ы, э, ю, я**¹³⁰; 1957-yilda qabul qilingan gagauz tili kiril alifbosiga **ё, ъ, ъ, ш, ю, я**¹³¹; 1940-yilgi qozoq tili kiril alifbosiga **ц,**

¹²⁷ Яковлев Н. Задачи Института Востоковедения на Союзном Востоке // Новый Восток. — М. 1924. 5. —С. 458-461; Shu muallif. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР // Новый Восток. —М., 1925. № 10-11. —С. 236-242; Shu muallif. Проблема национальной Письменности восточных народов СССР. В борьбе за новый тюркский алфавит. —М: Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР. 1926. —С. 33-39; Shu muallif. Развитие национальной письменности у восточных народов Советского Союза и зарождение их национальных алфавитов // Революционный Восток. —М.: Коммунистического университета трудящихся Востока имени И.В.Сталина. 1928. № 3. —С. 206-234; Shu muallif. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // Культура и письменность Востока. Книга III. —Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1928. —С. 18-34; Shu muallif. За латинизацию русского алфавита // Культура и письменность Востока. Книга VI. —Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. —С. 27-43; Shu muallif. Унификация алфавитов для горских языков Северного Кавказа // Культура и письменность Востока. Книга VI. —Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. —С. 44-67; Shu muallif. О принципах построения орфографии в национальных языках // Культура и письменность Востока. Книга VII-VIII. —М.: Всесоюзного Центрального Комитета Нового Алфавита при Президиуме ЦИК СССР. 1931. —С. 71-78; Shu muallif. Итоги латинизации алфавита на Северном Кавказе и в Дагестане. Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. —М.-Л. 1934. —С. 103-118; Shu muallif. О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов. Революция и письменность. Сборник № 2. —М.: ВЦК НА. 1936. —С. 26-38.

¹²⁸ Панов М.В. Теория фонем Н.Ф.Яковлева и создание новых письменностей в СССР // Народы Азии и Африки. —М., 1974. № 4. —С. 210-223.

¹²⁹ Исмаилова Г. К истории азербайджанского алфавита. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —М., 1972. —С. 28-40.

¹³⁰ Биишев А. О башкирском алфавите. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —М., 1972. —С. 49-58.

¹³¹ Тукан Б. Письменность гагаузского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —М., 1972. —С. 62-65.

ш, ь, ь, э, ю, я, 1957-yildan keyin ё¹³²; 1940-yilgi qoraqalpoq kiril alifbosiga ь, э, ю, я, 1957-yildan keyin ё¹³³; 1936-yilgi qorachoy-bolqor kiril alifbosiga ш, ь, ы, ь, э, ю, я, 1957 yildan keyin ё¹³⁴; 1940-yilgi qirg'iz kiril alifbosiga ё, ц, ь, е, ю, я¹³⁵; 1938-yilgi qirim tili kiril alifbosiga е, ё, ц, ш, ь, э, ю, я¹³⁶; 1938-yilgi qumiqlik tili kiril alifbosiga ё, ш, ь, ь, э, ю, я¹³⁷; 1939-yilgi tatar kiril alifbosida к va к harflari k bilan, ъ va г harflari r bilan ifodalanadigan bo'ldi. ц ш ь, ь, э, ю, я belgilari joriy qilindi¹³⁸. 1943-yilgi tuva tili kiril alifbosiga ё, ш, ь, ю¹³⁹; 1943-yilgi turkman tili kiril alifbosiga е, ё, ш, ь, ь, ю, я¹⁴⁰; 1940-yilgi o'zbek tili kiril alifbosiga ё, ц, ь, ь, э, ю, я¹⁴¹; 1947-yilgi sovet uyg'urlari tili kiril alifbosiga ё, ш, ы, э, ю, я¹⁴²; oltoy tili kiril alifbosiga в, ф, х, ц, ш, ю, ё, я, ь, ь¹⁴³ harflari kiritildi.

Shu ma'noda, tatar alifbosi taraqqiyot bosqishlarini o'rgangan A.Karimullinning: "Tatar tilining yozuvi uchun tiqishtirilgan kirillitsa tatar tilida o'qish-yozishdan ko'ra, rus tilida o'qish-yozishga o'rgatish uchun tuzilgan ham ongli ravishda tatar tilidan bezdirishga, ruslashtirishga yo'l ochishni faollashtirishga asoslangan"¹⁴⁴, – deb yozgan fikrini barcha turkiy tillarga ham qo'llash mumkin.

¹³² Кенисбаев С., Мусабаяв Г., Неталиева Х. Об алфавите казахского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 72-74.

¹³³ Насыров Д.С. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 82-87.

¹³⁴ Соттаев А. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 89- 92.

¹³⁵ Кудайбергенов С. Совершенствования и унификации алфавита киргизского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 94-98.

¹³⁶ Гафаров Б. Алфавит крымско-татарского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 103-107.

¹³⁷ Бамматов З.З. К вопросу о письменности кумыкского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 113-117.

¹³⁸ Курбатов Х. Алфавит татарского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 129.

¹³⁹ Монгуш Д.А. Тувинский алфавит и его совершенствования. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 147-148.

¹⁴⁰ Чарыяров Б. Из истории туркменского алфавита. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 152-156.

¹⁴¹ Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 163-173.

¹⁴² Саидбакасов Г. Алфавит литературного языка советских уйгуров. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 181-182.

¹⁴³ Тыбыкова А. Об усовершенствовании и унификации алфавита алтайского языка. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972. –С. 43.

¹⁴⁴ Каримуллин Э. Тел – милләтнең сакчысы. –Казан: Татарстан китап нәшрияты. 1997. –Б. 71.

O'ZBEK ADABIY TILIDAGI SINGARMONIZM QONUNI HAQIDAGI TURLI QARASHLAR

Til tarixiga bag'ishlangan ko'pchilik tadqiqotlar, darslik va qo'llanmalarda turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tilida ham singarmonizm qonuni XX yuzyillik boshlarigacha bo'lganligi qayd qilinadi. Keyingi davr haqida so'z borganda o'zbek tilining o'sishi, rivojlanishi, tabiiy taraqqiyoti natijasida singarmonizm qonuni yo'qoldi, degan fikr bildiriladi. Ilmiy, o'quv adabiyotlarida esa "Singarmonizm qonuni hozirgi o'zbek tilida buzilgan, ammo boshqa turkiy tillarda, ayrim o'zbek shevalarida saqlangan"¹⁴⁵, "Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili asosan singarmonizmsiz til hisoblanadi va singarmonizmli boshqa turkiy tillardan farq qiladi"¹⁴⁶ singari fikrlar keltiriladi.

Mazkur hodisa, uning tilimizdagi o'rni va roli haqidagi munozaralar hozirgacha davom etib kelmoqda. Ba'zi olimlar singarmonizmni chuqur o'rganaylik, imkon qadar undan foydalanaylik, degan qarashni ilgari sursa, boshqalar singarmonizmni keskin rad etadi, uni qayta tiklashga ehtiyoj yo'qligini isbotlashga harakat qiladi. Masalan, X.Doniyorov, Q.Mahmudov singari olimlar singarmonizmni joriy qilish tarafdori bo'lib, bir necha marta maqolalar e'lon qildilar.

X.Doniyorov singarmonizm qonuni, uning o'zbek tili tarixidagi o'rni, o'zbek adabiy tilining singarmonistik ukladli tildan singarmonizmsiz tilga qanday qilib aylanib qolgani kabi masalalar o'zbek tilshinosligida yetarli darajada o'rganilmaganligini alohida urg'ulaydi: "Singarmonizm hodisasi o'zbek tilshunosligida hali yetarlicha o'rganilgan emas, biroq u o'zining izchil va ilmiy asosda o'rganilishini talab qiladi. Chunki singarmonizm hodisasini o'rganish, avvalo, singarmonizmning o'zbek tili tarixidagi rolini, o'zbek adabiy tilining qanday qilib singarmonistik ukladli tildan singarmonizmsiz tilga aylanib qolganiligini aniqlash, shuningdek, o'zbek adabiy tilining hozirgi holatini, uning kelajagini, orfoepik

¹⁴⁵ Киличев Э. Хозирги ўзбек адабий тили. —Бухоро. 1999.

¹⁴⁶ Хозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, лексикология, Морфология. —Тошкент. 1966.

normalarini, alfavit, orfografiya qoidalarini to'g'ri belgilash uchun muhim ahamiyatga ega"¹⁴⁷.

Q.Mahmudov bu borada shunday fikrlarni bildirgan: "Turkistonda yashagan turkiy xalqlarning an'anaviy tili yaqinligini, ildizi birligini, o'zbek tilining bir guruh shevalarida singarmonizm mavjud ekanligini, mumtoz o'zbek adabiy tili ham singarmonizm qonuniga asoslanganligini inobatga olish zarur"¹⁴⁸. "Hozirgi o'zbek adabiy tili mumtoz adabiy tilimizning fonetik qonunlariga rioya qilsa, qardosh turkiy tillarga yanada yaqinlashgan bo'lamiz"¹⁴⁹.

O'zbek tilidagi singarmonizm tilning tabiiy o'sishi, rivojlanishi natijasida yo'qoldi, uni qayta tiklashga ehtiyoj yo'q, degan qat'iy fikrdagi olimlar ham bor. Masalan, S.Otamirzayeva bir maqolasida: "O'zbek adabiy tilida singarmonizmni tiklashning iloji ham, unga ehtiyoj ham yo'q. Til o'z mexanizmidan yaroqsiz sifatida chiqargan vositani qabul qilmaydi"¹⁵⁰, – deb yozsa, boshqa bir ichida ham shunga yaqin fikrni ta'kidlab o'tadi: "O'zbek adabiy tilida singarmonizmni tiklashning nazariy tomondan ham, amaliy tomondan ham iloji yo'q, unga ehtiyoj ham yo'q"¹⁵¹.

E.Umarovning qator ishlarida singarmonizm o'zbek adabiy tiliga sun'iy ravishda kiritilganligi, rus olimlari tomonidan joriy etilganligi, o'zbek tilidagi unli tovushlar miqdori, ularni tavsiflashdagi noto'g'ri talqinlar haqidagi fikrlar bayon qilindi¹⁵². Olim "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida e'lon qilgan "Kim haq...?" nomli maqolasida shunday yozadi: "Biz ko'p yillar davomida ota-bobolarimiz yozib qoldirgan merosga bepisand qaradik. Ular qoldirgan ilmiy maqola,

¹⁴⁷ Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Хожисв А., Расулов И., Дониёров Х. Хозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –Б. 72.

¹⁴⁸ Махмудов Қ. Қадимги Туркистон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1995 йил 24 ноябрь.

¹⁴⁹ Махмудов Қ. Тил яқинлиги – дил яқинлиги // Фан ва турмуш, 1996, № 4. –Б. 14-15.

¹⁵⁰ Отамирзаева С. Сингармонизмни тиклаш шартми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил 19 январь.

¹⁵¹ Отамирзаева С. "А" юмшокими ё каттик // Фан ва турмуш, 1998, № 1, –Б. 30-31.

¹⁵² Умаров Э. "Мухокамат ул-луғатайн"да акс этган унлилар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991, № 1-2. –Б. 26-28; Shu muallif. Ўзбек тилида тил олди товushлари борми? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1994, № 4-5-6. –Б. 77-80; Shu muallif. Ким ҳақ...? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, № 1. –Б. 76-78; Shu muallif. Сингармонизм нима? // Миллий тикланиш. 2000 йил 25 январь; Shu muallif. Бобур бир фонетик ҳодиса ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. 2003, № 1; Shu muallif. Луғат маълумотлари – ишончли манба // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005, № 5. –Б. 94-97; Shu muallif. Mumtoz ўзбек тилидаги тўрт "у"нинг тақдирини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, № 6. –Б. 83-84.

risolalarni o'qimadik. Eng achinarlisi shuki, 20-30-yillarda yashagan tilshunos olimlarimiz asarlariga ham e'tibor bermadik. Natijada, o'zbek tili rus tili va yevropo tilshunosligi ta'sirida rivojlandi. Ana shunday ta'sir natijasida rus va yevropo tillaridagi qoidalar to'g'ri kelsa ham, to'g'ri kelmasa ham o'zbek tiliga yopishtirildi. Ana shunday qoidalardan biri – singarmonizmdir”¹⁵³.

E.Umarov singarmonizm haqidagi fikrlarini yanada chuqurlashtirib, bu hodisa turkiy xalqlarning qadimiy yozuv yodgorliklaridan biri “Devonu lug'atit turk” asari tilida ham mavjud emas, degan qarashni ilgari surdi¹⁵⁴. Bu mantiqan singarmonizm hodisasi, umuman, turkiy tillar tarixida mavjud bo'lmagan, degan tushunchani anglatadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, hozirgacha bunday qarash ilmiy isbotini topmagan, ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgani yo'q¹⁵⁵.

E.Umarovning o'zbek adabiy tilidagi singarmonizm, unli tovushlar miqdori va ularning qo'llanishi haqidagi fikrlari mutaxassislar tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Aksincha, olim qarashlarining to'g'ri emasligi bir necha bor aniq dalillar asosida ilmiy jihatdan isbotlab berildi¹⁵⁶.

Endi uzoq yillar davomida o'zbek dialektologiyasi masalalari bilan shug'ullanib, qator tadqiqotlar yaratgan, hatto o'zbek tilidagi singarmonizmning yo'qolib borishini asoslashga harakat qilgan Sh.Shoaabdurahmonovning 1998-yilda e'lon qilgan “O'zbek tilida singarmonizm” nomli maqolasidagi fikrlariga e'tibor beraylik. Olim maqolada qadimgi turk, oltoy, tuva, xakas, to'falar, ozarbayjon, turkman, tatar, boshqird, qozoq, qirg'iz, uyg'ur, yoqut va o'zbek tillaridagi bir qancha so'zlarni keltirib, ularda singarmonizm saqlangani, o'z ifodasini topganligini ko'rsatadi. Turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tilida ham singarmonizm hodisasi amal qilishini

¹⁵³ Shu muallif. Kim hak...? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, № 1. –Б. 76-78.

¹⁵⁴ Shu muallif. Махмуд Кошгарий: илтимос, асаримни тўғри изохланглар // Миллий тикланиш. 1989 йил 1 декабрь.

¹⁵⁵ Худойбердиев Ж. Масаланинг тарихига қарайлик // Миллий тикланиш, 1999 йил, 20 январь.

¹⁵⁶ Нурмонов А. Ўзбек тили унлиларининг фонологик белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, № 2. –Б. 74-77; Yusuf B. Lug'at ma'lumotlari doim ham ishonchli manbami?... // Sog'lom avlod uchun. 2008, № 10, –Б. 8-15, 18-22; Сафаров М. Тилшуносликдаги бир бахсли қараш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005, № 5. –Б. 90-94; Худойбердиев Ж. Масаланинг тарихига қарайлик // Миллий тикланиш. 1999 йил, 20 январь 3(176)-сон.

ta'kidlaydi va shunday yozadi: "O'zbek tili uch komponentli til bo'lib, uning paydo bo'lishi va shakllanishida shu ush komponent (qarluq, o'g'uz va qipshoq lahjalari) barobar ishtirok etgan. O'zbek tilining qarluq lahjasining **o-lovchi** shahar shevalarida va bu shevalar tayansh bo'lgan o'zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi chegaralangan; ammo o'g'uz va qipshoq lahjalarida, shuningdek, qarluq lahjasining **a-lovshi** shevalarida singarmonizm qonuniga amal qilinadi"¹⁵⁷.

O'zbek tili fonetikasini uzoq yillar davomida o'rgangan M.Mirtojiyev ham o'zbek tilining ayrim shahar shevalaridan tashqari barcha shevalarda ushbu qonuniyat mavjudligini e'tirof etgan: "Singarmonizm so'zdagi unlilarning ma'lum nuqtai nazardan bir xillashishi bo'lib, u haqda N.K.Dimitriyev "tovushlar assimilyatsiyasining ko'rinishlaridan biridir"¹⁵⁸, deb izohlagan edi. U turkiy tillarning o'ziga xos qonuniyatlaridan hisoblanib, turkiy tillarning barchasida o'z aksini topgan¹⁵⁹. Hatto, adabiy tili nosingarmonistik bo'lgan o'zbek tili ham, ayrim shahar shevalaridan tashqari, barcha shevalari singarmonistik bo'lgan tildir. Uning adabiy tilida ham singarmonizmning rudimenti yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ham, uning fonetikasiga bag'ishlangan darslik va asarlarda singarmonizm, albatta, tilga olinadi^{160,161}.

¹⁵⁷ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида сингармонизм // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, № 4. –Б. 23.

¹⁵⁸ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка... –С. 37.

¹⁵⁹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –С. 37; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Л.: Наука, 1980. –С. 66-68; Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. –М.: Наука, 1964. –С. 74-76; Мусабасв К.М. Грамматика караимского языка. –М.: Наука, 1964. –С. 50-55; Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Грамматика. –М.: Наука, 1969. –С. 96-97; Грамматика азербайджанского языка. Под общ. Ред. М. Ш. Ширалиева и Э.В.Севортяна. – Баку: Elm, 1971. –С. 27-29; Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. –Б. 279-286; Грамматика хакасского языка / Под ред. проф. Н.А.Баскакова. –М.: Наука, 1975. –С. 22-25; Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыргы кыргыз тили. –Френзе: Мектеп, 1978. –Б. 44-51; Грамматика современного якутского литературного языка. –М.: Наука, 1982. –С. 49-50; Хэзерге башкорт теле / яу. Ред. З.Ф.Ураксин, К.Ғ.Ишбаев. –Өфө: БКН, 1980. –Б. 107-110.

¹⁶⁰ Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. 184-188-бб.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –С. 38-41; Хозирги ўзбек адабий тили / Ғ.Абдурахмонов тахр. ост. –Б. 58-62; Абдуллаев Ф.А. Фонетика харезмских говоров. –С. 74-82; Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. –С. 15-18.

¹⁶¹ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. –Тошкент: "Фан". 2013. –Б. 294.

Michigan universiteti professori Temur Xo'jao'g'li ham singarmonizm qonuni o'zbek tilida mavjud, uni adabiy tilga joriy etish lozim, degan qarashni tarixiy dalillar asosida asoslashga harakat etgan¹⁶².

O'zbek tilshunosligi uchun munosib xizmatlari singgan olimlarning o'zbek adabiy tilidagi singarmonizm haqida bildirgan bu turli fikrlari, tilimiz tarixida muhim rol o'ynagan tovush hodisasining hozirgacha qizg'in munozaraga sabab bo'lib kelayotganligini, olimlarimiz singarmonizm haqida qanday fikrni asoslashga harakat qilganliklaridan qat'iy nazar, mazkur masalaga befarq bo'lmaganliklarini ko'rsatadi.

Biz shu o'rinda singarmonizumni qayta tiklash, uni keskin rad qilish yoki o'zbek tilida qanchalik amal qilgani yoki qilmaganligi to'g'risida fikr yuritmoqchi emasmiz. Yuqorida X.Doniyorov singarmonizm hodisasi o'zbek tilshunosligida hali yetarli darajada o'rganilmaganligiga e'tibor qaratib, "o'zbek adabiy tilining qanday qilib singarmonistik ukladli tildan singarmonizmsiz tilga aylanib qolganligini aniqlash" ham muhim ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor qaratganliklarini keltirgan edik. To'g'ri, bu masalaga, 20-30-yillarda Y.Polivanov, K.Yudaxin kabi olimlar o'z ishlarida bir necha marta to'xtalib o'tganlar. Ularning ishlarida singarmonizmning yo'qolish jarayonlari, bosqichlari haqida turli dalillar ham keltirilgan. Sovet davri, hatto mustaqillikdan keyin ham, mahalliy olimlar tomonidan Y.Polivanov qarashlariga o'xshash yoki juda yaqin fikrlar bildirilganini kuzatish mumkin. Lekin bu olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarning asosiy qismi tarixiy va ilmiy asosga ega bo'lmasdan, qanday qilib bo'lsa ham o'zbek tilidan singarmonizumni chiqarish, uning tabiiy ravishda tildan chiqarilganligini asoslash uchun o'ylab topilgan iddaolar edi.

Shu ma'noda, X.Doniyorovning singarmonizm bilan bog'liq jarayonlarni chuqur o'rganishga da'vat qilgani tabiiy hol edi. Biz XX yuzyillikning 20- va 30-yillarida singarmonizm bilan bog'liq bildirilgan turli fikrlar, qizg'in bahslar, ularning asoslari xususidagi dalillarni ta'hlil qilib, singarmonizm o'zbek adabiy tilidan qanday chiqarilganiga aniqlik kiritishga harakat qildik.

¹⁶² Коджаоглу Т. К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке // Түркология. Түркістан. 2017. –С. 27-46.

1921-yili Toshkentda o'tgan til va imlo qurultoyi, 1922-yilgi maorif va madaniyat xodimlari qurultoyi hamda 1923-yilda Buxoroda bo'lgan O'rta Osiyo o'zbeklarining imlo anjumanlarida arab alifbosi va imlosini isloh qilish jarayonida o'zbek tilidagi singarmonizm hodisasiga ham munosabat bildirilgan, o'zbek tilida singarmonizm mavjudligi anjumanlarda qabul qilingan qarorlarda alohida qayd etilgan¹⁶³. Ushbu anjumanlarda, o'sha davr vaqtli matbuotida o'zbek adabiy tili yoki o'zbek tilida singarmonizm hodisasi mavjud emas, degan fikr bildirilmagan.

Arab alifbosidan lotin yozuviga o'tish davrida esa o'zbek tili me'yorlarini belgilashda singarmonizm hodisasi turlicha nuqtai nazardan qizg'in muhokama etilgan. Bu paytda ilgari surilgan fikrlarni jamlab, ularni ma'lum ma'noda uch guruhga ajratish mumkin:

1. O'zbek adabiy tili singarmonizmga yuz foiz amal qilshi tarafdorlari.

2. O'zbek adabiy tili singarmonizm hodisasi bo'lmagan eroniylashgan shevalar asosida tuzilishi tarafdorlari.

3. O'zbek adabiy tilidagi ayrim so'zlar singarmonizmga bo'ysundirilmasin.

¹⁶³ 1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi o'lka o'zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg'on qarorlari. Toshkent. 1922; O'zbek maorif va madaniyat xodimlarining 2 nchi o'lka qurultoyi. Harf-imlo masalasi // Qizil bayroq, 1922-yil 26-aprel; O'rta Osiyo o'zbeklarining birinchi til va imlo maslahat majlisi // Buxoro axbori, 1923-yil 12-o'ktabr; O'rta Osiyo o'zbeklarining imlo konfrentsiyasi // Turkiston. 1923-yil 31-o'ktabr.

O'ZBEK ADABIY TILI SINGARMONIZMGA YUZ FOIZ AMAL QILISHI TARAFDORLARI

Bu fikr asosan milliy va mahalliy olimlar, ziyolilar tomonidan bildirilgan. Otajon Hoshim: "Bu loyiha shul vaqtg'acha ilmda ishlatilib kelingan adabiy tilimiz chig'atoy adabiyotiga asos qiling'ondir. Mana bu besh yuz yillik tarixi bo'lg'on adabiyotimizning bo'lishi lotinchaga asos qiling'on o'zbek alifbosini tuzishda kanfirinsiyaga ancha osonlik berdi. Bunga ko'ra tezlik bilan yangi alifboni tuzishga muvaffaq bo'ldi. Bu adabiy tilimiz (hozirda shu tilda yozamiz) singarmo'nizmga – ohang qonunig'a asoslangandir. Shuning uchun yangi alifbomiz ham singarmo'nizmga asos qiling'ondir. Lekin fors ta'siri orqasida ba'zi bir joylarda (Masalan. Toshkent, Samarqandda)g'i o'zbek shevalari buzulg'ondir va buning orqasida ohang qonunini yo'qotg'ondir. Bunday forslashg'on shevalar O'zbekistonda oz; singarmo'nizmga asoslangan shevalar ko'pchilikdir. Ular 90 prasant tashkil qiladir. Ba'zi o'rtoqlar asossiz dalillar bilan kamchilik tashkil etkan, forslashg'on shevalarga yangi o'zbek alifbosini asos qilishni istagan bo'lsalar ham, konfirinsiya bu fikrni rad qilib ko'pchilik tashkil etkan va singarmo'nizmga asos qiling'on shevalarg'a iyardi va to'g'ri qildi"¹⁶⁴.

Olim "Boku plenumi natijasi" nomli maqolasida: "Singarmo'nizm butun turk tili lahjalariga xosdir. U turk tili asosidir. Singarmo'nizm turk tilining temir qonunidir... Bunday temir qonun boshqa tillarda yo'q. Singarmo'nizm qonuni shundan iboratdirki, turkcha har bir so'z yo qalin, yo ingishka bo'ladi. Masalan, **ot-otg'a, it-itka**. Mana shu qonun o'zbek lahjasida bo'lg'oni kabi boshqa turk lahjalarida ham bor. (Ozarbayjon, turkman, qozoq, qirg'iz, totor va boshqa lahjalarda). Mana endi butun masala mushtarak alifboni shunday qonunli turk tiliga asos qilishdadir. Bu qonun butun turk lahjalarida bor ekan va hozirda ham hukm surar ekan, albatta, mushtarak alifboni shunga asos qilish lozim, shunday ochiq va to'g'ri fikrga qarshi chiqib bo'ladimi? - deguchi o'rtoqlar bo'lar.

Lekin bu qonung'a qarshi chiqq'uchilar bor; o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar orasida bo'lmasa ham, ozarbayjonli o'rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo'nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to'g'ri

¹⁶⁴ Hoshim O. Yangi alifbomizning chiqishi // Yer yuzi. –Toshkent, 1926, № 6. –B. 12.

dalillar bilan bu qonunning yoʻqligini isbot etish boshqa. Qarshi chiqqʻuchilar: til borgʻon sari oʻzgargandek, singarmoʻnizm ham oʻzgaradi va oʻzgargandir; u oʻzgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmoʻnizm kuchli qonun boʻlmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deydilar. Bu fikr hech bir toʻgʻri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak. Kelgusida balki iqtisodiy oʻzgarish orqasida til oyirmasi ham boʻlmas, yaʼni umumiy bir til boʻlar. Qanday boʻlmasin, bu tarix ishi. Hozirgi vaqtda tilimizda singarmoʻnizm hukm surar ekan, mushtarak alifboni shunga asos qilish kerak. Mana shu asosga suyanib Boku plenumi butun turk lahjalarida singarmoʻnizm borligini taʼkidlaydi. Plenum har tovushgʻa birtadan shakl oldi. Shunday boʻlsa ham singarmoʻnizmnı qabul qilish natijasida chiqodirgʻon unli (soit) tovushlarni shaklan kamaytirish masalasini istagan jumhuriyatlar ixtiyorigʻa qoʻydi”¹⁶⁵, deydi. Olim chet soʻzlar, ularning singarmonizmga munosabatiga ham toʻxtalib oʻtgan: “Oʻzbek, umuman, turk tilining boshqa, xususan, arab, fors tillari bilan robitada boʻlishi bilan birga, unga chet soʻzlar qoʻshilgʻon. Bu chet arab, fors soʻzlari koʻpincha qalinliq va ingichkalik, yaʼni singarmoʻnizm qonunigʻa boʻyinsunmaydi. Lekin bunday soʻzlar turk soʻzlariga qaragʻonda juda ham oz. Bu chet soʻzlar singarmoʻnizm ahamiyatini yoʻqota olmaydi va yoʻqota olmogʻon”¹⁶⁶. Otajon Hoshim chet soʻzlarni ham singarmonizmga boʻysundirish kerakligini qayd etgan: “Oʻzbek, umuman, turk tiliga kirib qolgʻon fors, arab va boshqa chet soʻzlarni butun turk lahjalari uchun umum boʻlgʻon singarmoʻnizm qonunigʻa boʻyinsundirish kerak.

Chet soʻzlar masalasini mana shunday hal qilish lozim”¹⁶⁷ Olim boshqa bir ishida shunday yozadi: “Lotinchagʻa oʻtish, yangi alifbei tuzish vaqtida oldimizda turgʻon asos masala – oʻzbek yangi alifbesini qaysi bir shevaga asos qilish edi. Oʻzbek shevalari koʻb boʻlgʻonidan ulardan birini tollab olish kerak edi. Qaysi birini? Albatta, singarmunizm saqlagʻon shevalarni. Singarmunizm butun turk tili uchun xosdir. Singarmunizm shundan iboratdirkim, har bir soʻz yo qalin, yo ingishka boʻladi... Mana bunday qonunni saqlagʻon

¹⁶⁵ Otajon. Boku plenumi natijasi // Maorif va oʻqitgʻuvchi. –Toshkent, 1927, № 7-8. –B. 55.

¹⁶⁶ Shu muallif. Koʻrsatilgan manba. –B. 55.

¹⁶⁷ Shu muallif. Koʻrsatilgan manba. –B. 56.

o'zbek shevalari ko'b. Bunday shevalarda ko'b shaharlar, butun qishloq ommasi so'zlaydi. Shuning uchun ham o'zbek yangi alifbei shunday ko'pchilikni tashkil qilg'on va singarmunizmni saqlag'on shevalarga asos qilindi. Singarmunizm natijasi bo'lib cho'zg'ilar masalasi chiqdi. Bu to'g'rida ikki fikr bo'lishi mumkin: 6 yoki 9 cho'zg'i. 6 cho'zg'i tomonlari forslashg'on shevalarga suyanmakchi bo'ladilar. Lekin bunga suyanish bo'lmaydi. Chunki toshkent shevasida ham (6 cho'zg'i tomonlari Toshkentni forslashg'on hisob qiladilar) yaxshilab tekshirilsa, 9 cho'zg'i borlig'i bilinadi. Singarmunizm saqlang'on shevalarda 9 cho'zg'i ochiq ishlatiladi. Singarmunizmni qabul qilg'ach 9 cho'zg'ini ham qabul qilish kerak. Yangi o'zbek alifbei mana shu ikki asos prinsipka asos qiling'ondir: singarmunizm va 9 cho'zg'i"¹⁶⁸.

“Qizil O'zbekiston” gazetasi 1929-yil may oyida Samarqandda bo'lib o'tadigan qurultoy munosabati bilan “Til, atama va imlo bahslari” rukni ostida turkum maqolalar e'lon qiladi. Maqolalarda asosiy e'tibor o'zbek adabiy tili uchun asos bo'ladigan shevalar, chetdan olinadigan so'zlar, atamalar va ularning imlosi, alifbodagi harflar soni, xususan, unli tovushlarning miqdori, ularning alifboda ifodalanishi, imlo, singarmonizm kabi muhim masalalar muhokama etiladi. Ushbu ruknni Elbek “Til-implomiz ustida” nomli maqolasi bilan boshlab bergan. Unda “Singarmo'nizm – ko'b kishilarni cho'chitgan, ba'zi bir kimsalarning kulgi va so'kish to'rvalarining yorilishig'a sabab bo'lg'on, bu so'z chinda implomizning butunlig'in saqlash uchun yelim va tilimizning ko'rkini oshirish uchun bezakdir. Bu qalinlik va ingichkalik ohangi bizning tilimizning jonidir, yiqilmas qo'rg'onidir... Yo yuz foiz singarmo'nizmga ko'shish, yo butunlay buning teskarisini qabul etish. Boshqa hech bir yo'lning bo'lishi mumkin emas”, – deb yozilgan¹⁶⁹.

Elbek singarmonizmning qabul qilinishi qardosh xalqlar o'rtasidagi bog'liqlikning ta'minlanishidagi ahamiyatiga ham to'xtalgan: “Tilimiz o'smakda; uning ustidagi tekshirishlar kundan-kun kengaymakdadir. Oyniqsa, singarmo'nizm qoidasining yuz prasent amalga oshishi, atama va lug'atlarning nuqul xalq orasidan

¹⁶⁸ Hoshim O. O'zbekistonda ilmiy ishlar // Maorif va o'qitg'uvchi. –Toshkent, 1927, 11-son. –B. 18-19.

¹⁶⁹ Elbek. Til-imlo ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 29-yanvar.

topilishi natijasida yolg'iz tatarcha bilan emas, hatto butun turk xalqlarining tillari bilan tabiiy ravishda yaqinlashmoq mumkin bir ishdir"¹⁷⁰.

Ashurali Zohiriy ham "sof o'zbek tilida singarmo'nizm borlig'ini hech kim inkor qila olmaydi. Hol shundoq bo'lg'ondan keyin, cho'zgining (og'ir yengilligi bilan) to'qquzta qilinishi, shu singarmo'nizmga asoslang'on. Ya'ni: singarmo'nizm bilan cho'zgining to'qquztalig'i bir-biriga qattiq bog'lang'on"¹⁷¹, degan fikrni bildirgan.

O'z maqolasini Singarmo'nizmchi taxallusi bilan e'lon qilgan muallif esa: "Bu kungi to'siqlarg'a qarab singarmo'nizmdan ham qo'l tortmaymiz. Singarmo'nizm – o'zbek adabiy tilining yiqilmas temir qo'rg'oni, jonidir. Singarmo'nizmga qarshi bo'lg'onlar o'zbek adabiy tilini yiqmas istaganlar yoxud bu tilning kelgusidagi o'ynayaturg'on ro'lini tushunmaguchilardir", deb ta'kidlagan¹⁷².

Ibrohim Tohiriy Y.Polivanov, B.Cho'onzoda ilgari surgan tilning o'sishi, rivojlanishi natijasida singarmonizm yo'qoladi, degan qarashlarini ma'qullaydi, lekin hozirgi tilimizda bu qonun mavjud, shu sababli imloda unga rioya qilish kerar, deb yozadi: "Tilimizning tarixiga ko'z solsangiz bu qonunning yuksala borishini emas, balki yo'qola borishini ko'rsatadi. Bir narsa yuksalmasa, qotib qolsa, ul o'ladi. Shuning uchun singarmo'nizm qonunining istiqboli porloq emas. Shunday bo'lsa ham, ul, G'ozii Olim o'rtoq aytgani kabi xayol emas, fakt. Bor narsa. Buni inkor qilish so'qirliq. Modomiki, hozirg'i jonli tilimizda u bor ekan, "**myqmaxon**" kabi so'zlarni Qur'ondan yodlab, takrorlab, tovush qurollari chaqqonlashib qolg'on qorilarg'a qaramasdan imlomizda bu qonung'a rioya qilishimiz kerak. Chunki biz kelgusi uchun yozmaymiz, hozirgi ehtiyojimiz uchun yozamiz"¹⁷³.

Shu davrda singarmonizm haqidagi munozaralarda qatnashganlarning aksariyati, chunonchi Abdurauf Fitrat, G'ozii Yunus, Botu, Shokir Sulaymon singari mahalliy ziyolilarning maqolalarida ham o'zbek tili shevalarining ko'pchiligida singarmonizm hodisasi va 9 ta unli tovush borligi, shu sababli uni o'zbek adabiy tili uchun asos qilib olish zarurligi haqida fikr bildirilgan.

¹⁷⁰ Elbek. Til-imlo ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 30-yanvar

¹⁷¹ Ashurali Zohiriy. Lab ohangi to'g'risida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 31-mart.

¹⁷² Singarmo'nizmchi. Yana til-imlo masalasi ustida // Qizil O'zbekiston. 1928-yil 15-fevral.

¹⁷³ Tohiriy I. Til, alifbe va yozuv masalalari // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 10-aprel.

O'ZBEK ADABIY TILI SINGARMONIZM BO'LMAGAN ERONIYLASHGAN SHEVALAR ASOSIDA TUZILISHI TARAFDORLARI

O'zbek adabiy tili singarmonizm hodisasi bo'lmagan eroniylashgan shevalar asosida tuzilsin, degan fikrni dastlab Y.Polivanov ko'tarib chiqqan. U 1922-yilda Toshkent shevasida 6 unli tovush bo'lib, o'zbek adabiy tili uchun shu shevani asos qilib olish kerakligini e'lon qilgan¹⁷⁴. Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvi loyihasida ham unli tovushlarni ifodalash uchun 6 belgini ko'rsatgan¹⁷⁵. U shu davrda o'tkazilgan qator anjumanlarda ham o'zbek alifbosida unli tovushlar uchun 6 ta belgi olish, o'zbek adabiy tilini singarmonizmsiz shevalar asosida shakllantirish zarur, degan qat'iy fikrda turgan.

1928-yilga kelib lotin alifbosini va lotin alifbosi asosidagi imlo qoidalarini singarmonizm asosida tuzish, alifboda 9 unli tovushni aks ettirish aniq bo'lib qoldi. Uzoq vaqt davom etgan qizg'in munozaralardan keyin mahalliy ziyolilarning aksariyati bu fikrni qo'llab-quvvatladi, ilmiy, amaliy jihatdan isbotlab ham berishdi. Y.Polivanov ham o'z fikridan qaytmadi. Qanday yo'l bilan bo'lmasin, o'zbek adabiy tili uchun singarmonizmsiz eroniylashgan shevalarni va alifboda unli tovushlarni ifodalash uchun 6 belgini asos qilib olish zarur, degan qarashni davom ettiraverdi: "Я говорю здесь звуковом составе литературного языка и имею на это основания: я утверждаю что литературный или стандартный диалектом узбекского языка является несингармонистический диалект, представленный в частности Ташкентским, Самаркандским и Ферганскими городскими говорами". Singarmonizm bo'lmagan sheva vakillari ham o'zbek tili tovush tizimida bu hodisa bor, deb turganliklaridan xafa bo'lib, ular orasiga fitna solmoqchi ham bo'ldi. Va bu masalaga 5, 10 yoki 20 yildan keyin albatta qaytilishini qat'iy ishonch bilan bildirdi¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Поливанов Е. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение, – Ташкент, 1922, № 1, –С. 17-19.

¹⁷⁵ Поливанов Е. Проект латинского шрифта узбекской письменности // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского государственного университета. –Ташкент, 1924, № 6, –С. 158-159.

¹⁷⁶ Поливанов Е. Невозможно молчать // Правда Востока. –Ташкент, 1928, 22 октябрь.

Y.Polivanov singarmonizm turkiy tillarning asosiy xususiyatlaridan biri, turkiy tillar tovush tizimining o'q ildizi ekanligini juda yaxshi bilgan hamda bu hodisa faqat boshqa tillarning kuchli ta'siri ostida yo'qolishini o'z ishlarida qayta-qayta ta'kidlagan. Olim "O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektologiyasi" nomli asarida Samarqand, Buxoro va boshqa o'zbek shevalari tojik tili ta'siri natijasida singarmonizmni yo'qotdi desa¹⁷⁷, boshqa bir asarida eronlashgan dialektga savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi Toshkentga o'xshagan markaziy shahar shevalari kiradi, deydi-da, tojik tilining ta'sirida turkiy so'zlar o'z sofligini yo'qotdi, bu shevalar turkiy o'ziga xoslik bo'lgan singarmonizmdan mahrum bo'ldi, degan qarashni bayon qiladi¹⁷⁸.

Y.Polivanovning aksariyat ishlarida Toshkent shevasi eronlashgan, deb talqin qilinadi va bu fikrini dalillash uchun toshkentlik o'zbeklarning kelib shiqishi tojiklarga borib taqalishini bildiradi. Ma'lumki, ilmda bu kabi hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega qarashlar tarixiy, ilmiy manbalardagi aniq va ishonshli dalillar bilan tasdiqlanadi. Y.Polivanov esa bu fikrini biror tarixiy manba bilan asoslamaydi, biror asardan dalil keltirmaydi. U yozadi:

"... предки данного узбекского говора говорили несколько столетий тому назад по-ирански, относятся отнюдь не ко всему узбекскому языку, а только к таким иранизованным его говорам, как г. Ташкенте, относительно которого можно по этому с бесспорностью утверждать, что здесь жило некогда сплошное иранское (таджикское, т. е. восточно-персидское) население, которое потом перешло на турецкий (узбекский) язык, язык победителей"¹⁷⁹.

Olim Toshkent so'zining kelib chiqishi haqida alohida maqola yozib, bu so'z etimologiyasini "таж(и)-кент" shaklida talqin qildi¹⁸⁰.

Umuman, Toshkent shevasini eronlashgan deyish to'g'rimikin? Agar Toshkent shevasi ham Y.Polivanov ilgari surayotganidek

¹⁷⁷ Поливанов Е. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. —Ташкент, 1933. —С. 18.

¹⁷⁸ Поливанов Е. Этнографическая характеристика узбеков, вып. I. Происхождение и наименование узбеков. —Ташкент, 1926. —С. 31.

¹⁷⁹ Поливанов Е. Этнографическая характеристика узбеков... —С. 19.

¹⁸⁰ Поливанов Е. О происхождение названия Ташкента. В.В.Бартольд туркестанские друзья, ученики и почитатели. —Ташкент, 1927, —С. 395-400.

eronlashgan bo'lsa, nega u holda o'zbek adabiy tili uchun faqat eronlashgan (Toshkent, Samarqand, Buxoro) shahar shevalari asos qilib olinishi kerak? Bu davrda o'zbek adabiy tilidagi singarmonizm haqida kechayotgan bahslarda nima uchun mahalliy olimlar fikri bir tarafda-yu, Y.Polivanov qarashlari bir tarafda? Y.Polivanovning maqsadi nima bo'lgan? Bu kabi savollarga ham Y.Polivanovning o'z asarlarida bildirilgan fikrlardan javob topish mumkin bo'ladi.

XX yuzyillikning 20-yillarda Ahmad Boytursunov qozoq tili alifbosi va imlo qoidalarini isloh qildi. U qozoq tili yozuvida چ “chim” (ch) o'rnida ش “shin” (sh), ش “shin” (sh) o'rnida س “sin” (s), ج “jim” (j) o'rnida ز “ze” (z) qo'llashni tavsiya etdi. O'zining qozoq tilidagi “O'quv qo'llanma” (1912), “Alifbo” (1924), “Yangi alifbo” (1926-1928) kabi o'quv adabiyotlarini isloh qilgan alifbo va imlo asosida chop ettirdi¹⁸¹. Bu qozoq tili imlosini bir qadar yengillatdi, qozoq alifbosida milliy til tovush xususiyatlarini aniq aks ettirishga xizmat qildi. Qozoq maktablarida savod shiqarish hamda ona tili kurslarini o'rganish birmuncha osonlashdi. Shu sababli o'sha davr qozoq ziyolilari ham, maorif xodimlari ham A.Boytursunov islohini yaxshi qabul qilishdi.

Lekin masalaning boshqa bir nozik tomoni ham bor edi. Tarixdan ma'lumki, arab alifbosida bitilgan turkiy matnni o'zbek o'zbekcha, turkman turkmancha, tatar tartarcha, turk turkcha, qozoq qozoqcha qilib qiynalmasdan bimalol o'qishi, matn mazmunini tushunishi mumkin edi. Buni hatto chet ellik olimlar ham e'tirof etishgan¹⁸². A.Boytursunov islohi esa qozoq tilida bitilgan matnni boshqa turkiy xalq vakili o'qishida va mazmunni anglashida qiyinchilik tug'dirardi. Y.Polivanov A.Boytursunov tuzgan imlo qoidalari va qozoq alifbosiga kiritgan islohini, xususan, yuqoridagiga o'xshash qardosh tillarni bir-biridan ajratish uchun xizmat qiladigan o'rinlarini juda katta ijobiy hodisa sifatida baholadi. Va o'sha maqolasida yagona turkiy adabiy tilni yaratish fikridan voz kechib, o'z milliy yozuvini yaratish haqida o'ylash kerakligini tavsiya qildi: “от мысли об едином тюркским литературном языке приходится отказаться.

¹⁸¹ Сыздыкова Р. Ахмет Байтұрсынов. —Алматы: Қазак ССР “Білім” қоғамы, 1990. —Б.52: Ахмет Байтұрсынулы. Избранные сочинения. —Астана, 2022. —С. 7-164.

¹⁸² Henze, Paul. 1956. Politics and Alphabets in Inner Asia. Royal Central Asian Journal. XLIII. S. 30.

Потому строго говоря и для каракиргизов приходится думать о своей собственной графике”¹⁸³.

Aslida bunday qarashlarning ildizi birmuncha oldinroqqa borib taqaladi. XIX yuzyillikning oxiri – XX yuzyillikning boshlarida turkiy xalqlar orasida bir-biriga yaqinlashish harakati anchagina jonlandi. Bu, ayniqsa, til masalalarining muhokama qilinishida yaqqol ko‘rina boshladi. Ismoil Gaprinskiy “Tarjimon” gazetasida yagona turkiy tilni yaratish, uning amaliy ahamiyati haqida maqolalar chop etdi¹⁸⁴. Buning tub mohiyatini anglab, qo‘llab-quvvatlovchilar ham, amaliy jihatdan imkonsizligini bildirganlar ham bo‘ldi. Bu jarayon chorizm ma’murlari tomonidan o‘ta sergaklik va sinchkovlik bilan kuzatib borilgan. Turkiy xalqlarning yaqinlashishiga qaratilgan har qanday harakatga to‘sqinlik qilish choralari ko‘rgan. Hatto, bu kabi masalalar Rossiya davlat dumasida ham bir necha marotaba muhokama qilingan, mahalliy ziyolilar o‘z noroziliklarini bildirishgan¹⁸⁵. Turkiy xalqlarning parchalanishi tarafdorlaridan biri N.Ilminskiy 1876-yilda har bir turk qavmining o‘z tili va alifbosiga ega bo‘lishiga erishish lozim, shunda ularni bir-biridan ajratish oson kechadi, deb turkiy xalqlarga rus alifbosini joriy qilish taklifini ko‘tarib shiqqan edi. H.Polivanovning o‘zbek adabiy tili uchun singarmonizmsiz shevalarni asos qilib olish zarur, degan qarashlarida ham N.Ilminskiyning fikrlariga yaqinlik bor edi.

O‘sha kezlarda H.Polivanov fikrlarini qo‘llab-quvvatlovchilar, uni himoya qiluvchilar ham bo‘lgan. Masalan, K.K.Yudaxin “Maorif va o‘qituvchi” jurnalidagi “Vodil qishlog‘i lahjasi haqida bir necha so‘z” nomli maqolasida mahalliy mutaxassislarning Y.Polivanov qarashlariga bildirayotgan munosabatlarini “tushunib bo‘lmaydigan munosabat”, deb baholaydi: “Mashhur o‘zbek tilchilaridan ba’zilari profiso‘r Polivanifg‘a allaqanday tushunib bo‘lmaydig‘an munosabat tutadilar. Bunga misol qilib G‘.Olimning “O‘zbek tilining tovishlari” (“Maorif va o‘qitg‘uvchi”, 1927, № 12) maqolasi

¹⁸³ Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография. Спорные вопросы киргизской графики и орфографии // Бюллетень Средне-Азиатского государственного университета. –Ташкент, 1924, № 7, –С. 40.

¹⁸⁴ Қосимов Б. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом. 2022. – Б. 224-230; Абдирашидов З. Туркистонда жадидчилик. –Тошкент: Akademnashr. –Б. 167-172.

¹⁸⁵ Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 г.г. –Уфа. 1998. – С.178-179.

“Singarmo‘nizmiy”ning “Yana til-imlo masalasi ustida” (“Qizil O‘zbekiston”, 1928, 15.11.) maqolasidag‘i chiqishlarni olish mumkin”¹⁸⁶.

K.K.Yudaxin 1920-yillarning oxiridayoq Y.Polivanov qarashlarini to‘la qo‘llab-quvvatlab chiqdi. U o‘zbek xalqi yashab turgan hudud eroniylarniki bo‘lganligi, turklar bu hududni bosib olganlaridan keyin eroniylarning madaniyatini qabul qilib, ularga o‘z tillarini berganliklari haqida shunday yozadi:

“Из истории мы знаем, что территория занимаемая ныне узбеками, прежде была населена иранцами. Известно также и то, что турки – завоеватели, смешиваясь в завоеванных местах с иранцами и воспринимая их культуру, часто давали им свой язык. Но как турецкая культура сдавала свои позиции не сразу, оставляя след на местной иранской, так и иранский язык, уступая свое место турецкому, в свою очередь, влиял на него”¹⁸⁷.

Olim Alisher Navoiy, Amiriy, Lutfiy kabi shoirlarning asarlari hamda Muhammad Solihning “Shayboniynoma” masnaviysidan olingan misollarni tahlil qilib, qayd etilgan adiblar singarmonizmsiz sheva vakillari bo‘lganliklari, ularning tillarida 6 unli tovush bo‘lgani haqida xulosa berib, go‘yo Y.Polivanov ilgari surayotgan fikrlar to‘g‘riligini isbotlagandek bo‘ldi: “Изложенный факты приводят меня к тому предположению, что важнейшие поэты были представителями говоров несингармонистических, в которых насчитывалось только шесть гласных”¹⁸⁸.

Turklarning yashash hududlari, shaharlarga aloqasi bilan bog‘liq ilmiy asoslanmagan bunday fikrlar hozirgacha davom ettirib kelinmoqda. Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyi munosabati bilan rus va o‘zbek tillarida chop etilgan A.Y.Yakubovskiyning “O‘zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida” nomli asarida ham shunday qarash kuzatiladi: “So‘g‘d shaharlarida (Buxoro, Samarqand va boshqalar) sharqiy Eron, ayniqsa, Xuroson tili bilan umumiy bo‘lgan va tojik-fors tili deb atalishi joiz bo‘lgan til yaratildi”. “Somoniylar zamonida turklashish protsesi Shosh viloyatida

¹⁸⁶ Yudaxin K. Vodil qishlog‘i lahjasi haqida bir necha so‘z // Maorif va o‘qitg‘uvchi. –Toshkent. 1928. № 7. –B. 48.

¹⁸⁷ Юдахин К. Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка // Культура и письменность Востока. Книга IV. –Баку: В.Ц.К. Н.Т.А., 1929. –С. 62-63.

¹⁸⁸ Юдахин К. Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка... –С. 67.

ildamroq bordi”. A.Y.Yakubovskiy o‘z fikrini tasdiqlash uchun tarixiy manbalar, masalan, Mahmud Koshg‘ariy fikrlarini buzib talqin qilgan: “Turklashish hammadan burun turk tili va nutqining g‘alaba qozonishida ifodalandi, buni XI asrning mashhur olimi Mahmud Koshg‘ariy qayd qilib o‘tadi”¹⁸⁹. “Devonu lug‘atit turk” asarining biror sahifasida bunday fikr uchramaydi.

Bundan tashqari, A.Y.Yakubovskiyning “O‘rta Osiyo va, xususan, O‘zbekistonning qadimgi xalqlari tomonidan yaratilgan madaniy meros turklar uchun juda katta ahamiyatga ega bo‘ldi”¹⁹⁰. “X asrda Movarounnahr va Xuroson tuprog‘idagi turklar madaniy boyliklarni yaratishda qadimgi shaharlardagi tojik aholisi saviyasiga ko‘tarildilar”¹⁹¹ singari ilgari surayotgan fikrlari zamiridagi maqsad ham turkiylar tarixini soxtalashtirishga urinishdan boshqa narsa emas.

Y.Polivanov qarashlarini qo‘llab-quvvatlovchilar orasida keyinchalik mahalliy xalq vakillari ham paydo bo‘lgan. Yoqub Omon 1929-yilda “Qizil O‘zbekiston” gazetasida e‘lon qilgan maqolasini “Imloda yengillik uchun. Singarmo‘nizm asosiy qonun bo‘lmasin”, tarzida nomladi va o‘z qarashlarini shunday bayon qildi:

“Singarmo‘nizm qoidasi (“Q.O‘zb.”, son 23 da talab qiling‘anicha) mumkin qadar ko‘brak cho‘zg‘ilarning ko‘baytirilishini talab qiladi. Qat‘iy imlo tuzishdan maqsad yozishni yengillatish, osonlatish, hammaning o‘rganishiga qulay, ortiqcha bosh og‘rig‘i bo‘lmaslig‘ini talab qilishdir.

Cho‘zg‘ilarni kamaytirish, 6 ga tushirish – har bir chala savodlik ham osonliqcha imloni o‘zlashtirib, to‘g‘ri yozib keta oladurg‘on bo‘lishi demakdir. Hozirg‘i 9 cho‘zg‘i 14 ga chiqsa, uning bilan qoidag‘a muvofiq to‘g‘ri yozuvchilar jumhuriyatimizda dong chiqaradurg‘on kishilar bo‘lib olsalar kerak. 9 cho‘zg‘i bilan tuzilg‘on imlo “chinakam imlochi va tilning xususiyatini tushungan kishi” (A.Yo‘ldosh, “Q.O‘zb.” son 30) uchun bo‘lsa, har bir o‘zbek, maktab ochilayotgan, savodsizliqni bitirish maktablarida 1-2 oy o‘qub chiqayotgan ko‘bchilik tilning xususiyatini qanday bilsin. Har

¹⁸⁹ Якубовский А. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи хақида. –Тошкент: ЎзФАН. 1941. –Б. 9.

¹⁹⁰ Shu muallif. Ko‘rsatilgan asar. –Б. 9.

¹⁹¹ Shu muallif. Ko‘rsatilgan asar. –Б. 17.

bir savodli 9 cho'zg'i bilan to'g'ri yozishni o'rganish uchun tilning xususiyatini tekshirsinmi yoki boshqa tirikchilikka ham kirishsinmi? 9 cho'zg'ini 6 g'a tushirish "kundani bo'shatib qo'ymaydurg'on" imlochilar uchun emas, balki ko'pchilik omma uchundur.

Chiqarilishini talab qilg'onimiz 3 cho'zg'i **o**, **o** ham **o**". "Yuqorida aytganlarimiz vujudg'a chiqsa alifbemiz 3 shakldan yengillanadi... va nihoyat baynalmilal alifbe tuzilishiga yaqinlashqan bo'lamiz"¹⁹². Demak, Yoqub Omonning o'zbek tilidan singarmonizmni chiqarish, alifbodagi unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini 9 tadan 6 taga qisqartirishdan asosiy maqsadi alifboni "bayanalmilal alifbe tuzilishiga" yaqinlashtirishdan iborat bo'lgan.

Imlo, alifbo bahslarida faol ishtirok etgan Shokirjon Rahimiy imlodagi muammoning yechimi sifatida quyidagi taklifini beradi: "Bizda bo'lg'on imlochilar ikki yo'lning birini ixtiyor qilmoqlari kerak.

1) unlik harflarni qisqartirish, 2) unsiz harflarni qisqartirib, unda bo'lg'on ق ك **q-k**, غ گ **q-g** ga o'xshag'on harflarni bir shaklga qo'yish (خ x o'rta holda qoladi). Bo'lmasa, hamon bizda imlo haqida bo'lg'on janjallar tinchimaydi".

Samarqandda o'tkaziladigan konferensiyada Sh.Rahimiy alifbodagi harflar sonini qisqartirish masalasini ko'rib chiqishni tavsiya etadi: "Yuqoridag'i natijaga qarab masalani ochiq qilg'on holda shunday bo'ladi. Bizga qalinliq, ingichkalikni yolg'iz unlik harflarda qoldirib, unsiz harfdan buni ko'targanda, unlik harf to'qqiz, unsiz harf 22 bo'ladi. Agar qalinliq, ingichkalikni unsiz harfda bo'lg'on ق ك **q-k**, غ گ **q-g**, خ x harflariga yuklab, boshqalarini joyiga qarab qalin, joyiga qarab ingichka desak, u chog'da unlik harflar olti, unsiz harflar 24 bo'ladi. Mana buni hal qilish imlo kanferensiyasining vazifasi"¹⁹³.

¹⁹² Yoqub Omon. Imloda yengillik uchun. Singarmo'nizm asosiy qonun bo'lmasin // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 25-mart.

¹⁹³ Shokir Rahim. Imlo masalasida bir-ikki so'z // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 12-may.

O'ZBEK ADABIY TILIDAGI SINGARMONIZM VA UNLILAR TO'G'RIDAGI Y.POLIVANOV QARASHLARINING INKOR QILINISHI

O'zbek tilshunosligi taraqqiyoti, rivojlanishida Y.Polivanovning ishlariga juda yuqori baho berilganligi mutaxassislarga ma'lum. Ba'zi o'rinlarda uni ideallashtirish, hatto o'zbek tilshunosligi, o'zbek dialektologiyasining asoschisi, deb e'tirof etish holatlari ham hozirgacha davom etib kelmoqda. O'zbek adabiyotining jallodlari ruknida qator maqolalar e'lon qilgan adabiyotshunos N.Karimov "Jahon adabiyoti"dagi "Buyuk tilshunos olim" nomli maqolasida Y.Polivanovning o'zbek tiliga oid qator ishlarini sanab keladi-da "Polivanovning o'zbek tili grammatikasi va dialektologiyasini ilmiy o'rganish ishiga tamal toshini qo'ygan zabardast olim sifatida hurmat qilishimiz va e'zozlashimizga to'la asos beradi", "turkiyshunoslik fanlarining yuzaga kelishiga muhim hissa qo'shgan... Y.D.Polivanov tom ma'noda jahon tilshunoslik fanining yirik namoyandalaridan biri"¹⁹⁴, deb e'tirof etadi.

20-yillarning oxiri – 30-yillarning boshlarida Y.Polivanovning o'zbek tilidagi singarmonizm hodisasi va unlilarning soni, o'zbek adabiy tili uchun asos bo'ladigan shevalarni belgilash to'g'risidagi qarashlarini mahalliy aholi vakillaridan birortasi ham ma'qullamagan. Bu haqda Abdulla Alaviy "Profiso'r Polivanif tarafidan olg'a surilgan bu fikrni yolg'iz ovropoli mustashiriqlarning bir qismida o'ziga tarafdor topgan bo'lsa-da, o'zbeklar orasida buni yo'qlovchi bo'lmadi" deb yozgan edi¹⁹⁵.

Yana: "Muhtaram profiso'r Polivanof toshkent shevasini asos tutish va uni adabiy sheva qilib olish to'g'risida taklifda bo'lindi. Dalil o'laroq, Toshkentning madaniy markaz ekanini, bugun O'zbekistonda yozuv bilaturg'on xalqning aksari shu shevada yoxud shung'a yovuq shevalarga mansub ekanini so'yladi.

Lekin biz masalaga bunday tor qaray olmasdiq, chunki birinchi bizning (ya'ni Turkiston turklarining) ko'b asrlardan beri kelgan ohang qonunig'a asos qiling'on adabiy tilimiz bor. Bu til – hamma shevalarga umumiy bir til bo'lub kelgan, butun yozuvlarimiz shu tilda yozilg'on va buni hechkim yot sirarfig'on.

¹⁹⁴ Каримов Н. Буюк тилшунос олим // Жаҳон адабиёти, 2011. № 1, –Б. 191-192.

¹⁹⁵ Alaviy A. Til-imlo sohasida // Maorif va o'qituvchi. 1929, № 6. –B. 20.

Bu kungi o'zbek tilining yuqorisidagi tilning davomi va bir oz mukammallashgan shakli ekaniga kim shubha etadir?

Hol shunday ekan, bugun, qaysi shevaga mansub bo'lmasin, yozuv bilaturg'on kishimiz shu tilda yozar ekan, "siz falon xilda til tuzingiz, falon..." deyishlar, "samoyedlar" uchun foydali kengash bo'la olsa-da, "o'zbeklar" uchun behuda, bo'g'oz yirtishdir...", degan fikrini ham bildirgan¹⁹⁶.

G'oz Olim Y. Polivanov toshkent shevasini yaxshi bilmasligi, bu sheva unilari haqidagi qarashlari noto'g'ri ekanligini qayd etgan: "Profiso'r Polivanif toshkent shevasida o'rta alif o'rnida har vaqt qalin alifli ishlatadi. Holbuki, toshkent shevasida qalin alifli so'z bir necha yuzga yetmadigi holda, o'rta alif hokim bir o'run tatadi. Profiso'r Polivanif toshkent shevasini juda oz bilganligi orqasida bo'lsa kerak bu shevaning so'zlari to'g'risida ko'b yanglishadiki, bu yonglishlar to'g'risida to'g'ri kelganda yozarmiz"¹⁹⁷.

Yigirmanchi, o'ttizinchi yillarda o'zbek tili, alifbosi, imlosiga oid qator maqolalar e'lon qilgan Elbek ham Y. Polivanov qarashlariga o'z munosabatini bildirgan: "Albatta, bu holg'a baho berish yo mag'rurlik, yo ochchiq bilan otilg'an toshdan bo'lak narsa emasdir. So'zimga dalil qilib pirafiso'r Polivanifning 28 nchi yil, 22 nchi o'ktabr tarixli 244 nchi sonli "Pravda Vosto'k" gazetasida "Невозможно молчать" sarlavhasi ostida bosilg'on maqolasini ko'rsatsam bo'ladir. Bunda Polivanif o'rtoq alla qaydan turib musht ko'taradir, o'z fikriga qarshi chiqqanlarni "nodon" deb so'kadir, o'zining chiday olmog'onin yuqoridagi sarlavha bilan bildiradir.

Uzoq yillar O'zbekistonda bo'ldingiz, o'zbekning til-imlo kengashi, qurultoylarining barchasig'a deyarlik qatnashdingiz, lekin kimsani o'zingizga ergashtira oldingizmi? Buni ham qo'yaylik, 1926 nchi yil, avg'ust kengashida o'zingiz qarorg'a qo'l ko'targan holingizda yana shu kengash majlisiga qatnashg'onlarni endi "nodonlar" deb so'kishga tutinasiz. Bu yaxshi emas, muhtaram pirofiso'r!

Agar o'shal vaqtda yanglishib qarorg'a qo'l ko'tarib qolg'on bo'lsangiz, hali ham qaytarib ola bilasiz, biroq o'z yanglishingizning alamini bizdan olish to'g'ri emas. Yana shuni ham aytay: sizning Toshkent, Samarqand shevalari ustidagi tekshirishingiz va "olti cho'zg'ili toshkent shevasi"ni umum o'zbeklar uchun o'rtoq adabiy

¹⁹⁶ Alaviy A. O'zbek yangi alifbosini tuzishda asoslar. -Toshkent-Samarqand, 1927. -B. 8.

¹⁹⁷ G'oz Olim. O'zbek tilining tovushlari // Maorif va o'qitg'uvchi. 1927, № 12. -B. 50.

til ravishida kiritishga urinishingiz behuda. Chunki, sizning o'ylag'oningiz toshkent shevasida 6 emas, 9 cho'zg'i tugal-to'kis bordir. Buni Toshkent til bilarmonlari allaqachon tekshirib bilganlar. Ammo samarqand shevasiga kelsak, buni siz "eronlashg'on" sheva deb yuritasiz. Holbukim, bu eronlashg'on sheva emas, balki to'g'ridan-to'g'ri forsiy tilning buzilg'oni bo'lib, uning o'zbek tiliga sira bog'lanishi yo'qdir. Albatta shahar ichida turklardan ko'ra fors irqi ko'brak yashaydirlar, ularning buzib aytgan turkiy so'zlari o'zbek tili uchun tub-negiz bo'la olmaganini yanglig', shahar tegrasidagi o'zbek urug'lari-da sizning da'vongizga eng keskin qarshi javob bo'lib tushadir"¹⁹⁸.

Singarmo'nizmchi: "Oling profiso'r Polivanifni. Ul til to'g'risida sizga shunday yo'l ko'rsatadirkim, u yo'lg'a kirgan kishi, albatta, adashadi"¹⁹⁹, deb o'z munosabatini bildirgan.

Otajon Hoshim 1926-yildayoq Y. Polivanov va uning tarafdorlariga o'z munosabatini bildirib, unli tovushlarni ifodalash uchun alifboga 9 ta belgi olish, singarmonizmni qabul qilish haqida yozgan edi: "6 cho'zg'i bo'lsin degan o'rtoqlar (bunday o'rtoqlar ko'b, lekin fikrlarini matbuotda dalil bilan aytganlari yo'q) mana shu forslashg'on juda ham oz bo'lg'on shevaga asosan aytadirlar. Lekin bu fikr tanqidga ham arzimaydi.

6 sho'zg'i tarafdorlari: 9 cho'zg'ini qabul qilish bilan tilda qiyinchilik tug'diriladi, hozirda yo'q bo'lib ketgan (?) cho'zg'ilarni qayerdan topib olib kelib 9 cho'zg'i qilish eskilikka qaytishdir; shevalari forslashg'on Toshkent va Samarqandlar iqtisodiy markaz bo'lg'onidan boshqa shevalar ham sigarmo'nizmni yo'qotib, 6 cho'zg'iga kelib yotibdirlar va shu shevada butun o'qug'on o'zbeklar so'zlaydilar (Polivanif) deyilar. Ko'pchilikka iyarish eskilikka qaytishmi? Toshkentning o'zidagi gazetalarda singarmo'nizm e'tiborga olinmasdan yozilib yotibdirmi? 9 cho'zg'i bo'lg'on joylarda Toshkent, Samarqanddan iqtisodiy zo'r markazlar yo'qmi? Bizning maqsad ommani, ko'pchilikni oqartish, savodli qilish emasmi?

Balki ba'zi o'rtoqlar, shunday dalillarni aytadurg'on kishilar bormikan – deb o'ylaydirlar. Uyalish kerak emas, shunday o'rtoqlar bor; ularning ismlarini aytishga hojat ham yo'q. Yana shuni esdan chiqarish kerak emaski, to'g'ri, 9 cho'zg'i bir oz qiyinlik tug'diradi.

¹⁹⁸ Elbek. Til-implomiz ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 29-yanvar.

¹⁹⁹ Singarmo'nizmchi. Yana til-implo masalasi ustida // Qizil O'zbekiston, 1928-yil 15-fevral.

Lekin bu qiyinlikni yo‘q qilish mumkin va ilmiy markaz bu ishga kirishdi, bu 9 cho‘zg‘i birinchi ko‘rishda shunday qiyin bo‘lib ko‘rinadi. Keyin, keyin ko‘zimizga ochiq bo‘lib qoladi va qo‘rqinch tug‘dirmaydi. Shuning uchun bundan qo‘rqmasliq lozim. Bu loyiha umuman asosli, ko‘pchilikni va shu vaqtg‘acha yashab, ishlanib kelgan adabiy tilimizni ko‘zda tutqon va singarmo‘nizmga asoslangan bir loyihadir”²⁰⁰.

Otajon Hoshim “Boku plenumi natijasi” nomli maqolasida Plovanovning singarmonizm haqidagi qarashlari yanglish ekanligi, shu bois o‘zbek tilini (o‘zbek adabiy tili demoqchi), alifbosini singarmonizm asosida tuzishni taklif qiladi: “Shuni ham aytib o‘tish kerakki, faqat Toshkent, Samarqanddagina singarmo‘nizmga bir oz rioya qilmaydilar. Shunday bo‘lsa ham, bu shaharlar shevasini o‘zbek tili asosig‘a olish va bu asosda o‘zbek sarfiy (professo‘r Polivanuf kabi) tuzish yanglishdir. O‘rtoq profeso‘r Polivanuf “O‘zbek tili” deb yozgon kitobini “Toshkent sarfi” desa bir oz to‘g‘ri bo‘lar edi. O‘zbek tili va lotin alifbosini singarmo‘nizmi soqlog‘on o‘zbek shevalariga asos qilish kerak. Chunki bunday shevalar bizda ko‘bchilikni tashkil qiladi. Bunday shevalarda ba‘zi shaharlar va butun qishloq o‘zbeklari, qishloq ommasi so‘zlaydi. Mana bu ko‘bchilikni ko‘zda tutish kerak. Chunki tilni biz bir qancha ziyolilar uchungina emas, balki keng omma uchun tuzamiz”²⁰¹.

A.K.Borovkov “eronlashish” nazariyasining tarafdorlari o‘ylab topilgan sxemalarini tiqishtirgani, hatto, Y.Polivanov tomonidan Toshkent so‘zining “тож(и)кент” tarzda etimologiya qilinishi²⁰² tarixiy jihatdan ham, lingvistik jihatdan ham mavjud emas, deb bildi: “Защитники теории «иранизации» всячески подгоняли под надуманную схему явления языка, строили надуманные этимологии, напр., проф. Е.Д.Поливанов в угоду своей схеме выводил название Ташкента из таж(и)-кент, т. е. «таж(и//к)ское селение», хотя исторических и лингвистических оснований для такой этимологии нет и т.д.”²⁰³.

²⁰⁰ Otajon Hoshim. Yangi alifbomizning chiqishi // Yer yuzi. 1926. № 16. –B. 12-13.

²⁰¹ Otajon. Boku plenumi natijasi // Maorif va o‘qitg‘uvchi. –Toshkent, 1927, № 7-8. –B. 56.

²⁰² Поливанов Е. О происхождение названия Ташкента... –С. 395-400.

²⁰³ Боровков А. По поводу теории иранизации узбекского языка // Известия академии наук УзССР. 1955. № 8. –С. 91.

O'ZBEK TILIDA ERONIYLASHGAN SHEVANING YO'QLIGI

1926-yilning fevral oyida Bokuda bo'lib o'tgan Birinchi turkologiya qurultoyida turkiy xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasi bo'yicha rus turkologlari tomonidan amalga oshirilgan ishlarda qator kamchiliklar, noaniqliklar borligi ko'rsatib o'tildi. Qurultoyida O'zbekiston vakili sifatida ishtirok etgan G'ozzi Olim Yunusov anjumanning 1926-yil 27-fevral kuni o'tkazilgan yig'ilishida turkiy xalqlarning etnografiyasi haqida qilingan ma'ruzalarda juda oz va umumiy ma'lumotlar berilgani, shuningdek, xalqlarni bir-biridan ajratib turadigan, bir-biriga o'xshamagan farqli juhatlari yoritilmagani to'g'risida ma'lumot bergan. O'zbeklar haqida esa tamomila noto'g'ri fikr bildirilganligini alohida urg'ulagan:

“Когда говорят об узбеках, у всех получается какое-то туманное представление. Что они представляют собой? Узбеки — это люди с длинной бородой, большой чалмой и длинными широкими халатами. И толко. И действительно, взглянешь на альбом, где изображены типы узбеков. Что же этот альбом нам говорит? Абсолютно ничего. Например, вместо узбека снят таджик персидского, иранского происхождения; в их чертах совершенно нет тюркского элемента. Такие альбомы, вероятно, составлены человеком, совершенно не знающим состояния Узбекистана”²⁰⁴.

G'.O.Yunusov, shuningdek, o'zbek tili bo'yicha olib borilgan ishlar, ularda ilgari surilayotgan fikrlar ham g'ayri ilmiy, hech qanday ilmiy asosga ega bo'lmagan eroniylashgan sheva deb talqin qilinayotgan sheva aslida o'zbeklarga, o'zbek tiliga mutlaqo aloqasi yo'qligiga qurultoy qatnashshilari diqqatini qaratgan:

“Наши языковеды не знают, какие имеются наречия у узбеков. Например, чагатайское, смешанное узбекское наричие, они называют узбекским. А потом еще выдумали какой то сартский язык и говорят, что это их особый язык, тогда как сарты все говорят на персидском языке. Когда они говорят на узбекском языке, они знают, что они персы. Таджиков, сартов

²⁰⁴ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... —С. 86-87.

определяют без всякого затруднения. Они говорят по-узбекски так же, как я говорю по-русски; сейчас же можно узнать, что я не русский, что они не турки. А некоторые наши ученые писали в своих трудах, что вот мол сарты происходят из иранской расы, они забыли свой язык и приняли тюркский язык, что в Узбекистане имеется сартское наречие. Это конечно неправильно, это – большая ошибка... Ни Москва, ни Ленинград серьезно этим вопросом не занимались. Я просил бы, чтобы Курултай на это обратил внимание”²⁰⁵.

O‘sha davrda o‘zbek adabiy tili me‘yorlari, alifbosi va imlosi masalalari bilan faol shug‘ullanayotganlardan biri Elbek ham eronilashgan shevani o‘zbek tiliga aloqasi yo‘qligi, u forsiy tilning buzilgan shakli ekanligini qayd etgan: “Ammo samarqand shevasiga kelsak, buni siz “eronlashgan” sheva deb yuritasiz. Holbukim, bu eronlashgan sheva emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri forsiy tilning buzilg‘oni bo‘lib, uning o‘zbek tiliga sira bog‘lanishi yo‘qdir”²⁰⁶.

Bir nech rus sharqshunoslari va turkologlarining ishlarida o‘zbek tiliga fors (tojik) tilining ta’siri natijasida tovush tizimidagi o‘zgarishlar haqida fikrlar bildirilgan. A.K.Borovkov esa turkologik adabiyotlarda mustahkam o‘rnashib qolgan o‘zbek tilining “eronlashishi” nazariyasining g‘ayriilmiy va shu nazariya asosida amalga oshirilgan o‘zbek dialektlari tasnifi noto‘g‘ri, degan to‘xtamga kelgan. Olim o‘zbek tili ayrim shahar shevalaridagi singarmonizm hodisasining yo‘qolishini, u aholi qatlami asli turkiy bo‘lmaganligi, o‘z tillarini yo‘qotib o‘zbek tilini qabul qilganliklari natijasida ularning tilida singarmonizm bo‘lmaganligini qayd etgan: “Что таджики, подвергнувшиеся ассимиляции и утратившие родной язык, усвоили узбекский язык, сохранив исконное таджикское произношение, в первую очередь, таджикский, иранский вокализм, в результате чего в узбекских городских говорах исчезло явление сингармонизма”²⁰⁷.

O‘zbek tilining “eronlashishi” bilan bog‘liq fikr, asosan rus turkologiyasida uchrashi, bunga katta e’tibor berilib, turkiy xalqlarning mintaqadagi mavqeini tizimli ravishda pasaytirib

²⁰⁵ Первый Всесоюзный тюркологический съезд... –С. 87.

²⁰⁶ Elbek. Til-implomiz ustida // Qizil O‘zbekiston. 1929-yil 29-yanvar.

²⁰⁷ Боровков А. По поводу теории иранизации узбекского языка... –С. 90.

ko'rsatish uchun tarixiy haqiqatlarni buzib talqin qilinganlikni kuzatish mumkin. Sovet olimlari tadqiqotlaridagi fikrlar, tarixiy adabiyotlar, ishonchli tarixiy manbalar bilan asoslanmagani ham mutaxassislarga yaxshi ma'lum.

XI yuzyillikda yaratilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridagi dalillar A.K.Borovkov maqolasida urg'ulab o'tilganidek, ma'lumotlar o'ylab topilgani, ajdodlarimiz yashagan ulkan hududdagi shaharlar asosan turkiy xalqlar tomonidan bunyod etilganini, ularga forsiy tilda gaplashadigan aholi keyin ko'chib kelganligini ko'rsatmoqda. Mahmud Koshg'ariy "**qaz**" so'ziga izoh berganda ko'plab shaharlar turklar tomonidan qurilganini aytib o'tadi: "Qaz - Afrosiyob qizining nomi. Qazvin shahrini shu qurgandir. Bu so'zning asli qaz ojni – g'oz o'ynaladigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qazvinni turk shaharlaridan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi bu yerda ov qilar va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash-Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp ʻor – Afrosiyobdir. U Tahmurasdan uch yuz yil keyin Mʻorvni bino qilgandir.

Ba'zilar butun Mavʻraunnahrni turklar o'lkalaridan deb hisoblaganlar. U Jankanddan boshlanadi. Uning bir oti Dʻzrujʻindir. U sariqligiga ko'ra, mis shahri demakdir. Bu Buxoroga yaqindir... Butun Mavʻraunnahr, Jankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Sʻmizkʻand, Tashkand – Shosh, ʻOzkʻand, Tʻynkʻand nomlarining hammasi turkchadir. kʻand turksha shahar demakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, so'ng ular Ajam shaharlari kabi bo'lgan. Hozir turk o'lkalarining chegarasi ʻAbisgʻyn dengizi bilan o'ralgan. Rum o'lkasidan va ʻOzkʻanddan Chingacha co'ziladi. Uzunligi besh ming farsax, eni uch ming farsax, hammasi sakkiz ming farsaxdir"²⁰⁸.

Mahmud Koshg'ariy lug'atida Toshkent so'zining etimologiyasi ham berilgan. U "Tʻarkʻan" so'zining izohida "Tʻarkʻan – Shosh

²⁰⁸ Махмуд Кашгарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), III, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. –Тошкент: 1963. –Б. 163-164.

[Toshkent]ning ismi. Uning asli Tash kand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir. Abu Bakri Qaffol Shoshiy shu shahardandir", degan ma'lumotni keltirgan²⁰⁹.

Demak, Mahmud Koshg'ariyning guvohlik berishicha, butun Movaraunnahr, Yankanddan Sharqqacha yastalgan o'lkalardagi shaharlar, asosan, turk shaharlari bo'lgan. Semizkand, Tashkand – Shosh, O'zkand, Tunkand kabi katta shaharlarning nomi ham turkcha. Turklar bu shaharlarni qurib shunday nom qo'yganlar. Bu yerlarga forslar keyinshalik kelishgan, ular ko'paygach bular ajam shaharlari kabi bo'lgan.

Mahmud Koshg'ariy keltirgan dalillar bilan birga, mintaqada, xususan yurtimiz hududidagi arxeologik qazishma ishlari, tangashunoslik bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, yurtimizning turli manzillaridan topilgan qadimgi turk yozuvida bitilgan yodgorliklarining topilishi va tadqiqi natijalari ham ushbu hududda ajdodlarimiz qadimdan yashab kelganligini inkor qilib bo'lmaydigan dalillar sanaladi.

²⁰⁹ Махмуд Кашгарий. Туркий сүзлар девони (Девону луғотит турк), I, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. –Тошкент, 1960. –Б 414.

O‘ZBEK ADABIY TILIDAGI AYRIM SO‘ZLAR SINGARMONIZMGA BO‘YSUNDIRILMASLIGI TARAFDORLARI

Abdurauf Fitrat tom ma’nodagi zabardast olim edi. U o‘zbek tili, o‘zbek tilining imkoniyati va boyligi, tarixda tutgan o‘rni, o‘zbek tilida yaratilgan tarixiy manbalar va ularning mohiyatini chuqur bilar edi. Olim singarmonizm haqidagi qizg‘in bahslarda qatnashib, dastlab o‘zbek tilidagi barcha so‘zlarni bu hodisaga to‘la bo‘ysundirish haqida fikr bildirgan. Lekin u ko‘p o‘tmay o‘zbek tilidagi barcha so‘zlarni singarmonizmga bo‘ysundirish mumkin emasligi yoki Y.Polivanov ilgari surganidek, o‘zbekcha so‘zlarni singarmonizmdan mutlaqo mahrum qilish noto‘g‘ri ekanligini tushunib yetgan. Olim bu muammoni hal etmaslik kelgusida qator chalkashliklar, tushunmovchiliklar keltirib chiqarishini nazariy jihatdan isbotlab bergan. Singarmonizm haqidagi bahslar avjiga chiqqan bir paytda Fitrat birinchilardan bo‘lib bu muhim masalaga jamoatshilik e’tiborini qaratgan: “Tilimizdagi tovush ohangiga (qalinlik, ingichkalikga) tayanib yangi alifbemiz uchun to‘qqiz so‘it qabul qildi. Bizning tilga yot tillarning ta’sirlari bo‘lmog‘on, yot tillardan bizning tilga ko‘b so‘zlar o‘tub qolmog‘on bo‘lsa edi, to‘qquz so‘it olish bilan tovush ohangi masalasini qat’iy suvratda hal qilg‘on bo‘lur edik. Holbuki, masala bunday emas, biz bilan madaniy, iqtisodiy, siyosiy-ilmiy munosabat qilg‘on xalqlardan bir ko‘b so‘zlar olg‘on va olmoqdamiz. Tashqaridan kelgan bu so‘zlarning **xabar, qabul, qalam, maqola** kabi bir qismlari bizda o‘zlashib qolg‘oni uchun tovush ohangiga tobe bo‘lg‘on, lekin turli sabablar bilan hanuz bizdagi tovush ohangiga tobe bo‘lmag‘on, tobe bo‘lmoq istamagan **xususiyat, diyonat, parvona, balli, lola** kabi yot so‘zlar tilimizda bor. Buning ustida **g‘ijjak, g‘ildirak, og‘zaki** kabi tovush ohangiga uymog‘on o‘z so‘zlarimiz ham bor. Bularni nima qilamiz: tovush ohangiga tobe tutamizmi, yo‘qmi? Tuta edik, yaxshi edi, imlomiz mustasno qiyinlig‘idan qutulg‘on bo‘lur edi. Biroq tajriba ko‘rsatdi: yot so‘zlarning, hatto **g‘ildirak** kabi o‘z so‘zlarning ham bir qismini tovush ohangiga tobe qila olmadi. Demak, tovush ohangi qoidasidan bir qism so‘zlarni mustasnog‘a chiqarish majburiyati bor. Emdi “mayli bir qismi mustasno ekan” deb bu mustasnolarning chegarasini

tayin qilmay o'turish bilan bo'lmaydir. Bu imlomizda onorxiyo tug'diradir. Har kim istagan so'zini qoida bog'lab, istamaganini mustasnog'a chiqarib beradir, shuning uchun bu mustasnlarning chegarasini belgilash imlomizning birligi uchun lozim.

Shu kunlarda o'rtoq A'laviy tomonidan qiling'on imlo lug'ati bu masalani qisman yechgan bo'ladir. Lekin A'laviyning lug'atidan tashqarida qolg'on so'zlar yana bor, ham ko'b. Shuning uchun bu yo'lda yana ishlash kerak²¹⁰.

Abdurauf Fitrat singarmonizmning lab ohangidagi muammolariga ham to'xtalib, ularning yechimini topish juda muhim ekanligiga diqqat qaratgan: "Tilimizdagi ikkinchi masala "lab ohangi"dir. "Lab ohangi" (**o, o, u, y**) o'trusi bo'lg'on bir bo'g'unning o'zidan keyin kelgan bo'g'unlarni o'ziga tobe qilishidir. ئۈتۈن (**o'tun**), بۈتۈن (**butun**), تۈتۈن (**tutun**) kabi bu masala bizning oramizda juda og'ir bir masala bo'lib qoldi. Bir necha rasmiy, g'ayri rasmiy majlislarda ko'rildi. Ovg'ust kanferensiyasida lab ohangini sarfiy qo'shimshalarg'a o'tkazmaslikka qaror berildi. Tajriba bu qarorning o'ngg'aysizlig'ini ko'rsatmaktadir. بولۇب (**bo'lub**), يورۇب (**yurub**) so'zlarini بولب (**bo'lib**), يوريب (**yurib**) shaklida yozishning sovuqlig'i sezilmaktadir. Buni qanday qilib yecha olamiz? ئاليب (**olib**), باريب (**borib**), قاليب (**qolib**) deb yozg'onimiz holda, lab ohangiga qarab بولۇب (**bo'lub**), كولۇب (**kulub**), ئۈچۈن (**uchun**) shaklida yozayliq. Masala shu bilan bitmaydir. "بولدى" (**bo'ldi**), "ئوقۇدى" (**o'qudi**) larni بولدۇ (**bo'ldu**), ئوقۇد (**o'qudu**) yozish kerakmi? Bu kun "مىش" (**-mish**), ل (**l**) shaklida qabul qiling'on qo'shumshalar bor. Bularni lab ohangiga tobe qildi. "ئول+مۇش" (**o'l+mush**), دۈر+مۇش (**o'l+dur+mush**), ئول+دۈر+ۇل+مۇش (**o'l+dur+ul+mush**), مۇ+ئول+دۈر+ۇل+مۇش (**o'l+dur+ul+mush+mu**) dedik, "غان" (**-g'on**) "ئول+دۈر+ۇل+گون" (**o'l+dur+ul+gun**) larni nima qilamiz? گەن (**-gan**) deyish mumkin emasku!

"بۇنى" (**-ning**), "نى" (**-ni**) larni lab ohangiga tobe qildi. "ئۇنىڭ" (**buni**) o'rnida "بۇنۇ" (**bunu**), "ئۇنىڭ" (**uning**) o'rnida "ئۇنۇڭ" (**unung**) "ئۇنىڭ قۇتۇسى" (**uning qutisi**) o'rnida "ئۇنۇڭ قۇتۇسى" (**unung qutusu**) dedik, "دەن دەنى گە" (**-dan, -da, -ni, -ga**) larni nima qilamiz?

Ko'ruladurkim, bu masalani qorong'i bir vaziyatda qoldirish

²¹⁰ Fitrat. Imlo kanferensiyasi munosabati bilan // Maorif va o'qutg'uchi. -Toshkent, 1928. № 3. -B. 6-7.

yaramaydur. Tafsilli ravishda hal qilish kerak. So'ngra: eskidan beri arab alifbesini imlosida ochiq hijo, yopiq hijo degan bir qoida bor edi. So'zning har bir bo'g'umi yopiq bo'lsa soitsiz yozilar edi. Ovg'ust kanfirinsiyasi bu masalani bitirdi. So'zning hech bir bug'umi soitsiz yozilmasin dedi. Biroq bu qoidaning haligacha tatbiq etilgani oz. Ondan keyin bu qoidaning-da mustasnosi bormi? "براق" (**biroq**), "پروفېسور" (**prufeso'r**) so'zlari mustasno emasmi?

Yana bir muhim masalamiz Ovrupadan oling'on va olinmoqda bo'lg'on istilohlar masalasidir. Bularni hali tovush, lab ohanglariga tobe qilish qaysi darajalarda mumkindir? So'ngra bu istilohlarni olg'onda qaysi "talaffuz"dan olamiz? G'arbiy Ovrupa talaffuzidanmi, rus talaffuzidanmi? "پداغوزى" (**pedag'o'ji**) mi, "پداگوگيا" (**pedago'giya**)mi, "پداغو غيا" (**pedag'o'g'iya**)mi bo'lsun?

O'zaro so'zlashlarimizdan onglashilg'onga ko'ra bizda bu to'g'rida ikki fikr bor. Ko'bachilik rus talaffuz shaklini olish tarafida, G'arbiy Ovrupa shaklini qabul qilish tarafdorlari ham bor.

Mana bir qator muhim masalalar bordirki, bizdan halni kutub turadir. Bu masalalarni qat'iy suvratda, hech bo'lmag'onda qat'iyliqg'a yaqin bir suvratda hal qilish uchun O'zbekiston maorif komissarligi tomonidan yaqinda kanfiresiya chaqiriladir. Bu masalalarning mazkur kanfiresiya tomonidan muvaffaqiyat bilan hal bo'lishi uchun eng muhim chora tajribali muallimlarimizning, imlochilarimizning, turli sheva vakillarimizning, til bilan mashg'ul bo'lg'onlarimizning shu to'g'rilardag'i tekshirishlarni jiddiy suvratda davom qildirib, kanfiresiyaga muayyan pilon, aniq takliflar bilan ishtirok qilishlaridir"²¹¹.

Ashurali Zohiriy ham bu masalaning jiddiyligini, o'z vaqtida oldi olinmasa, boshboshdoqlik keltirib chiqarishini anglab yetdi. Muammoning yechimi haqida shunday taklif berdi:

"Singarmo'nizm turk-tatar tilining tabiiy tilagidir. Lekin, zamonning o'tishi, jug'rofiy ahvollarning o'zgarishi, bir qavmning boshqalar bilan oralashishi va ularning tillarining ta'siri orqasida bu xususiyat turk lahjalarining bir xillarida yo'qala borg'on (ozarbayjon, Onqara turklarida).

²¹¹ Fitrat. Imlo kanferensiyasi munosabati bilan... -B. 6-7.

Bu xususiyatni saqlab qolgʻonlar: qozoq, qirgʻiz, noʻgʻoy, boshqirt, tatar, turkman va oʻzbeklardur.

Bizda singarmoʻnizm yuz foiz boʻlgʻusidir, tilimizga oralashqon ajnabiy soʻzlarni ham oʻz qoidamiz (singarmoʻnizm)gʻa boʻyinsundiramiz. Bundan boʻyin tovlaydurgʻonlari oʻrnigʻa oʻz tilimizdan soʻzlar topishgʻa harakat qilamiz.

Gʻijjad, gʻaltak, gʻildirak, pildiroq, yoʻlak singari oʻzlashgan forsiy soʻzlari (yoki forsiycha qoʻshimcha qoʻshilgʻon soʻzlar)ni oʻzgartmasdan singarmoʻnizm qoidasidan mustasno qilamiz.

Singarmoʻnizm masʼalasini biz shu ravishda hal qilamiz²¹².

Shokirjon Rahimiy shunday fikrlarni bildirgan: “Tilimizda singarmoʻniya (qalinliq, ingichkalik) bormi, yoʻqmi? Bor. Biroq bizdagi singarmoʻniya qozoq-qirgʻiz tillarida boʻlgʻonidek hamma soʻzlarga yura bermasdan, balki bir qism soʻzlarda singarmoʻniya yoziladi. Masalan, arabdan kirgan **“hayot”, “salom”** kabi soʻzlar, forsiycha qoʻshmachalar bilan yoziladurgʻon **gʻildirak, gʻijjak** kabi soʻzlar, oʻzbekcha boʻlgʻon **“nok, tok”** kabi soʻzlar, **“xolalarniki”** degandagi **“niki”** qoʻshimchasi va boshqalar kabi. Tilimizda bundan boshqa chetdan kirgan va kirib bormoqda boʻlgʻon koʻb soʻzlar bordirkim ularni singarmoʻniyaga ergashdirish mumkin emas. Ayniqsa, oʻzbekchada boʻlgʻon **“belbogʻ”, (...), “Oybek”** kabi qoʻshimcha soʻzlar oʻzlari qoʻshma soʻz boʻlib ketkan holda, ularni butunlay singarmoʻniyaga qaratib boʻlmaydi. Buning uchun baʼzi oʻrtoqlar kabi hamma soʻzlarning boshini yorib, koʻzini chiqarib, singarmoʻniyaga qaratish yoki singarmoʻniyaga qaramaydurgʻon soʻzlarga chek qoʻyib, ayrim bir ruyxat tuzish hech bir mantiqiy boʻla olmaydi. Biz singarmoʻniya uchun shunday bir yoʻl tutaylikkim, bizning imlomizni oʻqugʻan va oʻrgangan kishilar qiynalmasinlar ham tuzgan qoidamiz toʻkis boʻlsin. Buning uchun koʻriladurgʻon chora mana shul:

1. Soʻzlarimiz quloqqa yoqimlik boʻlsin uchun baʼzi bir soʻzlarni kuchanib qalin soʻylash va yozishdan qochmoq. Qalin soʻzlar uchun ayrim bir chegara qoʻymoq.

2. Baʼzi bir chetdan kirgan soʻzlar yoki oʻzbekcha qoʻshimcha soʻzlarning qalin boʻlgʻon boʻgʻimlarining oʻzinigina qalin yozib,

²¹² Ashurali Zohiriy. Lab ohangi toʻgʻrisida // Qizil Oʻzbekiston. 1929-yil 31-mart.

boshqalarini ingichka yozish.

3. Qalinlikka tobe' bo'lmaydurg'on so'zlarni ingichka yozish"²¹³.

Albatta, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy kabi tildagi mavjud qonuniyatlarni aniq baholaydigan, o'z taklif va mulohazalarini bildirgan olimlar, ziyolilar ancha bo'lgan. Lekin nima uchundir o'sha davr matbuotida e'lon qilingan turli qarashlar jamlanib tahlil qilinmagan, xolis xulosalar chiqarilib, to'g'ri takliflar ishlab chiqilmagan. Bu jiddiy va muhim masalaga 1929-yil 15-23-may kunlari Samarqandda o'tkazilgan til-imlo konferensiyasida ham e'tibor qaratilmagan.

²¹³ Rahim Sh. Imlo masalasida bir-ikki so'z // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 12-may.

1929-YIL MAY OYIDA SAMARQANDDA O'TKAZILGAN TIL-IMLO KONFERENSIYASIDA ALIFBO, IMLO VA SINGARMONIZM MASALALARINING MUHOKAMASI

1929-yilning 13-mayida O'zbekiston Yangi Alifbo Qo'mitasining uchinchi plenumida adabiy til, istiloh va imlo muammolari ko'rib chiqiladi va bu masalaning yaqinda chaqiriladigan Respublika Til-imlo konferensiyasida ko'rib chiqilishi ta'kidlab o'tiladi²¹⁴.

1929-yilning 15-23-may kunlari Samarqandda til-imlo konferensiyasi bo'lib o'tgan. Unda adabiy til, termin va imlo masalalari qizg'in muhokama qilingan. Konferensiyada singarmonizmli shevalar xususiyatini, o'zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan yaqinligini ta'minlash zarurligini hisobga olib, adabiy til 9 unli tovushga asoslanishi ko'pchilik tomonidan ma'qullangan. Imlo qoidalarini tuzishda ham shu tamoyillarga amal qilingan. Ushbu masalalar turli qarashlar nuqtai nazaridan muhokama qilingan.

Bahrom o'zbek tili me'yorlarini belgilashda imkon qadar barcha lahja va shevalarni asos qilib olish zarurligi va uning ahamiyati haqida fikr bildirgan. Til uchun bir shevani asos qilib olish xato ekanligini alohida ta'kidlab o'tgan: "Ba'zi o'rtoqlar, qanday bo'lsa bo'lsin biror mahalning shevasi olinsin, deb aytadilar. Biz o'ylaymizki, tilimizni ayrim shevalarga bo'lib yurish yaramaydir. Hech bir joyning shevasi bizga asos bo'la olmaydir. Biz adabiy til qurar ekanmiz, o'zbeklarning har bir joyig'a, ya'ni ommaga yaqinlashuvimiz kerak. Bu kungi tilimizga "yo'qchi", "jo'qchi", xorazm shevalaridan ham eng lozim bo'lg'an unsurlarni oluvimiz lozim. Bu ish tilimizni kengaytiradir va boyitadir. Albatta bu boyitish, kengaytish, o'stirish kerak.

Biz bir yerning shevasini asos olib qo'ysaq xato qilg'an bo'lamiz.

Shuning uchun o'zbekning butun shevalarining hammasidan istifoda qilishimiz kerak"²¹⁵. Bu qarash o'zbek adabiy tili

²¹⁴ Краткие тезисы для доклада о работе ЦКНУА: Об организационном оформлении вопроса нового узбекского алфавита // Центральный Архив Академии наук Республики Узбекистан. фнд № 4, опись № 1, ед. хр. № 2, индекс 1112. —С. 1-17.

²¹⁵ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —Tashkent. 1932. — B. 58-59.

me'yorlarini belgilash, o'zbek tilining asosiy shevalarini birlashtirishda juda muhim edi.

O'zbek adabiy tilining imlosi to'g'risida ma'ruza qilgan Qayum Ramazon imlo qoidalarini tuzishda turk so'zlarida singarmonizm qonuni to'la tatbiq etilishi haqida gapirib o'tgan²¹⁶. Ushbu masala yuzasidan Imad No'g'aybek²¹⁷, Ajdarov²¹⁸, Xo'janov²¹⁹, Fitrat²²⁰, Elbek²²¹, Isxoqov²²², G'ozzi Olim²²³, Sobirjon Ibrohimov²²⁴, Shokirjon Rahimiy²²⁵, Begjon²²⁶, Hodi Fayziy²²⁷, Orif Ayyub²²⁸, Sariboyev²²⁹, Buyuk Karimiy²³⁰, Murod Shamsiy²³¹, Abdulhay Ayyub²³² o'zbek tilida singarmonizm mavjudligi va uni adabiy til uchun asos qilib olish zarurligi haqida fikr bildirganlar.

²¹⁶ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 91-95.

²¹⁷ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 103-106r.

²¹⁸ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 106-107.

²¹⁹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 107.

²²⁰ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 107-109.

²²¹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 109-110.

²²² 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 110-111.

²²³ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 111-112.

²²⁴ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 112-113.

²²⁵ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 113-114.

²²⁶ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 115-116.

²²⁷ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 116-117.

²²⁸ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 117.

²²⁹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 117-119.

²³⁰ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 119-120.

²³¹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 120-121.

²³² 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, —B. 121-122.

Ushbu anjumanda ishtirok etgan B.Cho'ponzoda ularning fikrlariga e'tiroz bildirib, barcha jumhuriyatlar singarmonizmli alifbodan voz keshganligi, O'zbekistonda adabiy til uchun singarmonizmni asos qilib olishning hech keragi yo'qligi, lotinlashtirishning asoslaridan biri turk-tatar va boshqa Sharq xalqlarining yozuvlarini yaqinlashtirish ekanligini aytib o'tadi: "So'ng o'laroq singarmunizm haqida bir qancha so'z so'ylamakchi bo'laman. Konferensiyadagi chiqishlar o'zbek lahja yoxud shevalarining asosiy e'tibori bilan singarmunizmli bo'lg'anini ko'rsatdi. Buning uchun cho'zgilarni ozaytirmoq masalasini bu konferensiyadan so'ngra qat'iy suratda o'rtadan ko'tarmak lozim keladir. Singarmunizmli alifbe tajribasi ikki yil muddaticha Qazaqistan, Qirg'zistan kabi jumhuriyatlarda yoyildi.

Bu tajribalardan chiqqan natijalar manfiy bo'lg'ani uchun ortiq 1 nchi plenumda butun jumhuriyatlar singarmunizmli alifbedan voz kechdilar²³³. Endi yangidan O'zbekistonda bu tajribani takror etmakning menimsha hech keragi yo'q. Ikkinchi tomondan lotinlashtirish ideyasining asoslaridan birisi turk-tatar va boshqa Sharq xalqlarining yozuv madaniyatlarini yaqinlashtirmoq edi"²³⁴.

O'zbek adabiy tilining imlosi muzokaralarida qatnashgan Oxunov ham Cho'ponzoda tomonidan ilgari surilgan fikrlarni deyarli qo'llab-quvvatlaydi: "O'rtoqlar, adabiy til haqida bo'lsin, termin haqida bo'lsin, rezolyutsiya qabul qilishda tilning o'sishi, yuksalishi asos qilinib olindi. Haqiqatan ham turmushning talabi shunday, albatta til o'sadir, yuksaladir, o'zgaradir. Shuning bilan birga bu kunning talabi bo'yincha singarmo'nizm qoidasini ham asos qilib oluv kerak. Biroq ko'p kuchli olimlar, shu jumladan pro'fesso'r Cho'ponzoda, keyin o'zimzdagi mutaxassislar ham, o'zimzdagi tilchilar ham singarmo'nizm bora-bora yo'q bo'ladir degan narsani e'tirof etadirlar. Bu albatta tajribadan kelib chiqqan narsa. Singarmo'nizm yolg'iz turk tillarida bo'lmasdan boshqalarda ham bo'lg'an va tillari o'skan sari yo'q bo'lib ketkan. Shuning uchun singarmo'nizmni temir qo'rg'on shaklida emas, vaqtincha bir chora

²³³ Cho'ponzoda bu fikri bilan konferensiya ishtirokchilari qarashlarini o'zgartirmoqchi bo'lgan. Aslida Birinchi plenumda barcha jumhuriyatlar vakillari singarmunizmli alifboni qabul qilish tarafdori ekanliklarini bildirishgan.

²³⁴ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi. -B. 115.

deb qabul qilmoq kerak... Ko'pchilikning talabi cho'zg'ularni qisqartish ekan, har bir joyda shuni talab qilar ekan, shuni e'tiborg'a olib, konferensiya o'z qarorlarida ko'pchilikning savodli bo'luvi uchun 6 cho'zg'ini qabul qilsa"²³⁵.

Anjumanda unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini aniqlashda ham turli takliflar bildirilgan. Oxunov 6 ta²³⁶, Shokirjon Rahimiy 8 ta²³⁷, Fitrat²³⁸, Begjon²³⁹, Hodi Fayziy²⁴⁰, Orif Ayyub²⁴¹, Buyuk Karimiy²⁴², Murod Shamsiy²⁴³, Abdulhay Ayub²⁴⁴ 9 ta, Ajdarov²⁴⁵ 10 ta, Sobirjon Ibrohimov²⁴⁶ 14 ta, Elbek²⁴⁷ 16 ta harif olinishini taklif qilishgan.

Imlo haqidagi qarorning ikkinchi bandida singarmonizm o'zbek so'zlarining imlosida saqlanishi qayd etilgan: "2) Yo'g'onliq ingishkalik o'zbek so'zlarining imlosida saqlanadir"²⁴⁸. Shuningdek, to'liq imlo lug'atini tayyorlash ham qaror bilan ilmiy sho'ro huzuruda tuziladigan komissiyaga yuklatiladi: "29) Yo'g'onliq ingishkalikda turli lahja va shevalarimizda turlicha bo'lib yurgan so'zlarni bir

²³⁵ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 122.

²³⁶ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 122.

²³⁷ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 114.

²³⁸ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 109.

²³⁹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 115.

²⁴⁰ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 116.

²⁴¹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 117.

²⁴² 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 120.

²⁴³ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 120.

²⁴⁴ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 121.

²⁴⁵ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 107.

²⁴⁶ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 112.

²⁴⁷ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 109.

²⁴⁸ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, -B. 124.

yag'liq qilish va tezdan to'luq bir imlo so'zligi tuzishni zarur bilamiz va bu ishlarni sho'ro qoshida tuzilaturg'an komissiyaga yuklatilsin va ular tezdan ommalashtirilsinlar"²⁴⁹. Anjuman qarorida alifbodagi harflar tartibi va soni ham belgilangan: "27) Bizning alifbemiz birlashtirilgan yangi turk alifbesi va tartibi ham lotin asosida birlashtirilgan tartibdir. **Aa, Bb, Ss, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Nn, Oo, Əə, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Vv, Xx, Uy, Zz, Zz, Bb**"²⁵⁰.

Samarqandda o'tgan anjumanda davriy matbuot va konferensiyada singarmonizm haqida bildirilgan turli fikrlar jamlanib, chuqur tahlil qilinmasdan barcha so'zlar singarmonizm hodisasiga bo'ysundiriladi, degan qaror qabul qilingan.

1929-yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq maorifi kollegiyasining yig'ilishida Samarqandda o'tgan Til-imlo konferensiyasi tavsiya etgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi²⁵¹.

²⁴⁹ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi. —B. 126.

²⁵⁰ 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi. —B. 126.

²⁵¹ Ибрагимов С. И. Орфография узбекского языка. Орфография тюркских литературных языков СССР, —М. Наука, 1973 —С. 222.

O'ZBEK ADABIY TILIDAN SINGARMONIZMNING CHIQUARILISHI VA UNLI TOVUSHLARNI BILDIRADIGAN HARFLAR SONINING QISQARTIRILISHI

Ibrohim Tohiriy tilning kelajagi haqida shunday fikr bildiradi: "O'zbek adabiy tilini, uning so'zlarini va tovushlarini so'sial bir hodisa, to'xtamasdan o'sa va yuksalaturg'an jonli bir hodisa holida olib tekshirish, funimalarga qarashda ham so'sial qarashning bo'lishi shartdir. O'zbek adabiy tilining so'zlarinigina emas, uning tovushlarini ham jonli holda so'sial ko'llektiv bir fakt deb qarash kerakdir. O'zbek adabiy ham fan tilining "chet" tillardan baynalmilal lug'at va istilohlar olib o'zlashdirish uchun yasalg'an qoidalarni, so'zlarninggina emas, ularning funimallarini ham to'g'ri buzmasdan aytishni ta'min qilaolaturg'an xarakterda qoidalar yaratish kerakdir. Akademik Mar tili bilan desam, orfografiya qoidalarimiz xalqlarni bir-biridan uzoqlashdirish uchun yasalmasdan, balki ular o'rtasidag'i tushunishni yaqinlashdirish uchun yasalishi zarurdir. Baynalmilal so'zlarni ostida, **л, ъ, э** kabi harflar bilan bejab buzish davri o'tdi. Sengo'rmo'nizm qonuni po'lat qonun deb, uni baylalmilal so'zlarga ishlatish xato bir prinsipning xato natijasi bo'lishi ham aniqlandi. O'zbek jonli tilining qaysi yulduzg'a qarab yuksalishi, lug'at va termin boylig'i qaysi ariqdan suv ichib kuchayishi ham ma'lum bo'ldi. Til siyosati qanday ravishda quyilishi, MADANIY QURILISHNING BOSH FORMASI BO'LG'AN TILNING KELAJAKDA, KO'MMUNIZM MADANIYATINING BIRLASHGAN BAYNALMILAL TIL KO'LLEKTIFIGA QO'SHILISHI UCHUN HOZIRG'I KUNDAYOQ TAYYORLIQ KO'RISH masalasi pro'letariat madaniyati rahbarlari tomonidan aniq aytildi"²⁵².

Tohiriy singarmonizm o'zlashma so'zlarning o'z tovushlari bilan olinishiga to'sqinlik qilgani, baynalmilallashgan til, sotsalizmga xos til shakllangani haqida yozadi: "O'zbek adabiy tilining tabiiy o'sishiga va "chet" so'zlarni to'g'ri tovushlari bilan o'zlashdirishga to'squnlik qilaturg'on singo'rmo'nizm qonuni orfografiyamizning

²⁵² Таһриръ Ы. Ўзбек адабий тилинъ арфаграфияси тоғрлсында баъзи бир мулаһазалар // Қъызы Ўзбекистан, 1933 јил 20 март.

asosiy qonun bo'lishi huquqidan mahrum qilish kerakligi ham ma'lum bo'ldi...

1929 nchi yilning til-imlo qurultoyi bo'lg'anidan buyoq iqtisodiy, ijtimoiy turmushda alla qancha o'zgarishlar bo'ldi. So'sializm qurilishi o'zining gigant qadamlari bilan alla qancha ilgari yurdi. "Kim-kimni yengadi" masalasi shahardagina emas, qishloqda ham so'sializm foydasig'a hal etildi.

Ilgarigi kichik-kichik qishloqlar o'rnida hozir gigant so'vxo'zlarimiz, katta-katta ko'lxo'zlarimiz qurildi. Burung'i omochlar o'rnig'a, yangi texnika, yangi trakto'r, yangi asbablarsiz dalalarg'a jon berib, so'salizm qurilishig'a imani yo'q bandalarning miyalarini harakatga keltirdi, ularga yangi fikrlar yangi umidlar tug'dirdi, so'vxo'z va ko'lxo'zlardag'i so'sial ko'llektiv baynalmilallashib, o'zbeki, rusi, tatari, qazag'i va boshqalari bir yotoqxonada, bir choyxonada, bir oshxonada bir xil mehnat sharoyitida, bir xil turmushda yashab shu baynalmilal ko'llektiv turmushi, baynalmilallashgan til, so'salizm qurilishining o'ziga mahsus tilni to'g'dirdi²⁵³.

Sh.Rahimiy "Imlo anarxiyasiga xotima berilsin" nomli maqolasida imloda boshboshdoqlik va chalkashlik keltirib chiqargan ayrim masalalarga to'xtalgan. 1929-yilda Samarqand til-imlo konferensiyasi chetdan olinadigan so'zlar o'zbek tili tovush xususiyatlariga moslashtirilishi haqida qaror qabul qilgan edi²⁵⁴. Bu qarash 20-yillardan boshlab o'tkazilgan anjumanlarda, gazeta va jurnallarda chop etilgan maqolalarda ilgari surib kelinayotgan edi.

1930-yil 18-iyulda Samarqandda o'tkazilgan kengash, O'zbekiston davlat termin qo'mitasining 1931-yil 9-mayda o'tkazilgan maslahat majlisi qarorlari bilan rus tili va rus tili orqali o'zlashgan so'zlar o'zgartirilmasdan yozilishini belgiladi:

"Endi masalaning qanday kelib chiqishi bilan tanishtirib o'tayik: "o'z so'z – chet so'z" muammosi boshlab, 1929 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasining qarorlarida ko'rina boshladi: "burundan tilimizga" kirib qolg'an o'zlashib ketgan chet so'zlar o'z imlomiz qoidalarig'a muvofiq yoziladi. Rus va ovro'pa so'zlari o'z harflarimiz bilan mumkin qadar o'z imlomizg'a tabiiy tutilib, asos

²⁵³ Таҳрирь Б. Ўзбек адабий тилининг арфграфіјаси тоғрисида баъзи бир мулаҳазалар ...

²⁵⁴ Rahimiy Ş. Imlo anarxiyasigə xatmə berilsin // Qəzıl Özbekistan, 1933 jıl 30 mart.

shakllarini o'zgarmasligiga i'tibor qilinadi" (o'sha ko'nferensiyaning imlo haqidag'i qarorlari).

Bundan so'ng yuqoridag'i qarorni kengaytirish uchun to'plang'an kengash majlisi (u majlis 1930 nchi yil 18-iyulda Samarqandda bo'lg'an) tubandag'icha qaror qabul qiladi:

"2. Ovro'pa so'zlarini yozishda u so'zlarning asliga shakl ham ma'no tomonidan yaqin bo'lg'an faqat tubandag'i unli harflar ishlatilsin: **a, o, u, b, e, i**. Masalan: **kommunist, komsomol, kontora, pioner, Rbkov, pedagog ... kabi**" 2).

Yuqoridag'i majlisdan so'ng O'zdavterminqo'mning 1931-yil 9-mayda bo'lg'an keng maslahat majlisi "chet so'zlar" haqida tubandag'icha qaror chiqarg'an edi:

"Iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablar bilan turli davrlarda rus-ovro'pochadan kirib kelgan va hozirda pro'letar o'rtoq madaniyatida ishchi-diyqon ommasig'a matbuot orqali olinib turg'an so'zlar o'z so'zlarimiz deb sanalib, bular o'zbek tili imlosi qoidasig'a bo'ysunmasdan (?), o'z asllariga muvofiq ravishda yoziladi. Masalan: **Proletar (pyrölītər emas), Stalin (b̄stalin, İstalin emas), kommunist (kōmmynist emas), traktor (tirāktör yoki t̄raqt̄r emas)**.

Mana yuqoridag'i ikki majlis qarorlari 1929 nchi yil imlo ko'nferensiyasining qarorlarig'a ochiqdan ochiq qarshi boradi. U majlislar 1) Rus, ovro'pa so'zlarining o'z imlolarini mumkin qadar saqlanishini tavsiya qiladilar. Bu esa imloda anarxiya tug'dirishning boshi bo'lib, ana shundan buyon O'zdavnashr kitoblari va boshqa doimiy matbuot o'zbekcha ham chet so'zlarni (bu ta'bir yuqoridag'i qarorda ko'rsatilgancha) o'zbek imlo qoidalarig'a muvofiq yozsa, "Qizil O'zbekiston" boshda bo'lg'ani holda hamma vaqt matbuot yuqoridag'i maslahat majlisiga muvofiq yozdi. Mana shuning natijasida imloda katta anarxiya maydong'a keldi.

Natijada oddiyg'ina so'z bo'lg'an "**Kreml**" so'zi 17 shaklda "**muvaľbq**" so'zi 15 shaklda yozilaturg'an bo'lib qoldi"²⁵⁵.

Bu kabi alifbo va imlo to'g'risidagi matbuotda chiqishlar, anjumanlar markazdan qat'iy rejali tartibda boshqarib, muhim tadbirlar belgilab borilganligini ko'rsatmoqda. 1932-yilda

²⁵⁵ Rahimii Ş. Imlo anarxiyasiga xatmo berilsin...

Butunittifoq yangi alifbo markaziy qo‘mitasida joylarda imlo qoidalarini ishlab shiqish uchun mas‘ullar belgilgan. Turkiy xalqlar imlolarini muvofiqlashtirib nazorat qilishga N.Yakovlev, o‘zbek tili imlo qoidalarini ishlab shiqishga L.Jirkov, O.Hoshimov va M.Bogdanovalar mas‘ul etib tayinlangan. Yangi o‘zbek adabiy tili va imlo qoidalarini bo‘yicha ma‘ruza tayyorlash L.Jirkov va O.Hoshimovga topshirilgan²⁵⁶. L.Jirkov turkiy alifbolarni lotin yozuviga o‘tkazish tadbirlarining barchasida faol ishtirok etib, mahalliy alifbolarni rus alifbosiga yaqinlashtirishga harakat qilgan. Bundan tashqari, u turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilini mutlaqo bilmas edi. Shu mutaxassis o‘zbek tili imlo qoidalarini ishlab chiqishga mas‘ul etib belgilangan.

1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo‘mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda o‘zbek adabiy tili va uning imlosi haqidagi masala ko‘rib chiqiladi. Ushbu Ilmiy kengash o‘zbek adabiy tili, uning imlosini tubdan o‘zgartirdi, yuzyulliklar davomida shakllangan boy tarixi hamda umumturkiy rishtalaridan uzdi, o‘zbek adabiy tili me‘yorlarini davr mafkurasi asosida qayta tuzib chiqishga erishdi. Ilmiy kengashda Otajon Hoshimning “Yangi o‘zbek adabiy tili va uning imlosining ba‘zi masalalari” mavzusidagi ma‘ruzasi tinglangan.

E’tibor berilsa, ma‘ruza mavzusida “Yangi o‘zbek adabiy tili va uning imlosi”ga alohida urg‘u berilgan. Bu vaqtda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tub burilishlar yuz bergan, barcha sohada yangi jamiyat qurilganligi, qurilayotganligi, uning olamshumul ahamiyati, kollektivlashtirish, o‘tmishdan nafratlanishga oid targ‘ibot ruhida ma‘lumotlar keng quloq yozgan edi. Otajon Hoshim ma‘ruzasining umumiy mazmuni va mohiyati ham shunday edi. Unda o‘zbek tili imlo qoidalarini tahlil etish, muammolar yechimlarining ilmiy asosda hal qilishdan ko‘ra, imloni kommunistik mafkuraga moslashtirish yaqqol sezilib turar edi.

Ma‘ruza chig‘atoy adabiy tilining XIV yuzyillikdan boshlanganligi, u tilda ijod qilgan adiblar, ularning faoliyatiga oid ma‘lumotlarni anglatish bilan boshlangan:

²⁵⁶ Дмитриев И. (Кельд). Реформа или революция в строительстве алфавитов СССР // Революция и письменность. № 1-2(11-12). –М., 1932. –С. 106.

“В эту эпоху образовалось феодальное государство Тимура и Тимуридов. В эту эпоху усилилось господство помещиков-феодалов, племенной феодальной чагатайской аристократии; ее идеология пропитала, разумеется, и литературы. Чагатайская литература возникла во дворцах Тимура и Тимуридов и достигла наивысшего развития с появлением произведений Атаи, Байкара, Лютфи, Наваи, Бабура и др. Многие из этих писателей были сами ханами, визирями и крупными феодалами. Все их произведения написаны на литературном чагатайском языке”²⁵⁷.

20-yillarning o'rtalaridan chig'atoy tili, chig'atoy adabiyoti, Fitrat rahbarligida tuzilgan “Chig'atoy gurungi” haqida tanqidiy maqolalar e'lon qilina boshlangan. 30-yillarning boshlarida esa “chig'atoy tili”, “chig'atoy adabiyoti”, “chig'atoy gurungi”, “burjuaziya vakili”, “Temur va Temuriylar” haqidagi fikrlar, asosan, o'sha davrni, unda kechgan jarayonlarni, madaniy muhitni tanqid qilish, ayblash, qoralash uchun ishlatilgan. Bundan asosiy maqsad xalqni o'z buyuk tarixidan ajratib tashlash, bolsheviklar shakllantirayotgan mafkuraga, muhitga, jumladan, yangi tilga qarshi bo'lgan jadidlar va ziyolilarga to'sqinlik qilish edi.

Ma'ruzada Alisher Navoiy faoliyati ham tanqidiy ruhda talqin qilingan. “Muhokamat ul-lug'atayin” asarida ilgari surilgan fikrlar chig'atoy aslzodalarining o'z tillarini yaratish yo'lidagi harakat sifatida baholangan. Alisher Navoiyning Temuriylardan Husayin Boyqaroning vaziri va yaqin do'sti bo'lganligi alohida urg'ulangan, panturkistlar Navoiyni o'z bobolari sifatida qarashlari, Navoiy siymosida chig'atoy adabiy tili jonli tilga yaqinlashgani aytib o'tilgan:

“Отсюда ясно, почему националисты-пантюркисты в части литературного языка до и после Октября выпячивали значение Наваи, объявляя его своим “дедушкой”, борцом за тюркский язык. Националисты-пантюркисты доходили до утверждений, что Наваи, и в его лице — чагатайский литературный язык, приближался к живым диалектам.

Но история показывает обратное. Чагатайский литературный язык был языком чагатайской феодальной дворцовой

²⁵⁷ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии // Революция и письменность. № 1(16). —М., 1933. —С. 37.

аристократии, все более отдалявшимся от живых чагатайских диалектов (барласов, джалпар, тюрок и чагатай). Чагатайский литературный язык развивался под сильным влиянием персидского и арабского языков, пропитываясь фарсизмом и арабизмом”²⁵⁸.

Shundan so'ng chorizmning bosqinchilik siyosati va milliy tillarni ruslashtirish borasida olib borgan ishlari tanqid qilinadi²⁵⁹. Jadidlar, ularning turkiy tillar uchun yagona tilni yaratish xususidagi faoliyati, “Chig'atoy gurungi”ning o'zbek adabiy tilini rivojlantirish yo'lidagi qarashlari qoralanadi²⁶⁰.

Otajon Hoshim ushbu ma'lumotlardan keyin oktyabr inqilobi bergan ulkan imkoniyatlar, I.Stalinning yagona tilni yaratish borasidagi dastlabki fikrlari ilgari surilgan “Sharq xalqlari dorilfununining siyosiy vazifalari” to'g'risidagi ma'ruzasi, 1930-yil 27-iyundagi VKP(b)ning XVI sezida qilgan “Milliy masaladagi qingg'ayishlar bilan kurashuv to'g'risida”gi ma'ruzasi muhim ahamiyatiga to'xtalgan:

“Значение национального языка в условиях диктатуры пролетариата сформулировано тов. Сталиным в его речи в КУТВе и в докладе на XVI с'езде ВКП(б). Тов. Сталин четко указал на то значение, какое имеет национальный язык при диктатуре пролетариата, как форма, осуществляющая приобщение трудящихся данной национальности к пролетарской культуре. В этом и заключается значение национального языка. Задача заключается в том, чтобы направить развитие национального языка, в данном случае развитие узбекского литературного языка, в сторону обеспечения быстрого приобщения трудящихся масс Узбекистана к пролетарской культуре. Это значит, что новый узбекский литературный язык должен развиваться по пролетарскому пути”²⁶¹.

²⁵⁸ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 37.

²⁵⁹ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 38.

²⁶⁰ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 38-39.

²⁶¹ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 39-40.

Otajon Hoshim fikrlarini davom ettirib, o'zbek tilining yangi davrda o'sib, rivojlanib borayotganligi, lotinlashtirish yangi adabiy tillarni rivojlantirish yo'lidagi bir bosqich ekanligini aytib o'tgan²⁶².

Olim shundan keyin singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini qisqartirish haqidagi qarashlarini bayon etgan:

“Последнее связано с вопросом о сингармонизме. В большинстве говоров, городских и кишлачных на данном этапе развития языка сингармонизм все больше ослабляется, нарушается. Это происходит, главным образом, в связи с развитием социалистического хозяйства и культурной революции Узбекистане, с развитием фабрик, заводов, ростом пролетариата впитывающего крестьян разлитых говоров, при усилении связи между городом и деревней и между различными районами, с созданием совхозов, колхозов, куда входят представители различных языков, и т. д.

В результате всего этого получается скрещивание различных городских, кишлачных диалектов а масштабах, каких прежде не видел Узбекситан. До Октября результатам этого скрещивания являлась усиленная тенденция выравнивания жвых говоров как городских, так и кишлачных. Эта тенденция именно и приводит к все большему ослаблению сингармонизма. Такова основная линия развития жвых узбекских говоров.

При составлении орфографии необходимо учитывать этот основной закон уменьшения роли сингармонизмов, который можно видеть и наблюдать в языке.

Каким образом мы должны развивать орфографию узбекского языка, каким образом должны составить ее, чтобы ускорить этот процесс, чтобы создать базу для единой орфографии? При разрешении этого вопроса мы должны учитывать уничтожение сингармонизмов на данном этапе развития узбекского языка. Поэтому мы стоим на той точке зрения, что количество гласных можно сократить до пяти (а, э, ь, и, о, ۋ, у, ۈ, е = а, о, у, и, э). Сокращение гласных в узбекском алфавите поможет решить этот основной, кардинальный вопрос

²⁶² Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 40-41.

для трудящихся масс Узбекистана, перед которыми стоит задача быстрого поднятия своего культурного уровня. Этот вопрос для нас является важнейшим вопросом культурной революции”²⁶³.

Ushbu ma’ruza yuzasidan qaror ishlab chiqish uchun akad. Samaylovish (rais), akad. Meshaninov, Hoshimov (ma’ruzachi), prof. Fitrat (NKP O‘zSSR), prof. Yakovlev (Butunittifoq markaziy komissiyasi yangi alifbo qo‘mitasi), Borovkov (Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti), Alavardov (Butunittifoq yangi alifbo markaziy komissiyasi qo‘mitasi ilmiy kotibi), Jurgenov (O‘zSSR xalq komissarlar kengasi), Yudaxin (Ilmiy tadqiqot assotsiatsiyasi milliy masalalarni o‘rganish lingvistik komissiyasi), Raximiy (O‘zSSR NKP huzuridagi terminkom) lardan iborat komissiya tuzilgan. Qarorda Otajon Hoshim ma’ruzasida ilgari surilgan barcha fikrlar qamrab olingan²⁶⁴.

Otajon Hoshim ma’ruzasi, uning asosida qabul qilingan qaror o‘zbek adabiy tili va imlosi haqida o‘tkaziladigan barcha anjumanlar, taqdiqotlar, matbuotda e‘lon qilinadigan maqolalar va boshqa ishlarning mazmuni, yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Qisqa muddatdan keyin “Qizil O‘zbekiston” gazetasida Qayum Ramazon imzosi bilan “O‘zbek tilining birlashgan imlosi” loyihasi e‘lon qilingan. Unda unililar soni 9 tadan 5 taga (a, ə, o, ɵ, i, ь, u, y, e, = a, o, u, i, e) qisqartirilgan, singarmonizm o‘z vazifasini tilning boshqa sohalariga o‘tkaza boshlagani, shu sababli bundan keyin singarmonizm muhim rol o‘ynamasligi qayd etilgan²⁶⁵.

Ushbu loyiha matbuotda muhokama etilgan. Otajon Hoshimning “O‘zbek yangi adabiy tili va uning imlosi haqida”gi maqolasi ham chop etilgan. Ushbu maqolaning mazmuni deyarli yuqoridagi ma’ruza mohiyatiga mos bo‘lib, unda ham yangi davrda o‘zbek tilining rivojlanish tamoyillari, xalqaro (asosan rus tili va rus tili orqali ovrupe tillaridan) so‘zlarning kirib kelishi, yangi tovush tizimi, yangi qo‘shimshalarning (-izm, -ik kabi) ishlatilishi, unli tovushlarning qisqarishi jarayonlari bayon qilingan. “Chig‘atoy adabiy tilining (Navoiy, Bobur, Lutfiy va boshqa) feodal mohiyatidan

²⁶³ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 41.

²⁶⁴ Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии... —С. 43-45.

²⁶⁵ Ramazon Q. O‘zbek tilining birlashgan ʼmlasi // Qʼzy O‘zbekistan, 1933 jil 16 may.

olingan imlo”, “panturkist, panislomist oqimlarining ... imlosi”, “jadidizm imlosi”, “o‘zbek tili yuksalishini burjuaziya yo‘liga boshlagan imlo”, “chig‘atoy tilining imlo prinsiplari” tanqid qilingan. 1929-yilga qadar o‘tkazilgan anjumanlarda o‘zbek tilidagi unilarning qisqarishi va singarmonizmning yo‘qolib borishi alifboda aks ettirilmaganligi ko‘rsatib o‘tilgan²⁶⁶.

Shundan keyin Elbek, Ulug‘ Tursun, F.Ismoil va boshqalarning e‘lon qilingan maqolalarida ham o‘zbek tilidagi singarmonizmning yo‘qolishi, unli tovushlar sonining qisqarib borishi haqida fikrlar bildirilgan. Mulohazalarning barchasida Otajon Hoshim qarashlari qo‘llab-quvvatlangan.

Faqat Tursun Ibrohimov o‘zbek tilning birlashgan imlosi loyihasida unli sonining qisqarishida ilmiy asoslar ko‘rsatilmagani, juft unilarning bir qancha shevalarda mavjudligi uchun ularning sonini ham qisqartirib bo‘lmazligi, singarmonizmdan ham foydalanish kerakligi haqida fikr bildirgan²⁶⁷.

Singarmonizm, unli to‘g‘risidagi bahs-munozaralarga 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda otgan Til-imlo konferentsiyasi yakun yasagan. Anjumanda yangi imlo qoidalar to‘g‘risida yana Otajon Hoshim ma‘ruzasi tinglangan. Muzokaralarda Shokirjon Rahimiy, Faxri Kamol, Sobirjon Ibrohim, Avloniy, G‘ozi Olim va boshqalar qatnashgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unli soni 6 ta (**a, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yo‘qolib borayotganligi alohida ta‘kidlangan. O‘z MIK prezidiumining 1934-yil 13-martdagi qarori bilan tasdiqlangan mazkur imlo qoidalaridan keyin o‘zbek tilining yozuv tizimida singarmonizm aks ettirilmagan, 9 ta unli tovushdan 3 tasi qisqartirilib, 6 ta qilib belgilangan va bu hodisalar o‘zbek adabiy tilining ulkan ijobiy yutug‘i sifatida baholangan.

²⁶⁶ Hašimof A. O‘zbek adabii tili va uning imlasi haqida // Q‘zyl O‘zbekistan, 1933 jil 14 iyun.

²⁶⁷ Ibrohimov T. O‘zbek tilining birlashkan imlo proekti to‘g‘risida ba‘zi mulahazalar // Q‘zyl O‘zbekistan, 1933 jil 26 may.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI UNLI TOVUSHLAR TADQIQI HAQIDA

Alisher Navoiy asarlari jahon adabiyoti, madaniyati va ilm-fani xazinasining eng yuqori o'rinlarida turadi. Uning "Xamsa"si turk tilida buyuk epik asarlar yaratish mumkinligini ko'rsatdi. "Xazoyin ul-maoniy"dagi asarlar jahon poeziyasining eng nodir durdonalariga aylandi. She'r poetikasi zukkolik bilan tahlil qilingan "Mezon ul-avzon", tazkirashunoslikni yangi bosqichga ko'targan "Majolis un-nafois", turkiy tilning boyligi, fors tilidan qolishmasligi, hatto, ustun jihatlarini aniq dalillar va tahlillar asosida isbotlab bergan "Muhokamat ul-lug'atayn" adib ilmiy asarlarning nodir namunalari bo'lib qolmoqda.

Alisher Navoiy asarlari tili ham mumtozlik darajasiga ko'tarilgan. Adib asarlari unlilar tizimi qator tadqiqotlarga asos bo'lgan. Mutaxassislarga ma'lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida unli tovushlarni ifodalash uchun uchta belgidan (ا و ی) foydalanilgan. Bu esa turkiy tillardagi unli tovushlar tizimini to'liq aks ettirmagan. Shuning uchun Alisher Navoiy asarlari tili fonetikasi, xususan, unlilar tizimi bo'yicha turlicha qarashlar ilgari surilgan, munozaralar bo'lgan. Ushbu mavzu yuzasidan rus turkologlaridan K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, A.M.Shcherbak, o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha ko'plab asarlar yaratgan, matnlarni chop ettirgan mojar turkologi J.Ekman, taniqli o'zbek olimlaridan Fattoh Abdullayev, Xudoyberdi Doniyorov, Alibek Rustamov va boshqa olimlar o'z munosabatini bildirgan, izlanishlari olib borgan.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, ma'lum bir tilning tovush tizimini tadqiq etish, ayniqsa, boshqa til vakili bo'lgan mutaxassis o'rganishinining o'ziga xos murakkab jihatlar bor. Tilning tovush tizimini tadqiq etishda boshqa til vakili hamma vaqt ham kutilgan natijani ololmasligi, o'rganayotgan til tovushlarining nozik jihatlarini to'raligicha ilg'amasligi mumkin. Bu masala jahon tilshunislighining yetakchi vakillari tomonidan qayd ham etilgan. Xususan, N.S.Turbetskoy boshqa til fonemalarini muhokama qilishda kelib chiqadigan xatoliklarga alohida to'xtalib, shunday fikrlarini bayon qilgan: "Мы усваиваем систему родного языка. Слушая чужую речь, мы при анализе слышимого не произвольно используем

привычное нам “фонетического сито” своего родного языка. А поскольку наше “сито” оказывается неподходящим для чужого языка, поскольку возникает и многочисленные ошибки, недоразумения. Звуки чужого языка получают у нас неверную фонологическую, так как они пропускаются через: “фонетического сито” нашего родного языка”²⁶⁸.

Bundan tashqari, sovet davri tilshunosligida milliy tillarning kelgusida birlashib ketishi haqidagi mustamlakachilik g'oyasi bilan uyg'unlashib ketgan qarash hukumron bo'lib, milliy tillarning barcha sohalariga bag'ishlangan tadqiqotlar, amalga oshirilgan ishlar shu tamoyilga moslab borilgan. Tadqiqotlarda tildagi mavjud qonuniyatlar, dalillar xolis tahlil qilinmasdan, suniy ravishda buzib talqin qilingan. Alisher Navoiy asarlari tili vokalizmi tahlil qilinganda ham shunday holatlari seziladi. Hozirgacha Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimi mavzusiga bag'ishlangan tadqiqotlarda masalaning bu jihatlariga e'tibor qaratilmagan²⁶⁹. Natijada tadqiqotlarning talqinlari, kamchiliklari, asosan, muayyan olimlar tomonidan yo'l qo'yilgan xatoliklar sifatida baholangan. Chet ellik yetakchi olimlarning mavzga doir tadqiqotlari esa deyarli o'rganilmagan.

Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimining dastlabki tadqiqoti

Alisher Navoiy asarlari tilida singarmonizmning buzilishi, unli tovushlarning miqdori kabi masalalarni dastlab K.K.Yudaxin tahlil qilgan²⁷⁰. K.K.Yudaxin maqolaning boshida o'zbeklar orasoda adabiy til, alifbo va imlo masalalari qizg'in muhokama etilayotgani, muhokamalar tilning aniq dalillari asosida amalga oshirilmasa natijasiz tugashi, buning uchun dialektlar va mumtoz til namunalaridan ko'plab materiallar yig'ish va shu asosida tahlil qilish

²⁶⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Перевод с немецкого А.А.Холодовича. Редакция С.Д.Кацнельсона. Послесловие А.А.Реформатского. 2-е издание. —М.:Аспент пресс, 2000. — С. 57.

²⁶⁹ Худойбердиев Ж. Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисасининг бузилиши хақидаги фикрлар ва уларнинг илдизлари хусусида. Алишер Навоий ва XXI аср. —Тошкент. 2019. —Б. 334-339.

²⁷⁰ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка // Культура и письменность Востока. IV. 1929. —С. 62-68.

zarurligini uqtiradi. Chig‘atoy tiliga qiziqish kuchaygani, maqola shu mavzuga bag‘ishlangani haqida ma’lumot beradi.

Olim chig‘atoy tili fonetik tizimi maxsus o‘rganilmaganini qayd etib, bu masalaga Foy va Radlovlar turkiy unlilar tarixini yoritishda yo‘l-yo‘lakay to‘xtab o‘tganliklari²⁷¹, P.N.Meloranskiy chig‘atoy tili forsiy til elementlari ishtirokisiz shakllangani²⁷², Radlov lug‘atida chig‘atoy tili so‘zlarini transkripsiya qilishda „b – i“ va „l – l“ tovushlarini farqlamagani hamda chig‘atoy tili fonetikasi singarmonizmni yo‘qotgan eroniylashgan o‘zbek shevasi bilan yaqinlashtirganini aytib o‘tadi²⁷³.

K.K.Yudaxin shu fikrlaridan keyin turkiy tillarni go‘yoki sifat jihatdan o‘zgarishiga sabab bo‘lgan quyidagi qarashlarini bayon etadi: “Из истории мы знаем, что территория занимаемая ныне узбеками, прежде была населена иранцами. Известно также и то, что турки – завоеватели, смешиваясь в завоеванных местах с иранцами и воспринимая их культуру, часто давали им свой язык. Но как турецкая культура сдавала свои позиции не сразу, оставляя заметный след на местной иранской, так и иранский язык, уступая свое место турецкому, в свою очередь, влиял на него”. Ushbu fikrlaridan keyin o‘zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratadi: “1) говоры сохранившие турецкий звуковой состав и сингармонизм, но имеющие значительные иранские словарные заимствования (Чимкентский и Туркестанский районы); 2) Говоры, частично изменившие свой звуковой состав (переход общетурецкого „a“ то в „э“, то в сильно-лабиализованной „а“, слияние звуков „b – i“, неразличение „l – l“) и утратившие сингармонизм (г. Ош); 3) Говоры, целиком сохранившие иранские гласные и утратившие сингармонизм и различение „l – l“. (Ташкент с некоторыми окрестными кишлаками. Вуадиль и др.); 4) Говоры таджиков, говорящих и по – узбекски и по – таджикски (основное население г.г. Самарканда, Бухары и др. Эта последняя группа дает наиболее наглядную картину того, как

²⁷¹ Foy K. Türkische Vocalstudien besonders des Köktürkische und Osmanische betreffend. MSOS Jahrg. III Abth. II. 1900; Radloff W. Zur Jesehicht des türkische Vokalsystems. UAH. 1901 XIV, № 4.

²⁷² Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке. –СПб. 1900. –С. III. прим. 2.

²⁷³ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагагайского языка... –С. 62.

иранское население, воспринимая турецкий язык, затрудняется при усвоении турецких гласных и двух типов „л” (л – 1)”²⁷⁴. Olim keyinchalik bu tasnifga o'zgartirish kiritib, o'zbek shevalarini besh guruhga ajratdi: Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva (Xiva-o'g'uz) va shimoliy o'zbek shevalari²⁷⁵.

K.K.Yudaxin shu qarashlari asosida Alisher Navoiy tili unlilar tizimini tahlil qiladi. Tahlil uchun Amiriydan bitta, Lutfiydan ikkita, Boburdan bitta tuyuq, “Shayboniynoma” asaridan ikki misradan ikkita parchalarni tanlaydi. Matnlar arab alifbosida berilgan. Har bir matnda qofiya bo'lib kelgan so'zlar tarkibidagi unli tovushlarning uyg'unligini tahlil qilgan. Masalan, Lutfiyning quyidagi asarini keltirgan.

سېندى كۈنگل شېشەسى غم تاشيدىن
قان سرايت تىادى ايچ و تاشيدىن
قورقارام سين هم وفاسيزلار تىكىن
بولماغاي سين ايچى كفرو تاشيدىن

Олимнинг фикрича, ушбу матнда сингармонизмга риоя қилинмаган: “При чтении трех تاشيدىن сингармонистически игры слов не получится: 1) taşdyñ (taş—„камень” + ь + dyñ) 2) taşdyñ (taş —„внешность, внешняя сторона” + ь + dyñ) 3) taşdīn (taş — „внешность, внешняя сторона” + ь + dīn)—„вера, религия”)²⁷⁶.

Lutfiydan olingan ushbu tuyuqdagi uch marta qo'llangan تاشيدىن “**toshidin**” so'zi tahlil qilingan. Matnni o'qish jarayonida so'z oxiridagi “**din**”dagi “**i**”ning qattiq, yumshoqligiga e'tiborni qaratgan. Olimning fikricha, birinchi va ikkinchi misralar oxirida kelgan تاشيدىن so'zidagi “**tosh**”ga qo'shilgan chiqish kelishigi qo'shmchasi singarmonizmli o'zbek shevalarida “**дын**” shaklida bo'lishi kerak edi. Tuyuqni o'qish jarayonida esa uchta so'zdagi ь – i lar farqlanmaydi²⁷⁷.

²⁷⁴ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка... –С. 62-63;

²⁷⁵ Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –Б. 29; Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshken: Nodirabegim, 2021. –B. 113-114.

²⁷⁶ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка... –С. 64;

²⁷⁷ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка... –С. 64-65.

Boshqa matnlardagi soʻzlar ham shu yoʻsinda tahlil qilinib, maqola oxirida oʻsha davr shoirlari singarmonizmsiz sheva vakillari boʻlgani, ularning asarlari tilida olti unli tovush ifodalangani haqida xulosa berilgan: “Изложенный факты приводит меня к тому предположению, что важнейшие поэты были представителями говором несингармонистических, в которых насчитывалось только шесть гласных”²⁷⁸.

Ayni mavzuga bagʻishlangan koʻpchilik ishlarda K.K.Yudaxin qarashlariga munosabat bildirilgan. A.K.Borovkov K.K.Yudaxin maqolasidagi kamchilik sifatida Alisher Navoiy va uning zamondoshlari tuyuqlarida aks etgan tovush tizimini aniqlashda davr va geografik muhitni hisobga olmaganligini bildiradi: “Эта очень соблазнительная мысль может быть подвергнута сомнению в силу того, что для доказательства *ёё были привлечены четверостишия-туюги поэтов хронологически и географически весьма далёких друг от друга”, “... дело заключается в том, что в такого рода четверостишиях как и, вообще, поэзии, сингармонизм в рифме не учитывался, почему, например в туюгах Бурхан-Эддина Сивасского мы находим рифмы بولوى كورور (т. е. **bolur** и **korür**) и т. д.”²⁷⁹.

A.M.Shcherbak ham K.K.Yudaxinning oʻzbek tili tarixidagi unlilar sonini aniqlash va belgilash xususidagi qarashlari talab darajasida emasligini bildirgan: “Способ определения состава гласных в староузбекском языке, предложенный К.К.Юдахиным, оригинален и остроумен, тем не менее он не может быть достаточно эффективным. Следует в связи с этим заметить, что подбор рифм в староузбекской поэзии не всегда достигал степени фонологического тождества слов...”²⁸⁰.

X.Doniyorov K.K.Yudaxin qarashlari haqida shunday yozadi: “U oʻzining 1929-yilda “Культура и письменность Востока” degan jurnalning IV sonida eʼlon qilingan “Материалы к звуковому составу чагатайского языка” degan moqolasida Navoiy va uning zamondoshlari tilining tovush sostavini belgilashning qiziq bir yoʻlini

²⁷⁸ Юдахин К.К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка... –С. 67.

²⁷⁹ Боровков А.К. Аlisher Navoiy как основоположник узбекского литературного языка. Аlisher Navoiy. –М – Л. 1946. –С. 105.

²⁸⁰ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М. – Л. 1962. –С. 65.

taklif qilib chiqdi. U ham bo'lsa shundan iborat ediki, Navoiy va uning zamondoshlarining tuyuqlardagi qofiyalarda qaysi unli qaysi bir unli bilan moslashib kelolsa, shu unli'larni Navoiy va uning zamondoshlari farq qilmagan deb hisoblanar edi. K.K.Yudaxinning bunday eksperimenti bo'yicha aniqlanishiga ko'ra, Navoiy va umuman o'zbek klassiklarining tilidagi unli'larning soni 6 tadan oshmagan, ularning tili singarmonizm hodisasini yo'qotgan bo'lib chiqar, ya'ni ularda til oldi **y** bilan til orqa **y**, til oldi **u** bilan til orqa **u**, til oldi **o** bilan til orqa **o** lar bir-birlaridan farq qilmagan bo'lib chiqar edi"²⁸¹.

A.Rustamov ham rus turkologlari tomonidan mavzuga oid yo'l qo'yilgan kamchiliklarni ko'rsatib o'tgan: "K.K.Yudaxin Lutfiy, Amiriy va Komyoblarning tuyuqlarini tekshirib, tajnisga asoslangani holda eski o'zbek tilidagi unli'lar qatorda farqlanmagan degan fikrni aytib, eski o'zbek tili hozirgi singarmonizm xususiyatini yo'qotgan farg'ona shevalari bilan aloqador degan xulosaga keladi va bu masalaning yana tekshirilishi kerakligini aytadi.

... Shuni ham aytib o'tishimiz kerakki, K.K.Yudaxin eski o'zbek shoirlari tilida qator farqlanuvchi juft unli'lar indifferent holga kelgan, degan fikriga A.K.Borovkov va A.M.Shcherbaklar e'tiroz bildirsalarda, uning keltirgan dalilini hali rad etolganlari yo'q. K.K.Yudaxin o'z fikriga tuyuqlardagi tajnisni dalil qilib keltiradi, tajnis esa, ma'lumki, omonimiyaga asoslangandir"²⁸².

E'tibor berilsa, A.K.Borovkov, A.V.Shcherbak, X.Doniyorov, A.Rustamov ham K.K.Yudaxinning Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlari tilidagi unli'lar soni va singarmonizm haqidagi qarashlarini tahlil qilib, u yo'l qo'ygan kamchiliklarni to'g'ri ko'rsatishgan.

Lekin K.K.Yudaxinning maqolasi chop etilgan davrga, muhitga e'tibor beradigan bo'lsak, K.K.Yudaxinning o'zi ham qayd etganidek, bu davrda o'zbeklar orasida adabiy til, alifbo va imlo masalalarida qizg'in bahs-munozaralar kechayotgan edi. Ayniqsa unli tovushlar soni va singarmonizmning tilda mavjudligi borasida

²⁸¹ Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир. Навоий ва адабий таъсир масалалари. —Тошкент: Фан. 1968. —Б. 282.

²⁸² Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. Навоий ва адабий таъсир масалалари. —Тошкент: Фан. 1968. —Б. 260.

mahalliy olimlar, ziyolilarning barchasi unlilar uchun 9 ta harf olish, adabiy til uchun singarmonizmli shevalarni asos qilish borasida yakdil edilar²⁸³. Y.Polivanov esa 20-yillarning boshlaridan o'zbek tili unlilarni 6 ta qilib belgilash, adabiy til uchun singarmonizmsiz eroniylashgan shevalarni asos qilish zarur, degan qarashni ilgari surib kelayotgan edi²⁸⁴. K.K.Yudaxin "Maorif va o'qituvchi" jurnalidagi "Vodil qishlog'i lahjasi haqida bir necha so'z" nomli maqolasida mahalliy mutaxassislarning Y.Polivanov qarashlariga bildirayotgan munosabatlariga o'zining noroziligini bayon etgan edi: "Mashhur o'zbek tilchilaridan ba'zilar profiso'r Polivanifg'a allaqanday tushunib bo'lmaydig'an munosabat tutadilar. Bunga misol qilib G'.Olimning "O'zbek tilining tovishlari" ("Maorif va o'qitg'uvchi", 1927, № 12) maqolasi "Singarmo'nizmiy"ning "Yana til-imlo masalasi ustida" ("Qizil O'zbekiston", 1928, 15.11.) maqolasidagi chiqishlarni olish mumkin"²⁸⁵. K.K.Yudaxinning "Materiali k zvukovomu sostavu chagatayskogo yazika" nomli moqolasining umumiy mazmuni ham asosan Y.Polivanov qarashlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Keyinchalik Y.Polivanov qarashlari o'ylab topilgan, ayrimlari esa ilmiy asosga ega emas, deb baholandi²⁸⁶.

Alisher Navoiy asarlari tilidagi unlilar va singarmonizm masalasiga K.K.Yudaxindan keyin rus turkologlaridan A.K.Borovkov to'xtalgan. U o'zining "Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika" nomli maqolasida adib asarlari tilini tahlil qila turib, unlilar miqdori va singarmonizm hodisasiga ham munosabat bildirgan. Olim Alisher Navoiy asarlari

²⁸³ Xudoyberdiyev J. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmnining chiqarilishi // O'zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2022. – B 40-73.

²⁸⁴ Поливанов Е. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение, – Ташкент, 1922., № 1, – С. 17-19; Он же.. Образцы фонетической записей ташкентского диалекта // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского государственного университета. –Ташкент, 1924, № 4. –С. 87-90; Он же.. Проект латинского шрифта узбекской письменности // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского государственного университета, –Ташкент, 1924, № 6. –С. 158-159; Он же.. О происхождение названия Ташкента. В.В.Бартольд туркестанские друзья, ученики и почитатели. –Ташкент, 1927, –С. 395-400; Он же.. Невозможно молчать // Правда Востока. 1928. 22 октябрь.

²⁸⁵ Юдахин К. Водил кишлоги лахжаси хакида бир неча сўз // Маъориф ва ўқитгучи. – Ташкент. 1928. 7. –С. 48.

²⁸⁶ Боровков А.К. По поводу теории иронизации узбекского языка. 8. // Известия академии наук УзССР. – Ташкент. 1955. –С. 79-92.

tilida sakkizta unli tovush bor deb taxmin qiladi va ularni Qoqon shevasi unilari bilan taqqoslaydi. Uning qayd etishicha, Qoqon shevasida **i, u, e, ö, o, ä, a, á**; Alisher Navoiy asarlari tilida **i, ü, u, e, ö, o, ä, a** unilari mavjud²⁸⁷. A.K.Borovkov ushbu mulohazalaridan keyin Alisher Navoiy asarlari tilida singarmonizm yo‘qolgan, ayrim unilarning elementlarini saqlab qolgan degan xulosani bergan: “Если рассматриват, следовательно, литературный язык Алишера Навои с точки зрения отношения к современным узбекским диалектам, то мы должны были бы отнести его к промежуточным говорам, утратившим принципиально сингармонистический уклад, но сохранившим элементы различения гласных **o // o и и // й**. Уточняя еще больше этот вопрос, мы можем прийти к тому заключению, что ближайшей основой литературного языка Навои был один из подвергшихся некоторому смешению говоров, родственных Ферганским”²⁸⁸.

V.V.Reshetov ham eski o‘zbek tili fonetik tizimi haqida fikr yuritganda Andijon shevasi o‘sha vaqtlardayoq singarmonizmga qattiq amal qilmagan, degan to‘xtamga kelgan²⁸⁹.

Alisher Navoiy asarlari tili unilar tizimining chet ellik turkologlar tomonidan o‘rganilishi

XX yuzyillik o‘zbek tilshunosligida yaratilgan tadqiqotlar ko‘lami va sifatiga nazar tashlansa, munosib ishlar, hatto, kelgusida ham foydalaniladigan nazariy jihatdan davr sinovlariga bardosh beradigan asarlar talaygina. Sobiq Sovet davrida o‘zbek tili ma’lum muammolarining yechimiga qaratilgan qarashlarni asoslashda asosan rus olimlarining fikrlariga tayanilganligi ham ma’lum.

O‘zbek tili masalalarini o‘rganish yuzasidan chet davlatlarning yetakchi olimlari tomonidan amalga oshirilgan muhim tadqiqotlar ham mavjud. Ular tadqiqotlarga jalb qilinsa ilmiy ishlarning sifat darajasi yanada boyigan, ayrim nazariy qarashlar yangilangan bo‘lar edi. Shu ma’noda, mo‘jor olimi J.Ekman faoliyatini olib qaraylik. U

²⁸⁷ Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Алишер Навои. —М — Л. 1946. —С. 105-106.

²⁸⁸ Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Алишер Навои. —М — Л. 1946. —С. 107.

²⁸⁹ Решетов В.В. Узбекский язык. Част I. —Ташкент. Учпедгиз. 1960.

Budapesht universitetida G.Nemet, Z.Gumbots, Vena universitetida avstriyalik turkologlarga saboq olgan. Bolgariyada yashayotgan turklar tilini o'rgangan. Ma'lum bir muddat turkologiya bilan shug'ullanish uchun Germaniyada bo'lgan. 1943-yilda Turkiyaga kelib, turli tashkilotlarda ishlagan. 1951-1961-yillarda Istanbul universitetida eski o'zbek tilidan dars bergan. Turkiyada Ali Karaman o'g'li, Najmiddin Hajimin o'g'li, Kamol Eraslan, Mustaf Jonpo'lat singari yetuk olimlarga rahbarlik qilgan. G.Nemet, V.A.Gordlevskiy, K.V.Menges, N.Poppe, J.Deyni. Ahmet Jafar o'g'li kabi olimlarning faoliyatini chuqur o'rgangan.

J.Ekmannig turkiy tillarning o'rta turk, qoraxoniylar davri, qipchoq tili bilan bog'liq talaygina tadqiqotlari mavjud. Lekin olim faoliyatining asosiy qismi o'zbek tili va adabiyoti materiallarini o'rganishga bag'ishlangan. Uning "Chig'atoy tili haqida qaydlar" (1958), "Chig'atoychada yordamchi jumlarlar" (1958), "Mirza Mehdixonning "Sangloh" nomli chig'atoycha lug'ati" (1960), "Chig'atoychaning kichik grammatikasi" (1960), "Chig'atoychada fe'llar" (1963), "Chig'atoycha" (1972), "Xorazm turkchasi" (1979) kabi asarlari eski o'zbek adabiy tili xususiyatlari tahliliga bag'ishlangan. Olim ularda eski o'zbek tilining boshqa qardosh tillar bilan mushtarak hamda o'ziga xos xususiyatlarini ochib bergan, qardosh turkiy tillar o'rtasida tutgan o'rnini belgilab bergan.

J.Ekman 1961-yildan umrining oxiriga qadar Kaliforniya universiteti professori lavozimida ishlagan. Qisqa qilib aytganda, xalqaro miqyosda e'tirof etilgan turkolog, faoliyatining salmoqli qismini o'zbek tili va adabiyotini o'rganishga bag'ishlangan.

Olimning Germaniyada chop etilgan "Turk filologiyasi asoslari" nomli asarning I jildida "Chig'atoy tili" nomli maqolasi chop etilgan bo'lib, unda olim Alisher Navoiy asarlari tili unililar tizimiga ham to'xtab o'tgan²⁹⁰. J.Ekman Alisher Navoiy asarlari tilining tovush tizimini singarmonizmli to'qqizta fonemali unli tizimiga ega deb talqin qilgan va shoir asarlari tilida **ı, ĩ, e, ä, a, ü, u, ö, o** unililari mavjudligini ko'rsatib o'tgan²⁹¹.

²⁹⁰ Eckmann, J. "Das Tschagataische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. –Wiesbaden, 1959. – S. 138-160.

²⁹¹ Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ғафур Гулом. 1972. –Б. 18.

Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimining o‘zbek olimlari tomonidan o‘rganilishi

Alisher Navoiy asarlari tilida singarmonizm hodisasining buzila boshlagani haqidagi K.K.Yudaxin qarashlarini o‘zbek olimlaridan Fattoh Abdullayev davom ettirdi. Olim “hozirgacha ko‘pgina munozaralarga sababchi bo‘lib kelayotgan bir masalaga – o‘zbek tili tarixida singarmonizm qonunining – unlilar uyg‘unligining buzilishi tarixiga” to‘xtalgan “va shu munosabat bilan Alisher Navoiy asarlari tilida mazkur qonunning buzila boshlaganligiga oid ba’zi bir faktlarni keltirib, bu masala yuzasidan o‘z mulohazalari”ni bayon etgan²⁹². F.Abdullayevning fikricha, qattiq o‘zakli so‘zlarning oxiridagi unlilar Navoiy zamonasidayoq yumshoq talaffuz etilgan va singarminizmning dastlabki buzilishiga olib kelgan: “yumshoq o‘zaklarda (oxiri ochiq bo‘g‘inli so‘zlarda), masalan, *тевѣ, нечѣ, бѣйлѣ, бирлѣ* kabi va ko‘plab arab hamda fors-tojik tillaridan kirgan oxiri ochiq bo‘g‘inli so‘zlarda ham yumshoq [ä] yozilishini hisobga olsak *шевѣ, бевѣ, иивѣ, хастѣ, бѣстѣ, фѣрмудѣ, осудѣ, сѣбзѣ, бѣндѣ* kabi yuzlab so‘zlar (^а - ^о shakli umuman so‘z oxirida yumshoq va qisqa [ä] unlisini ifoda etganligi shubhasizdir), *ортѣмѣ, истѣсѣ, ѳдсѣ, устѣнѣ* kabi o‘zbekcha so‘zlarning yozilishini qiyos qiling.

Demak, yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, mazkur qattiq o‘zakli so‘zlar oxiridagi unli haqiqatan ham Navoiy zamonasidayoq yumshoq talaffuz etilgan va, shubhasiz, singarmonizmning dastlabki buzilishidan darak beruvchi dalillardir. Boshqacha qilib aytganda, o‘zbek tili rivojlanishi tarixining ma’lum bosqichida qattiq o‘zakning so‘nggi ochiq bo‘g‘ini hozircha noma’lum bo‘lgan sabablarga ko‘ra asta-sekin yumshoqlashgan va til orqa keng umumturkiy [a] tovushi til orqa yumshoq [ä] bilan almashgan. Ehtimol dastlab qo‘shimchalarda boshlangan bu o‘zgarish asta-sekin o‘zak so‘zlarga ham o‘tgan: *ама – амѣ – амѣ, ана – анѣ – ѣна* va sh. k.; boshqa tillardan kirgan so‘zlarda ham shunday: *ашна – ашнѣ – ѣшнѣ, хала – халѣ – хѣлѣ, балѣ – балѣ – бѣлѣ* hozirgi zamon o‘zbek tili va uning yetakchi shevalari uchun

²⁹² Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйгунлиги масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966. № 5. –Б. 10.

so'nggi holat ma'lum qoida tusiga kirib qolgan²⁹³. Olimning fikricha, "singarmonizm qonunining yo'qolishi protsessi davom etayotganligini hozir ham sezish mumkin", "jonli o'zbek shevalarida asrlar davomida sodir bo'lgan g'oyat murakkab protsessni — singarmonizm qonunining asta-sekin buzilishi protsessini" kuzatish mumkin²⁹⁴.

F.Abdullayev xuddi shunday fikrlarini III Butunittifoq turkologiya konferensiyasida ham bayon qilgan²⁹⁵.

F.Abdullayevning Alisher Navoiy asarlari tilidagi unli tovushlarning sifat va miqdor jihatidan o'zgarishi, singarmonizm qonunining buzila boshlaganligi haqidagi fikrlari masalaga oid mavjud ilmiy asarlarni hisobga olmaganlik, til dalillarini yaxshi tekshirilmaganlik, grafik xususiyatlarni fonetik deb tushunganlik oqibatida kelib chiqqan noto'g'ri xulosa, deb baholandi²⁹⁶.

A.Rustamov Alisher Navoiy asarlari tili xususiyatlari, jumladan, fonetik, unlilar tizimi masalalarini chuqur tahlil etgan olimlardan biri. Olim rus turkologlari tomonidan bildirilgan qarashlarga ham o'z munosabatini bayon etgan: "K.K.Yudaxin Lutfiy, Amiriy va Komyoblarning tuyuqlarini tekshirib, tajnisga asoslangani holda eski o'zbek tilidagi unlilar qatorda farqlanmagan, degan fikrni aytib, eski o'zbek tili hozirgi singarmonizm xususiyatini yo'qotgan farg'ona shevalari bilan aloqador degan xulosaga keladi va bu masalaning yana tekshirilishi kerakligini aytadi.

... Shuni ham aytib o'tishimiz kerakki, K.K.Yudaxin eski o'zbek shoirlari tilida qator farqlanuvchi juft unlilar indifferent holga kelgan, degan fikriga A.K.Borovkov va A.M.Shcherbaklar e'tiroz bildirsalar-da, uning keltirgan dalilini hali rad etolganlari yo'q. K.K.Yudaxin o'z fikriga tuyuqlardagi tajnisni dalil qilib keltiradi, tajnis esa, ma'lumki, omonimiyaga asoslangandir"²⁹⁷.

²⁹³ Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир... —Б. 14.

²⁹⁴ Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир... —Б. 15.

²⁹⁵ Абдуллаев Ф. К истории утраты сингармонизма в узбекском языке. Тюркское языкознание материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. —Ташкент: Фан. 1985. —С. 28-31.

²⁹⁶ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. —Тошкент: Фан. 1984. —Б. 25.

²⁹⁷ Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари... —Б. 260.

A.Rustamov Navoiy tilidagi unlilar sonini belgilash haqidagi mavjud fikrlar hamda Navoiy asarlari tili vokalizmi xususiyatlarini tahlil qilib, ularda to'qqizta unli tovush mavjud, degan to'xtamga keladi: "A.K.Borovkov Navoiy tilida quyidagi sakkizta unli fonema bor deydi: **и** (bizdagi "и"), **е** (bizdagi "э"), **и** (bizdagi "у"), **и** (bizdagi "ү"), **ө** (bizdagi "о"), **о** (bizda ham "о"), **ä** (bizda yo'q), **а** (A.K.Borovkovda orqa qator, bizda indifferent). A.M.Sherbakda ham sakkizta unli beriladi. Biroq unda **и** ham qatorda farqlanadi va **а** alohida fonema sifatida berilmaydi. Bizningcha, esa Navoiy tilida quyidagi to'qqiz unli fonema mavjuddir: **и, и:, э, а, э, о, о, у, ү**"²⁹⁸. A.Rustamovning keyinchalik nashr etilgan ishlarida ham Alisher Navoiy asarlari tilidagi unlilar soni to'qqiztaligi qayd etildi: "Navoiy tilida uning o'zining "Muhokamatul-lug'atayn"dagi ma'lumotiga ko'ra, to'qqizta unli fonema mavjuddir: **и, и:, э, а, э, о, о, ү, ү**"²⁹⁹.

X.Doniyorov Alisher Navoiy asarlari tilidagi unli tovushlar va singarmonizm masalalariga munosabat bildirgan V.V.Bartold, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, A.Rustamov fikrlarini tahlil qilgan³⁰⁰. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlari tilidagi unlilar tizimini o'rganib, adib asarlari tili unlilar tizimini **и, ы, э, ў, у, о, ө, а** lardan iborat degan xulosani bergan³⁰¹.

Alisher Navoiy asarlari tilidagi unlilar soni va singarmonizm hodisasi haqida bayon qilingan fikrlar, dalillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1. K.K.Yudaxin Amiriy, Lutfiy, Bobur asarlari, shuningdek, "Shayboniynoma"dan olingan parchalardagi qofiya bo'lib kelgan so'zlar tarkibidagi unli tovushlarning uyg'unligini tahlil qilib, shu davr taniqli shoirlari singarmonizmsiz sheva vakillari bo'lgan, ularning asarlari tilidagi unlilar olti tovush bilan ifodalangan, degan to'xtamga kelgan.

2. K.K.Yudaxinning "Materiali k zvukovomu sostavu chagatayskogo yazika" nomli moqolasi tildagi mavjud dalillarni xolis tahlil qilishdan ko'ra, Y.Polivanovning o'zbek tili unlilarini 6 ta qilib belgilash, adabiy til uchun singarmonizmsiz eroniylashgan shevalarni

²⁹⁸ Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари... –Б. 261.

²⁹⁹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари... –Б. 13.

³⁰⁰ Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. –Тошкент: Гафур Ғулом. 1972. –Б. 5-35.

³⁰¹ Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили... –Б. 35.

asos qilish zarur, degan qarashlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida yozilgan.

3. A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, V.V.Reshetovlar K.K.Yudaxinning Alisher Navoiy asarlari tilidagi unlilar soni va singarmonizm haqida xulosalariga e'tiroz bildirganlar.

4. A.K.Borovkov Alisher Navoiy asarlari tilida sakkizta (**i, ü, u, e, ö, o, ä, a**) unli tovush mavjud, singarmonizm yo'qolgan, ayrim unlilarning elementlarini saqlab qolgan degan xulosaga kelgan. V.V.Reshetov eski o'zbek tili fonetik tizimi singarmonizmga qattiq amal qilmagan, degan fikrni bayon etgan.

5. J.Ekman Alisher Navoiy asarlari tili fonetik tizimida singarmonizm hodisasi va to'qqizta (**ı, ĩ, e, ä, a, ü, u, ö, o**) unli tovush mavjudligini qayd etgan.

6. F.Abdullayev K.K.Yudaxin qarashlarini davom ettirib, qattiq o'zakli so'zlarning oxiridagi unli tovushlar Alisher Navoiy zamonasidayoq yumshoq talaffuz etilgan va singarminizmning dastlabki buzilishiga olib kelgan degan fikrni asoslab berishga harakat qilgan.

7. A.Rustamov Navoiy tilidagi unlilar sonini belgilash haqidagi mavjud fikrlari hamda Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimi xususiyatlarini tahlil qilib, ularda to'qqizta (**и, и:, э, а, э, о, ө, у, ү**) unli tovush mavjud degan xulosani bergan.

8. X.Doniyorov Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimi **и, ы, э, ъ, у, о, ө, э, а** lardan iborat ekanligini va to'liq singarmonizm hodisasiga amal qilganini dalillar asosida isbotlab bergan.

9. Alisher Navoiy asarlari tili unlilar tizimi to'qqizta unli tovushdandan iborat ekanligini va to'liq singarmonizm hodisasiga amal qilishi A.Rustamov, X.Doniyorov va boshqa o'zbek olimlari tomonidan isbotlab berilgan.

XULOSA

Chorizm ma'murlari milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini ham imkoni boricha o'zaro yaqin tillardan ajratish, ularga bosqishma-bosqich rus alifbosini joriy etish bo'yicha ma'lum ishlarni amalga oshirishgan. Mutasaddi rahbarlar, ta'lim muassasalari yetakchilari orasida g'ayirus millatlarga rus alifbosini o'z shakli va tartibi bo'yicha joriy etish tarafdorlari yetarlicha bo'lgan.

1924-yildan sharqshunoslik bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini tubdan o'zgartirish to'g'risida ko'rsatma berilgan. 1926-yilda Boku shahrida o'tkazilgan Butunittifoq birinchi turkologiya qurultoyi, Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida B.Cho'ponzoda tomonidan turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish to'g'risida fikrlar bildirilgan. Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, I.Alparov, Sh.Usmonov, Sh.Manatovlir B.Cho'ponzodaning turkiy tillardagi agglyutinatsiya va singarmonizm haqidagi fikrlariga e'tirof bildirishgan, barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligini e'tirof etishgan.

1930-yilga qadar mahalliy olimlarning barchasi o'zbek adabiy tilida singarmonizmga rioya qilishini shart deb bilishgan va shu fikrda qat'iy turishgan. Y.Polivanov ularga qarshi chiqqan. 30-yillardan keyin mahalliy olimlar qarashlarida ham o'zgarish paydo bo'lgan. Ular endi yangi o'zbek adabiy tilini yaratish, singarmonizmning yo'qolishi, unli tovushlarning qisqarishi to'g'risida fikr bildira boshlaganlar.

Nega shunday? Chunki 30-yillarning boshiga kelib totalitar tuzum o'z mavqeini mutlaqo mustahkamlagan edi. Kimki millat, turk degan bo'lsa, "millatchi"ga, "panturkist"ga aylantirildi. Millat ma'naviyatining tayanchlari A.Qodiriy 1926-yilda hibsga olindi, Fitrat, Cho'lponlar o'z "millatchiliklarini" e'tirof etdilar. Munavvarqori qatl qilindi... 30-yillarning boshlaridan asosiy e'tibor "qosimovchilar", "milliy ittihadchilar", "millatchilar", "panturkistlar", "sotqinlar"ni fosh qilishga qaratildi.

J.Boybulatovning 1932-yilda chop etilgan "Chig'atoyizm - panturkizm" nomli asari asosan Fitrat, Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" asari, "Chig'atoy gurungi" faoliyati va Otajon

Hoshimdagi panturkizmni fosh qilishga qaratilgan edi³⁰². Miyon Buzruk Salihovning 1933-yilda nashr etilgan “O‘zbek adabiyotida millatchilik ko‘rinishlari” asarida esa “panislomizm”, “panturkizm”, “millatchilik” masalalari yanada kengroq yoritildi³⁰³. Davr matbuoti, anjumanlaridagi holat ham shunday edi. Qisqa qilib aytganda, o‘zbek tilini boshqa turkiy tillardan ajratib tashlash, unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini qisqartirish, o‘zbek tilining “yiqilmas qo‘rg‘oni” deb bilingan singarmonizmni imlo qoidalaridan chiqarib tashlash uchun vaziyat yetildi. Y.Polivanov “Pravda Vostoka”da alohida ta’kidlab o‘tgan “5, 10 yoki 20 yil” uzoqqa cho‘zilmadi.

Yuqorida keltirilgan dalillardan shunday xulosa shiqarish mumkin.

1. Chorizm ma’murlari tomonidan milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini imkoni boricha o‘zaro yaqin tillardan ajratish, ularga bosqichma-bosqich rus alifbosini joriy etish bo‘yicha harakat qilingan. Mutasaddi rahbarlar, ta’lim muassasalari yetakchilari orasida g‘ayrius millatlarga rus alifbosini o‘z shakli va tartibi bo‘yicha joriy etish tarafdorlari bo‘lgan.

2. XX yuzyillikning 20-yillaridan sharqshunoslik bilan shug‘ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini tubdan o‘zgartirish to‘g‘risida ko‘rsatma berilgan. 1926-yilda Boku shahrida o‘tkazilgan Butunittifoq birinchi turkologiya qurultoyi, Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining I plenumida B.Cho‘ponzoda tomonidan turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish to‘g‘risida fikrlar bildirilgan.

3. Otajon Hoshim, Nazir To‘raqulov, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, I.Alparov, Sh.Usmonov, Sh.Manatov kabi milliy ziyolilar B.Cho‘ponzodaning turkiy tillardagi agglyutinatsiya va singarmonizm haqidagi fikrlariga e’tiroz bildirishgan, barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligini dalillar asosida isbotlab berishgan.

4. 1921-yil Toshkentda bo‘lgan til va imlo qurultoyi, 1922-yilgi Maorif va madaniyat xodimlari qurultoyi hamda 1923-yilda Buxoroda bo‘lib o‘tgan O‘rta Osiyo o‘zbeklarining imlo anjumanlarida

³⁰² Байбулатов Дж. Чагатаизм — пантуркизм в узбекской литературе. —М.-Ташкент: Объединение Государственных Издательств Среднеазиатское отделение. 1932.

³⁰³ Salihof M. Byzyk. O‘zbek adabiyatida millatchilik ko‘rinishlari. —Tashkent: O‘zSSR davlat nashriyati. 1933.

o'zbek tilida singarmonizm hodisasi mavjud bo'lganligi haqida fikr yuritilgan. Bu davrda o'zbek tilida singarmonizmning mavjud emasligi haqida mulohazalar bildirilmagan. Anjumanlarda qabul qilingan qarorlarda o'zbek tilida singarmonizmning mavjudligi, so'zlar singarmonizm hodisasiga amal qilib yozilishi belgilangan.

5. Arab alifbosidan lotin yozuviga o'tish davrida singarmonizm hodisasi turlicha nuqtai nazardan: o'zbek adabiy tilida singarmonizm yuz foiz mavjudligi va imloda shunga amal qilinishi; o'zbek adabiy tili singarmonizm hodisasi bo'lmagan eroniylashgan shevalar asosida tuzilishi; o'zbek adabiy tilidagi ayrim so'zlar singarmonizmga bo'ysundirilmasligi haqida fikrlar bildirilgan.

6. Davr matbuotida, anjumanlarda Abdurauf Fitrat, Elbek, G'ozzi Olim, Ashurali Zohiriy, Otajon Hoshim, A.Alaviy, Singarmonizmchi va boshqalar o'zbek adabiy tili singarmonizmga yuz foiz amal qilishi kerakligi, alifboda unli tovushlarni ifodalash uchun 9 harf olinishi kerakligini isbotlashgan.

7. E.Polivanov, K.Yudaxinlarning ishlarida o'zbek adabiy tili uchun 6 unli tovush mavjud bo'lgan, singarmonizm hodisasi bo'lmagan eroniylashgan shahar shevalarini asos qilib olish zarurligi ilgari surilgan.

8. G'ozzi Olim Yunusov, Elbek, Borovkovlar "eroniylashgan shevalar", "eroniylashgan shahar shevalari", deb yuritilayotgan qatlam asli o'zbek tilida gapirayotgan tojik millati vakillari ekanligini, ularning o'zbek tiliga aloqasi yo'qligini bildirishgan.

9. Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy kabi olimlar o'zbek tilidagi barcha so'zlarni singarmonizmga bo'ysundirish mumkin emasligini yoki Y.Polivanov ilgari surayotganidek, barcha o'zbekcha so'zlarni yozishda singarmonizm qoidasiga amal qilmaslik ham noto'g'ri ekanligini tushunib yetishgan. Bu muammoni hal etmaslik kelgusida qator chalkashliklar, tushunmovshiliklar keltirib chiqarishini asoslab berganlar. Ular ayrim so'zlarni istino tariqasida singarmonizm hodisasiga bo'ysundirmaslik zarurligini kun tartibiga qo'yanlar.

10. 1929-yil may oyida Samarqandda o'tkazilgan til-imlo konferensiyasida o'zbek adabiy tiliga singarmonizmli shevalar asos qilingan va 9 talik (**a, e, ə, i, o, o, u, y, ʻ**). unlilar tizimini joriy etish haqida anjuman qarori qabul qilingan.

11. 30-yillarning boshlaridan o'zbek adabiy tilidagi unlilar soni, singarmonizm hodisasi haqidagi qarashlar o'zgara boshlagan. Yangi jamiyatda yangi o'zbek adabiy tili shakllanayotganligi, o'zbek tili o'sib, rivojlanib singarmonizm hodisasi mutlaqo yo'qolish arafasida ekanligi, o'zbek adabiy tili imlosini qaytadan tuzish, unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini qisqartirish zarurligi kun tartibiga qo'yilgan. Bu masala 1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo'mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda muhokama qilinib, Otajon Hoshimning ma'ruzasi tinglangan. 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda bo'lgan Til-imlo konferensiyasida tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unlilar soni 6 ta (**a, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yo'qolib borayotganligi alohida ta'kidlangan. Mazkur imlo qoidalari O'z MK prezidiumining 1934-yil 13-mart qarori bilan tasdiqlangan, unda singarmonizm o'zbek adabiy tilidan chiqarilgan, unlilar soni 9 tadan 6 taga tushirilgan.

YANGI ALIFBOMIZNING CHIQISHI³⁰⁴

Otajon Hoshim

... Lotinchaga o'tishda eng qiyin ish lotinchaga asos qiling'on yangi o'zbek alifbosini tuzish edi: chunki buning uchun ko'b o'ylash, tilni atroflicha tekshirish lozim bo'ldi. Shu sabadan markaziy ijroqo'm yonidag'i o'zbek lotin alifbo markaz qo'mitasi ilmiy markaz bilan birgalikda 29-avg'ustda O'zbekiston miqyosida kanfirinsiya chaqirdi. Bu kanfirinsiya may oyi va ilmiy markaz loyihalarini tekshirib, so'ngida asosli yangi o'zbek lotin alifbosini tuzdi. Bu alifbo pastda aynan keltirilgandir. Bu loyiha shul vaqtg'acha ilmda ishlatilib kelingan adabiy tilimiz chig'atoy adabiyotiga asos qiling'ondir. Mana bu besh yuz yillik tarixi bo'lg'on adabiyotimizning bo'lishi lotinchaga asos qiling'on o'zbek alifbosini tuzishda kanfirinsiyaga ancha osonlik berdi. Bunga ko'ra tezlik bilan yangi alifboni tuzishga muvaffaq bo'ldi. Bu adabiy tilimiz (hozirda shu tilda yozamiz) singarmo'nizmga – ohang qonunig'a asoslangandir. Shuning uchun yangi alifbomiz ham singarmo'nizmga asos qiling'ondir. Lekin fors ta'siri orqasida ba'zi bir joylarda (Masalan. Toshkent, Samarqandda)g'i o'zbek shevalari buzulg'ondir va buning orqasida ohang qonunini yo'qotg'ondir. Bunday forslashg'on shevalar O'zbekistonda oz; singarmo'nizmga asoslangan shevalar ko'pchilikdir. Ular 90 prasant tashkil qiladir. Ba'zi o'rtoqlar asossiz dalillar bilan kamchilik tashkil etkan, forslashg'on shevalarga yangi o'zbek alifbosini asos qilishni istagan bo'lsalar ham, konfirinsiya bu fikrni rad qilib ko'pchilik tashkil etkan va singarmo'nizmga asos qiling'on shevalarg'a iyardi va to'g'ri qildi.

³⁰⁴ Otajon Hoshimning ushbu maqolasi "Yer yuzi" jurnalining 1926-yil 6-soni 12-13-betlarida chop etilgan. Maqola 29-avg'ustda O'zbekiston miqyosida o'tkazilgan konferensiya, uning natijalariga bag'ishlab yozilgan. Konferensiyada singarmonizmga asoslangan yangi o'zbek lotin alifbosi loyihasi qabul qilingan. Muallif "Bu loyiha umuman asosli, ko'pchilikni va shu vaqtg'acha yashab, ishlaniib kelgan adabiy tilimizni ko'zda tutqon va singarmo'nizmga asoslangan bir loyihadir", munosabatini bildirgan. Shuningdek, forslashgan sheva ozchilikni, singarmonizmli shevalar O'zbekistonda 90 foizni tashkil etishini, qayd etilgan. Unilar soni masalasiga ham to'xtalgan. Maqolaning singarmonizm va unlilarga tegishli qismi berildi.

Sheva masalasi bilan cho'zg'ilar soni bog'lang'ondir. Singarmo'nizmga asos qiling'on shevalarda 9 cho'zg'i ochiq aytiladi. Mana shuning uchun kanfirinsiya 9 cho'zg'i olishg'a majbur bo'ldi. Forslashg'on (Toshkent, Samarqand) shevalarida olti cho'zg'i ochiq aytiladi, qolg'on uch cho'zg'i ajratilmaydi, 6 cho'zg'i bo'lsin degan o'rtoqlar (bunday o'rtoqlar ko'b, lekin fikrlarini matbuotda dalil bilan aytganlari yo'q) mana shu forslashg'on juda ham oz bo'lg'on shevaga asosan aytadirlar. Lekin bu fikr tanqidga ham arzimaydi.

6 cho'zg'i tarafdorlari: 9 cho'zg'ini qabul qilish bilan tilda qiyinchilik tug'diriladi, hozirda yo'q bo'lib ketgan (?) cho'zg'ilarni qayerdan topib olib kelib 9 cho'zg'i qilish eskilikka qaytishdir; shevalari forslashg'on Toshkent va Samarqandlar iqtisodiy markaz bo'lg'onidan boshqa shevalar ham sigarmo'nizmni yo'qotib, 6 cho'zg'iga kelib yotibdirlar va shu shevada butun o'qug'on o'zbeklar so'zlaydilar (Polivanif) deyдилar. Ko'pchilikka iyarish eskilikka qaytishmi? Toshkentning o'zidagi gazetalarda singarmo'nizm e'tiborga olinmasdan yozilib yotibdirmi? 9 cho'zg'i bo'lg'on joylarda Toshkent, Samarqanddan iqtisodiy zo'r markazlar yo'qmi? Bizning maqsad ommani, ko'pchilikni oqartish, savodli qilish emasmi?

Balki ba'zi o'rtoqlar, shunday dalillarni aytadurg'on kishilar bormikan – deb o'ylaydirlar. Uyalish kerak emas, shunday o'rtoqlar bor; ularning ismlarini aytishga hojat ham yo'q. Yana shuni esdan chiqarish kerak emaski, to'g'ri, 9 cho'zg'i bir oz qiyinlik tug'diradi. Lekin bu qiyinliqni yo'q qilish mumkin va ilmiy markaz bu ishga kirishdi, bu 9 cho'zg'i birinchi ko'rishda shunday qiyin bo'lib ko'rinadi. Keyin, keyin ko'zimizga ochiq bo'lib qoladi va qo'rqinch tug'dirmaydi. Shuning uchun bundan qo'rqmasliq lozim. Bu loyiha umuman asosli, ko'pchilikni va shu vaqtg'acha yashab, ishlanib kelgan adabiy tilimizni ko'zda tutqon va singarmo'nizmga asoslangan bir loyihadir.

Singarmo'nizm

Mushtarak alifboni qaysi turk tiliga, ya'ni hozirg'i vaqtdag'i yoki kelgusidagi turk tiliga asos qilish kerak deyishda singarmo'nizm masalasi qo'zg'aladi. Shindan ham bu masala ahamiyatli. Singarmo'nizm butun turk tili lahjalariga xosdir. U turk tili asosidir. Singarmo'nizm turk tilining temir qonunidir.

Bunday temir qonun boshqa tillarda yo'q. Singarmo'nizm qonuni shundan iboratdirki, turkcha har bir so'z yo qalin, yo ingishka bo'ladi. Masalan, **ot-otg'a, it-itka**. Mana shu qonun o'zbek lahjasida bo'lg'oni kabi boshqa turk lahjalarida ham bor. (Ozarbayjon, turkman, qozoq, qirg'iz, totor va boshqa lahjalarda). Mana endi butun masala mushtarak alifboni shunday qonunli turk tiliga asos qilishdadir. Bu qonun butun turk lahjalarida bor ekan va hozirda ham hukm surar ekan, albatta, mushtarak alifboni shunga asos qilish lozim, shunday ochiq va to'g'ri fikrga qarshi chiqib bo'ladimi? - deguchi o'rtoqlar bo'lar.

³⁰⁵ Otajon Hoshimning "Boku plenumi natijasi" nomli maqolasi "Ma'orif va o'qitg'uvchi"ning 1927-yilgi qo'shma 7-8-soni 54-60-betlarida bosilib chiqqan. Maqola 1927-yil iyun oyining 3-7-kunlarida Boku shahrida o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi Markaziy qo'mitasining I plenumi munosabati bilan yozilgan. Maqola singarmo'nizm barcha turk tillariga xosligi, turkiy tillar asosi ekanligi, turkiy tilning temir qonuni ekanligi ruhida yozilgan. Bu qonunning turkiy tillar uchun asos qilib olinishiga qarshilar ham bor edi. Olim "o'zbeklar. qozoqlar. qirg'izlar orasida bo'lmasa ham, ozorbayjonli o'rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo'nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to'g'ri dalillar bilan bu qonunning yo'qligini isbot etish boshqa", deb yozadi. "Ozorbayjonli o'rtoqlar orasida" deganda B.Cho'ponzodani nazarda tutgan. B.Cho'ponzoda I plenumda turkiy tillardagi singarmonizm o'z kuchini yo'qotayotganligi, hatto, turkiy tillar uchun asosiy rol o'ynamasligini gapirgan edi. Otajon Hoshim singarmonizmning yo'lishi uchun keltirilgan dalillar asossiz ekanligini qayd etgan: "til borg'on sari o'zgargandek, singarmo'nizm ham o'zgaradi va o'zgargandir; u o'zgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmo'nizm kuchli qonun bo'lmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deyilar. Bu fikr hech bir to'g'ri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak". O'sha yillarda Y.Polivanov ham o'zbek tilidagi singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sononi qisqartirish bo'yicha B.Cho'ponzoda qarashlariga o'xshash fikrlarni ilgari surayotgan edi. Shu ma'noda Otajon Hoshimning "chet so'zlar singarmo'nizm ahamiyatini yo'qota olmaydi va yo'qota olmog'on", "O'zbek, umuman, turk tiliga kirib qolg'on fors, arab va boshqa chet so'zlarni butun turk lahjalari uchun umum bo'lg'on singarmo'nizm qonunig'a bo'yinsundirish kerak. Chet so'zlar masalasini mana shunday hal qilish lozim. Shunday hal qilg'on vaqtimizda imloda bir yo'l tutib, hozirg'i imlo boshboshdoqliklarig'a nihoyat beramiz", kabi qarashlari muhim edi. Maqolaning singarmoizmga oid 55-56-betlarigina olindi.

Lekin bu qonung'a qarshi chiqq'uchilar bor; o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar orasida bo'lmasa ham, ozorbayjonli o'rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo'nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to'g'ri dalillar bilan bu qonunning yo'qligini isbot etish boshqa. Qarshi chiqq'uchilar: til borg'on sari o'zgargandek, singarmo'nizm ham o'zgaradi va o'zgargandir; u o'zgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmo'nizm kuchli qonun bo'lmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deydilar. Bu fikr hech bir to'g'ri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak. Kelgusida balki iqtisodiy o'zgarish orqasida til oyirmasi ham bo'lmas, ya'ni umumiy bir til bo'lar. Qanday bo'lmasin, bu tarix ishi. Hozirgi vaqtda tilimizda singarmo'nizm hukm surar ekan, mushtarak alifboni shunga asos qilish kerak. Mana shu asosga suyanib Boku plenumi butun turk lahjalarida singarmo'nizm borligini ta'kidlaydi. Plenum har tovushg'a birtadan shakl oldi. Shunday bo'lsa ham singarmo'nizmnı qabul qilish natijasida chiqodirg'on unli (soit) tovushlarni shaklan kamaytirish masalasini istagan jumhuriyatlar ixtiyorig'a qo'ydi.

Dunyoda har bir narsa o'zgargandek til ham o'zgaradi. Til qotib qolg'on, o'zgarmaydirgan bir narsa emas; balki boshqa chet tillar ta'siri ostida o'zgaradigan bir narsadir. O'zbek tili, umuman, turk tili arab, fors tili ta'siri ostida o'zgargandir. O'zgarishni ikki turli tushunish mumkin: tilning butunlay asosan o'zgarishi yoki chet so'zlar orqali boyishini tushunish mumkin. O'zbek, umuman, turk tili ikkinchi yo'sinda o'zgargan.

O'zbek, umuman, turk tilining boshqa, xususan, arab, fors tillari bilan robitada bo'lishi bilan birga, unga chet so'zlar qo'shilg'on. Bu chet arab, fors so'zlari ko'pincha qalinliq va ingichkalik, ya'ni singarmo'nizm qonunig'a bo'yinsunmaydi. Lekin bunday so'zlar turk so'zlariga qarag'onda juda ham oz. Bu chet so'zlar singarmo'nizm ahamiyatini yo'qota olmaydi va yo'qota olmog'on; balki yozuv masalalaridagina ancha qiyinchilik tug'diradi. Lotinchaga o'tish turk xalqlari uchun mushtarak alifbo tuzish bilan birga chet so'zlar masalasini hal qilish kerak. Qanday hal qilish kerak? Bu masala Boku plenumida qaralmog'on bo'lsa ham, butun turk xalqlarig'a bu masalani tezdan hal qilishga to'g'ri keladi. Shuning uchun bu "chet so'zlar masalasi"ning o'zbeklar uchungina

emas, boshqa turk tili lahjalari uchun-da munosabati bordir. Lotinchag'a o'tish bilan imlo masalasi qo'zg'oldi. Buning bilan birga chet so'zlar masalasi ham chiqadi. Albatta, bu masala umumiy turk masshtabida ko'tariladi. Ungacha o'zimiz hal qilib olaylik.

O'zbek, umuman, turk tiliga kirib qolg'on fors, arab va boshqa chet so'zlarni butun turk lahjalari uchun umum bo'lg'on singarmo'nizm qonunig'a bo'yinsundirish kerak.

Chet so'zlar masalasini mana shunday hal qilish lozim. Shunday hal qilg'on vaqtimizda imlododa bir yo'l tutib, hozirg'i imlo boshboshdoqliklarig'a nihoyat beramiz. Ikkinchidan, o'qutish ishida osonlik tug'diramiz. Chet so'zlarning singarmo'nizm qonunig'a bo'yinsunmasdan chetda turishi o'qutish ishida katta qiyinchilik tug'diradi. Hozirg'i sharoitda o'qutish ishini yengillatish masalasining ahamiyati to'g'risida so'zlab o'lturishning hojati ham yo'q. Har bir til o'qutg'uchisig'a bu ma'lum. Masalan, boshlab o'qutg'uchi o'quchig'a har bir so'z² o'zbek tilida yo qalin, yo ingichka bo'ladi va yoziladi (*qil- moq, kelmak* kabi) deb o'rgatadi. Ikkinchi kundan keyin bu o'qutg'uchining o'zi: yana shunday so'zlar borki, ular bu qonung'a bo'yun egmaydi (masalan, *qalam, qadar*) deb o'quchining boshini qotiradi; o'rtada o'zaro savol-javob boshlanadi:

O'quchi - qaysi so'zlar?

O'qutg'uchi - arab, fors so'zlari.

O'quchi - bu chet so'zlar qancha va qaysilar?

O'qutg'uchi - bunday so'zlar ancha: masalan, **asos, olam** deb qiroat bilan aytib beradi.

O'quchi - arab, fors tilini bilmaganimiz holda qanday qilib arab, fors so'zlarini o'zbek tilidan ajrata olamiz?

O'qutg'uchi - keyin o'zidan-o'zi ma'lum bo'lib qoladi.

O'quchi - chet so'zlarni o'z qonunimizg'a qaratib, ya'ni bo'yun egdirib, masalan, siz aytgan *qadar, qalam, asos* so'zlarini *qodor, qolom* va *osos* deb yozsoq bo'lmaydimi va undan keyin bizlarga ham sizga oson bo'lmaydimi?

O'qutg'uchi - bo'ladi; lekin... (dami ichiga tushib ketadi).

Mana shu lekinni tashlab, o'quchining aytganidek qilish kerak. Shu holdagina chet so'zlar masalasi to'g'ri hal bo'lg'on bo'ladi. Bu masalada boshqa til bilan mashg'ul bo'lg'on o'rtoqlarning matbuotga chiqishlari kerak. Chunki fikrlarning to'qnashishidan haqiqat chiqadi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, faqat Toshkent, Samarqanddagina singarmo'nizmga bir oz rioya qilmaydilar. Shunday bo'lsa ham, bu shaharlar shevasini o'zbek tili asosig'a olish va bu asosda o'zbek sarfiy (professo'r Polivanuf kabi) tuzish yanglishdir. O'rtoq profeso'r Polivanuf "O'zbek tili" deb yozgon kitobini "Toshkent sarfi" desa bir oz to'g'ri bo'lar edi. O'zbek tili va lotin alifbosini singarmo'nizmi soqlog'on o'zbek shevalariga asos qilish kerak. Chunki bunday shevalar bizda ko'bhilikni tashkil qiladi. Bunday shevalarda ba'zi shaharlar va butun qishloq o'zbeklari, qishloq ommasi so'zlaydi. Mana bu ko'bhilikni ko'zda tutish kerak. Chunki tilni biz bir qancha ziyolilar uchungina emas, balki keng omma uchun tuzamiz.

IMLO KANFERENSIYASI MUNOSABATI BILAN³⁰⁶

Fitrat

Ko'b yillardan beri ko'r bir taassub asosig'a toyonib, oromizda yoshog'on bir ko'b buzuqliqlarni qotg'iliq boltasi bilan kesib tashlag'on ulug' o'ktabr inqilobi arab alifbosi bilan uning churuk imlosig'a ham keraklik zarbalarni bermakdadir. Inqilobdan keyin boshlang'on imlo masalasi shakldan shaklga kira-kira yangi alifbega o'tushdan boshqa bir chora bo'lmog'onig'a hammani ishondirdi. Yangi alifbega o'tdik. Bu yo'lda har tomondan jiddiy suratda tirishilmakda. Tilimizdagi tovush ohangiga (qalinliq, ingichkalikga)

³⁰⁶ Abdurauf Fitratning "Imlo kanferensiyasi munosabati bilan" maqolasi "Maorif va o'qutg'uchi" jurnalining 1928-yilgi 3-soni 6-7-betlarida chop etilgan. Bu davrda o'zbek tilidagi singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini aniqlash yuzasidan qizg'in bahslar bo'layotgan, mahalliy ziyolilarning ko'pchiligi o'zbek adabiy tilini, alifbosini singarmonizm qonuni asosida shakllantirish tarafdori edilar. Ba'zilar barcha so'zlarni singarmonizmga ho'yusdendirish zarurligi haqida fikr bildirishayotgan edi. Amalda tovushlar uyg'unligiga rioya qilmaydigan so'zlar ham bor edi. Bu muammo vaqtida hal qilinmasa, boshboshdoqlikni keltirib chiqarar edi. Fitrat birinchilardan bo'lib, yechimini kutayotgan ushbu masalaga jamoatchilik e'tiborini qaratdi: "tovush ohangi qoidasidan bir qism so'zlarni mustasnog'a chiqarish majburiyati bor. Emdi "mayli bir qismi mustasno ekan" deb bu mustasnalarning chegarasini tayin qilmay o'turish bilan bo'lmaydir. Bu imlomizda onorxiyo tug'diradir. Har kim istagan so'zini qoida bog'lab, istamaganini mustasnog'a chiqarib beradir, shuning uchun bu mustasnalarning chegarasini belgilash imlomizning birligi uchun lozim"ligini O'zbekiston maorif komissarligi tomonidan tashkil etiladigan anjuman oldidan kun tartibiga qo'ydi. Bu o'ta muhim masalaning konferensiyada hal qilinishi uchun tajribali muallimlar, imlochilar, turli sheva vakillari, tilchilar muammoni puxta o'rganib, konferensiyada aniq taklif bilan ishtirok etishlarini niyat qildi. 1929-yili Samarqandda o'tkazilgan konferensiyada ham bu muammo o'z yechimini topmadi.

tayanib yangi alifbemiz uchun to'qqiz so'it qabul qildi. Bizning tilga yot tillarning ta'sirlari bo'lmog'on, yot tillardan bizning tilga ko'b so'zlar o'tub qolmog'on bo'lsa edi, to'qquz so'it olish bilan tovush ohangi masalasini qat'iy suvratda hal qilg'on bo'lur edik. Holbuki, masala bunday emas, biz bilan madaniy, iqtisodiy, siyosiy-ilmiiy munosabat qilg'on xalqlardan bir ko'b so'zlar olg'on va olmoqdamiz. Tashqaridan kelgan bu so'zlarning **xabar, qabul, qalam, maqola** kabi bir qismlari bizda o'zlashib qolg'oni uchun tovush ohangiga tobe bo'lg'on, lekin turli sabablar bilan hanuz bizdagi tovush ohangiga tobe bo'lmag'on, tobe bo'lmoq istamagan **xususiyat, diyonat, parvona, balli, lola** kabi yot so'zlar tilimizda bor. Buning ustida **g'ijjak, g'ildirak, og'zaki** kabi tovush ohangiga uymog'on o'z so'zlarimiz ham bor. Bularni nima qilamiz: tovush ohangiga tobe tutamizmi, yo'qmi? Tuta edik, yaxshi edi, imlomiz mustasno qiyinlig'idan qutulg'on bo'lur edi. Biroq tajriba ko'rsatdi: yot so'zlarning, hatto **g'ildirak** kabi o'z so'zlarning ham bir qismini tovush ohangiga tobe qila olmadiq. Demak, tovush ohangi qoidasidan bir qism so'zlarni mustasnog'a chiqarish majburiyati bor. Emdi "mayli bir qismi mustasno ekan" deb bu mustasnalarning chegarasini tayin qilmay o'turish bilan bo'lmaydir. Bu imlomizda onorxiyo tug'diradir. Har kim istagan so'zini qoida bog'lab, istamaganini mustasnog'a chiqarib beradir, shuning uchun bu mustasnalarning chegarasini belgilash imlomizning birligi uchun lozim.

Shu kunlarda o'rtoq A'laviy tomonidan qiling'on imlo lug'ati bu masalani qisman yechgan bo'ladir. Lekin A'laviyning lug'atidan tashqarida qolg'on so'zlar yana bor, ham ko'b. Shuning uchun bu yo'lda yana ishlash kerak.

Tilimizdagi ikkinchi masala "lab ohangi"dir. "Lab ohangi" (**o, o, u, y**) o'trusi bo'lg'on bir bo'g'unning o'zidan keyin kelgan bo'g'unlarni o'ziga tobe qilishidir. نوتون (**o'tun**), بوتون (**butun**), توتون (**tutun**) kabi bu masala bizning oramizda juda og'ir bir masala bo'lib qoldi. Bir necha rasmiy, g'ayri rasmiy majlislarda ko'rildi. Ovg'ust kanferensiyasida lab ohangini sarfiy qo'shimchalarg'a o'tkazmaslikka qaror berildi. Tajriba bu qarorning o'ngg'aysizlig'ini ko'rsatmaktadidir. بولوب (**bo'lub**), يوروب (**yorub**) so'zlarini بوليب (**bo'lib**), يوريب (**yorib**) shaklida yozishning sovuqlig'i sezilmaktadidir. Buni qanday qilib yecha olamiz? ناليب (**olib**), باريب (**borib**), قاليب

(qolib) deb yozg‘onimiz holda, lab ohangiga qarab بولوب (bo‘lub), كولوب (kulub), ئۈچۈن (uchun) shaklida yozayliq. Masala shu bilan bitmaydir. “بولدى” (bo‘ldi), “ئوقۇدى” (o‘qudi) larni بولۇ (bo‘ldu), در (mi), مى (-mish), “منش” (-dr), ل (l) shaklida qabul qiling‘on qo‘shumshalar bor. Bularni lab ohangiga tobe qildiq. “ئول + دۇر + مۇش (o‘l+mush), ئول + دۇر + مۇش (o‘l+dur+mush), ئول + دۇر + مۇش (o‘l+dur+ul+mush) dedik, “گەن (-g‘on) غان”, “ئول + دۇر + مۇش (o‘l+dur+ul+g‘on) larni nima qilamiz? گۈن (-gan) larni nima qilamiz? deyish mumkin emasku!

“بۇنى” (-ning), “نى” (-ni) larni lab ohangiga tobe qildiq. “ئونۇڭ” (buni) o‘rnida “بۇنۇ” (bunu), “ئۇنىڭ” (uning) o‘rnida “ئونۇڭ قۇتۇسى” (unung qutusu) dedik, “ئۇنىڭ قۇتۇسى” (uning qutisi) o‘rnida “دەن دەنى گە” (-dan, -da, -ni, -ga) larni nima qilamiz?

Ko‘ruladurkim, bu masalani qorong‘i bir vaziyatda qoldirish yaramaydur. Tafsilli ravishda hal qilish kerak. So‘ngra: eskidan beri arab alifbesini imlosida ochiq hijo, yopiq hijo degan bir qoida bor edi. So‘zning har bir bo‘g‘umi yopiq bo‘lsa soitsiz yozilar edi. Ovg‘ust kanfirinsiyasi bu masalani bitirdi. So‘zning hech bir bug‘umi soitsiz yozilmasin dedi. Biroq bu qoidaning haligacha tatbiq etilgani oz. Ondan keyin bu qoidaningda mustasnosi bormi? “براق” (biroq), “پروفېسسور” (prufeso‘r) so‘zlari mustasno emasmi?

Yana bir muhim masalamiz Ovrupadan oling‘on va olinmoqda bo‘lg‘on istilohlar masalasidir. Bularni hali tovush, lab ohanglariga tobe qilish qaysi darajalarda mumkindir? So‘ngra bu istilohlarni olg‘onda qaysi “talaffuz”dan olamiz? G‘arbiy Ovrupa talaffuzidanmi, rus talaffuzidanmi? “پېداگوژى” (pedag‘o‘ji) mi, “پېداگوگىيا” (pedago‘giya)mi, “پېداگوگىيا” (pedag‘o‘g‘iya)mi bo‘lsun?

O‘zaro so‘zlashlarimizdan onglashilg‘onga ko‘ra bizda bu to‘g‘rida ikki fikr bor. Ko‘bachilik rus talaffuz shaklini olish tarafida, G‘arbiy Ovrupa shaklini qabul qilish tarafdorlari ham bor.

Mana bir qator muhim masalalar bordirki, bizdan halni kutub turadir. Bu masalalarni qat‘iy suvratda, hech bo‘lmag‘onda qat‘iylig‘a yaqin bir suvratda hal qilish uchun O‘zbekiston maorif komissarligi tomonidan yaqinda kanfirensiya chaqiriladir. Bu masalalarning mazkur kanfirensiya tomonidan muvaffaqiyat bilan hal bo‘lishi uchun eng muhim chora tajribali muallimlarimizning,

imlochilarimizning, turli sheva vakillarimizning, til bilan mashg'ul bo'lg'onlarimizning shu to'g'rilardagi tekshirishlarni jiddiy suvratda davom qildirib, kanfrensiyaga muayyan pilon, aniq takliflar bilan ishtirok qilishlaridir.

YANA TIL-IMLO MASALASI USTIDA³⁰⁷

Singarmo'nizmchi

... Bu kun bizni imlo masalasida eng ko'b shoshdirmagan narsa til masalasidir. Chunki tilimiz, nuqul turkiy so'zlardan uyushmasdan, buning orasiga turli chet so'zlar ham kirib o'rnatilgan. Turkiy til uchun tuzilgan qonun-qoida ularga yot keladi, ular bu qoidaga bo'yinsunmaydirlar. Natijada imlo ustida chatoqliqlar va kishilar o'rtasida g'avg'olar ko'tarildi. Bunga yaqinda bilim kengashi tomonidan tasdiq etilgan imlo ustidagi shovqinlarni misol ko'rsatib o'tsak bo'ladi. Bilim kengashining imlosi hozirdagi imlomizdagi chatoqliqlarga chek qo'yish uchun qiling'on bir tadbir edi. Uning imlosi 100 % to'g'ri bo'lmasa ham hozirgi o'zboshimcha imloday emas edi. To'g'ri imlo uchun soling'on bir yo'l va ketilgan tilakka yuzda to'qson javob beradurg'on imlo edi.

Mana bu imloning ham boshiga kelgan og'ir kunlar haligi chet so'zlar bilan bo'ldi. 1921 nchi yillarda arab so'zlarini buzib yozishga qarshi bo'lg'onlar bir necha vaqt tortishmadan so'ng harfni o'zgartmasdan buzib yozishga rozi bo'lib edilar. So'ngroq harf ham

³⁰⁷ "Yana til-imlo masalasi ustida" nomli maqola Singarmo'nizmchi taxallusi bilan "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1928-yilgi 15-fevral sonida nashr qilingan. Maqolada davrga xos ayrim chalkashliklar tilga olingan. 1928-yili Toshkentda o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi Markaziy qo'mitasining II plenumi B.Cho'ponzodaning umumturkiy til haqidagi ma'ruzasida turkiy tillar singarmonizmdan uzoqlasha boshlagani, ba'zi turkiy tillarda saqlanib qolgani, singarmonizmga qarshilar o'zbek tilini yo'qotish istagida bo'lganlar ekanligi haqida fikr bildirilgan: "Yaqinda Toshkentda ittifoq lotinchilarining keng plenumi bo'lib o'tdi. Shunda profiso'r Cho'ponzodaning umumturk tili to'g'risida iltiy ma'ruzasi bo'lib o'tdi. Cho'ponzoda mana shul ma'ruzasida turkiy tillarning singarmo'nizm qoidasidan uzoqlasha borg'anlig'in, bu kun singarmo'nizm turk millatining ozg'ina bir qismida saqlanib ko'pida buzilg'onlig'in va turk tillari uchun fo'netika qoidasi ekanligin da'vo va isbot etmishdir.

Shubhasiz bu da'vo bizning singarmo'nizm dushmanlariga juda yoqib ketibdir. Bu so'zlarni quloqlariga halqa qilib taqib olib har yerda uning madxini qila boshlamishlar...

Oling profiso'r Po'livanifni. Ul til to'g'risida sizga shunday yo'l ko'rsatadirkim, u yo'lg'a kirgan kishi albatta adashadi. Bu to'g'rida lozim topilsa, tugal so'zlaymiz...

Singarmo'nizmga qarshi bo'lg'onlar o'zbek adabiy tilini yiqmoq istaganlar, yoxud bu tilning kelgusidagi o'ynayaturg'on ro'lini tushunmaguchilardir".

tashlandi. Janjal ham bitdi. Hozirda janjalchilarning o'zlari ham eskicha yozishni eslaridan shiqarg'an bo'lsalar kerak.

Qani, aytingchi: مثال **misol**, حاضر **hozir**, طاهر **tohir**, بعضى **ba'zi** so'zlarni kim shunday yozadi, hozir bu bizga yot ko'rinadi. Bularning o'rnig'a o'z harfimiz bilan مثال **misol**, حاضر **hozir**, طاهر **tohir**, بعضى **ba'zi** deb yozsaq bunisi unisidan ko'ra, chiroyli ko'rinmaydirmi? Mana naq o'shal 21 nchi yilni yana boshimizdan kechirmakdamiz. Endigi tortishmamiz arab so'zini buzib yozish yoxud harfini o'zgartish ustida emas, bulki chet so'zlarni singarmo'nizm qoidasig'a, ya'ni qalinlik, ingichkalikka uydırish ustida boradir.

Ilgarigi vaqtlarda ko'brak yarim jadid, dinchi kishilar qarshi bo'lsalar, hozir buning teskarisicha tuzukkina kishilar qarshi bo'lmoqdalar. Bularning da'volaricha, eh et so'zlar singarmo'nizmga tobe bo'lmaydirlar. Ular uchun ayrim erkinlik beriladir. Bu nima demak, bir mamlakatda necha turli qonun bo'ladir? Bu boshvoqsizlik emasmi?

Tuzuk, singarmo'nizmga qarshi bo'lg'uchilar bir necha turli, bularning ba'zilari ayniqsa ilmiy tegradagi kishilar qarshiliqdan emas, balki bu masalani tubli ravishda yechmak uchun tortishadirlar. Ilmiy negizda ish ko'rguchi ilmiy kishilarimiz, xususan maorif komissarligi masalaga juda o'rinli qaraydir. Biroq turli, yaramas masalani yomon tushunguchi, ko'cha to'zdirib har kimning qulog'ig'a alam kuyini kuylaguchi ikkiyuzlama kishilar ham orada yo'q emas. Yaqinda shunday kishilardan biri menga singarmo'nizm masalasi ustida so'z ochib qoldi. U allakimlarni qarshi, deb og'iz ko'pirtirib bo'lg'ach, eng so'ng o'zining "ilmiy da'vosi"ni qilishg'a kirishdi. Uning bu to'g'ridag'i dalili shu. So'zimiz qo'pollashadi عالم so'zini عالم yozsaq عالم orasida ayirma qolmaydi, ma'no buziladi, پلديرك so'zini پلديرك yozib kulgi bo'lamizmi? Men unga nechun عالم so'zini عالم yozamiz? desam, "ع" harfi ingishka, deb javob beradi. Lekin shuni bilish kerakkim, bunday tiplar o'zlari bu to'g'rida bir narsa anglamag'anlari holda bu yo'lda alla narsalar ishlagan bo'lib ko'rinadirlar. Imlo masalasida mana shunday teskariga sudraguchi "bilarmonlar" ham o'zlarining chatoq yo'llari bilan imloning to'g'ri yo'l olishig'a to'siq bo'ladirlar.

Bundan boshqa yana bir qiziq da'vo yaqinda Toshkentda ittifoq lotinchilarining keng plenumi bo'lib o'tdi. Shunda profiso'r

Cho‘ponzodaning umumturk tili to‘g‘risida ilmiy ma‘ruzasi bo‘lib o‘tdi. Cho‘ponzoda mana shul ma‘ruzasida turkiy tillarning singarmo‘nizm qoidasidan uzoqlasha borg‘anlig‘in, bu kun singarmo‘nizm turk millatining ozg‘ina bir qismida saqlanib ko‘pida buzilg‘onlig‘in va turk tillari uchun fo‘netika qoidasi ekanligin da‘vo va isbot etmishdir.

Shubhasiz bu da‘vo bizning singarmo‘nizm dushmanlariga juda yoqib ketibdir. Bu so‘zlarni quloqlarig‘a halqa qilib taqib olib har yerda uning madxini qila boshlamishlar...

Oling profiso‘r Po‘livanifni. Ul til to‘g‘risida sizga shunday yo‘l ko‘rsatadirkim, u yo‘lg‘a kirgan kishi albatta adashadi. Bu to‘g‘rida lozim topilsa, tugal so‘zlaymiz.

Bas, bu kungi to‘siqlarg‘a qarab singarmo‘nizmdan ham qo‘l tortmaymiz. Singarmo‘nizm – o‘zbek adabiy tilining yiqilmas temir qo‘rg‘oni, jonidir. Singarmo‘nizmga qarshi bo‘lg‘onlar o‘zbek adabiy tilini yiqmoq istaganlar, yoxud bu tilning kelgusidagi o‘ynayaturg‘on ro‘lini tushunmaguchilardir.

Tilimizning singarmo‘nizmsiz yashaya olmaslig‘i, natijada bu kungi qoida o‘rnig‘a bir necha “qoida” larning maydong‘a chiqishi ehtimoli borlig‘i tajriba bilan isbot etilmishdir. Tilimizdagi boshboshdoqliqni yolg‘iz singarmo‘nizm birlashtirishni bu kun til tegshirguchilarimiz ochiq onlag‘on bo‘lsalar kerak.

TIL VA IMLOMIZ TO‘G‘RISIDA BIR NECHA SO‘Z³⁰⁸

Botu

O‘zbek tili va imlosi chatoq, yaramas holda ekani to‘g‘risida shu kungacha gapirilib keldi va bundan so‘ng ham ancha vaqt gapirilishi belgilidir. Bu masala bir qancha kishining da‘vosi, bir necha kengashning qarorlari bilan ham bo‘lub ketadurgan masala bo‘lg‘ani uchun bunga ancha ilmiy tekshirish, ancha sog‘lom kuch sarf etish kerak. Ma‘lumki, havoyi bo‘lmag‘ani har bir da‘vo, ilmiy asosg‘a suyanan har bir qaror masalaning hal bo‘lishig‘a o‘z ko‘magini beradi. Shuning uchun fevral oxirlarida maorif kommisarligi tomonidan chaqirilg‘usi til-imlo kengashi til va imlomizdag‘i ancha

³⁰⁸ Maqola “Qizil O‘zbekiston” gazetasiining 1928-yil 20-fevral sonida bosilib chiqqan. Singarmonizmga tegishli qismlari berilmoqda.

chatoqliqlarni yo'qotishg'a ko'mak berar deb umid qilamiz. Bu kengashning chatoqliklari butunlay keskin bir yoqli qilolmaslig'i aniq ekani ilmiy muassasa va ilmiy kuchlarimizning bo'ynig'a bundan so'ng bu masalaga yana ham jiddiyoq ahamiyat berib ishlash vazifasini yuklaydi.

Til va imlomizni tuzatish ishida o'z tajribalarimizdan ham foydalanishimiz kerak. Ilgari qilg'on yonglishlarimizning sabablariga nazar solmasaq yana o'shanday yanglishlar qilishimiz imkoniyatidan uzoq emas. Til va imlomiz uchun anchagina yaxshi xizmatlar qilg'on "Chig'atoy gurungi" tomonidan maydong'a otilg'an qoidalarda ko'ruigan yanglishlardan saboq olish zarurati yo'q emas.

Singarmo'nizm masalasi. Singarmo'nizm o'zbek tilining temir qonunimi? O'zbek millati ishlatadigan ajnabiy so'zlarimiz hammasi ham shu temir qonung'a bo'ysunishg'a majburlar? Bu so'rog'larg'a javob berishda ba'zi kishilar "qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradilar", qo'pol-qo'pol dag'dag'alarni "dushmanlar"ning boshlarig'a yog'dirishdan ham tortinmaydilar. Albatta, bunday usullar bilan ilmiy masalani hal qilish mumkin emas.

Yuqoridag'i so'rog'larg'a javob berguchilar bizda asosiy ikki to'daga bo'linadilar: 1) "temir qonunchilar" va 2) o'rta singarmo'nizmchilar.

"Temir qonunchilar" aytadilar: "singarmo'nizm – o'zbek adabiy tilining yiqilmas temir qo'rg'oni, jonidir. Singarmo'nizmga qarshi bo'lg'onlar o'zbek adabiy tilini yiqmoq istaganlar yoki bu tilning kelgusidagi o'ynayturg'on ro'lini tushunmaguchilardir".

Bu – juda katta ketish, singarmo'nizm bo'lmasa o'zbek tili jonsiz bo'lib qoladi – yo'qolib ketadi, deb baqirish til tarixidan va taraqqiyot qonunidan xabarsizliqni ko'rsatadi.

"Temir qonunchilar" o'zbek tilida bo'lg'on ajnabiy so'zlari bizning singarmo'nizm qonunig'a tobe bo'lsunlar – bizning tilda yashamoq uchun bizning paspo'rtini olsinlar, deyдилar.

"Chig'atoy gurungi"ning ham shunday da'vosi bor edi. U "arabcha, forsha so'zlar bizning qonung'a bo'ysunmasalar tilimizdan chiqib ketsinlar; biz **olam** o'rnig'a **oshun** olamiz..." der edi. "Chig'atoy gurungi"ning **بوغان نيزم جوڭ آچۇن** kabi so'zlari o'zbek adabiy tilida singib ketmadi. Shuning singari, "temir

qonunchilar”ning “g’ildiroq, javobgar”lari ham o‘zbek adabiy tiliga singmaydi. Bularning takliflarini qabul qilsaq o‘zbek adabiy tili qanday bo‘lishi tubandagi bir necha misoldan ochiq ko‘rinadi

“temir qonunchilar”ca		asli
qʻildiroq	غلدير اق	غلدير مك
qʻssaq	غچچاق	غچچەك
becərə	بيچەرە	بيچارە
cərə	چەرە	چارە
sijasi	سيەس	سياس
vəkələthəna	فەكەلەتھەنە	فەكەلەتخانە
vaqalathana	فاقالاتخانا	
məlik	مەلىك	مالىك
kələm	كەلەم	كەلام
kitəb	كىتەب	كىتاب
ikrəm	ئىكرەم	ئىكرام
kəşənə	كەشەنە	كاشانە
kəməl	كەمەل	كەمال
qalbaqi	قالباقى	قالىبەكى
bala	بالا (بەلە)	بەلا
təşkiylət	تەشكىلات	تەشكىلات
imkənijət	ئىمكانىيەت	ئىمكانىيەت
əməldər	ەمەلدەر	ەمەلدار

O‘rtoq Alaviy tomonidan tartib etilgan lug‘at (yaqinda bosilib chiqdi) ko‘rsatadiki, bunday mustasno bo‘ladirg‘on so‘zlar juda ko‘b, agar bularning hammasiga “o‘zbek to‘ppisini” kiygizsak masxarabozlik bo‘ladi.

Emdi, yuqorida misol uchun olingan so‘zlardan “temir qonunchilar”cha qilib bir – ikki jumla tuzaylikchi, nima bo‘ladi:

- (1) ئىكرەم وەكەلەتھەنەدە تەشكىلات شىنى باخشىلاشغا ئىمكانىيەت باردىدى
- (2) كەمەل ئەرەمسىنىك غلدىر اقى سىنىب يەلە بولدى چەرەسز ئويىگە كىتدى
- (3) غامخانالاردان كەشەنەلەرگە
- (4) غچچاق مۇزىكە توپلامىدا ئەھمىيەتلى ئىكەنسى كىيە بۇگە يازىدا كەتەب غالات قىلغان

O‘zbek adabiy tilining shunday bo‘lishig‘a qarshi chiqqanlar uni “yiqmoq istaganlar” bo‘lmasalar kerak.

Emdi o'rta singarmo'nizmchilarning fikrlarini ko'raylik. Bular aytadilar: singarmo'nizm – o'zbek tilining qonuni; lekin temir qonun deyish yanglish; ajnabiy so'zlarni mumkin qadar singarmo'nizm qoidalariga bo'ysundirish lozam. Lekin istisnoni qabul qilish kerak.

O'rta singarmo'nizmchilar taklifi yuqorida ko'rsatilgan qiyinliklardan qutulishga yo'l ochadi. Shuning uchun hozircha eng to'g'ri yo'l deb shuni tanish mumkin. Bunga "temir qonunchilar" e'tiroz etib chiqsalar masalaga keng mufassal rasmda ayrica to'xtarmiz.

Bu yerda shuni ham aytib o'tish kerakki, hali bizda singarmo'nizmga butunlay qarshi bo'lg'on bir fikr o'zini ochiq ko'rsatkani yo'q. Yuqorida ko'rsatilgan ikki jarayonga berilgan otlar ham nisbiy (относительный)dir...

НЕВОЗМОЖНО МОЛЧАТЬ³⁰⁹

Е.Поливанов

Невозможно молчать, когда проделываются дорого, слишком дорого стоящие опыты с заведомо негодным препаратом – опыты, в отрицательном результате которых можно было быть твердо уверенным заранее. Уже не раз, на каждой из узбекских конференций по графическому вопросу, мне приходилось говорить о том, что нельзя по случайному капризу навязывать узбекскому населению сингармонистический латинский алфавит с 9 гласными буквами, нельзя под лозунгом "Революции на Востоке" предлагать народу письмо, второе превосходящее по недостаткам старую русскую "ять", ибо здесь предлагаются целых три "яти" – три буквы, не соответствующие звуковому составу литературного языка.

Я говорю здесь о звуковом составе литературного языка и имею на это основания: я утверждаю, что литературным, или

³⁰⁹ Maqola "Pravda Vostoka" gazetasining 1928-yil 22-oktyabrdagi sonida nashr etilgan. Bu davrda o'zbek adabiy tili uchun singarmonizmli shevalarni hamda lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga unli tovushlarni fiodalash uchun 9 ta harf olinishi aniq bo'lib qolgan edi. Y.Polivanov 20-yillarning boshlaridan o'zbek adabiy tili uchun singarmonizmsiz shevalarni asos qilish, alifboda unli tovushlar uchun 6 ta belgi olishni targ'ib etib kelayotgan edi. Shuning uchun maqolada Y.Polivanovning milliy ziyolilardan juda noroziligi bilinib turibdi. Y.Polivanov maqolasidagi fikrlarga tanqidiy munosabatlar bildirilgan.

стандартным, диалектом узбекского языка является несингармонистический диалект, представленный в частности ташкентским, самаркандским и ферганскими городскими говорами.

Никогда в борьбе за роль литературного диалекта языка деревни не побеждает языка города, - всегда победителем выходит диалект более высокого стоящего в экономическом отношении района. Поэтому, как бы ни была велика территория сингармонистических кишлачных говоров, они никогда не выделяют из себя стандартного, т.-е. общеузбекского или литературного языка.

Да и нужно ли доказывать это? На каком диалекте говорите все вы, сидящие в редакциях, пишущие статьи, участвующие на конференциях? На каком диалекте говорит узбекская интеллигенция?

А на каком диалекте говорила та конференция 1926 г., которая постановила принять сингармонистический латинский алфавит с 9 гласными? Правда, в первый день этой конференции, когда произносились приветствия, на ней было 2 представителя сингармонистического диалекта. Затем они уехали, и вся конференция целиком, в составе более 30 чел., принадлежала к несингармонистическому диалекту. Между прочим, эта конференция (как и другие) проголосовала большинством голосов, что и в узбекском языке есть сингармонизм!

Что может быть нелепее этого голосования? Почему ни казакам, ни киргизам в голову не придет голосовать подобный вопросов относительно казакского и киргизского языка? Да потому, что в этих языках сингармонизм (и притом строгий сингармонизм) бесспорно есть. А самый факт голосования такого вопроса уже доказывает, что голосующим недовольны реально-существующим фактом и хотят (наивное желание!) помешать его существованию. Наконец, разве такие вопросы решаются голосованием? Ведь, это все равно, что голосовать химический состав воды, — H_2O ! Что сказали бы товарищи из узбекского ГУС, если бы несведущая в химии конференция большинством голосов отменила (допустим хотя бы для вод Узбекистана) формулу H_2O ?

Однако, несведущая в лингвистике конференция решается голосовать по вопросу, который невозможно ставить. Невозможно ставить по вполне определенной причине: потому, что в определенной части узбекских говоров сингармонизм (в виде сингармонистического чередования суффиксов: *لاق لمر / لار / مارك* и т. п.) действительно существует, а в другой части говоров безусловно отсутствует.

Теперь, когда зло уже осуществлено, когда с ним вплотную столкнулись преподаватели и все, кому пришлось иметь дело с новым алфавитом, когда во всех школах раздается вопль о том, что под видом «революции на Востоке» сделано несколько шагов назад по сравнению с узбекской мусульманской графикой, теперь бороться с этим злом уже легче.

Моя задача здесь прибавить один аргумент к тому, что я писал и говорил по поводу невозможности вводить в Узбекистане сингармонистическую графику. Именно, мне нужно парировать следующий, вполне логичный по своим мотивам, запрос: «Неужели же, настаивая на замене девяти гласных букв шестью, противники сингармонистической графики хотят поставить всех представителей **сингармонистического** (несингармонизованного) диалекта в то самое бедственное положение, из которого они спасают представителей **несингармонистического** (иранизованного) диалекта?».

Что легче спрошу и, — употреблять 2 буквы для одного и того же звукопредставления (на манер *ѣ* — «ять» - и *Е* в старой русской графике), запоминая насчет каждого отдельного слова, какую из данных двух в нем следует употреблять (как русские гимназисты запоминали слова на «ять»), или же иметь одну букву на два парных звукопредставления (т.-е. не различать в письме *ө* и *о*, *у* и *и* и т.д., несмотря на то, что в данном диалекте эти пары гласных действительно имеют самостоятельное различие, т.-е. дифференцируют, например, такие слова, как *ot* - *ot*, «огонь — пройди мимо, минуй!», или *uc* — *uc* «лети! - три»)?

Совершенно ясно, что представителям сингармонистического диалекта мы предлагаем принести сравнительно небольшую жертву, которая весьма мало, вряд ли

даже **ощутительно, отразится** на ходе обучения грамоте. Вспомним, как те же узбеки умели обходиться с 6 гласными в мусграфике, как даже байтурсуновская казакская мусграфика наводит различия между **о** и **ө**, **и** и **у**, **ь** и **ъ** в начертаниях самих букв; принципиальное отличие от казакской мусграфике в предлагаемой нами узбекской латинице будет сводиться всего лишь к отсутствию **различительного** знака **У** перед мягкими словами. А зато представители иранизованного (т.-е. стандартного или литературного, позволю себе сказать я) диалекта избавятся от действительно ужасающего дефекта (трех «ятей» в виде лишних букв **ө**, **у**, **ь**), ставящего просто-таки непреодолимую преграду на пути латинизации Узбекистана.

Я нисколько не сомневаюсь, что рано или поздно — может быть, через 5, 10 или 20 лет — узбекская школа силою обстоятельств приведет узбекский наркомпрос к тому решению, которое диктуется реальными языковыми условиями — к отказу от сингармонистического латинского алфавита с тремя лишними буквами, вместе с тем — и от сингармонистического правила орфографии.

Но лучше не дожидаться этого отпора со стороны самих масс учащихся и учащихся, не приносить еще новых жертв и не задерживать дело ликбеза и латинизации, выбывая тем самым на числа национальностей, которым действительно удастся осуществить графическую революцию на Востоке.

От редакции. Редакция считает спорным утверждения проф. Поливанова о необходимости в основу литературного языка положить городские говоры. Однако, в виду большого интереса, вызванного решениями НКП о реформе языка, мы считаем целесообразным дать возможность выявления всех имеющихся точек зрения.

Imlo masalasi

Yangi o'zbek alifbesiga ko'chish bilan imlo chatoqliklari yana ochiq ko'rinmaktadir. Imloda turli yo'l tutishlar davom qiladi. Turli fikrlar, turli "falsafa"lar ustida so'z boradir. Shuning uchun o'zbek imlosi haqida qat'iy so'z bo'lishi lozim.

O'zbek tilida bo'lg'on xususiyatlar, qozoq va qirg'izlar kabi, masalani tom ma'nosi bilan singarmo'niya asosini olib, hal qila olishg'a yo'l qo'ymaydi.

Buning uchun o'zbek tilida bu bo'lib kelayotg'an o'zgarishlarni ilmiy jihatdan chuqur tekshirib chiqish kerak. Gap yolg'iz chet tillaridan kirib qolg'on so'zlardagina emas, balki o'zbekcha so'zlarda ham singarmo'niya o'z asoslarini yo'qotib qo'yg'on hollari bor. So'ngra, o'zbekchaga o'zlashib ketkan chet so'zlar haqida jiddiyrak o'ylab ko'rish kerak.

Demak:

A – o'zbek tilida singarmo'niya hozir qanday mavqe tutadi; B – qozoqlar, qirg'izlar orqasidan borish davrini o'zbek madaniyati o'tkazgani yo'qmi? O'zbek tilida bo'lg'an o'zgarishlar u davrni o'tmaydimi? E – o'zbek adabiy tili hozirgacha qaysi asosda tegishli fo'rmag'a kirib kelayotibdir ham singarmo'niya qanday o'rin olib keladi? G – o'zbek tilida singarmo'niyaga uymag'on so'zlar haqida istisnolar, ajnabiy tillardan kirgan so'zlarda istisnolar masalasi; D – qat'iy ham so'ngg'i imlo lug'ati tuzish masalasi; E – bizda ham singarmo'niya mutlaq olinmasin degan ba'zi fikrlar ham bor. Imlo masalasi munosabati bilan hozirg'i mushtarak alifbe haqida bir muncha masalalar chiqadimi; a – bosh harflar masalasi hozir mubohasaga oiddir (bizda hozirg'acha keraksiz ...; b – harflar sirasi (mashinkag'a alifbeda) masalasi, qat'iy ishlanmagan ham qanday asos olamiz; v – cho'zgilar masalasi; g – lab ohangi masalasi; d – cho'zgilarni ba'zan tushurub qoldirish masalasi (traktr kabi so'zlarda).

³¹⁰ Maqola "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1929-yil 16-yanvar sonida chiqqan. Maqolaning imloga oid qismi qisqartirib berildi.

Mana shunday to'plab olg'onda ilmiy konfirinsiya oldidan qanday hozirliq borishi haqida o'qug'uchilarimiz uchun fikr yuritish, muhokamaga oid fikrlarni maydonga tashlash uchun dastak ko'rsatildi deb o'ylaymiz. Ammo bu bilan yana bir xil muhokasali masalalar chiqib qolishi imkoniyatini noo'rin kesib qo'ymoqchi emasmiz.

O'zbek ilmiy kuchlari ham ovro'poli ilmiy kuchlarning keng ishtiroki bilan bu masalalarni hal qilish uchun yetarli materiyollar to'playmiz ham bu materiyollarni yaxshi diqqat bilan ishlab chiqamiz. Shuning uchun til, istiloh va imlo masalalari ustida chaqirilg'usi kanfirinsiya oldidan "Qizil O'zbekiston" da va umuman matbuotda qator fikr olishlar borishi lozim.

TIL-IMLOMIZ USTIDA³¹¹

Elbek

2-singarmo'nizim

Singarmo'nizim – ko'b kishilarni cho'chitkan, ba'zi bir kimsalarning kulgi va so'kish to'rvalarining yorilishig'a sabab bo'lg'on bu so'z, chinda imlomizning butunlig'in saqlash uchun yelim va tilimizning ko'rkini oshirish uchun bezakdir. Bu qalinliq va ingichkalik ohani bizning tilimizning jonidir, yiqilmas qo'rg'onidir. Buni endi bilmagan turk xalqi yo'q desak yanglishmaymiz. Forsning qichiq qiz singari tiliga berilganlar, arabning "maxraj", "xoda"laridan zavq olg'onlar, albatta, o'zbek(turk)ning tantanali, viqorli yigit tiliga ko'ngil qo'ymaslar, undan lazzat olmaslar. Faqat bu bilan o'zbek tili aybli ekani onglashiladirmi? – Albatta yo'q! Balkim u yiqilmas qo'rg'oni orqali hujumchilardan o'zini qo'riqlaydir, chunkim bul til inqilob tili bilan birga o'sgan, inqilob ko'lagasida grajdanlik huquqini olg'on til.

Necha yuz yillardan buyon chet tillar ta'siri ostida qo'lsa-da, yana o'zining borlig'in saqlag'on jonli til inqilob so'ngida yana jonlanadir, milio'n-milio'n ishchi-dehqon ommasining hur ravishda bilim-hunar olishida o'zining yigitligin yangidan ko'rsatadir.

Arabning dini bilan birga kirgan "muqaddas lisoni"i, forsning xurofoti bilan o'tkan "zabonshikr"i, istibdod Rusiyasining

³¹¹ "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1929-yil 28-yanvar sonida chop etilgan. Qisqartirib berildi.

“CHOPT”lari tilimizni bo‘g‘di, ularg‘a qarshi so‘zlash nari tursin, balki qo‘ldan kelgancha ko‘maklashganlar bo‘ldi.

Endi u davrlar o‘tkan, har kim o‘z tili bilan madaniyat olishg‘a haqli, o‘z tilini madaniy tillar qatorig‘a qo‘yishg‘a tegish, bunga hech kim to‘siq bo‘la olmaydir!

Bas, bizning demakchi bo‘lg‘onimiz o‘zbek tilining sufati, ya‘ni uning bezagi – singarmo‘nizim masalasi, naq ana shu adabiy, jonli tilimiz masalasidir. Bung‘a qarshi bo‘lg‘onlar, shubhasiz, shu tilning grajdanlik huquqig‘a zarba bergusidirlar.

So‘ziimizning isboti uchun quyida bir oz so‘zlamakchi bo‘ldiq.

Yaqinda Toshkent O‘rta Osiy Sharq fakultasida ilmiy yig‘in bo‘lib o‘tdi. Unda Miyon Buzruk afandi tomonidan til masalasi ustida ma‘ruza o‘qildi. Miyon Buzruk o‘zbek tili uchun anchagina “jonkuyar”lik qildi, u birdaniga o‘zbek tiliga shu bahoni berdi:

“Ya‘ni, masalan, **atama**, **tizma**, **sochma** kabi istilohlar juda qo‘poldirlar, ularni xalq qabul eta olmaydirlar, **yozoq**, **yo zg‘ich** kabi bu so‘zlar ham bir kun oradan yo‘qoladirlar. Ularning o‘rinlarig‘a **istiloh**, **nasr**, **nazmlarni** qo‘llanishi zarur, chunki bular qo‘pol emas, shirin va yoqimlidirlar...”

Ko‘rasizmi, qanday hukm berganlar? Qo‘yaversangiz, har bir turkiy so‘z qo‘polliqda ayblanadir-da, o‘rniga arabiy, forsiy yoxud boshqa biror chet so‘z qo‘nqaytiriladir. Natija: o‘zbek tilining o‘limi sari yo‘l ochishdan boshqa narsa emas, albatta!

Yana bir qiziq misol:

O‘tgan yil gazeta betida bir-ikki janjal bo‘lib o‘tdi. Unda singarmo‘nizim masalasi ustida o‘rtoq Botu yaxshig‘ina javob berib, uni, ya‘ni singarmo‘nizimni “mumkin qadar” degan bir “адинучка”ga tiqib qo‘ymoqchi bo‘ldi.

Endi, to‘g‘risini aytganda, o‘shal vaqt Botu o‘rtoq qorovul qichqiradi (ta‘bir ma‘zur ko‘rilsin), bo‘lmasa “mumkin qadar” bayrag‘i ostidan bosh ko‘tarib, bu javobni yozish sira to‘g‘ri kelmagan narsa edi. Chunki, lo‘gikaga qarayturg‘on bo‘lsa ul vaqt “mumkin qadar” degan so‘zdan qochish yaxshi, bo‘lmasa, “mumkin qadar” bilan lo‘gika (mantiq) bir yerda tura olmaydir. Yo yuz prasant singarmo‘nizimga ko‘chish, yo butunlay buning teskarisini qabul etish. Boshqa hech bir yo‘lning bo‘lishi mumkin emas.

Bugun ko'plarning da'vosi, janjali "singarmo'nizim – tilning yuksalishiga to'siq, tilni yalqovlandiradir..." kabi shiorlarga bog'lang'ondir. Hatto ba'zi bir kishilar buning ustiga yana "dahshatli" bir jumlani ham orttirib aytadirlar: "singarmo'nizimni qabul qilmoq – tilning takomillashiga zarba bermakdir. Hozir madaniy bir asrda bizning tilimiz chetlardan so'zlar olishi kerakdir. Bu so'zlarni esa singarmo'nizim ramkasiga solib bo'g'ish sira yaramas, ularni o'z hollaricha qo'yish yaxshi va lozimdir!"

Yuqorida arab, fors so'zlarining grajdanlik huquqi uchun kurashganlarning aytmakchi bo'lg'on so'zlari nima tilakning ustiga kelib to'qtasa, shubhasiz, bularning ham janjallarining natijasi shunga eltadir.

Tuzuk, hamma shu tilak uchun albatta tortishadir deb bo'lmaydir, bir turli kishilar atayin shuning uchun tortishsa, boshqalari yolg'iz bundan cho'chigandan, ig'voda, yo hali bu narsaga ko'zi o'rganib yetmaganligi uchun taassubdan qarshi chiqadirlar deb aytmak mumkin.

Bunday kishilar, o'ylayman, uzoq tortishmaslar, masalaga yaqindan tanishish natijasida balkim bunga eng yaqin tomon bo'lib qolarlar. Lekin [...] anavi bel bog'lag'onlar chet so'zlarning ishq, hurmatiga jonkuyarlik qilg'onlar bunday emaslar, ular bilan qattiq tortishmoqqa to'g'ri keladir.

Endi nima qilmoq kerak?

Meningcha, chet so'zlarga erkinlik berish sira yaramaydir! Ular bizning elga birinchi odim otishi bilan bizning tanish so'zlarimizdan ajratib bo'lmasliq bir tus olib, hatto ishchi-dehqon ommasig'a mihmon bo'lg'onda ham biror bir yeridan o'zini tanitib qo'ymoyturg'on bo'lishi kerak.

Demak, yuqoridagi o'rinsiz janjallashganlarga aytamiz: "biz chetdan so'z olinmasin" demaymiz. Olinsin, lekin o'z qalbimizg'a solinsin, deymiz. Bul vaqt tilimizning o'sishi o'z yo'li bilan borur va yuksalish yulduzi unga kulib qarar, deb o'ylayman. Bo'lmas ekan, tarix, madaniyat deb javrashdan bo'lak narsaga yaramay qolamizmi deb qo'rqaman.

Mana bizning tilak: o'z tilimizni ishlab, so'zlarni jonli qilish, bo'lmag'onlarini chetdan oling'onda ularni tilimizning temir qonuniga bo'y egdirish, bas!

Mening takliflarim:

1 – singarmo‘nizim o‘zbek tilining tub sufati, uning birdan-bir bezagi, hatto yiqilmas qo‘rg‘oni bo‘lg‘onidan, u yuz pirasant saqlanilsin!

2 – ikki so‘zdan qo‘shma ismlar istar turki, istar chet so‘zlar bo‘lsin, biri ikkinchisiga tobe tutilmasin, chunki ular har biri ayrim so‘z bo‘lg‘onidan o‘z butunlig‘in saqlay ola biladir, singarmo‘nizimcha o‘zgarish yolg‘iz bir so‘z ichida yoxud yarim so‘z, ya‘ni qo‘shimchalarning o‘zidan oldingi so‘zga qo‘shilg‘onidag‘ina mumkindir.

Misollar: تاش - ك پنت - تشكېنت , خال - نەزمەر - خالەنەزمەر va shular kabilar.

3 – chet so‘zlar istisnosiz singarmo‘nizim qoidasig‘a tobe tutilsin.

1) so‘zning o‘rtasida yoxud so‘ngg‘ida kelgan qolin ust cho‘zg‘i (a 1) ingishka ust cho‘zg‘i (o 4) ga aylanadir. So‘zning o‘rtasida (1) kelganida misollar: **sharofat** شەرافەت - فەت - شەرافەت , **adolat** عدالت - شەره - فەت , **kosa** كاسە - دىكە - داكە , **jamoat** جەمەئەت - جەمەئەت - عدەلەت , **barobar** بەرەبەر - بارەبەر (baravar) va shuning kabilar. So‘zning oxirida (1) kelganiga misollar: **Surayyo** سۇرىيە - سورىيە , **murabba** مۇرەببە - مۇرەببە kabi.

b) qalin yoxud ingishka hariflardan biri bo‘lg‘on so‘z to‘g‘ridan-to‘g‘ri yalpi qoidag‘a kirgiziladir, misollar: **qadam** قەدەم - خەدەم , **qodom** قادام , **xalq** خەلق - خەلق , **Ikrom** ئىكرام - نىكرام , **g‘alaba** غەلبە - غەلبە , **mutloq** kabi.

j) boshida qalin ust yoxud ingishka ust cho‘zg‘i kelgan so‘zlar qolini qolin, ingishkasi ingishka o‘qiladir, qoling‘o misollar: **odam** ئادەم - ئادەم , **afam** - afəm , **alam** - aləm kabi. Ingishkasiga misollar: **atrof** ئەترەف - ئەترەف , **anhar** - anhar , **Ahror** - Ahror , **ansar** - ansar kabilar.

4) rus va ovro‘po so‘zlarini qanday yozish masalasi quyidagi ravishda hal bo‘lishi lozim:

A) ruslarda (“o”) bilan kelgan so‘zlar bizda mutlaq “o” bilan o‘qilishi lozim, misollar: **kuro‘rt** - kurort , **piro‘letar** - doktor , **proletar** , **o‘krug** - okrug , **do‘kto‘r** va shuningdeklar.

B) ba'zi chet so'zlarning oxirida uchrayturg'on, masalan: **metallist, jo'rnalist, kommunist** kabi so'zlarning so'ng'idagi "t" butinlay chiqorilsin, bizsha: **metallis** مېتېلېس , **jo'rnalis** جورناليس , **ko'mmunis** كوممونييس ravishlarida o'qilishi tegish.

Hozircha bu masalani to'qtab, cho'zg'ilar masalasiga ko'chaman.

TIL-IMLOMIZ USTIDA³¹²

Elbek

Cho'zg'ilar masalasi

9 cho'zg'i masalasi

Cho'zg'ilar (glasniye) masalasi ustida uzoqroq to'qталishg'a to'g'ri keladir. Bizdagi imlo masalasida eng janjalli va shovqinli o'rinni, shubhasiz, cho'zg'ilar olg'usidir. Bizning eski kitoblarimizda faqat 3 cho'zg'i qo'llanilar edikim, bu 3 harf, albatta, turk tiliga javob bera olmas edi. To'g'risini aytqanda bu arab tilidan ko'chkan va ularning "harf illat" deb atalg'on bosh qotirg'ich illatlaridan boshqa narsa emas edi.

Islom an'anasi, fors dabdabasi ostida o'zining borlig'in yo'qota yozg'an o'zbek tili uchun bu uch cho'zg'ining kamchilik qilishi to'g'risida og'iz ochish sira mumkin bo'lmay keldi. Hatto shu 3 cho'zg'ini ishlatilg'aniga ham shukr qildiq. Yuqorida deganimiz kabi inqilob barakasida biz bu masalani ochiq ko'rishga, tekshirishka o'zimizda erk seza boshladiq ham 3 cho'zg'i yonig'a birdaniga 3 cho'zg'i keltirib qo'shdiq...

6 cho'zg'ining o'zbek tiliga yetarlik javob bera olmaslig'i oldinroq sezilmasa-da, so'ngg'i choqlarda, ayniqsa yangi alifbega ko'chish oldida ochiq sezila boshlag'on edi. Faqat u chog'da, ya'ni alifbega ko'chish oldidagi cho'zg'i janjali 9 ustida emas, 6 ustida bo'lib kelganidan, to yangi alifbega ko'chmaguncha bu to'g'rda so'z ochish og'ir edi. Harf illatchilarining shovqini hali bosilmag'on bir davrda 6 dan 9 g'a ko'chish tugul shu 6 ning o'zini saqlab qolish katta muvaffaqiyat edi.

³¹² "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1929-yil 29-yanvar sonida chiqqan. Juziy qisqartirishlar bilan berildi.

Mana shuning uchun-da 1926 nchi yilg'acha 9 cho'zg'i ustida og'iz ochg'uchilar juda oz ko'rindi, to'g'risi, bu masala ustida ortiqcha bosh qotirilmadi.

1926 nchi yil fevral oyida Ozarbayjonda chaqiril'g'on turkaluglar qurultoyi yangi alifbe masalasi to'g'risida qarorlar qabul etdi va bu alifbeni barcha turk jumhuriyatlarida qabul etishni orzu qilindi. Shundan so'ng bizning O'zbekistonda ham bu to'g'rida jiddiy tashabbuslar boshlandi. Eng so'ng Uznarko'mpro'sning harakati bilan may kengashi chaqirildi.

1926 nchi yil may oyida Samarqandda yangi alifbening birinchi to'ng'ich kengashi o'tkazildi. Bu kengashga O'zbekistonning har yog'idan til-imlo bilarmonlari chaqirildi. Kengash yangi alifbe loyihasini ishlab chiqish ila birga cho'zg'ilarining miqdorini ham belgilab ketdi.

May kengashining eng muhim ishi, shubhasiz, o'zbek tilining xususiyatini ko'zda tutib, uning cho'zg'ilarini 6 dan 9 ga mindirishi edi. Kengashning ko'rsatgan cho'zg'ilari quyidag'ilar bo'lib, bular hali ham ishlatilmakdalar:

1) ust cho'zgilar: **a, ə - qal, kəl;**

2) o'tru cho'zg'ilari: **o, ɵ, y, u - qol, qul, kəl, kyl;**

3) ost cho'zg'ilari: **e, ɛ, i - kel, til, qəz.**

Yuqoridag'i 9 cho'zg'ini qalin, ingichkalikka bo'lganimizda **a, ɛ, u, o** qalin so'zlarda ishlatilaturg'on cho'zg'ilaridir; **e, i, u, ɵ, ə** ingishka so'zlarda istemol qilinaturg'on cho'zg'ilar deyiladir.

Demak, bu yo'l bilan tilimizdag'i so'zlarning qanday yozilishi to'g'risida bir talay yengilliklar ishlandi, desak yanglishmaymiz. Bugun amalda buning foydasi ko'rinib turar ekan, ortiqcha izoh berib o'turish, albatta, lozim bo'lmaydir.

Lekin... biz qanchalik buning foydasi to'g'risida gapirmaylik, yana muxoliflarning hujumidan aman bo'la olmaymiz. Bu bizga eski tajribalar bilan onglang'on bir narsadir. Chunki 9 cho'zg'i ko'plarga yot narsa edi, ayniqsa tilimizning xususiyatidan yetarlik xabari bo'lmag'onlar (buning ichiga ba'zi mustashiriq o'rtoqlarni-da qo'shamiz), hali 6 cho'zg'i janjalidan bosh ko'tarmaganlar uchun 9 g'a ko'chish – “onglashilmaslik”, “chatoqlik”dan, ularning tillari bilan aytsak “nodonlik” va bir to'da “nodonlar”ning ishi edi.

Albatta, bu holg'a baho berish yo mag'rurlik, yo ochchiq bilan otilg'on toshdan bo'lak narsa emasdir. So'zimga dalil qilib pirafiso'r Polivanifning 28 nchi yil, 22 nchi o'ktabr tarixli 244 nchi sonli "Pravda Vosto'k" gazetasida "Невозможно молчать" sarlavhasi ostida bosilg'on maqolasini ko'rsatsam bo'ladir. Bunda Polivanif o'rtoq alla qaydan turib musht ko'taradir, o'z fikriga qarshi chiqqanlarni "nodon" deb so'kadir, o'zining chiday olmog'onin yuqoridag'i sarlavha bilan bildiradir.

Uzoq yillar O'zbekistonda bo'ldingiz, o'zbekning til-imlo kengashi, qurultoylarining barchasig'a deyarlik qatnashdingiz, lekin kimsani o'zingizga ergashtira oldingizmi? Buni ham qo'yaylik, 1926 nchi yil, avg'ust kengashida o'zingiz qarorg'a qo'l ko'targan holingizda yana shu kengash majlisiga qatnashg'onlarni endi "nodonlar" deb so'kishga tutinasiz. Bu yaxshi emas, muhtaram pirofiso'r!

Agar o'shal vaqtda yanglishib qarorg'a qo'l ko'tarib qolg'on bo'lsangiz, hali ham qaytarib ola bilasiz, biroq o'z yanglishingizning alamini bizdan olish to'g'ri emas. Yana shuni ham ayta: sizning Toshkent, Samarqand shevalari ustidagi tekshirishingiz va "olti cho'zg'ili toshkent shevasi"ni umum o'zbeklar uchun o'rtoq adabiy til ravishida kiritishga urinishingiz behuda. Chunki, sizning o'ylag'oningiz toshkent shevasida 6 emas, 9 cho'zg'i tugal-to'kis bordir. Buni Toshkent til bilarmonlari allaqachon tekshirib bilganlar. Ammo samarqand shevasiga kelsak, buni siz "eronlashg'on" sheva deb yuritasiz. Holbukim, bu eronlashg'on sheva emas, balki to'g'ridan-to'g'ri forsiy tilning buzilg'oni bo'lib, uning o'zbek tiliga sira bog'lanishi yo'qdir. Albatta shahar ichida turklardan ko'ra fors irqi ko'brak yashaydirlar, ularning buzib aytgan turkiy so'zlari o'zbek tili uchun tub-negiz bo'la olmog'oni yanglig', shahar tegrasidagi o'zbek urug'lari-da sizning da'vongizga eng keskin qarshi javob bo'lib tushadir.

Qisqasi, toshkent shevasi o'zbekning adabiy tili ro'lini o'ynay olmaydir. Cho'zg'ining ko'payishi sizga qancha og'irlik qilsa, buning uchun taajjub etish ortiqchadir, chunki "ko'rmagan yerning chuquri ko'b" bo'lishi mumkin.

O'rni kelgan yana bir narsa to'g'risida gapirmoqchi bo'laman. "Alanga" jurnalining 12 nchi sonida o'rtoq Botu "Til va imlo

masalasi ustida bir necha soʻz” sarlavhasi ostida maqola yozadir-da, choʻzgʻilar ustida soʻz ochib, 6 ni yoqlab 9 ni tayoqlab aytadir: “osori atiqa jonkuyarlari” uchun 9 choʻzgʻini kamaytirish masalasi juda zarbali boʻlur”.

Bu “taʼbir”ni qarang! “Osori atiqa jonkuyarlari” emas, Botu oʻrtoq, bu soʻzingiz oʻzingizga qaratilib aytilmaganmi? Tushuningkim, osor atiqachi? – albatta, siz! Chunki siz alla qashon 3 choʻzgʻidan soʻng bitgan 6 choʻzgʻini yoʻqlab chiqib turasiz va uni qoʻriqlamoqshi boʻlasiz. “Osori atiqa” degan soʻzingizning lugʻaviy maʼnosi “eski asarlar” degan soʻz boʻlsa, ul vaqt 9 shoʻzgʻi sizning taʼbiringizga sira yonoshmaydir.

Endi soʻzni yana choʻzgʻilarning miqdori ustiga koʻchiraman. Maʼlumdirkim, tillarning xususiyati yaxshi tekshirilganda 9 choʻzgʻining ham ozliq qilgʻoni ochiq anglashiladir. Biz bu kun soʻzning eshitalishidagi tovushlarga toʻla javob berarlik choʻzgʻigʻa ega emasmiz. Masalan: **qara** soʻzidagi birinchi “**a**” choʻzgʻisi bilan 2-nchi “**a**” choʻzgʻisi orasida ochiq ayirma boʻlgʻoni holda, biz buning ikkisininida bir shakl bilan yozamiz, holbukim, bundagi tovushlar ayri-ayri boʻlib, birinchisi toʻgʻri “**a**” oʻqilgʻonda, 2-nchisi **kənə** degandagi “**ə**” bilan **qara** soʻzidagi birinchi “**a**” oʻrtasida boʻlgʻon bir tovushni beradir. Misollar: **dala, bala, ala, ata, ana** va shuning kabilar. Mana bu tovush uchun yangi bir shakl olish, albatta, lozimdir.

Naq shu birinchi choʻzgʻi deb aytganim “**a**” dan choʻziqroq yana bir tovush bordirkim, buning uchun mutlaq ayri bir shakl qabul etish zarurdir. Misol: **taḥr, aḷm, dana** va shuning singarilar. Bunda koʻrsatilgan soʻzlar, shubhasiz, forsiy, arabiy soʻzlar boʻlib, toʻgʻrisi, bizda ishlatilishi lozim boʻladurgʻon choʻzgʻi ham shu ajnabiy “**a**”lar uchundir. Ul holda toʻgʻri oʻzbek “**a**” sidan boshqa yana uzun “**a**” shaklini ham qabul qilish lozimdir.

Bu shakl uchun may kengashida katta (A) qabul etilgan boʻlsa-da, avgʻust kengashida tushirlgan edi. Meningcha, buni qaytadan olish zarur. Ul holda ust choʻzgʻilarning soni toʻrt boʻlib, hozirgʻi ikki shakl yonigʻa yana ikki shakl orttirish tegishdir.

Oʻtru choʻzgʻilari ustida soʻz boʻlishi mumkin emas, chunki bu shakllar qabul etilgan, barchasi (**ə, o, u, u,**) istemoldadir.

Ost cho'zg'ilari **e, i, ʼ** shakllarida bo'lib, bulardan **e, i** ingishka so'zda, ya'ni **ket, kishi** kabi so'zlarda, **ʼ** bo'lsa qalin **qʼz, qʼshlaq** kabi so'zlarda ishlatiladir. Lekin **“i”** bilan **“ʼ”** orasida yana bir tovush bordirkim, buning uchun shakl olinmag'ondir. U esa **“bilim”**, degandagi birinchi bo'g'inda kelgan **“i”** cho'zg'isidir. Bunda kelgan **“i”** mutlaq **“lim”** bo'g'inida kelgan cho'zg'ig'a o'xshamaydir. Unda cho'zg'i qisqag'ina **lim** yoxud tilim deb **t, l** harflari ostig'a qisqa cho'zilg'on holda, **bilim** deganda **“b”** undan ortiqroq cho'ziladir. Yolg'iz **bilim** so'zini misolg'a olmasdan yana ko'b misollar keltirish mumkindir: **ilm, ilgak** va boshqalar.

Bu holda tilimizdagi cho'zg'ilar soni 12 (o'n ikki) bo'ladir. Buning yonig'a uzin o'tru bilan uzin ostin, ya'ni **suv** degandagi **“uv”** bilan **“sʼjla”** degandagi **ʼj** cho'zg'ilarini qo'shsaq, cho'zg'imiz 14 bo'ladir. Faqat bu bizdagi uzin cho'zg'ilarni cho'zg'i deb atash ixtilofli bo'lg'onidan, ularni cho'zg'ilar qatorig'a kiritish bo'lmaydir.

Shu bilan cho'zg'ilar ustidagi so'zni tugatib, **“lab ohangi”** ustida fikr yuritmakchi bo'laman.

TIL-IMLOMIZ USTIDA³¹³

Elbek

3-lab ohani

Lab ohani, shubhasiz, bir talay tortishishg'a sabab bo'laturg'on mas'alalar qatorig'a kiradir. So'zlarimiz ust va ostig'a cho'zilib aytilganidek o'tru, ya'ni qarshig'a ham cho'zilib aytiladir. Tabiiy, bundog'i cho'zilishg'a o'tru cho'zg'isi deganimiz **“و”** lar boshlica sabab bo'lib, buning ta'siri bilan **“lab ohani”** degan bir masala yuzaga chiqadir.

Turk tillaridan mening bilganimcha, janub shevalari (ayniqsa usmonli turkchasi) hamda shimoliy shevalardan sanalg'on qirg'iz lahjasi lab ohanini saqlag'on tillardan sanaladirlar. Chindan-da qirg'iz tili bilan tanish kishilar buning, ya'ni lab ohanining yuz prasant borlig'ini iqror etadirlar. Usmonli, qisman ozarboyjon shevalari garchi qirg'iz tilidagi kabi bo'lmasa-da aytarlik darajada lab ohangini saqlag'onlar.

³¹³ “Qizil O'zbekiston”ning 1929-yil 30-yanvar sonida bosilgan. Qisqartirib nashrga tayyorlandi.

Lekin o'zbek shevasi lab ohangidan butunlay uzoq desak xato qilmaymiz, chunki bu shevada usmonli va qirg'iz shevalarida ko'rilgan hol uchramaydur. Bunda so'zlar ko'pincha ust va ostig'a cho'ziladir. O'tru qarshig'a cho'zulg'on so'zlar o'tru cho'zg'isini faqat birinchi hijoda saqlab, qolg'on hijolarda ostig'a qarab cho'ziladir va o'tru cho'zg'isi ost cho'zg'isig'a aylanadur.

Bu kun lab ohanini qirg'iz, usmonli turklari yanglig' yuz prasant bo'lmasa ham, o'rta darajada saqlash kerak degan oqim va qarash bizda ko'bdan beri surgalib kelmakdadir. Lekin bu qarash, ilmiy yoqdan ancha bo'sh bo'lg'oniday, mantiq yog'idan butunlay kelishmagan narsadir. Lab ohani bo'lsa, yo yuz pirasant (qirg'izlardagi kabi) saqlanmog'i, yo butunlay tashlonmog'i lozimdir. Bas, shunga qarog'onimizda bizga yo yuz pirasant saqlash, yo butunlay tashlashdan boshqa iloj yo'qdur.

Tilimizning xususiyatlarini tekshirganimizda bizga ikkinchi yo'lni tutish ham ilmiy, ham mantiqiy yoqdan lozim bo'lib qoladir.

Chunki bizda qirg'izlardag'i yanglig' so'zning bosh hijosi o'truli bo'lsa, uning oxirig'acha o'truli bo'lib kelishi sira ko'rinmydir. Masalan, misol uchun bir jumla keltiramiz. Qirg'izlar **“suratlarni xudo'jnik Toporif yasag'on”** degan so'zni **“surutturdu qudujnuK Tupuruf jasag'an”** deb so'zlarning boshidan oxirig'acha o'tru bilan to'ldirib aytadirlar va bosh hijosidag'i cho'zg'ig'a qolg'on hijolardag'i cho'zg'ilarni tobe tutadirlar.

Endi usmonli turklarni olsoq, ular ham qirg'izlardag'iday bo'lmasada, buni yaxshig'ina ko'zda tuta va ishlatadilar. Buning uchun Yaxyo Kamolning quyidag'i misralarini o'qiymiz.

(Aynan)

Lab ishoqa so'ndung o'yla bir jom ki yo'g'rulmush tarob karbalodan.

Yo'llarda qolan go'zlariming nurini yurdum,
Kimdir u nasldir deya ro'zgarlarga so'rdum.

Ko'rasizmi, bundag'i “so'ndung”, “yo'g'rulmush”, “yurdum” va “so'rdum” so'zlarining birinchi hijolari o'truli kelganidan, so'ngg'i hijolar ham o'truli kelmish va olding'isig'a bo'ysindirilmishdir.

Endi ko'raylikchi, qani bizning tilimizda ham shunday bir xususiyat topilarmi – yo'qmi? Menimcha, bunday xususiyat tilimizda sira yo'q. Biz hech vaqt **"so'rdum"**, **"so'ndung"** deb ayta olmag'animiz kabi **"surutlurnu"** deb ham so'zlay olmaymiz. Hatto buni aytish emas, aytdirish-da qiyindir. Biz ularni: **"so'radim"**, **"so'nding"** va **"suratlarni"** ravishida aytamiz va shunday yozamiz. Boshqacha ayta olmaymiz.

O'zbek tilida o'tru cho'zg'isining birinchi hijodan so'ng tushib qolishi to'g'risida hozirgi mahalliy shevalar ochiq oniq bo'la oladirlar. Shunday bo'lsa-da men bunda eski asarlardan ham bir qancha misol keltirib o'tmakni ortiqchaliq qilmas deb o'yladim. Quyidag'i misollarda bizning qolg'an da'vomizning yaqin ko'makchilarini ochiq ko'ra olasiz:

1. Lutfiy devonining eski bir nusxasidan: (o'zicha)

Ichsin dilpazr qilg'on

El ko'nglin anga asir qilg'on

2. Shayboniixon dostonidan: (o'zicha)

Yolg'iz odam kuyib o'rtanip ketar

Mart kishi dushmandi ko'zidin otar

Qizdi o'zi qizil guldi naxshidi

Boplab aytkan Po'lkani shoir baxshidi.

Kemachi eshitkin meni so'zimdi

Oyu o'lturay deb qo'ydi o'zimdi.

Shul ayridan meni o'tkazmasanglar

Tosh minan sindiray o'ttiz tishingdi.

Bunda ko'rsatilgan misollardag'i "o'ttiz", "o'lturay", "guldi", "kuyib" so'zlarida o'tru bosh hijoda kelib, qolg'onlarida ost hijog'a aylanganlar. Holbukim, mening bundagi misollarim xalq og'zidan o'zicha ko'chirilgan dostonidan olinadir. Bu ham, albatta, bizda lab ohanining birinchi hijodan boshqasig'a o'tmasligini ko'rsatadir.

Qisqasini aytganda, o'zbek tilida lab ohangi yo'qdir. Bo'lsa ham birinchi hijodan ikkinchisiga o'tmaydur. Shuning uchun bizga har bir so'zni, birinchi ikkinchisiga o'tmaydur...

Na esa shu mas'alaning kengashda uzil-kesil yechilishi kerak. Meningcha, buning uchun birdan-bir yo'l – "lab ohani" degan

mas'alani bosh hijoda qoldirg'on holda, qolg'on hijolarda ham bor degan da'vodan butinlay qo'l tortish va undan kechish eng to'g'ri yo'l bo'lur hamda til qoidasining yana ham tugallanishiga yo'l ochilg'on bo'lur.

Ba'zi o'rtoqlarning so'zicha, masalani bunday qo'yish – "tatarlarga ergashish" bo'lar emish. Bu tubsiz so'z ustida uzoq to'qtalmoqchi bo'lmasam-da, lekin hozirg'i vaziyatda, ayniqsa cho'zg'ilar masalasi hamda singarmo'nizm ustida tortishishlar ketayotqon vaqtda bu masalani oz bo'lsa-da oydinlatib o'tish foydadan holi bo'lmasa kerak.

Shubhasizki, bir el o'z adabiy til qoidasini chetdan emas, o'z tilidan, o'z elidan izlaydir va shuning tamal toshi ustiga bino quradir.

Usulda ergashish u boshqa gap. Lekin qoidada tilning xususiyatini oyrim tekshirib chiqmasdan oldin bir ish qilish mumkin emasdir. Bugun o'zbek adabiy tili qoidasi nuqul o'zbek tili negiziga qurilishidir. Agar qoida va yo ba'zi so'zlarda bu ikki tilda bir-biriga o'xshashliqlar ko'rinar va topilar ekan, bu bir-biriga ergashishdan emas, balkim bu tillarning aslida bir tomirdan ekanini ko'rsatadir. Tilimiz o'smakda; uning ustidagi tekshirishlar kundan-kun kengayimaktadir. Oyniqsa, singarmo'nizm qoidasining yuz prasent amalga oshishi, atama va lug'atlarning nuqul xalq orasidan topilishi natijasida yolg'iz tatarcha bilan emas, hatto butun turk xalqlarining tillari bilan tabiiy ravishda yaqinlashmoq mumkin bir ishdir. Bunda bahs ochib turg'on lab ohani masalasi ham naq shunday, ya'ni tabiiy ravishda turk tillaridan birisi bilan yaqinlashar ekan, bu, tatarg'a ergashishdan kelib chiqmaydir. Lekin biz bunda istar lab ohani, istar singarmo'nizm masalasi ustida bosh qotirib turar ekanmiz, masalani "endi bitdi" deb ham aytmaymiz. Kundan-kun ishni ilgari surib uni bir yoqli qilishg'a qo'limdan kelgancha ochib o'tish edi, yuqoridag'i so'zlarim bilan masala bir qadar onglashilg'on va endigi tortishilaturg'on masalalarga yo'l ochilg'ondir deb o'ylayman. Endi boshqa o'rtoqlarning, ayniqsa, bu masalaning o'z kishilarining chiqishini kutamiz, Qolg'on fikrlarimni ham shul vaqt aytarmiz. Hozircha mening takliflarim shular:

1. Singarmonizm o'zbek adabiy tilining tub qoidasi deb qabul qilinsin.

2. Imlodag'i o'zboshimchalikni tugal yo'qotish uchun, eng keskin iloj singarmonizmni yuz pirasant amalga oshirishdir – shuning uchun o'zbek tilidagi barcha so'zlar shul qoidaning ostig'a olinsin.

3. Istisno til qoidasig'a o'zboshimchalik keltirganidan, hech qanday so'z shu singarmo'nizm qoidasidan chetda qolmasin.

4. Cho'zg'ilarning hozirg'i 9 shaklda qolishi tilimizdagi borliq tovishlarga javob bera olmag'ondan yana 3 sho'zg'i olinsin.

5. Lab ohangi o'zbek tilida, faqat birinchi hijodag'ina bo'lib, 2 nchi hijoda tushib qolishini ko'zda tutib, buni imlo qoidasidan butunlay chiqarilsin.

6. Tilimizning boyishi yo'lida ko'rilmakda bo'lg'on tadbirlarni ko'zda tutib, bu to'g'rida chaqirilmoqda bo'lg'on kengash quyidagilarning chorasini ko'rsin.

a) har yil bir dafa faqat til va atamalar to'g'risida til bilarmonlar kengashi chaqirilsin;

b) bu kungacha imlo – til, istiloh to'g'risida yozilg'on material va qurultoy qarorlari to'planib bostirilsin;

j) kengashda qabul qiling'on imlo qoidasi ma'lum vaqtg'acha o'zgartirilmasin;

d) til-istiloh masalasiga ortiq darajada ahamiyat berilsin. Atamalar bobida jiddiy ishlar boshlanib, qishloqlarning bu to'g'ridag'i roli ko'zda tutilsin;

h) mahalliy matbuotlarda bu haqda qo'zg'atqichlar, undovlar bo'lib turishiga chora ko'rilsin. Iloji bo'lsa, shularda yangi so'zlar yozila borilsin;

7. Bu kengash endigi bo'laturg'on imlo kengashining muddat va vaqtini ko'rsatib o'tsin.

8. Gazeta, jurnallar, ayniqsa, darsliklar kengash qaroridan so'ng to'xtovsiz ravishda yangi imlog'a yuz pirasant ko'chsın.

9. Imlo qoidalari, ayniqsa, mahkama ishchilari uchun yengil o'rgataturg'on imlo lug'atlari tuzilib borilsin.

10. Xalq adabiyoti, lug'at, atama va imlo to'g'risidag'i materiallarni bosib borish uchun ayrim bir jurnal chiqarilsin, buni "bilim kengashi"ning fikr tarqatuvchisi qilib, uning tashabbusiga topshirilsin.

11. Bu jurnalda turli xalqlarning el adabiyoti, til, atamallari to'g'risida ham materiallar bosilib borilsin va o'qug'uchilarning bulardan foydalanishlarig'a yo'llar chizilsin.

12. Turkshunos ovro'poli olimlarning tillar to'g'risidag'i muhim asarlarni o'zbek davlat nashriyoti orqali bostirilib tarqatilsin.

Idoradan: Elbekning mubohasa yo'li bilan bosilg'on maqolalari tugadi, boshqa o'rtoqlar ham kengash oldidan o'z fikrlarini yuborsinlar deb so'raymiz.

IMLO VA YOZUVIMIZNI SODDALASHTIRISH TEVARAGIDA³¹⁴

Y.Yo'ldosh

Singarmo'nizm masalasi

Hozirga qadar matbuotda qo'zg'otilg'on masalalarning asosi ham til-imlo chatoqliklarini hal qilishda muhim muammolardan biri singarmo'nizm masalasi bo'lg'onidan biz ham dastlab shu masalaga to'qtadiq.

Bizning bilishimizcha, hozir til masalasi tevaragida aylanguchilarimiz bu masalada ikki guruhga bo'linadilar: biri – temir qonunchilar, ya'ni tilimizda ishlanmakda bo'lg'on so'zlarni 100 pirasan singarmo'nizm qonunig'a bo'ysundirmakchi bo'lg'onlar; ikkinchisi – o'rta singarmo'nizmchilar, ya'ni o'z so'zlarimizni singarmo'nizm qonunig'a bo'ysundirsak ham chet so'zlarni "mumkin qadar" bo'ysundirib, umuman eshitilganча yozish kerak deguchilar. Biz bularning birinchilariga "100 pirasanchilar", ikkinchilariga "istisnochilar" deb ot qo'yamiz.

Biz bu ikki guruhdan birinchisini qisman yoqlasak ham, unga tamom qo'shilmaymiz, shuning singari ikkinchi guruhga ham tamoman qo'shilmasdan, uni ham qisman tanqid qilib ketamiz. Biz birinchi guruh singari, so'zlarimizni 100 pirasan singarmo'nizmlashtirishni to'g'ri deb topmay, ikkinchi guruh singari chet so'zlarga mandat berishga ham qarshimiz.

Birinchi guruhning fikricha, biz so'zlarimizni 100 pirasan singarmo'nizmlashtira olmaymiz. Nega desangiz, ba'zi bir chet

³¹⁴ "Qizil O'zbekiston"ning 1929-yil 6-fevral sonida nashr etilgan. Qisqartirib nashrga tayyorlandi.

soʻzlar borkim, ularni shu qonungʻa boʻysundirsak, aytilishidan ham, maʼnisidan ham uzoqlashamiz. Masalan, “كامل **komil**, كمال **kamol**, مبارك **muborak**, كلام **kalom**, نكرام **ikrom**, كاشانه **koshona**, حاكم **hokim**” soʻzlarini “كامل **kamil**, كمال **kamal**, مبارك **mubarak**, كلام **kalam**, نكرام **ikram**, كاشانه **kashana**, حاكم **hakim**” suvratida yozish toʻgʻri kelmaydi. Shuning uchun bunday soʻzlarni singarmoʻnizm qonunidan xorij qilish kerak. Lekin bu yerda shuni ham aytib oʻtish kerakkim, bir necha soʻzni istisno qilish bilan tildagi singarmoʻnizm qonuni oʻzining kuchini yoʻqotmaydi. Shuning bilan birga bu narsa butun chet soʻzlarni istisno qilish kerak degan fikrni ham koʻrsatmaydi. Endi biz istisnochilarning fikriga toʻqtaymiz.

“Istisnochilar”dan oʻrtoq Botu 42-sonli (1927) “Qizil Oʻzbekiston”dagʻi maqolasida “istisnochilar”ning fikrini mana bunday deb tushuntiradi: “singarmoʻnizm oʻzbek tilining qonuni; lekin temir qonuni deyish yanglish; ajnabiy soʻzlarni mumkin qadar singarmoʻnizm qoidalarigʻa boʻysundirish lozim. Lekin istisnoni qabul qilish kerak”.

Xoʻb, biz ham oʻrtoq Botuning bu soʻziga qarshi emasmiz. Biroq “mumkin qadar”da bir oz gap bor. Ular “mumkin qadar” pardasi ostida juda koʻp soʻzlarni, ikkinchi soʻz bilan aytganda butun chet soʻzlarni himoya qilib qoʻymoqchilar. Buni isbot uchun yana oʻsha maqoladan mana bunday degan yerini koʻchiramiz: “Oʻrtoq Alaviy tomonidan tartib etilgan lugʻat koʻrsatadiki, bunday mustasno boʻladirgʻon soʻzlar juda koʻp. Agar bularning hammasiga “oʻzbek toʻppisini” kiygizsak masxarabozlik boʻladi”.

Mana shu narsa koʻrsatadirkim, oʻrtoq Botu “mumkin qadar” soʻzi ostida juda koʻp chet soʻzlarni asrab qolmoqchi: ulargʻa “oʻzbek toʻppisi” kiygizishni xohlamaydi. Nega desangiz, “masxarabozlik boʻlar” emish. Toʻgʻri, oʻrtoq Botuning koʻziga, mening koʻzimga, umuman, shahardagilarning koʻziga “masxara” boʻlib koʻrinadi, biroq koʻpchilik(ni) tashkil etgan oʻzbek qishloqisi uchun birlashgan imlo tuzish uchun masxara boʻlib koʻrinmaydi. Yana bizning shundan xabarimiz yoʻqkim, bu soʻzlarning koʻpchiligi xalq ogʻzida alla qachon “oʻzbek toʻppisini” kiyib olgʻon.

Oʻrtoq Botu maqolasida bayon qilingʻon Alaviyning lugʻatini koʻrdim. Shunda istisnolar bobini koʻrishga oshiqdim. Mana, sizga istisnolar! Ular 250 ga yaqin soʻzlar. Shularning orasidan mana bir

necha misol: “لاله **lola**” (hozirg‘a dovur butin kitoblarimizda “لاله **lolo**” yozilib keldi). “ناهنگ **ohang**” (xalqimiz bir chiroylik “ناهنگ **ahang**” deydi). “ناشپز **oshpaz**” (“ناشپاز **oshpoz**” deb yozish mumkin emasmi?). “نازارباجان **ozarbayjon**” (hozir ham matbuotda “نازارباجا **ozorboyjon**” deb ishlatamiz). “بيكار **bekor**” (“بيكار **bekar**” deb aytiladi), “ئاتار **attor**” (“ئاتار **attar**” deb aytiladi), “گەدای **gadoy**” (“گەدای **gaday**” deb ishlatiladi), “ئىبتىدا **ibtido**”, “ئىما **imo**”, “ئىنەنماق **inonmoq**”, “ئىمزا **imzo**” (bu so‘zlar ham bo‘ysunmas emish. Balli!).

Agar misol ko‘rsata bersam o‘rin yetmaydi. Shu so‘zlarga ham “o‘zbek to‘ppisi” yarashmaydi deyishning o‘zi masxarabozliq emasmi?

Chet so‘zlar to‘g‘risidag‘i bizning istisnolarni keyinrakka qoldiramizda bu yerda “Farg‘ona” gazetasining 23 nchi sonidag‘i (yana o‘sha yilda) Y.Omonning maqolasig‘a to‘qtayliq. Omon o‘zining maqolasini yaxshi niyat bilan “Birlashkan imlo uchun” deb boshlag‘on bo‘lsa ham, u maqola birlashkan imlodan ko‘ra, birlashmagan imlo tuzishga ko‘prak xizmat qiladi.

Y.Omon o‘z maqolasida singarmo‘nizmchilarni tanqid qilish maqsadi bilan mana bunday deydi: “o‘zbek tilida ishlatilmakda bo‘lg‘on har bir yot so‘zga o‘zbek kiyimi kiygizilmakchi (bunda kiygizilgan kiyim uzun, kalta, keng, torlig‘ig‘a qaralmas ekan)” deydi. (Azob chekmang Y.Omon, birov kiygizmakchi emas, xalqning o‘zi boylab, pichib olg‘on). Y.Omon hozirg‘i vaqtda bizning tilimizda ishlatilmakda bo‘lg‘on har bir yot so‘z o‘z kiyimi bilan yuribdir, deyturg‘ong‘a o‘xshaydi. Lekin u kishi xato qiladi. Nimaga desangiz, “سەۋدا **savdo**”, “مۇئامىلە **muomala**”, “دېۋار **devor**”, “بىر ابر **barobar**” singari so‘zlarning “ساۋدا **sovdo**”, “مامىلا **momila**”, yoki “مەمىلە **mamila**”, “دۈۋال **duvol**” yoki Toshkentda “داۋال **dovol**”, “بىر مۇۋەر **baravar**” bo‘lib, o‘zbekning sim jiyak to‘nini kiyib olg‘onini ko‘rgusi kelmaydi.

Y.Omon yuqorida singarmo‘nizmchilar kiygizilgan kiyimning uzun, qisqalig‘ig‘a qaramas ekan, deb ulardan kulmakchi bo‘lsada, o‘sha satrlardan biroz pasda mana bu gaplarni ko‘chiradi: “imlo tilga kiygizilaturg‘on kiyim. **Bu kiyim yarashmagan ham bo‘ladi.** (yirik harflar bizniki) Faqat doim esda tutish kerakkim, **yozuv – ko‘zga ko‘rinadurg‘on shakldir.** Buning bilan til o‘zgarmaydir”. Y.Omon bu gaplarni o‘zining da‘vosini isbot qilish uchun ko‘chirgan bo‘lsa

kerak, biroq bu gaplarning o'zining da'vosiga xilof ekanini onglamag'on. Umuman, Y.Omonning maqolasida bir-biriga qarshi joylari ko'b. Masalan, maqolasining bir joyida: "Hozirg'i vaqtdayoq matbuot tili bilan xalq tili o'rtasida tofovut katta" desa, o'shaning pasragida "bir so'zning aytilishi bilan yozilishi o'rtasida cho'zg'i vaqtida bor bo'lg'on tofovut uncha katta, qo'rqinchli emas" deydir. Bu yerda Omonning nima demakchi ekanini tushinib bo'lmaydi. U kishi yo matbuotni yozuvdan boshqa narsa demakchi, yo yozuvni matbuotdan ajratmoqchi. Har qalay bir fikri bor.

Biz bu yerda shuni aytishimiz kerakki, hech bir singarmo'nizmchi yozuv (письменность) tamoman aytilish bilan birga ketadi demadi, bundan keyin demaydi ham. Y.Omonning o'sha ko'pdan ko'chirgan gaplariga singarmo'nizmchilar butunlay qoyil. Ularning asosi ham (qisman bizning ham) "tilga kiygazilgan kiyim yarashmag'on ham bo'ladi" emasmi? "Yozuv ko'zga ko'rinaturg'on shakldir. Buning bilan til o'zgarmaydir" degan asos singarmo'nizmchilarga qantday yoqib turg'on asos emasmi? ...

Shuning uchun muttahid imlo to'g'risida singarmo'nizm masalasiga istisnochilarg'a qaramasdan, faqat chet so'zlarning juda mumkin bo'lmag'onlarinig'ina mustasnog'a chiqarib, boshqalarini qoidamizg'a bo'yinsundirishimiz kerak.

Lab ohangi masalasi

Bu masala hozirg'a dovur ko'rilmagan bir masala edi. Tilchilarimiz ham hozirg'acha har qaysilari o'ziga ma'qul bo'lg'on bir yo'lni tutib keldilar. "Til saboqchilar" bu to'g'rida "tub so'zlarning birinchi bo'g'imida o'tru bo'lsa, ikkinchi bo'g'imida ham o'tru berish kerak" degan bir qoidani ushlab, yasama so'zlarni bu qoidadan ozod qilg'on bo'lsalar, Fitrat "xalqimiz tub so'z, yasama so'zni ajratmaydi. Shuning uchun yasama so'zlarga ham shu qoidani yurgizish kerak" degan bir asosni saqlash tarafida edi. Biroq so'ngg'i vaqtda Alaviy tomonidan birinchi bo'g'imi o'truli so'zlarda (qanday so'z bo'lmasin) lab ohangini saqlash kerak degan masala qo'zg'otildi.

Alaviyning "Imlo lug'ati", ya'ni "kissa alifbesini" ko'rgan (bosilmasdan ilgari, qo'lyozmaliq) vaqtida mana shunday lab ohang'ig'a uydirilgan so'zlarga uchrashga to'g'ri keldi. Masalan,

“تۈرلى turli” soʻzini “تۈرلۈ turlu”, “ئۈنۈڭۈ uningni”ni “ئۈنۈڭۈ unungnu”, “بۈلدى boʻldi” soʻzini “بۈلدۈ buldu” suvratida yozgʻon.

Endi biz bu yerda shuni aytamiz: hozirgʻi davr – har bir narsada osonliq yengillikka intilish davri. Shuning uchun taʼlim-tarbiya, umuman aytganda madaniyat ishlari sohasida qulayliq bilan ilgarilash niyati bilan eski, qiyin arab harflarini tashlab oʻrnigʻa lotin alifbesini oldiq. Endi biz til-imlo (grammatika)da mumkin qadar ham osonliq, yengillik tugʻdirishimiz lozim.

Yuqorida bayon qilingʻon “til saboqchilar” ham Fitrat, asoslari har bir oʻqugʻuchidan tilchi boʻlishni, har bir soʻzni yozishda tubmi, yasamami ekanini oʻylab oʻturushini talab qiladi. Bu narsa albatta, grammatika oʻrgatishda yengillik, osonliq emas, balki qiyinliq tugʻdiradi.

Shuning uchun tub soʻzda boʻlsin, yasama soʻzda boʻlsin lab ohangi qonunidan voz kechish kerak. Shu holdagʻina biz grammatikamizda yengillik tugʻdira olamiz.

Choʻzgilar tevaragida

Lotin alifbesiga oʻtish bilan choʻzgʻilar masalasi ancha muzokara boʻldi. Avvalda 9-10 choʻzgʻi qabul qilish fikri tugʻulgʻon boʻlsa, keyinrak 5 choʻzgʻi masalasi koʻtarilgan edi. Biroq Yangi Alifbe Markazqoʻmining 1 plenumida har tovushgʻa bir shakl berish degan qaror qabul qilindi. Shundan keyin bizda ham 9 choʻzgʻi olingʻon edi. Bu narsa har bir soʻzda eshitilgan tovushlarga oʻz shaklini berish masalasini ilmiy asosda hal qildi. Soʻzlarimizni toʻgʻri yozishgʻa imkon berdi, ilgari arab harfi bilan yozgʻonda 50 pirasan xato yozaturgʻon oʻqugʻuchilar bukun lotin harfi bilan 9 choʻzgʻi asosida 75-80 pirasan toʻgʻri yozishgʻa oʻrgandilar. Lekin shungʻa qaramasdan soʻnngʻi vaqtda choʻzgilar toʻgʻrisida baʼzi bir soʻzlar chiqib qoldi. Tabiiy, ular eski vaqtda bir “و” bilan 5 tovushni ifoda qilishqa oʻrgangan kishilar boʻlgʻonidan, har tovushgʻa bir shakl berilgandan keyin qiynalib qoldilar. Shu jumladan Y.Omon “Fargʻona” gazetasidagi maqolasida mana bunday deydi: “yangi turk (lotin) alifbesi va bunga 9 ta choʻzgʻi qabul qilinishi bilan imlo masalasi, hattoki imlo qoidalarini tuzguchilarga ham qiyin boʻlib qoldi”. Balli, omon boʻling! Qanday imlo tuzguchi ekanki, 9 choʻzgʻi bilan imlo tuzishda qiynalsin. 9 choʻzgi bilan imlo tuzishga

qiynalaturg'ondir... imlochidan kundaning bo'sh turg'oni yaxshi emasmi? Menim fikrimsha, 9 cho'zg'i bilan imlo tuzishda chinakam imlochi va tilning xususiyatini tushungan kishi qiynalmaydi.

Biz shuni aytamizkim, 9 cho'zg'ini ozaytirish – har bir tovushg'a bir shakl berish asosig'a qarshi 9 cho'zg'i har bir o'zbekning og'zidan chiqaturg'on har bir tovushg'a to'la javob beradi.

Shuning uchun biz bu asosdan bir qadam ham orqag'a qaytmaslig'imiz kerak.

Biz maqolamizning oxirida shuni aytishimiz kerakkim, yuqorida bayon qilg'an fikrlarni tajribalarimizga tayanib turib bayon qildik. Bu fikrlar sodda adabiy til tuzish, imlo – grammatikamizdagi qoidalarni yengillatish to'g'risidag'i fikr olishishlarga qo'shimcha bo'lar umididamiz.

IMLODA YENGILLIK UCHUN SINGARMO'NIZM ASOSIY QONUN BO'LMASIN³¹⁵

Yoqub Omon

Bizda imlo masalasini hal etishg'a alla qachondan kirishilgan bo'lsa ham, bu to'g'rida shu vaqtgacha natija yo'q, reja chizib oling'oni yo'q. Yangi alifbe qabul qilinishidan ilgari imlomiz necha xil tuzalish – mukammalinish davrlarini kechirdi. Oxiri yangi alifbe qabul qilinishi bilan bunga jiddiyatla kirishib, qat'iy imlo tuzishga harakat boshlandi. Imloni yengil, oson, hamma uchun o'ngg'ay qilish niyati bilan boshlang'on umumiy harakat singarmo'nizm masalasini yechib, ilgarilay olg'oni yo'q. Haqiqatan singarmo'nizm masalasi bir yoqliq bo'lsa, imlomizning tuzulishi 50-60 foiz, balki bundan ham ortiqroq darajada qulaylashadi. Chunki imlo masalasini hal qilish yo'lidag'i chigallardan eng kattasi va ulgurjisi shu singarmo'nizmdirki, hozirg'i vaqtda matbuot sahifalarida imlo tuzish ustida borayotqon tortishlarning ko'b miqdori shu masala ustidadir. Bu chigal yechilishi bilan alifbemizdagi cho'zg'ilarni ortirish yoki kamaytirish ham osonliqcha butab qo'ya qoladir.

³¹⁵ "Qizil O'zbekiston"da chop etilgan (1929-yil 25-mart).

Imlo masalasida qiziqqanlarning hammasi ham imloning yengil, oson bo'lishi tarafdori. Mana shu tarafdorlar ikki guruhga bo'linib, har biri, albatta, o'z fikrlarini olding'a suradi, muvofiq deydi. Shular jumlasidan biz ham o'z fikrlarimizni qaytadan bo'lsa ham o'rtag'a tashlaymiz.

Singarmo'nizm qonuni bir so'zda bir necha somit harflar va nuqul ingishka cho'zg'ilar bo'lishini, yoki bir so'zning cho'zg'ilari, o'sha so'zning ichida bo'lg'on ma'lum imtiyozlik harflarga bo'ysunish asosida nuqul qalin – og'ir cho'zg'ilardan bo'lishini talab qiladi.

Shu temir qonun deb belgilangan singarmo'nizmga asosan bir so'zning aytilishi bilan yozilishi o'rtasidag'i tofovutni mumkin bo'lg'onicha yo'qotish, imlo qoidalari tilga begona bo'lmasdan, balki biri-biriga qolip bo'lishi asos tutilishini tilaymiz. Umuman aytganda, singarmo'nizm qonunig'a qarshi chiqqanlarning talablari ham shu.

Biz bu yerda avval singarmo'nizmn asosiy qonun qilib qabul qilg'onimizda va shunga asosan imlo qoidalari tuzganimizda til-talaffuz bilan yozuv – imlo o'rtasida qanday tofovut bo'lishini bir ko'rib chiqaylik.

Singarmo'nizmnning belgilashicha, bir so'z o'zining ichida bo'lg'on alohida xususiyatga ega harflar (yoki yolg'iz bitta harf)ning shu so'z ichidagi e'tibori bilan so'z yoki qalin bo'lib, qalin yoziladi, yoki ingishka bo'lib yoziladi. Alifbemizda bunday e'tibor egasi bo'lg'on harflardan birinchi o'rinda turg'on ikkitasi “q” ham “g”. Bularga qarab so'z, albatta, og'ir – qalin yozilishi kerak. Chunonchi, “ق” harfida:

قاسم **qasam** – قاسم **qosom**

قتره **qatra** – قاترا **qotro**

قصر **qasr** – قاسر **qosr**

قالبهکی **qalbaki** – قالبی **qolboqi**

قایسار **qaysar** – قایسار **qoysor**

قاسابه **qasaba** – قاسابا **qosoba**

ئالقىسا **alqissa** – ئالقىسا **olqisso**

ءاقرب **aqrab** – ءاقراب **oqrob**

خاندوق **xandaq** – خانداق **xondog**

لاقاب **laqab** – لاقاب **loqob**

فاقير **faqir** – فاقر **foqir** (poqirmi bo'ladi?)

“g” harfi kelganda:

shalg‘am – شالغام sholg‘om

parg‘ama – پار غاما porg‘omo (Farg‘ona ham)

g‘o‘rasha – غوراشا g‘o‘rosho

g‘altak – غالتاق g‘oltoq

g‘ar – غار g‘or (chuqur “g‘or”chi?)

g‘alat – غالات g‘olot

“q” ham “g” harfi bo‘lmag‘on so‘zlar o‘zining tuzilishi, ichidagi harflarga qarab yo qalin, yo ingishka bo‘lishi shart. Chunonchi:

halovat – حلاوت halavat (halovot)

faryod – فریاد faryad (yoki foryod)

shkor – شکار shkar

saro – سره sara

amma – نهمه ammo (a`mma – ommo, o‘mo)

Mana bu misol tariqasida keltirilgan singarmo‘nizmlashgan so‘zlar faqat esga kela olg‘oni natijasida uchrag‘onida albatta bosh qotiradurg‘onlari xo‘bam topiladi.

O‘rtoq Elbekning (“Q.O‘z-ston”, 22 da) katta do‘qlar bilan ta’riflaganicha singarmo‘nizm “...chinda imlomizning butunlig‘in saqlash uchun yelim va tilimizning ko‘rkini oshirish uchun bezakdir. Bu qalinlik va ingichkalik ohani bizning tilimizning joni...” bo‘lsa, shu asosda bir yozib, tilimizni(ng) bezataylikchi, qanday chiqar ekan.

Alqissa qaysar shikorga chiqqanida achchig‘i kelib handoq qasabasidag‘i qasirini aqrob oyida buzdi. Bechora nohaq qasam bilan halovatidan ayrildi.

Kam+bag‘alning faryadiga qoromoy qatra suv ichishga fursat bermadilar.

Qambar jozliqni g‘altaqqa osib qo‘ysa g‘urash bo‘lib qolipti.

Qalbaki puldan sado chiqmaydi.

Singarmo‘nizmchilar – o‘zbek tilida “a” yo‘q, biz bu yerda “a” yozsoq ham buni to‘g‘rilab aytilishicha o‘qiymiz deb tushindiralar. Misol tariqasida shuni aytaylik: arabcha قاتل so‘zi singarmo‘nizmda قاتل bo‘lub yozilishi kerak – qatol “ت” bilan “ل” o‘rtasida albatta “ب” bo‘ladi. Lekin to‘g‘ri “قاتیل” ham bor. Keyingisini singarmo‘nizmlashtirish uchun uning ma’nosini avvalgisidan ayirish uchun nima qilinadi?

Yozulgʻon xat oʻqilishida ogʻizda ishlatilishicha boʻlishi kerakmi. Agar yozuv tildan begonalashmaydurgʻon boʻlsa, yengil soʻzni ogʻirlashtirishdan nima maqsad? **“Man”** soʻzining oʻzidayoq ikki xil yoziladi. **“Kelaman”**, **“qilomon”**: (**man**) bilan (**mon**) ning oʻqilishida hech qancha tofovut boʻlmaydimi?

“Qizil Oʻzbekiston”ning 30 inchi sonida A.Yoʻldosh yozadi: “... hech bir singarmoʻnizmchi yozuv – (письменность) tamoman aytilish bilan birga ketadi demaydi, bundan keyin demaydi ham”. U qanday imlochi ekanki, tuzgan imlosi tilga orqasini oʻgurub oʻtursin.

A.Yoʻldosh meni ayblab turib hammaga oʻzini masxaraboz qilib koʻrsatadi. Yana oʻsha gazetada yozadi: “oʻz soʻzlarimizga ham bir qaraylikchi. Ular biz qanday aytsak, shunday yoziladimi, balki ularda ham yuqoridagʻi ahvolni koʻramizmi?” deb pastda **sarigʻ – sorigʻ, shaqa – shoqo, tara – torodek** aytilish-yozilish misollarini koʻrsatadi. Bu yerda Yoʻldosh ongʻlay olmaydi, deb kimni aytma kchi ekanini tushunib boʻlmaydi. U kishi yo matbuotni yozuvdan boshqa narsa demakchi, yo yozuvni matbuotdan ajratmoqchi. Har qalay bir fikri bor. Bizning aqlimiz yetmaydi, chunki yuqoridagʻi maqoladan koʻchirib, ayblamakchi va masxaralamakchi boʻladida, tagʻin oʻzi: “mana bular koʻrsatadikim, chet soʻzlar emas, oʻz soʻzlarimiz ham aytilishida boshqacharoq aytilib, yozilishida boshqacha qoidagʻa muvofiq yoziladi”. Lekin bu hol faqat shaharlardagina emas, qishloqlarda aytilishi bunday ortsa ortadiki, qolishmaydi. Yoʻldosh oʻrtogʻimiz tanasiga bir oʻylab koʻrsin, oʻzi yalangʻoch holda bizni – yelkasi yirtiq deyish quloq kiygan masxarabozlikdan ham oʻtkazadi.

“Yozuv oʻzgarishi bilan – til oʻzgarmaydur”, - degan jumlani A.Yoʻldosh qandoq qingʻir fahm bilan tushunmakchi boʻldi. Shu jumla singarmoʻnizmchiga qantak yoqadurgʻon boʻlsa, imlogʻa masxarabozlik qilishi oshiq iqror qilibdur-da. Singarmoʻnizmchi endi yorilib, tilga keng uzun, qoʻpol toʻn kiygizmakchi boʻlgʻonini soʻzladiya. Nima uchun imlo tilga ergashib bormaydir. Til singarmoʻnizm qonunining tuzib bergan imlosigʻa ergashsunmi? Butun xalq tilini oʻzgartish uchun bekorchilikda qoʻpol soʻzlarni pishiqtirsunmi?

Singarmoʻnizmni istisnolar bilan qabul qilish tarafdorlari bu istisnoni yolgʻiz chet soʻzlar uchun emas, balki sof oʻzbek soʻzlaridan boʻlgʻon, temir qonun ichiga kirita olmaydurgʻon soʻzlar uchun ham

talab qiladurlar. Chet va o'zbek so'zlarining singarmo'nizmga bo'yinsuna olmaydurg'onlarining misoli yuqorida keltirildi. O'zbek tiliga juda ham kirishib, o'zbeklashib ketgan chet so'zlar borki, ularning aslini topib olish juda qiyin bo'ladur (**morza – marza**'dan, o'zbekchasi "**uvvat**" kam ishlatiladi. **Janjal** – forsiycha **jang-jadaldan** va boshqalar). Gap bularning ustida emas. Hali o'zbeklashmagan, simjiyak to'n kiya olmag'on so'zlar to o'zbeklashib kirishib ketishigacha ularni aytilishicha yoza berish lozimlig'i talab qilinadur. Keyinrak, tilimizning o'sishi, begonalarni o'zlashtira borishig'a qarab chet so'zlarni ham muvofiq holg'a kelganida singarmo'nizm qonunig'a bo'yinsundirilsa mumkin bo'ladi.

Shundoq qilib, istisnochilardan birining fikri: hozirning o'zida singarmo'nizm qoidasig'a o'zicha tayor bo'lib turg'on so'zlarni kirgiza berish, lekin Elbek o'z aytishicha singarmo'nizmnii tilning bezagi, qo'rg'oni qilib olish... bo'yinsunmaydurg'on so'zlarni yutib, yomon bo'lsa ham singarmo'nizmg'a tobe qildira berishlik tarafdoridir. Yangidan olinadurg'on so'z, istilohlar avval singarmo'nizm qolipiga solinib, o'zlashtirib olinishi muvofiq bo'lur.

Yuqorida aytganimcha, singarmo'nizm qoidasi ("Q.O'zb.", son 23 da talab qiling'anicha) mumkin qadar ko'brak cho'zg'ilarning ko'baytirilishini talab qiladi. Qat'iy imlo tuzishdan maqsad yozishni yengillatish, osonlatish, hammaning o'rganishiga qulay, ortiqcha bosh og'rig'i bo'lmaslig'ini talab qilishdir.

Cho'zg'ilarni kamaytirish, 6 ga tushirish – har bir chala savodlik ham osonliqcha imloni o'zlashtirib, to'g'ri yozib keta oladurg'on bo'lishi demakdir. Hozirgi 9 cho'zg'i 14 ga chiqsa, uning bilan qoidag'a muvofiq to'g'ri yozuvchilar jumhuriyatimizda dong chiqaradurg'on kishilar bo'lib olsalar kerak. 9 cho'zg'i bilan tuzilg'on imlo "chinakam imlochi va tilning xususiyatini tushungan kishi" (A.Yo'ldosh, "Q.o'zb." son 30) uchun bo'lsa, har bir o'zbek, maktab ochilayotqan, savodsizliqni bitirish maktablarida 1-2 oy o'qub chiqayotqan ko'bhilik tilning xususiyatini qanday bilsin. Har bir savodli 9 cho'zg'i bilan to'g'ri yozishni o'rganish uchun tilning xususiyatini tekshirsinmi yoki boshqa tirikchilikka ham kirishsinmi? 9 cho'zg'ini 6 g'a tushirish "kundani bo'shatib qo'ymaydurg'on" imlochilar uchun emas, balki ko'bhilik omma uchundur.

Chiqarilishini talab qilg‘onimiz 3 cho‘zg‘i **o**, **o** ham **o**. Nima deb bularni chiqaramiz?

Yana o‘sha singarmo‘nizm qoidasicha qalin so‘zlardagi ost cho‘zg‘i yengildagidan boshqacha. “**Qyldim** (qildim) – **keldim** (keldim) ning “**dim**”lari, “**siqish** (chiqish) –**cekish** (chekish)”ning (**q**) bilan (**s**) o‘rtasidagi ost cho‘zg‘ilari, (**q**)ning e‘tibori o‘ziga (**o**) talab qilsa, (**k**) ning yumshoqlig‘i (**i**) ga tushib qo‘yadi. Bu to‘g‘rida misol keltirib o‘tirmaymiz. Faqat qat‘iy talabimiz (**o**) shaklini tamom tashlab so‘zning oxiri va yengilida barobar (**i**) ishlatila bersin. “**dur**” so‘zini olg‘onimizda, bu “**turur**” dan ixtisor qiling‘on. Yana qisqartirilib, “**dur**” shaklida yozilmoqda edi. Bu so‘zning ma‘nisi “**dur**” bo‘lg‘onida ham “**turur**” ekanligini yo‘qotmaydi. Endi bir ma‘nodagi so‘zni “**dur**” ham “**dir**” shaklida yozish nima? Har ikkoviga barobar **dir** belgilana bersin. Har bir **o** bilan **i** ni faqat **i** bilan ko‘rsatish yozuv uchun juda katta qulaylik keltiradi. Xat yoza borayotg‘anda, shu so‘zning ichida **q** yo‘qmidi, “**o**” o‘rnig‘a “**i**” yozib qo‘ymayin, degan ehtimollardan saqlash ustiga bu “**o**” harfi qulay va falon hollarda yoziladi. Buni alohida tushuninglar” deb o‘rgatguschiga ham o‘rganguchiga qiyinliq keltirmaydi. “**o**” tashlanishi bilan alifbemiz bir shakl yengillanadi.

Endi **o** bilan **o** shakllari uzun bo‘lib, **y** bilan **u** ning aksi, qisqarmag‘onlari – cho‘zilib aytiladurg‘onlaridur. **O** bilan **u** so‘zning ichidagi imtiyozli, qalinliqqa dalolat qiladurg‘an harflarga xizmat qilib, o‘sha so‘zni singarmo‘nizmga yetaklab boradi. **o** bilan **y** yengil so‘zlarga shundoq xizmat qiladurlar.

Aytilishda uzun cho‘zg‘ilarning biri-biridan va qisqalari ham shundoq juda ham sezilmaslik, yo‘q darajasidadurlar. Bularning ham avvalgi ikki shakllarini alifbemizdan yulib tashlash ko‘bchilik omma manfaati uchun xizmat qilish bo‘ladi.

Jol – katta yo‘l. **jolak** bo‘lg‘onida “**o**” harfi almashadi, ammo **نونگه بونگه شونگه**, **(ung‘a, bung‘a, shung‘a)**” demay **نونگه بونگه شونگه** (**unga, bunga, shunga**) deyar ekan, singarmo‘nizmchilarimiz qoidag‘a xilof qilmaslik uchun “**شونغا**” (**shung‘a**)” shaklida yozadurlar. Uzun cho‘zg‘ig‘a bir shakl, qisqasig‘a bir shakl olsoq, u to‘g‘rida ham hech kim qiynalmaydur.

Tez yozish ichida **o** shaklini **o** shaklida qilib ketish juda ham mumkin. U ruscha o‘rganayotg‘onlar, ruscha **o** o‘rnig‘a o‘zbekcha

“a” yozib qo’yishg’a odatlanishlari, shundan mashaqqat chekishlari mumkin. Shuning uchun uzun cho’zg’ig’a bir shakl **ʌ** ni, qisqasig’a ham bitta shakl **u** nigina qoldirish kerak.

Yuqorida aytganlarimiz vujudg’a chiqsa alifbemiz 3 shakldan yengillanadi. Bulardan bittasini – “o”ni hozirg’i ishлата yotg’onimiz “a” uchun olib, bu shaklni “a” o’rnig’a qo’ysaq, alifbeni yengillatish, oliy tahsil ko’rguchilar uchun qulaylatish va nihoyat baynalmilal alifbe tuzilishiga yaqinlashqan bo’lamiz. Mana shundoq asos imlo – yozuni osonlashtirish, hech bir jihatdan qiyinliq keltirmaslik bo’ladur.

Imlo masalasini hal qilishda tuziladurg’on imlo, o’sha tuzguchilar uchun bo’lmay, balki tezrak savodini chiqarib, osonliqcha to’g’ri xatosiz yozib ketishni suyardurg’on omma uchun tuzulishini nazarda tutish va mumkin bo’lsa, bizning aytganlarimizdan ham boshqa yengilliklarni topish – madaniylashish va o’sishimizning har bir navi uchun katta xizmat qilg’uchi bo’lishini esda tutish kerak.

Natija. O’zbek tilida singarmo’nizm tub qonun deb hisoblanmasin. Bo’ysunadurg’on so’zlarni shu qolibg’a solib to’g’ri kelmaydurg’onlarig’a zo’rliq ko’rsatib kuchanilmasin.

Imloni yengil qoidali qilish uchun ko’bchilikka mashaqqat keltiradurg’on **o**, **o** ham **u** chiqarilsin. Tuziladurg’on imlo – til mutaxassislariга maxsus bo’lib, to’g’ri yozish, yuqori darajadagi katta san’at holig’a kirib qoladurg’on bo’lmasin.

TIL VA IMLO MASLASI³¹⁶

Ashurali Zohiriy

Lab ohangi to’g’risida

Bizda lab ohangi bor. Lekin qirg’iz va ozorbayjonlardag’i singari yoki singarmonizm qoidasi singari “boshdan oyog’ig’acha” degan qat’iy bir yo’lda emas. Ko’pinchi (fe’llarda) o’zak bo’g’umlardag’ina bor. Ham avvalgi bo’g’umdag’i o’truning uzun-qisqa, qalin-ingichkaligiga tobe’lik yo’q. Masalan, **oqu**, **toqu**, **soqu**, **noqu**. Bularning avvalgi bo’g’umdag’i “o” cho’zg’isi, keyingi bo’g’umda ham o’tru kelishini talab qilsa-da, o’z avjidagina emas, balki ancha pasaygan avjida o’tru talab qiladur.

³¹⁶ “Qizil O’zbekiston” gazetasiining 1929-yil 31-mart sonida bosilib chiqqan. Maqola qisqartirib nashrga tayyorlandi.

Shuning uchun ularni **“oqo, toqo...”** deb yozib bo‘lmag‘ong‘a o‘xshash **“oqʻ, toqʻ”** deb yozib bo‘lmaydur.

Negakim, bularning oxirida avvalgi bo‘g‘umlardag‘i o‘truning zo‘rg‘a etib kelgan quvvati bor. “Yetib kelgan quvvati bor” degach, uni: **“oqʻ, toqʻ...”** nusxasida, “zo‘rg‘a etib kelgan” degach, uni avvalgi bo‘g‘umdagi **“o”** bilan yozib bo‘lmaydur.

Keyingi bo‘g‘umda bo‘ladurg‘on ikkinchi bir o‘rin: **“tuxum, yzym, nuqul, qutul, toruq”** so‘zlaridag‘i singari, **“m”** qo‘shimchasi bilan ismga aylanadurg‘on so‘zlarda ham, yuqoridag‘i so‘zlarga o‘xshash, **“m”** dan ilgari o‘tru talab qiladurlar. Masalan: **“tozym”** (chidam ma‘nosida), **“buqum”**, **“orum”** singari yasalma so‘zlar ham **“yzym”** ismi olg‘on haqni talab qiladurlar.

Agar shundoq qilinmasa ba‘zi joylarda egalik olmoshlarining birinchi shaxs alomati bo‘lg‘on **“m”** qo‘shilg‘on ismlardan ajratib bo‘lmay qoladur.

Masalan, olaylik ikki turli ma‘nida keladurg‘on **“or”** so‘zini 1. **bug‘dajny or**; 2. **Xandaq** - chuqurliq ma‘nilarida keladir.

Menim orim - xandag‘im ma‘nisini anglatmoq uchun **«orʻm»** yozsoq, **«birinci orʻm beda»** ma‘nisidagini xam **«orʻm»** yozsoq ikkalasining farqi bo‘lmay qoladur. Shuning uchun ikkavi ikki turli yozilishi kerak. Shung‘a o‘xshash o‘rta harfi o‘tru cho‘zg‘ili buyuruqlar **“ق ك”** bilan ism, sifatiga aylantiriladurg‘on bo‘lg‘onda, haligi **“ق ك”** ilgari o‘tru cho‘zg‘isi keltirilishini talab qiladurlar. Masalan: **koryk, tyzyk, boluq, juluq, buzuq, jygyryk** singari so‘zlardir.

Bularning shundoq yozilishig‘a - tug‘ulishdan shu shaklda bo‘lg‘on **«joruq»** ham o‘zak — buyurug‘ning oxiri **«u»** bo‘lg‘on **«quruq»** singari so‘zlar ila tortadurlar. Ular ham shundoq yozilsun deb talab qiladurlar.

Ammo qo‘shimchalar o‘zaklarga (o‘tru to‘g‘risida) tobe’ bo‘lmaydurlar. Masalan:

1) **kir, qʻyr, qʻr.**

otkir, aloqʻr, tapqʻr, sapqʻr, balasʻ tyʻskir, jer jytkir.

2) **kin, qʻyn, qʻn.**

turoqʻn, toloqʻn, tutdʻn, buzoqʻn, satqʻn,

3) **lik.**

tygyglik, tyjnyklik

4) **dir** (qolim fe'llarini o'trumga aylandirguvchi harf: **oqutqar**).

Bundoq qo'shimchalar bir qolipga solinib, qotirib, ung'a bir shakl berib qo'yilmasa, ularning turli so'zlar oxirida turli shaklda kelishlari to'g'risida sarfda bir necha qoidalar ortdirish lozim bo'ladi. Maqsadimiz - yozuv yo'llari, sarf qoidalarini qancha kerak oson qilish, yengillatish bo'lg'onidan, sarfiy birlikni yo'qotmaslik lozimdur.

Shunga binoan ism va sifatlarning so'nggi bo'g'umlari avvalgiga tobe' bo'lmaydurlar. Masalan: **oqlb, oqrb, tyki, toqrb, egri**.

Lab ohangi to'g'risida xullas fikrimiz shu.

Cho'zgilar to'g'risida

Cho'zgilar to'g'risida gapni cho'zib o'turishning hojati ham yo'q. Bu masala boshda masalalar singari avval ko'rilmagan, muzokara qilinmag'on masala emas. Dovushimizg'a tamg'alar belgilanayotqon vaqtindayoq ilmiy kishilar o'rtasida muzokara qiling'on. Ham yangi alifbe markazqo'mining bo'lib o'tgan yoppa yig'ilishlarida ham to'qquz cho'zg'ining har biri ustida ancha so'zlashib o'tilgan.

Bundan boshqa yana mana bu tomoni ham bor: sof o'zbek tilida singarmo'nizm borlig'ini hech kim inkor qila olmaydi. Hol shundoq bulg'onidan keyin, cho'zg'ining (og'ir, engillar bilan) to'qquzta qilinishi shu singarmo'nizmga asoslang'on. Ya'ni: singarmo'nizm bilan cho'zg'ining to'qquztaligi bir-biriga qattiq bohlang'on. Shuning uchun, imlomiz singarmo'nizm asosida bo'lib, bo'lmasligi to'g'risida og'iz ochmasdan (bu - bo'lsun-bo'lmasun – degandek sukut qilib) sho'zg'ining to'qquztaligi va uni qisqartish kerakligi to'g'risida so'z ochsoq - mantiqsizlik va to'qquzta bo'lishining asosini tushunmaslikdir.

Agar singarmo'nizm o'zbek tilida hech yo'q va bo'lmasun ham deb cho'zg'ining kamaytirilishini da'vo qilib chiqquchi bo'lsa, u – boshqa gap.³¹⁷

Endi, cho'zg'ining to'qquzdan ortiq (13, 14) bo'lishini oldinga surguchilar ham yo'q emas. Lekin ular da'volarini isbot qilmoq uchun, hali, kuchlirak dalil topa olg'onlari yo'q. Ularning: «mana shu

³¹⁷ «dik» bilan «dir» ni Q.Ramazon «qo'shilg'on so'zga tobe bo'lsun» deydi va «oquttur», «tygyklyk» nusxalarida yozilur («Sharq haqiqati», son-12)

yerda shundoq cho'zg'i bo'lishi kerak» deganlariga hozirgi cho'zg'ilar javob berayotibdur.

Biz hozir tilimizni tekshirish davridamiz. Tilimizni tekshira borsoq – eshitilmagan so'zlar, bilinmagan dovushlar, ehtimol, chiqib qolar. U vaqt til mag'nolarimiz ortdirilar, yoki kamaytirilar.

Chunonchi: bir necha yuz yillik tajribalar orqasida o'ruslar o'z alifbesidan «i, v, e, o, z» harflarini chiqorib tashladilar. Bu bilan, fonetika jihatidan tilga hech bir zarar ham yetgani yo'q. Balki osonroq bo'ldi. Bizda ham qandog bo'lishini keyingi tajribalar ko'satadur.

Demak, hozirgi to'qquz cho'zg'i shu tobdagi ilmiy asosqa qurulg'on, uni ortdirmaymiz ham, kamaytirmaymiz ham.

Singarmo'nizm to'g'risida

Singarmo'nizm turk-tatar tilining tabiiy tilagidir. Lekin, zamonning o'tishi, jug'rofiy ahvollarning o'zgarishi, bir qavmning boshqalar bilan oralashishi va ularning tillarining ta'siri orqasida bu xususiyat turk lahjalarining bir xillarida yo'qala borg'on (ozarboyjon, Onqara turklarida).

Bu xususiyatni saqlab qolg'onlar: qozoq, qirg'iz, no'g'oy, boshqirt, tatar, turkman va o'zbeklardur.

Bizda singarmo'nizm yuz foiz bo'lg'usidir, tilimizga oralashqon ajnabi so'zlarni ham o'z qoidamiz (singarmo'nizm)g'a bo'yinsundiramiz. Bundan bo'yin tovlaydurg'onlari o'rnig'a o'z tilimizdan so'zlar topishg'a harakat qilamiz.

G'ijjad, g'altak, g'ildirak, pildiroq, yo'lak² singari o'zlashgan forsiy so'zlari (yoki forsiycha qo'shimcha qo'shilg'on so'zlar)ni o'zgartmasdan singarmo'nizm qoidasidan mustasno qilamiz.

Singarmo'nizm mas'alasini biz shu ravishda hal qilamiz.

1. Bu so'zlarning «yo'lak»dan boshqasi o'zbekcha bilan forsicha o'rtasida o'rtoq so'zlar bo'lib «yo'lak» va ularning ham oxirlaridagi «ak, od» qo'shimchalari tom forsichadur. Bularni singarmo'nizmga tobe' qilmoq «g'ijjoq, g'altoq, g'ildiroq, pildirak, yo'loq» bo'lib, xalq onglamaydurg'on tusga kirib ketish ehtimoli bor. Shuning uchun bundoqlarni mustasno qilamiz. Bundoq mustasno bo'lg'uchilar tilimizda ko'pchilik(ni) tashkil etmaydirlar. (A. 3.)

Singarmo'nizm qonuni

Singarmo'nizm to'g'risida tilimizni bizdan ko'brak, fanniyrak bilgan Ovrupo olimlarini tinglangiz: Tumsen: singarmunizmni гармония гласных deydi. Meliuranski esa: "гармония звуков в прогрессивном порядке" deb ta'bir qiladilar. Qanday bulsa ham tovushlarning bir-biriga ta'siri yarashib, uyqunlashib ketishi ma'nosida onglaydilar. Buning sababi esa fanetika qonunlari bo'yincha tovushlarning bir-biriga ta'sir etishi - bu esa tovush yasaydurg'on ag'zolarimizning yalqovlig'i, dangasaligi natijasi.

Shuning uchun Elbek o'rtoq degandek, singarmo'nizmni temir qonun deb bo'lmaydi. Shuning bilan birga o'rtoq G'ozzi Olim kabi xayol ham deb ayta olmaymiz. Balki bizning bu qonunimiz Elbek bilan Fozi Olim o'rtoqlarning da'volarining o'rtasida turadi.

Temir qonun deya olmaymiz, chunki jonli tabiatning dangasaligi, yalqovlig'i, teskariligi mangilik; sharoit o'zgarishi bilan ham, ularning bu kasali bitib, chaqqon bo'lib ketishi muhol, deyish faqat til qonunarig'a emas, tabiat qonunlarig'a butkul qarshi fikr. Tilimizning tarixiga ko'z solsangiz bu qonunning yuksala borishini emas, balki yo'qola borishini ko'rsatadi. Bir narsa yuksalmasa, qotib qolsa, ul o'ladi. Shuning uchun singarmo'nizm qonunining istiqboli porloq emas. Shunday bo'lsa ham, ul, G'ozzi Olim o'rtoq aytgani kabi xayol emas, fakt. Bor narsa. Buni inkor qilish so'qirliq. Modomiki, hozirgi jonli tilimizda u bor ekan, "**myqməxon**" kabi so'zlarni Qur'ondan yodlab, takrorlab, tovush qurollari chaqqonlashib qolg'on qorilarg'a qaramasdan imlomizda bu qonung'a rioya qilishimiz kerak. Chunki biz kelgusi uchun yozmaymiz, hozirgi ehtiyojimiz uchun yozamiz.

Singarmo'nizmni amalga qo'yg'on vaqtimizda Botu o'rtoq kabi og'machiliq, Alaviy o'rtoq kabi yuz foiz singarmunizm debda, lug'at kitobida bir so'zni to'qson to'qqiz xil yozish yaramaydi. Unday bo'lsa, singarmo'nizm, minggarmo'nizm deb yurmaylik. Ishchi-

³¹⁸ "Qizil O'zbekiston"da nashr etilgan. (1929-yil 10-aprel). Qisqartirib chop etilmoqda.

dehqonlarga xitoy yozuvi yasab bermaylik.

Singarmo'nizmni amalga qo'yar ekanmiz, forsning «zaboni shakari», arabning «lison jannati», usmonlilarning «ravnaq va latofat kasb etmish dillari» ta'siriga hech bir iltifot etmaymiz. Biz etsak ham ishchi-dehqon aytmaydi.

Shuning uchun arabdan, forsdan kirib qolg'on so'zlarni qo'rqmasdan singarmo'nizm qonuni bo'yicha yo'g'onliqda, ingichkalikda har so'zni ajratib yoza beramiz. «So'zning ohani buzuladi, ma'nosi yo'qoladi» degan gaplar bekor gap. Ularning ohanidan ham, ma'nosidan ham qo'rqmasliq kerak. Til tarixi bizga xalqqa qanday chet so'zlar kirsam ham, uni tamom buzib, o'z til qonunlariga ergashtirib, olg'onini ko'ramiz. Biz, **Zohir, Tohir, Zokir, Obit** kabi so'zlarning shakllarini buzdiq, Ulamo qancha voydod dedi, hozir hech kim qarshi chiqmaydi. Ruslar «quyruq» so'zini **kurduk**, «qimiz» so'zini **kumis** der ekanlar, ma'nosi buziladi deb turmadilar. Yovrupo tillarida bundan ham battar buzilg'on chet so'zlar to'lib yotadi, bizning arabchilarning ba'zilari, «**hokim** bilan **hakim** so'zi bir xil yozilsa, xalq onglamas emish» kabi aql sotadilar. Dunyoda har bir tilda bir shaklda yozilib, ma'nolari boshqa bo'lg'on so'zlar to'lib yotadi. O'zimizda **qora, bor, soch, ich** kabi so'zlarning shakllari bir xil bo'lg'oni holda ma'nolari bir emas-ku. Arabning «**ayn**» so'zi 17 ma'noda yurganini ham arabchilar yaxshi bilsalar kerak. Rus tilida «**Kosa**» so'zi o'roq ham xotin-qizning soch o'rumi ma'nosida yurmaydimi? Shunday bo'lg'och, bu da'volar hammasi muxofazakorlikdan boshqa narsa emas. «O'rgangan ko'ngil o'rta qo'ymas» kasali bilan ko'b hisoblashib tursoq, o'lganda yozuvimizni tuza olmaymiz.

Lab ohani

Lab ohani singarmo'nizmning bolasi, buni onglash kerak. Bu - bir. Ikkinchi, singarmo'nizmdagi sabab bunda ham bor. Buning sababi ham tovush qurolining dangasaligi, biroq, bundagi dangasalik «a» yoki «ə» dangasaligidan kuchlirakdir.

Modomiki, «a» o'zining hukmini to'rt hijogacha olib borar ekan, nimaga «y- u» olib borolmaydi?

Tilimizning tarixiy faktlari, bu tovushlarning «faqat» birinchi bo'g'umida bo'lg'onini ko'rsatar emish, burung'i tilimizda nimalar

yo‘q. Biz tarixiy imlo yozmaymiz, hozirg‘i jonli tilimizning imlosini yozamizku.

Yo‘q, agar ikkinchi bo‘g‘umda ozroq eshitiladi, uchunchida yana ozroq, to‘rtinchida yo‘q der ekansiz, «**otalarinigz‘a**» so‘zidagi «**g**»ning «**g**»si xattodagi «**g**»ning «**g**» si birinchi «**g**» bilan bir xil eshitiladi deb da‘vo qilasizmi? «**Otalarinigz‘a**» so‘zidagi «**g**»ning «**a**» sini qaysi o‘zbekning og‘zi, qarg‘ag‘a o‘xshab «**g**» deb baqiradi? Man ko‘b kurslarda ko‘b qishloq odamlarini o‘quttim: «**qorg‘a**», «**otag‘a**», «**dolag‘a**» so‘zlaridagi «**g**» ning «**a**»si bunday yozilmaydi, bunday yozish totorcha bo‘ladi deb aytganlarini eshitganman.

Men demakchiman: kerak «**a**», kerak **o**, **o**, **y** **u** tovushlari hammasi lab ohani. Shuning bilan birga bu tovushlarning birinchi bo‘g‘undagi qalin tovushi ham shuning oxirig‘a tomon bo‘shashib, ingishkalanib boradi.

Shunday ham bo‘lsa, biz singarmo‘nizm qonuni deymizda, **qutulushmizjoa**, **atalazboja** deb hamma joyda «**a**» harfi bilan ko‘rsata beramizku, bunday yozish oson ham bo‘ladi. Shuning uchun lab ohani qoidasi bo‘yicha birinchi bo‘g‘undag‘ina yoxud so‘zning o‘zagidag‘ina yoziladi deyish sistemasizlik, mashqsizlik bo‘ladi. Fanitika tomonidan Elbekning birinchi bo‘g‘undag‘ina yozish kerak so‘zi uncha durust va to‘g‘ri bo‘lmasa ham, amaliy yozuvda, ikkinchi guruhning: «so‘zning o‘zagidagina yozilib, qo‘shmachalarda, so‘z yasag‘uchilarda, so‘z o‘zgartgichlarda yozilmaydi» degan so‘zlari imloni alla necha qat og‘irlashtiradi, so‘z yasag‘uchi, so‘z o‘zgartg‘uchi qo‘shmachalarni bilish uchun qancha sarf qoidasi bilish kerakligini tushunasizmi? Shungacha qanday qilib singarmo‘nizm va lab ohanini tushuntirib, yozuvni to‘g‘ri yozishga o‘rgatamiz? Holbuki, birinchi sinfdayoq biz to‘g‘ri, imlo bilan yozishg‘a o‘rgatmaymizmi? Mana bunday vaqtda ikkinchi guruhning so‘zidan Elbekning da‘vosi alla qancha martaba to‘g‘ri bo‘lar edi. Biroq bu bizning fanitikamizga to‘g‘ri kelib bitmaydi. Shuning uchun, mening fikrimcha, lab ohani eshitilgan bir yerda yozilib, faqat oxirg‘i bo‘g‘undag‘ina yozilmasa va shunday deb tushintirsak, amaliy yozuv uchun yengil qoida bilan qutulib ketar edik va boshqa turk xalqlarining imlolari bilan oz bo‘lsa ham bir qadam yaqinlashg‘on bo‘lar edik, turkiyot qurultoyining vasiyatlarini ham bajargan bo‘lar

edik. Biroq, bizda istiqloliyat amali kuchli, hamma ishimizni shu balo buzadi. (Qayum Ramazon, Miyon Buzruk fikrlari).

Soʻz oxirida shuni aytish kerak:

1) til, imlo maʼrakasida matbuotda, kengash majlislarida alla qancha toʻgʻri fikrlar maydonga keldi. Bu fikrlarni birga yigʻishtirib, imlomizni tuzatish vazifasini ilmiy markazimiz oʻz ustiga olib, kelgusi oʻqish yili uchun qoidalar majmuasi, maktab kitobi nashr qilish kerak;

2) toʻgʻri imlo bilan yozish masalasini maktablarda shunday qattiq qoʻyish kerakkim, ona tili oʻqutgʻuchilar bu ishda qattiq masʼul boʻlsinlar. Hozirgacha juda boʻsh boʻlib keldi;

3) qoidalar tuzganda har xil istisnolardan saqlanish kerak. Chunki istisno degan narsa qoidani buzadi, boʻshashdiradi. Qoidaga oʻquchining imoni bitadi;

4) tilimizning, imlomizning asosiy chiziqlari shul narsalar boʻlib, bundan qolgʻon narsalari asosiy emas, ularni qancha maydalasak, shuncha imlo ogʻirlashadi. Imlo qoidalari tuzgan vaqtda buni eʼtiborga olish kerak.

IMLO MASALASIDA BIR-IKKI SOʻZ³¹⁹

Shokir Rahim

Singarmoʻniya masalasi

Tilimizda singarmoʻniya (qalinliq, ingichkalik) bormi, yoʻqmi? Bor. Biroq bizdagi singarmoʻniya qozoq-qirgʻiz tillarida boʻlgʻonidek hamma soʻzlarga yura bermasdan, balki bir qism soʻzlarda singarmoʻniya yoziladi. Masalan, arabdan kirgan **“hayot”**, **“salom”** kabi soʻzlar, forsiycha qoʻshmachalar bilan yoziladurgʻon **gʻildirak**, **gʻijjak** kabi soʻzlar, oʻzbekcha boʻlgʻon **“nok, tok”** kabi soʻzlar, **“xolalarniki”** degandagi **“niki”** qoʻshimchasi va boshqalar kabi. Tilimizda bundan boshqa chetdan kirgan va kirib bormoqda boʻlgʻon koʻb soʻzlar bordirkim ularni singarmoʻniyaga ergashdirish mumkin emas. Ayniqsa, oʻzbekchada boʻlgʻon **“belbogʻ”**, (...), **“Oybek”** kabi qoʻshimcha soʻzlar oʻzlari qoʻshma soʻz boʻlib ketkan holda, ularni butunlay singarmoʻniyaga qaratib boʻlmaydi. Buning

³¹⁹ “Qizil Oʻzbekiston”ning 1929-yil 12-may sonida bosilgan.

uchun ba'zi o'rtoqlar kabi hamma so'zlarning boshini yorib, ko'zini chiqarib, singarmo'niyaga qaratish yoki singarmo'niyaga qaramaydurg'on so'zlarga chek qo'yib, ayrim bir ruyxat tuzish hech bir mantiqiy bo'la olmaydi. Biz singarmo'niya uchun shunday bir yo'l tutaylikkim, bizning imlomizni o'qug'an va o'rgangan kishilar qiynalmasinlar ham tuzgan qoidamiz to'kis bo'lsin. Buning uchun ko'riladurg'on chora mana shul:

1. So'zlarimiz quloqqa yoqimlik bo'lsin uchun ba'zi bir so'zlarni kuchanib qalin so'ylash va yozishdan qochmoq. Qalin so'zlar uchun ayrim bir chegara qo'ymoq.

2. Ba'zi bir chetdan kirgan so'zlar yoki o'zbekcha qo'shimcha so'zlarning qalin bo'lg'on bo'g'imlarining o'zinigina qalin yozib, boshqalarini ingichka yozish.

3. Qalinlikka tobe' bo'lmaydurg'on so'zlarni ingichka yozish.

Qalinliq va ingichkalik unlik harfdami, unsiz harfdami?

Bu haqda haligacha mantiqli bir javob bera olmaymiz. Unsiz harflarni olg'onimizda **ق، خ، ڭ** - q, x, ɣ - qalin, **ك، گ** - ingishka, boshqalari ora yo'lda qolg'on - joyig'a qarab qalin, joyiga qarab ingishka. Unlik harflarning ham to'rttasi qalin, 5 tasi ingishka.

Mana bu yerda biz unsiz harflardagi qalinliq-ingichkalikni tashlab, qalinliq-ingichalikni yolg'iz unlik harflarninggina ustiga yuklasak, ulovimiz kuchsizlik qilib, uni ko'tara olmaydi. Ayniqsa, O'zbekistonning shaharlarida va bir necha qishloqlarida bo'lg'on o'zbeklar unlik harflardan yolg'iz **ا، ا dam e** da qalinliq, ingichalikni ajratadilar. Boshqa unlik harflarda bo'lg'on farq ochiq bilinmaydi.

Mana shul sabablarni ko'z oldiga olib, bizda bo'lg'on imlochilar ikki yo'lning birini ixtiyor qilmoqlari kerak.

1) unlik harflarni qisqartish, 2) unsiz harflarni qisqartib, unda bo'lg'on **ق، ڭ** - q-k, **خ، گ** - x-g ga o'xshag'on harflarni bir shaklga qo'yish (**خ** x o'rta holda qoladi). Bo'lmasa, hamon bizda imlo haqida bo'lg'on janjallar tinchimaydi.

Bizda qancha cho'zg'i bo'lsin

Yuqoridag'i natijaga qarab masalani ochiq qilg'on holda shunday bo'ladi. Bizga qalinliq, ingichkalikni yolg'iz unlik harflarda qoldirib, unsiz harfdan buni ko'targanda, unlik harf to'qqiz, unsiz

harf 22 bo'ladi. Agar qalinliq, ingichkalikni unsiz harfda bo'lg'on ق q-k, غ g, خ x harflariga yuklab, boshqalarini joyiga qarab qalin, joyiga qarab ingichka desak, u chog'da unlik harflar olti, unsiz harflar 24 bo'ladi. Mana buni hal qilish imlo kanferensiyasining vazifasi.

Imlochilar orasida 14 yoki 22 unli harf tarafdorlari bo'lg'on kishilar bor. Shu masala imlo ramkasidan chiqib, ilmiy transkripsiyaga tegishlik narsalar yoki bir qism imlochilarning quloqlari so'zlar orasida bo'lg'on urg'u (udorina)larni payqamasdan, uni ham ayrim bir cho'zg'i deb onglag'onliqlaridan kelgan bir narsa.

Lab ohani masalasi

Lab ohani masalasi ham imloda katta o'rin oladi. Eshitilganicha yozish asosini ko'z oldig'a olg'ondan so'ng bizga albatta lab ohanini rioya qilib yozish lozim. Biz bir yerda “ئالشتىرش - **al'shtir'sh**” deb o'ylasaq, 2 nchi yerda shul so'zning qo'shmachasi boshda bir ohan bilan “قۇتۇلتۇرۇش - **qutulturu'sh**” deganidagi qo'shimcha shakliga kiradi. Mana bunday yerlarda lab ohanig'a qarab, eshitilganicha yozish kerak.

Qo'shimcha: shunga o'xshab, “دا do, ده da, دان don - دن dan, ديك dek, دى di” qo'shimchalari ham lab ohanig'a qarab “تا to, ته ta, تن ton- تن tan, تيك tek, تى ti” shakliga kiradi, misol: **otto**, **noshte** **ishta**, **otton**, **ittan**, **itte**, **ochti**, **toshti** kabi.

НОВЫЙ УЗБЕКСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЕГО ОРФОГРАФИИ³²⁰

А. Хашимов

В настоящей статье мне придется ограничиться основными вопросами, касающимися узбекского нового литературного языка и его орфографии. Эти вопросы являются самыми

³²⁰ 1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo'mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda o'zbek adabiy tili va uning imlosi haqidagi masala ko'rib chiqilgan. Unda Otajon Hoshimning “Yangi o'zbek adabiy tili va uning imlosining ba'zi masalalari” mavzusidagi ma'ruzasi tinglangan. Ma'ruzada o'zbek adabiy tili, uning imlosini tubdan o'zgartirish, yuzyulliklar davomida shakllangan boy tarixi hamda umumturkiy rishtalaridan uzish, o'zbek adabiy tili me'yorlarini davr mafkurasi asosida qayta tuzib shiqish haqida fikr yuritilgan. Maruza 1933-yilda Moskvada chop etilgan “Революция и письменность” jurnalining 1(16)-sonida chop etilgan.

насушными; они поставлены социалистической культурной революцией, которая происходит в Узбекистане. Современный этап культурной революции Узбекистана требует установления научно-проверенных путей дальнейшего развития узбекского литературного языка и упрощения узбекской орфографии.

Я считаю необходимым остановиться вкратце на развитии узбекского литературного языка; это даст возможность, с одной стороны, выявить особенности современного этапа в развитии литературного языка и с другой стороны — выявить имеющиеся в этой отрасли недостатки и найти исторические корни тех чуждых установок, отголоски и остатки которых до сих пор существуют и возможность рецидива которых имеется.

Поскольку все эти чуждые установки концентрировались вокруг чагатайского литературного языка, то я начну именно с него.

Возникновение чагатайского литературного языка относится к началу XIV века; оно обусловило образование чагатайской литературы. В XIV—XV веках, когда через Среднюю Азию (через Бухару и Самарканд) проходила торговая дорога, соединяющая Китай и Восточный Туркестан с Индией, Европой и Персией, причем Средняя Азия играла посредническую роль и сама участвовала в этой торговле, — феодализм поднялся на более высокую ступень.

В эту эпоху образовалось феодальное государство Тимура и Тимуридов. В эту эпоху усилилось господство помещиков-феодалов, племенной феодальной чагатайской аристократии; ее идеология пропитала, разумеется, и литературу. Чагатайская литература возникла во дворцах Тимура и Тимуридов и достигла наивысшего развития с появлением произведений Атаи, Байкара, Лютфи, Наваи, Бабура и др. Многие из этих писателей были сами ханами, визирями и крупными феодалами. Все их произведения написаны на литературном чагатайском языке.

Чагатайский язык, как литературный, оформился в особенности во времена Наваи. Наваи не только писал свои произведения на чагатайском литературном языке, но и разрабатывал отдельные проблемы чагатайского литературного языка. Специальные работы он посвятил разбору его словарного

богатства, преимуществу его перед персидским языком и призывал писать на чагатайском литературном языке.

В сделанных Наваи противопоставлениях чагатайского и персидского языков и в превознесении им преимуществ чагатайского языка ярко отражается стремление чагатайской аристократии создать свой язык. С другой стороны, здесь сказываются противоречия, соперничество, существовавшие между чагатайской и персидской аристократией из-за господства в Персии, ибо часть Персии, с центром в Герате, находилась в то время под властью одного из Тимуридов — Байкара, визирем и близким другом которого был Наваи. Подчеркивание преимуществ и словарного богатства чагатайского языка перед персидским должно было косвенно доказать право чагатайской аристократии на господство в Персии.

Отсюда ясно, почему националисты-пантюркисты в части литературного языка до и после Октября выпячивали значение Наваи, объявляя его своим „дедушкой“, борцом за тюркский язык. Националисты-пантюркисты доходили до утверждений, что Наваи, и в его лице — чагатайский литературный язык, приближался к живым диалектам.

Но история показывает обратное. Чагатайский литературный язык был языком чагатайской феодальной дворцовой аристократии, все более отдалявшимся от живых чагатайских диалектов (барласов, джалпар, тюркков и чагатай). Чагатайский литературный язык развивался под сильным влиянием персидского и арабского языков, пропитываясь фарсизмом и арабизмом. Он развивался, заимствуя не только персидские и арабские слова, которые составляют в нем 80—90%, но и грамматические формы.

В XVI веке земли Тимуридов были завоеваны узбеками во главе с Шайбаны-ханом. Но узбекская родовая племенная аристократия, победив чагатайскую аристократию, не задушила существовавшую до нее чагатайскую литературу и чагатайский литературный язык, а наоборот, пригласила к себе видных представителей чагатайской литературы, дворцовых поэтов — как Мамадсалах, Маджилиси, Паша Ходжа и др. Мамадсалах,

перейдя на сторону узбекской аристократии, создал большую поэму о завоеваниях Шайбаны-Хана („Шайбаны Намэ“). Переход части чагатайских поэтов на службу узбекской феодальной аристократии вызывал недовольство других чагатайских писателей, вылившееся в ряде саркастических стихотворений, где их называют изменниками и т. д. Это недовольство являлось отражением противоречий, существовавших между узбекской и чагатайской аристократией. Но эти противоречия, повторяем, не мешали узбекской дворцовой аристократии продолжать традиции чагатайского литературного языка.

После Шайбаны начинается образование отдельных феодальных ханств. Литература и язык продолжают развиваться в отдельных ханствах, имея центрами Коканд, Хиву, Бухару и т. д. В этот период – период Умар-хана – в основном сохраняется прежняя традиция чагатайской литературы, имеет место некоторый расцвет дворцовой жизни и подъем литературы дворцовой аристократии, из среды которой растут писатели. Писатели времен Умархана считали себя продолжателями Наваи.

Потом начался упадок, вытеснение чагатайского литературного языка персидским языком, языком медресе и т. д. Не только прекращается развитие этого литературного языка, но даже уничтожаются традиции чагатайского языка, происходит регресс, движение назад в связи с усилением господства арабского и персидского языков.

В начале второй половины XIX века Туркестан завоевывается русским капиталом. Начинается другая полоса в экономике и культуре. В Туркестан проникает русский капитал. Русский капитал носил колониальный характер, паразитический характер, и колониальная политика русского царизма, помещиков и буржуазии положила яркий отпечаток на развитие экономики тогдашнего Туркестана. Царизм всячески задерживал развитие производительных сил и помогал удерживать феодальные отношения.

В области культуры политика царизма заключалась в задержке культурного развития трудящихся, в подавлении

всякого национально-языкового творчества и в руссификации местных национальностей.

Колониальная политика царизма в Туркестане оставила яркий отпечаток на характере тех общественных отношений, которые развились уже на основе проникновения паразитического колониального русского капитала. На этой основе происходит рост торговой буржуазии, особенно крупной торговой буржуазии, которая была сама связана с царизмом и жила его подачками. Растет и городская мелкая торговая буржуазия, которая была связана с крупной узбекской торговой буржуазией. На этой основе мы видим развитие общественного движения, называемого джадидизмом, которое представляло интересы оформившейся узбекской торговой буржуазии. В джадидизме, с одной стороны, отражались интересы крупной торговой буржуазии, — отсюда либеральный характер, соглашательство этого движения; с другой стороны, мы видим в нем отражение интересов мелкой городской торговой буржуазии (например, в статьях, помещенных на страницах „Таракки” и других газет джадидов после 1905 г.). Джадидизм отражал и стремление к промышленному развитию, хотя, конечно, элементы промышленного капитализма были так слабы, что не представляли решающего момента в социальной основе джадидизма. Все эти стороны нужно иметь в виду при анализе джадидизма, чтобы правильно подойти к социальной основе джадидистского движения. Я считаю, что основной решающей силой джадидизма была крупная торговая буржуазия.

Джадидизм охватывает не только экономику; джадидизм охватывает и вопросы идеологии, просвещения, литературы, языка. Джадидизм создал свою литературу (ряд жадидстких поэтов и писателей), свою печать, правда, печать слабенькую; в противовес старой школе джадидизм занимался просвещенческой деятельностью, открывая джадидистские школы, т.-е. школы, реформированные в духе новой торговой буржуазии, стремящейся к знанию. Джадидисты боролись за национальный язык, подразумевая под ним язык узбекской буржуазии. Они восстанавливают чагатайский язык; все газеты

джадидистов до Октябрьской революции написаны в основном на чагатайском языке. При этом они не только восстанавливают чагатайский язык, но и добавляют к нему особенности других тюркских языков, внося некоторые элементы живых говоров: ташкентского, кокандского, самаркандского и др. Это особенно заметно в драматических произведениях джадидов. Здесь можно усмотреть также некоторое влияние особенностей татарского, османского языка. Против этих влияний джадиды, воспитанные под влиянием татарских, османских пантюркистов, не возражали но они боролись против всякого влияния русского языка, против введения русских слов. Последнее объясняется тем, что в области языка джадиды придерживались пантюркистских установок — идеи создания общего тюркского языка, в основе которого должен лежать османский язык. Эта идея была выдвинута газетой „Торджиман“ во главе с Измаилом Гаспринским, журналом „Тюрк юрду“ и др.

Вместе с тем, поддерживая идею создания общего тюркского языка, джадиды подчеркивали и другую сторону — необходимость приближения единого тюркского языка к чагатайскому литературному языку.

Об этом определенно говорит статья Ходжи-Мумина, в журнале “Айна“ (1914 год) анализирующая положения, выдвинутые „Шуро“ об образовании, о создании единого турецкого языка, где проводится идея приближения единого тюркского языка к чагатайскому литературному. Это есть зародыш той линии, которая в дальнейшем, после Октябрьской революции, влилась в определенное течение „Чагатай-Грунги“. Так связывается идеология «Чагатай-грунги» с идеологией (в особенности за последние годы) джадидизма в области развития узбекского литературного языка.

После Октябрьской революции для Узбекистана началась совершенно новая полоса. Октябрьская революция порвала цепи колониального рабства, дала новую жизнь трудящимся. Развитие экономики и культуры Узбекистана происходит уже при диктатуре пролетариата, под руководством коммунистической партии, под эгидой советской власти, в условиях ленинской национальной политики. Эти общие

условия определяют ход развития всей экономики и культуры Узбекистана, в том числе и языка.

Языковая политика нашей партии и советской власти — это часть ленинской национальной политики, которая заключается в том, чтобы «помочь трудящимся массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию, помочь им развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов, развить и укрепить у себя действующие на народном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт, психологию местного населения, развить у себя прессу, школы, театры, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке, поставить и развить широкую сеть культурно-просветительных учреждений, культурно-просветительных школ — как образовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке для ускоренной подготовки туземных кадров, квалифицированных работников и советских, партийных работников по всем областям управления и, прежде всего, в области просвещения» (из постановлений X съезда партии).

В результате осуществления ленинской национальной политики трудящиеся Узбекистана все более развертывают социалистическое строительство и культурную революцию: созданы школы I и II ступени на родном языке, созданы вузы, где преподавание все более переводится на узбекский язык, невиданными темпами развертывается ликвидация неграмотности (1—2% грамотных до революции и около 60% грамотности теперь), повышается культурный уровень трудящихся масс, развертывается национальная печать и издательство, переведены и переводятся на узбекский язык сочинения Маркса, Энгельса, Сталина, создается узбекская литература, национальные театры и т. д. Все это лишний раз доказывает, что „период диктатуры пролетариата и социалистического строительства в СССР есть период расцвета культур, социалистических по содержанию и национальных по форме" (Сталин).

Результатом всего этого является быстрый рост нового литературного узбекского языка, который должен приобщать узбекские трудящиеся массы к пролетарской культуре.

Значение национального языка в условиях диктатуры пролетариата сформулировано тов. Сталиным в его речи в КУТВ'е и в докладе на XVI съезде ВКП(б). Тов. Сталин четко указал на то значение, какое имеет национальный язык при диктатуре пролетариата, как форма, осуществляющая приобщение трудящихся данной национальности к пролетарской культуре. В этом и заключается значение национального языка. Задача заключается а в том, чтобы направить развитие национального языка, в данном случае развитие узбекского литературного языка, в сторону обеспечения быстреешего приобщения трудящихся масс Узбекистана к пролетарской культуре. Это значит, что новый узбекский литературный язык должен развиваться по пролетарскому пути.

Борьба за пролетарский путь нового узбекского литературного языка требует:

а) приближения его к живым говорам, в целях обогащения их словарным запасом;

б) использования этимологических форм всех узбекских диалектов;

в) выведения законов нового узбекского языка из изучения узбекских, говоров и современного литературного узбекского языка;

г) обогащения и развития узбекского языка за счет интернациональных слов и терминов;

д) изжития недостатков, имеющих в современном литературном узбекском языке, а именно — обилия арабских и персидских слов, не усвоенных и плохо усваиваемых трудящимися массами, и замены их интернациональными словами.

В дальнейшей работе по составлению грамматики, синтаксиса узбекского языка мы должны исходить из законов существующего литературного языка и из законов живых говоров Узбекистана. Мы должны обогатить узбекский литературный язык за счет интернациональных слов и научных

терминов — вот что двигает вперед узбекский язык, его развитие по пролетарскому пути.

Что значит изжить недостатки, имеющиеся в современном литературном узбекском языке, сводящиеся к обилию арабских и персидских слов, не усвоенных массой и вновь введенных, а заметить их интернациональными словами? (Речь идет не о тех арабских и персидских словах, которые полностью усвоены, а о тех, которые новы, не усвоены трудящимися массами и которые нужно было бы заменить интернациональными терминами).

Вот этими основными линиями определяется ход развития нового узбекского литературного языка в целях ускорения приобщения трудящихся масс Узбекистана к пролетарской культуре.

С развитием нового узбекского литературного языка теснейшим образом связана его латинизация. Латинизация — это те есть только механическая латинизация письменности — это общественное движение, связанное в наших условиях, советских условиях, с развитием новых литературных национальных языков. Эту сторону я подчеркиваю потому, что до сих пор нередко понятие латинизации ограничивают только письменностью, не связывая этого дела с пролетарским путем развития новых национальных языков. Мы связываем латинизацию со всем развитием языков трудящихся масс, строящих социализм. Ведь быть латинистами могут и буржуазные демократы, стоящие на точке зрения развития языка по буржуазному пути! Это имеет место и в Узбекистане, в лице „Чагатай-грунги“, где были элементы, боровшиеся за латинизацию, стоя в то же время на точке зрения буржуазного пути развития узбекского литературного языка.

Я не буду останавливаться на истории развития латинизации в Узбекистане. Это может явиться темой другой статьи. Здесь я подчеркиваю связь нового литературного узбекского языка и латинизации, которая дала возможность ускорить развитие последнего.

Вопросами узбекской орфографии мы занимаемся не впервые. Вопросы орфографии ставились на ряде происходивших в Узбекистане конференций, посвященных языку и орфографии.

Но на данном этапе языкового строительства и запросы культурной революции, и накопленный нами опыт требуют, чтобы мы еще раз поставили все эти вопросы и приблизились к правильному их разрешению.

Я укажу только основные моменты, способствующие разрешению вопросов орфографии узбекского языка. Отсюда будет зависеть разрешение и всех остальных вопросов орфографии.

Первый вопрос — это вопрос о принципах построения орфографии. В этой области имеется три принципа: исторический, морфологический и фонетический. Исторический принцип для нас неприемлем. По-моему, здесь нет необходимости останавливаться на доказательствах этого. Майская конференция, происходившая в Самарканде в 1928 г., отвергла исторический принцип, приняв за основу узбекской орфографии два принципа: фонетический и морфологический.

Начнем с принципа фонетического. Принцип фонетический является самым легким для составления орфографии, но он хорош тогда, когда существует единый диалект, единый разговорный язык, а не ряд диалектов, отличающихся между собой и в фонетике, и в других морфологических формах, как в Узбекистане. Узбекистан не имеет одного общего диалекта, в нем существует ряд диалектов, которые отличаются друг от друга даже количеством гласных. Например, в некоторых говорах — городских и частично кишлачных (тюрки, чагатаи и др.) — имеет место неразличение некоторых гласных, например — „о“ от „ө“, „у“ от „и“ и т. д. Имеется определенное нарушение, ослабление сингармонизма в этих говорах.

Поэтому признание одного только фонетического принципа привело бы в наших условиях к анархии, а не к созданию единой орфографии, ибо в Узбекистане существуют различные произношения и ряд говоров, отличающихся друг от друга. Таким образом нужно привлечь другой принцип, который содействовал бы созданию единой орфографии. Таким принципом является морфологический, основывающийся на единых правилах, вытекающих из современного состояния узбекского языка.

Последнее связано с вопросом о сингармонизме. В большинстве говоров, городских и кишлачных на данном этапе развития языка сингармонизм все больше ослабляется, нарушается. Это происходит, главным образом, в связи с развитием социалистического хозяйства и культурной революции в Узбекистане, с развитием фабрик, заводов, ростом пролетариата, впитывающего крестьян различных говоров, при усилении связи между городом и деревней и между различными районами, с созданием совхозов, колхозов, куда входят представители различных языков, и т. д.

В результате всего этого получается скрещивание различных городских, кишлачных диалектов в масштабах, каких прежде не видел Узбекистан. До Октября результатом этого скрещивания являлась усиленная тенденция выравнивания живых говоров как городских, так и кишлачных. Эта тенденция именно и приводит к все большему ослаблению сингармонизма. Такова основная линия развития живых узбекских говоров.

При составлении орфографии необходимо учитывать этот основной закон уменьшения роли сингармонизмов, который можно видеть и наблюдать в языке.

Каким образом мы должны развивать орфографию узбекского языка, каким образом должны составить ее, чтобы ускорить этот процесс, чтобы создать базу для единой орфографии? При разрешении этого вопроса мы должны учитывать уничтожение сингармонизмов на данном этапе развития узбекского языка. Поэтому мы стоим на той точке зрения, что количество гласных можно сократить до пяти (а, э, ь, I, о, ө, и, у, е = а, о, и, i, э). Сокращение гласных в узбекском алфавите поможет решить этот основной, кардинальный вопрос для трудящихся масс Узбекистана, перед которыми стоит задача быстрого поднятия своего культурного уровня. Этот вопрос для нас является важнейшим вопросом культурной революции.

Во всех школах и в школах ликвидации неграмотности мы видим трудности в усвоении тех звуков, которые непривычны. Например, я сам присутствовал на уроке, на курсах ликвидации неграмотности, и видел, что люди иной раз мучаются: „Легче усвоить какую-нибудь самую трудную книгу, чем усвоить эти

отдельные гласные звуки, которые изображаются, но не произносятся" — говорят они. На этой именно основе возникла потребность сократить количество гласных, диктуемая не желанием кучки интеллигентов или другой группы людей, а потребностями самих трудящихся масс, которые встречаются с такими трудностями на пути ликвидации своей неграмотности.

Если, основываясь на все большем ослаблении сингармонизма, закон твердости и мягкости перенести на согласные, сохранив пока его и на гласных, то тем самым парность гласных уничтожается и количество букв сократится до пяти. Твердость или мягкость слов указывается теми звуками, твердыми или мягкими, которые имеются в данных словах.

Но как быть, если этих твердых звуков нет? Тогда в каждом диалекте слово будет читаться по-своему. Возьмем „кап“. В некоторых говорах произносится „кэп“, а в Ташкенте говорят „кап“. Те говоры, в которых произношение отличается от ташкентского, будут произносить по-своему. Но конечно через школы и иными путями нужно в то же время содействовать выработке единого литературного произношения, чему будет соответствовать тенденция развития узбекских диалектов, о которой я уже говорил.

В орфографии узбекского языка большую роль играет орфография международных терминов. Этот вопрос до сих пор разрешен не был. Между тем создалась та анархия, которую мы сейчас переживаем в орфографии, когда каждый журнал, каждое издательство фактически имеет свою орфографию. И такая анархия превращается сейчас в целое бедствие. Вот почему необходимо ускорить создание единой орфографии литературного языка для всех диалектов, причем орфографии, которая легко усваивалась бы, которую легко было бы внедрить в практику.

В решениях майской конференции 1929 г. по вопросу об орфографии интернациональных терминов существуют две точки зрения: с одной стороны — заимствование интернациональных слов, без указания, через какой язык их брать, и другое указание — брать эти термины в русском произношении.

Такое положение способствует путанице в орфографии интернациональных терминов. Необходимо решить, через какой именно язык, через орфографию какого языка брать интернациональные термины.

Я лично стою на той точке зрения, что нам надо интернациональные слова и термины брать через русский язык, через русскую орфографию, приспособлявая их к морфологическим и другим особенностям узбекского языка. На русском языке надо остановиться потому что является нашим вторым государственным языком, он преподается в наших школах, и русское произношение слов привычнее другого, чему способствует также совместная работа с русскими пролетариями на заводах, в совхозах, колхозах и т. д.

Начертав основные линии развития узбекского литературного языка и его орфографии, мы должны будем подумать о составлении правил, определяющих основные принципы орфографии узбекского литературного языка. Решение о сокращении числа гласных явится основной линией, по которой пойдет решение других вопросов орфографии, причем надо учесть, что некоторые из правил, принятых майской конференцией в 1929 г., теперь теряют свою силу, так как надобность в них отпала. Теперь нужно выработать новые правила, исходя из современного состояния этого вопроса и из вышеуказанных основных положений.

РЕЗОЛЮЦИЯ. совещания при Научном Совете ВЦК НА по вопросу о литературном узбекском языке и его орфографии.

(По докладу т. Хашимова).

Состав комиссии: акад. Самойлович (председ.), акад. Мещанинов, Хашимов (докладчик), проф. Фитрат (НКП УзССР), Рамазанов (НКП УзССР), проф. Яковлев (ВЦК НА), Боровков (ИЯМ Академик Наук), Алавердов (уч. секр. ВЦК НА), Жургенев (Нарком УзССР), Юдахин (Лингв. Комиссия при М.-И. ассоц. по изучение национальных проблем), Рахими (Терминком при НКП УзССР).

В результате осуществления ленинской национальной политики все более разворачивается социалистическое строительство и культурная революция в Узбекистане. В связи с успешным завершением первой пятилетки Узбекистан превратился в аграрно-индустриальную страну, в которой коллективизировано 70—80% дехканских хозяйств, причем завершена сплошная коллективизация в решающих хлопковых районах.

Наряду с ростом социалистических очагов в деревне, достигнуты крупные успехи в деле индустриализации Узбекистана, в связи с чем все более растет промышленный пролетариат из местной коренной национальности, что имеет решающее значение в дальнейшем развитии социалистического строительства Узбекистана.

Мощно разворачивается и культурная революция: достигнуты огромные успехи в области ликвидации неграмотности (1 — 2% до революции, около 60% — в настоящее время), создана обширная сеть школ I и II ступени на родном языке, созданы вузы, где преподавание также переводится на родной язык, развиваются национальная печать, издательство, переводятся на узбекский язык сочинения Энгельса, Маркса, Ленина, Сталина, развивается узбекская советская литература, созданы национальные театры, с возрастающе быстрыми темпами идет узбекизация советского аппарата и в связи с этим перевод делопроизводства на узбекский язык.

Как социалистическое строительство и культурная революция не проходили и не проходят без классовой борьбы, так и, в частности, и развитие литературного языка, связанного с ними, не проходит без острой идеологической борьбы. В истории развития литературного языка имелись и имеются попытки направить его развитие по буржуазному пути („Чагатай - Грунги"). И дальнейшее развитие узбекского литературного языка требует неослабной борьбы со всякими идеологически чуждыми влияниями на фронте языкового строительства, с великодержавным шовинизмом, как главной опасностью, и местным национализмом.

Впервые вопрос литературного языка и орфографии был поставлен на майской конференции в 1929 году, решения которой имели, наряду с парвильными моментами, и ошибочные.

На данном этапе культурной революции и накопленного опыта по языковому строительству встает ряд новых задач в области изучения тенденции развития узбекского литературного языка—сокращение алфавита и изменение, в связи с этим, основ орфографии.

1. Борьба за пролетарский путь развития нового узбекского литературного языка требует:

а) приближения его к живым говорам в целях обогащения его словарным запасом,

б) использования этимологических форм всех узбекских диалектов для обогащения грамматики литературного языка;

в) выведения законов узбекского языка из изучения узбекских говоров и современного литературного узбекского языка;

г) дальнейшего обогащения и развития узбекского языка за счет интернациональных слов и терминов;

д) изжития имеющихся в современном литературном узбекском языке арабских и персидских элементов (слов и терминов), семантически не годных и не усвояемых трудящимися массами.

2. На основе имеющихся материалов и накопленного опыта выявлена тенденция дальнейшего развития узбекского языка по линии все большего изживания сингармонизма.

При построении орфографии на ближайшее время исходить из этой несомненно прогрессивной тенденции развития узбекского языка, способствуя ускорению этого процесса.

3. На данной стадии развития литературного языка в области правописания основой орфографии остается фонетикоморфологический принцип.

4. Поскольку орфография опирается на тенденцию изживания сингармонизма и на ведущие диалекты с количеством гласных меньшим, чем число соответствующих букв действующего алфавита, постольку возникает необходимость сокращения этих букв.

5. Высказываясь в общем за сокращение алфавита в указанном направлении и учитывая, с одной стороны, мнения узбекской делегации о необходимости сокращения числа гласных до 5, а с другой стороны ряд выступлений за сохранение 6 гласных, совещание считает необходимым до окончательного решения этого вопроса произвести следующие исследования:

а) статистический подсчет встречаемости гласных на достаточном количестве знаков и образцах разной литературы;

б) изучение ошибок школьников и малограмотных: в каких именно случаях они затрудняются в обозначении гласных звуков и какие при этом именно гласные заменяют другие;

в) составление списка совпадающих слов одной и той же грамматической категории по каждой паре гласных.

При учете встречаемости парных слов не следует игнорировать и слова иностранные, вошедшие в массовое употребление.

6. Как для данного вопроса, так и для языкового строительства вообще необходимо продолжать и усилить изучение узбекских диалектов и современного литературного языка и форсировать издания соответствующих материалов и исследований.

7. При современном состоянии узбекского языка необходимо узаконить в орфографии факт существования двух согласных в начале слова.

8. Помимо реформы алфавита в сторону его сокращения, необходимо в кратчайшее время произвести работу по рационализации графической стороны нового алфавита, для чего использовать предстоящее совместное с ВЦК НА совещание полиграфистов националов.

9. Через школы и иными путями необходимо содействовать процессу выработки единого литературного произношения на основе единого литературного языка с тем, однако, чтобы эта работа не служила тормозом на данном этапе для ликвидации неграмотности, особенно в отсталых районах.

10. Разработка терминологии узбекского литературного языка должна идти, во-первых, по линии использования лексических возможностей узбекского языка и словотворчества

трудящихся масс, во-вторых, по линии освоения интернациональных слов и научных терминов, имея в виду выработку интернациональной союзной унифицированной терминологии и подчиняя *их* произношению и морфологическим особенностям современного узбекского литературного языка и, в-третьих, в отношении арабских и персидских слов, не усвоенных и не усвояемых трудящимися массами, необходимо стоять на пути решительного их изгнания и замены интернациональными терминами.

11. На современной стадии развития узбекского языка, в связи с ростом культурной революции, выявилось начало процесса развития грамматической категории прилагательных, которые на предыдущей стадии развития существовали в крайне неопределенной форме. Необходимо произвести научно-исследовательскую работу для того, чтобы облегчить этот процесс и направить его в надлежащее русло, и вообще принять все необходимые меры к тому, чтобы дальнейшее развитие узбекского языка как в морфологическом, так и в синтаксическом отношениях, находило поддержку и получало соответствующее направление со стороны нашей лингвистической науки.

12. Союзные, научно-исследовательские лингвистические учреждения и ВЦК НА должны поставить проблемы развития национальных языков Союза в широком масштабе применительно ко всем тем языкам, в которых эти проблемы возникли и возникают.

13. Признавая плодотворность работ настоящего совещания, Комиссия высказывается за созыв впредь таких совещаний по различным вопросам языкового строительства нац. республик Союза (терминологии, орфографии, литературного языка и т. д.), в результате которых ускоренными темпами придем к изжитию отставания теории языка и письма от практики соц. строительства.

Председатель Комиссии **А. Самойлович.**

Докладчик **Хашимов**

7 января 1933 г.

O'ZBEK ADABIY TILINING ORFOGRAFIYASI TO'G'RIDA BA'ZI BIR MULOHAZALAR³²¹

Ibrohim Tohiriy

(mubahasa yo'li bilan)

Yangi alifbening o'zbek orfografiyasida va faqat orfografiyasidagina emas, balki uning butun madaniy qurilishda buyuk bir inqilob tug'dirg'anlig'i hozir har kim uchun ravshan bir haqiqatdir. Buni, yangi alifbe qabul qiling'andan so'ng o'tmush ozg'ina bir davr ichida savodsizliqni tugatish bobida qo'lg'a kirgizilgan yutuqlardan oq juda ochiq ko'rish mumkin.

Biroq o'zbek yangi alifbe orfografiyasining takomillashuvidan hali juda uzoq bo'lg'anlig'i ham har kim uchun ravshandir.

Yangi alifbeni qabul qilish to'g'risida dekret chiqarilg'andan so'ng, yangi alifbe asosida orfografiya qoidalari ishlanib chiqarilg'an choqda, bu yangi orfografiya eski arab alifbesining tarixiy ta'siridan qutula olmadi.

Masalan, 1) **s-ç, n-η, z-z, o-ø** shakldosh harflar arab harflari ta'siridan boshqa narsada emasdir. 2) yoki, sengo'rmo'nizm qonuni, degan bo'lib, biz (**bir** bo'lsa kerak – J.X) funimaga ikkitadan harf yasashni qabul qilindi. Shunday qilib unli harflarni to'qquzg'a yetkazib, alifbemizni baynalmilal alifbedan uzaqlashdirdiq, tilimizni tabiiy o'sishiga devor qurdiq.

3) Tilimizning boylig'ini ikkiga bo'lib “o'z” so'zlar, “chet” so'zlar deb ayrim qoyidalar yaratdiq.

4) Chet so'zlarni birinchi qurultay ta'siri orqasida o'z harfimiz bilan yozib, ularning zaruriy funimalarining to'g'ri o'zlashtirish huquqidan yoshlarni mahrum qildi.

Mana bu kasallarning hammasi, birinchi qurultoydag'i liberalizm ideologiyasining ta'sirlari orqasida, mayda burjuaziyachilik kasallari sababli, bizning orfografiyamizni Marksizm metodologiyasi chizig'ig'a, diolektik materializm iziga tushurishga to'squnliq qilib keldilar.

³²¹ Maqola “Qizil O'zbekiston” gazetasining 1933-yil 20-mart sonida chop etilgan.

Hatto, 1929 nchi yildag'i birinchi besh yilliq plan boshlang'an davrida chaqirilgan til-imlo konferensiyasining qarorlari ham bu yuqumli kasallardan qutula olmadilar. Unda ham **tilimizning baynalminal ko'llietifga qo'shilishig'a tamom oqishig'a to'squnliq qilaturg'an xom qarorlar, metodologik prinsiplar qabul qilindilar.** To'g'ri, 1929 nchi yildag'i til-imlo konferensiyasi qarorlari ichida, ijobiy qarorlar yo'q emasdir, katta yutuqlari bordir, yaqinda bo'lajaq konferensiya uchun foydali tomonlari ham yo'q emas. Biroq o'zbek adabiy tilining orfografiyasidagi meto'do'lo'giya prinsiplari to'g'ri olinmaslig'i sababli qoidalar, istisnolar, hatto qarama-qarshiliqlar bilan bezantirildi, yoki xom, aniq emas, bir holda chiqdilar. **Sotsializm, kommunizm, komsomol** kabi so'zlarning zarur funimalarini **Б, Ө** harflari bilan bezattirilib, **sosbalezm, kommunizm, komsomol, koxoz** yozishqa majbur bo'ldiq. "Mayda burjuachilik ideologiyasini gavdalandiraturg'an sengo'rmo'nizm qonunini baynalmilal so'zlarda ishlatish kerak" degan xato meto'do'lo'giyaning prinsiplari natijasida baynalmilal so'zlarni yozishda aniqsizliq qat'iyatsizliq tug'ildi, shuning natijasida so'sializm qurilishini gavdalandiraturg'an eng zarur so'zlar, eng ko'p xato yozilaturg'an so'zlar qatorig'a kirdilar.

Yoki, o'zbek tilining bo'g'un tuzulish qonunini baynalmilal so'zlarga tatbiq qilish qoidasi bo'yincha, masalan **Stalin, spravka, proletariat, programma** kabi so'zlarning orfografiyasi moshxo'rdag'a aylandilar, bir Stalinning ismi 9 xil yozilaturg'on bo'lib qoldi. **Stölin, Stalın, Itölin, Bstaln, Stalin** va hakoza va hakoza.

Eskartma bo'yincha atog'liq ismlarda o'zbek tili bo'g'un tuzulishi hukumiy yurmasa ham, **Stalin** so'zi besh xil yozilishg'a mumkin bo'lib chiqdi. Ammo **istydent, ispirafka** kabi so'zlarni nima qilamiz? **Stalin** so'ziga ergashtirib yozsaq nima bo'ladi? Ularning nima aybi bor? Ochiqcha qoida ko'paytishning nima keragi bor? Mening fikrimcha, hech bir keragi yo'q. Bu ko'rinishlar hali arab alifbesi hukm surgan vaqtlardayoq, millatchi, burjua mafkurasining ta'siri ostida paydo bo'lg'an "chetlik" kasallikdan, so'zlarni ikki qismig'a bo'lib, bulari – "o'zimizniki", bulari – "chet" deb bo'lishdan kelib shiqqan kasallar.

Spræfkə, sprævkə, spiræfkə, ispravka, ispiravka, sprævkə mana bu shakllarning qaysilari to‘g‘ri, qaysilari noto‘g‘ri? Nima uchun? – **kəlliktif, æktif, aftamobɪl, avropa, Kəriməvə, Kərimof, kəlliktivizm** shakllarida aniqlik, qat‘iyatsizlik holda qolg‘on qoidalar ham, “o‘z”, “chet” lik balosidan boshqa narsa emasdir. Chunki yuqoridagi so‘zlarning (v)larini qaysi joyda (f) qaysi joyda (v) yozish to‘g‘risida qarorlarda hech bir pirinsip ko‘rsatilmagan edi.

Bulardan boshqa alla qancha misollar ko‘rsatish mumkindir, sengo‘rmo‘nizm, “o‘zlik”, “chetlik” kabi mashum miraslar, o‘zbek adabiy tilining tabiiy o‘rish yo‘liga katta to‘squnlik qilganlari kabi, so‘sializm qurilishi uchun eng zarur termin va lug‘atlarni eng ko‘p xato yozilaturgan so‘zlar qatoriga qo‘yishga sabab bo‘ldilar. Til muallimlari nomidan yozilgan so‘nggi uchta o‘zbek til ish kitoblarini qarangiz, o‘zlari til o‘rgatib yurganlari holda, “chet” so‘zlarni qanday yozishga hayron qolish natijasida bo‘lsa kerak, moshxo‘rda imlo kelib chiqqandir. Yoki, gazitalarga ko‘z solsangiz, rayon gazetalarini olmayman ham, hatto markazda kuchli ishchilari, yaxshi tilchilari bo‘lgan holda “Qizil O‘zbekiston” gazetasini qarangiz, bir muharrir, o‘zining maqolasida **br – aq** so‘zini ikki – uch shaklda yozmasa joni tinchimaydi. **Sosʼyalizm, sotsializm, sotsʼyalizm, Stalin, Stəlin** va hokazo va hokazo.

Buning sababi qisman yozuvchilarning o‘zlaridagi diqqatsizlik 1929 nchi yilda chaqirilgan imlo qarorlariga iltifotsizlik, madaniyatsizlik bo‘lsada, suv boshdan loyqa degandek, imlo qoidalarimizning prinsipsizligi, yana to‘g‘risi xato meto‘do‘lo‘giyaning xato prinsiplari, ham bu yerda katta rol o‘ynaydi.

Butun ilmiy-fanniy qoidalarining asosida meto‘do‘lo‘gik prinsiplarning bo‘lgani kabi o‘zbek adabiy tilining orfografiya qoidalarida ham, mahkam meto‘do‘lo‘gik prinsiplarning bo‘lishi shartdir.

Qanday meto‘do‘lo‘gik prinsip? Albatta pro‘letariat meto‘do‘lo‘giyasi prinsipi, ikkinchi xil aytqanda, deo‘lektik materializm prinsipi bo‘lishi zarur.

Ya‘ni, o‘zbek adabiy tilini, uning so‘zlarini va tovushlarini so‘sial bir hodisa, to‘xtamasdan o‘sa va yuksalaturgan jonli bir hodisa holda olib tekshirish, funimalarga qarashda ham so‘sial qarashning bo‘lishi shartdir. O‘zbek adabiy tilining so‘zlarinagina

emas, uning tovushlarini ham jonli holda soʻsial koʻllektiv bir fakt deb qarash kerakdir. Oʻzbek adabiy ham fan tilining “chet” tillardan baynalmilal lugʻat va istilohlar olib oʻzlashdirish uchun yasalgʻan qoidalarni, soʻzlarninggina emas, ularning funimalarini ham toʻgʻri buzmasdan aytishni taʼmin qilaolaturgʻan xarakterda qoidalar yaratish kerakdir. Akademik Mar tili bilan desam, orfografiya qoidalarimiz xalqlarni bir-biridan uzoqlashdirish uchun yasalmasdan, balki ular oʻrtasidagʻi tushunishni yaqinlashdirish uchun yasalishi zarurdir. Baynalmilal soʻzlarni ostida, **l, o, a** kabi harflar bilan bejab buzish davri oʻtdi. Sengoʻrmoʻnizm qonuni poʻlat qonun deb, uni baylalmilal soʻzlarga ishlatish xato bir prinsipning xato natijasi boʻlishi ham aniqlandi. Oʻzbek jonli tilining qaysi yulduzgʻa qarab yuksalishi, lugʻat va termin boyligʻi qaysi ariqdan suv ichib kuchayishi ham maʼlum boʻldi. Til siyosati qanday ravishda quyilishi, **MADANIY QURILISHNING BOSH FORMASI BOʻLGʻAN TILNING KELAJAKDA, KOʻMMUNIZM MADANIYATINING BIRLASHGAN BAYNALMILAL TIL KOʻLLEKTIFIGA QOʻSHILISHI UCHUN HOZIRGʻI KUNDAYOQ TAYYORLIQ KOʻRISH** masalasi proʻletariat madaniyati rahbarlari tomonidan aniq aytili. (XVI – partiya qurultoyida oʻrtoq Stalinnig til toʻgʻrisida aytgan soʻzlari).

Grammatika masalalari, dioʻlektik asosida boʻlishi bilan barobar orfografiyamizning prinsiplari ham Marksizm metodi bilan ishlashning kerakligi aniqlandi (yofas nazariyasining yutuqlari). Oʻzbek adabiy tilining tabiiy oʻsishiga va “chet” soʻzlarni toʻgʻri tovushlari bilan oʻzlashdirishga toʻsqunliq qilaturgʻon singoʻrmoʻnizm qonuni orfografiyamizning asosiy qonun boʻlishi huquqidan mahrum qilish kerakligi ham maʼlum boʻldi.

Soʻsializm qurilishi ishlarida aktif holda boʻlgʻan soʻzlarni “chet” soʻzlar bahonasi bilan oʻzbek tili boʻgʻun tuzulish qonunigʻa boʻysundirib, **Istəlin, İspirəfkə, pıregirəmmə** deb yozish kabi xatolar maktab bolalarigʻa ham maʼlum boʻlib qoldi. Shu yoʻsunda tuzulgan qoidalarining obroʻsi yoʻqligʻi praktik turmushda gavlalandi. Matbot, soʻsializm qurulishi ishlariga bevosita aralashib turgʻan rasmiy yozuvlar 1929 nchi yildagʻi imlo koʻnferensiyasi qarorlari ichiga sigʻmasliqlarini praktik ravishda koʻrsatdilar. “Qizil Oʻzbekiston” gazetasi kabi soʻsializm qurilishining termumetri

vazifasini o'tayturg'on obro'li gazitalar, 1929 nchi yilning imlo ko'nferensiyasi qarorlarig'a qarshi **"Stalin, spravka, sosalizm, programma"** kabi so'zlarni baynalmilal funimalarini buzmasdan yoza boshladilar. Demak, nazariy masalalar praktik turmushdan orqada qoldi.

Shariyat masalasiga kelgan vaqtimizda ham, yuqorida yozilg'an da'volarning to'g'rilig'i aniq bir holdir.

1929 nchi yilning til-imlo qurultoyi bo'lg'anidan buyoq iqtisodiy, ijtimoiy turmushda alla qancha o'zgarishlar bo'ldi. So'sializm qurilishi o'zining gigant qadamlari bilan alla qancha ilgari yurdi. "kim-kimni yengadi" masalasi shahardagina emas, qishloqda ham so'sializm foydasig'a hal etildi.

Ilgarigi kishik-kishik qishloqlar o'rnida hozir gigant so'vxo'zlarimiz, katta-katta ko'lxo'zlarimiz qurildi. Burung'i omochlar o'rnig'a, yangi texnika, yangi trakto'r, yangi asbابلar jonsiz dalalarg'a jon berib, so'salizm qurilishig'a imani yo'q bandalarning miyalarini harakatga keltirdi, ularga yangi fikrlar yangi umidlar tug'dirdi, so'vxo'z va ko'lxo'zlardag'i so'sial ko'llektif baynalmilallashib, o'zbeki, rusi, tatari, qazag'i va boshqalari bir yotoqxonada, bir shoyxonada, bir oshxonada bir xil mehnat sharoyitida, bir xil turmushda yashab shu baynalmilal ko'llektif turmushi, baynalmilallashgan til, so'salizm qurilishining o'ziga mahsus tilni to'g'dirdi. Minglarcha o'zbek mehnatkashlari fabrik-zavo'dlarda avro'pa mehnatkashlari bilan barobar ishlab, aka-uka holida yashab, tillariga so'sializm qurulishig'a alla qancha lug'atlar, terminlar kirib joylashib o'zlashdilar. Pro'ktik turmush bu "chet" bu "o'z" so'z deb turmasdan so'sial faktlar arqasida ishlatish zarur so'zlar turmush majburiyati bilan o'zlandilar. Bundan besh yil ilgari fabrikalarda, o'rta maktablarda, texnikumlarda o'qib yuraturg'an minglarcha azamatlarimiz hozirda Maskav, Leningrad va O'rta Osiyo vuzlarini tamom qilib, yuqori ma'lumotg'a va avro'palashg'an ilmiy va pro'ktik tilga ega bo'ldilar. Bular o'zlarining keng va chuqur fikrlarini tushunchalarini bashqalarg'a berishda ilmiy-fanniy va so'sializm qurilishi uchun zarur bo'laturg'an baynalmilal lug'atlarini, terminlarini avro'palilarning xuddi o'zlaridek, to'g'ri talaffuz, durust ohang bilan aytadilar va yozadilar. Demak sharoyit o'zgardi. Ko'llektif baynalmillalashdi, buning ustiga hozirg'i kunda o'rta va

yuqori maktablarda o'qiyturg'an minglarcha yoshlarimizni til, yozuv va o'quv masalalarini tarbiyalash, ularni baynalmilal til bo'lg'an so'salizm tiliga yaqinlashdirish mamintini ham qo'shsaq orfografiya qoidalarimizning yuqorida ko'rsatilgan liberallizm, mayda burjua idio'lo'giyasini gavdalandiraturg'an kasallarga mahkam apiratsiya yasab, inqilob yasashning zarurligi ham o'z-o'zidan ma'lum bo'lib qoldi.

IMLO ANARXIYASIGA XOTIMA BERILSIN³²²

Sh.Rahimiy

Bizga muntazam tartibli, astoydil ishlang'an qoidalarg'a bo'yinsunuvchi va omma uchun qulay imlo kerak!

Unli harflarni nechaga qoldiramiz? "Chet" so'z, "o'z" so'z muammosini qanday hal qilamiz? So'z boshida ikki unsiz harflarni qator yozilishi mumkinmi? Mana bu savollar va tajriba bilan maydong'a qo'yilg'an yuzlarcha boshqa savollar bizdan javob kutadilar.

Lenin milliy siyosatning amalga oshirilishida, va madaniy O'zbekistonda kundan-kunga so'sializm qurilishi mavjli ravishda o'sib inqilob kengayib keng qadamlar bilan ilgarilab borayotir. Birinchi besh yilliqni ko'p yutuqlari bilan tamomlab, 2 nchi beshyilliqni bajarishga kirishdik. Buning natijasida sho'rolar ittifoqining ajralmas bir qismi – O'zbekiston So'salistik Sho'rolar Jumhuriyati agrar bir mamlakatdan agrar-industrial mamlakatga aylandi.

Qishloq 70-80 pro'sent ko'llektivlashgani kabi, mahalda va qishloqda fabrik, zavo'd va savxo'zlar ko'payib, O'zbekiston industriallash ichiga katta yutuqlarg'a erishdi. Bu soyada yerli millatlardan sanoat pro'letari va so'sial qurilish zarbdorlari soni kundan-kunga ko'payib bormoqda. Bu ahvol O'zbekistonda so'salistik qurilishning bundan keyingi taraqqiysi uchun masalani hal qilishda katta ahamiyatga egadir.

Madaniy inqilob ham kuchli ravishda kengaymakda.

³²² "Qizil O'zbekiston" gazetasi 1933-yil 30-mart sonida nashr etilgan.

“O‘zbekistonning xo‘jalik va madaniy saviyasini sho‘rolar ittifoqining olding‘i jumhuriyatlari qatorig‘a tortish vazifasini muvaffaqiyat bilan bajarib, iqtisodiy va madaniy qoloqliqni tugata borib O‘zbekiston So‘salistik Sho‘rolar Jumhuriyati shaklan milliy va mazmunan so‘sialistik bo‘lg‘an madaniyatning gigant o‘suvida erishdi. O‘zbekiston boshdan oyoq deyarlik darajada bo‘lg‘an savodsiz mamlakatdan (inqilobg‘acha savodlilar soni 1-2 % ni tashkil etar edi) 1932 nchi yilda shunday mamlakatga aylandiki, unda mehnatkashlarning uchdan birdan ortig‘i o‘z ona tilida o‘qiydi va yozadi” (O‘zbekiston Markaziy Partiya Qo‘mitasining 5 nchi plenum qarorlaridan). Bu faktlar faqat ko‘mmunistlar partiyasig‘ina milliy masalani to‘g‘ri hal qila olg‘anini, partiyamizning rahbarligi ostida so‘salizm qurayotg‘an sho‘rolar hukumatigina qoloq xalqlarning iqtisodiy va madaniy darajasini sho‘rolar ittifoqining olding‘i xalqlari darajasiga ko‘tara olg‘anini, pro‘letariat diktato‘rasi bo‘lg‘andag‘ina qisqa bir muddat ichida o‘tmish mustamlakachilikdan qolg‘an haqiqiy va iqtisodiy tekissizlikni tugatish mumkin bo‘lg‘anin ko‘rsatadi” (A.Ikromov).

Bular natijasida O‘zbekistonda mehnatkashlar ommasini pro‘letariat madaniyatiga qo‘shilishig‘a sababchi bo‘laturg‘on yangi alifbe tilning tez o‘sib borayotg‘anini ko‘ramiz. Bizga bu adabiy tilni tag‘i ham boyitish ham soddalashtirish ham o‘zbek adabiy tilida birlashgan imlo tuzish ustida tartibli va uyushgan bir holda ishlashni talab qiladi.

O‘ktabr inqilobi orqasida kelib chiqq‘an yangi o‘zbek alifbesi (lotincha), ishchi, diyqon va ko‘lxo‘zchilar ommasini yozuv texnikasini o‘rganishda diniy xurofatlar bilan bog‘lanib bitgan arab alifbesi qullug‘idan qutqarib, alifbe savodsizlig‘ini va bu soyada siyosiy savodsizliqni bitiruv ishlarini ko‘p osonliq bilan olib borishg‘a yordam berdi. O‘zbek yangi alifbesi arab alifbesiga qarag‘anda ko‘p oson ekanini so‘zda emas, balki ishda ochiq ko‘rsatdi.

Biroq, yangi alifbemizda, uning imlosida bir qancha jiddiy kamchiliklar bor. Biz bu kamchiliklarni aniqlashimiz va ularni yo‘qotishimiz zarur.

Imlo masalasi shunchaki yozuv shaklidan iborat bir narsagina emas, balki u sinfiy masaladir. Shu sababli bu yo‘lda har qanday

qingg'ayish, egriliklarga yo'l qo'ymasdan ishni dadillik bilan olib borish va bu yo'lda bo'lg'an anarxiya bilan kurashuv – eng aktual masalalarning biridir. Ayniqsa, O'zbekiston Partiya MQ ning 1932 nchi yil iyul oyida bo'lg'an 5 nchi plenumi qarorlari bizga shuni tavsiya qiladi. Imlo masalasini o'rganish va bu yo'lda bo'lg'an kamchiliklarni to'plab, ularni yo'qotishg'a chora ko'rish haqida ish olib borishimiz kerak.

Imlo masalasida bo'lg'an anarxiyaning mohiyati nimadan iborat? Bu savolg'a javob bo'larliq so'zlar ko'pdir. Biz tubanda buni yozib ko'rsatmakchimiz:

1. Singarmo'nizm masalasi

Bu masala ustida turli fikrlar bor.

Bu haqda panturkist tilchilardan A.Alaviy 1926 nchi yili 1) shunday deb yozdi:

“Umuman har bir turk lahjasida bo'lg'ani kabi (?), bizning o'zbekchada ham soitalar ohang (гармония гласных) qonuni bordir. Bu qonung'a ko'ra qalin so'zlarga yopishg'on qo'shumchalar (суффиксы) ham qalin, ingishka so'zlarga yopishg'on qo'shumchalar ham ingishka bo'ladi. Bu qonunni insoniyatda (til ilmda) singarmo'nizm (сингармонизм) qonuni deyirlar. “So'ngra bir oz quyiyoqda “eski adabiy tilimizning (?) ham aksariyat xalqimiz shevasining singarmo'nizimiy ekanini ko'zda tutib, ohang qonuni saqlang'an shevalarni asosg'a olib to'qquz soita (unli) belgilaydir” dedi. Mana bu jumladan “singarmo'nizm” nima ekanini anglashilg'aniday, hozir imlomizg'a kirib qolg'an va ko'p qiyinliqlarg'a sabab bo'lg'an unlilar nima sabalarga suyalib 9 ta bo'lg'ani ochiq anglashilsa kerak.

Endi 1926 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasining bu haqdagi qarorig'a kelamiz. Unda aytiladi: “yo'g'onliq, ingichkalik o'zbek so'zlarining imlosida tamom saqlanadi (?)” bu qoidadan singarmunizm va to'qquz cho'zg'u ochiq anglashilmasa ham buning tagida shu maqsad yotadi.

Biroq 1932-yil boshida o'sha ko'nferensiyaning qarorlarini tekshirgan O'zdavterminqo'm brigadasi yuqoridagi singarmo'nizm ustida tubandagi qarorg'a keladi:

“Savod chiqarishda asoslari yaqin bo‘lg‘an tovushlarni (garchi ular ma‘no tashuvchi fo‘nem bo‘lsalarda) ko‘pligi (ayniqsa unlilarda) bir-ikki yilliq achchiq tajribalar orqasida bilingan qiyinliklarni keltirib turg‘ani va ularning tilni o‘sishi va kengayishiga ziyon bermay turg‘an darajada yo‘l yo‘ruqlarini topib, qisqartish bu kunning talabi ekanligini unutmasliq kerak”. Ham shunga suyanib turib hozirg‘i to‘qquz unli o‘rnig‘a 5 unli olishni (ya‘ni juft unlilar o‘rnig‘a bir unli ishlatishni) taklif qiladi.

1933 nchi yil Masko‘vda to‘plang‘an O‘zbekiston diligatsiyasi bilan birlikda Masko‘v ham Leningrad til olimlarining maslahat majlisi singarmo‘nizm ham unlilar haqida “imloda singarmo‘nizmn bitirish va unli harflarni hozirg‘i alifbedagidan kam sonda bo‘lg‘an bosh shevalar (dialektlar) ga suyangan holda, unli harflarning sonini qisqartish” kerakligini aniqlab turib tubandag‘icha qaror shiqardi:

“Maslahat majlisi alifbeni ko‘rsatilgan ravishda qisqartish fikriga umuman qo‘shilg‘ani holda, birinchidan o‘zbek diligatsiyasining unlilarni 5 tagacha qisqartish kerak degan fikrini, 2 holdan bir qator o‘rtoqlarning alifbeda (o‘zbek alifbesida) 6 unli saqlansin degan fikrini i‘tiborg‘a oladi...

Demak, bu kunga o‘zbek alifbesining imlosi 1) singarmo‘nizmn bitirsin; unli harflarning sonini qisqartishni (6 yoki 5 gacha) kerak topadi (buni amalga oshirmoq uchun nimalar qilmoq kerak ekani haqida yuqoridag‘i maslahat majlisi qanday takliflar qilg‘an, bu haqda keyin so‘zlaymiz).

2. Chet so‘zlar imlosi

O‘zbek imlosida “chet so‘z”, “o‘z so‘z” deb ayirma yasab, chet so‘zlarning o‘ziga ayrim imlo qoidalari tuzush 1929 nchi yilg‘i imlo ko‘nferensiyasidan so‘ng boshlanib, bu haqda bo‘lg‘an bir necha maslahat majlisi qarorlari har birisi bir-biriga uyushmag‘an qarama-qarshi qarorlar edi. 1929 nchi yil til-imlo ko‘nferensiyasining imlo masalasi to‘g‘risida chiqarg‘an qarorlarini tekshirgan brigadaning bu to‘g‘rudag‘i qarori tubandag‘ichadir:

“Turli davrlardi iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy talablar orqasida bo‘lg‘an aralashuv natijasida har turli millat va qabilalardan tilimizga, adabiyotimizg‘a (xoh yozma, xoh og‘zaki yo‘l bilan tilga qotishib kelayotg‘an, ayniqsa hozirg‘i so‘sializm qurilish davrida

madaniyatimiz turli ish pro'tsesida ya'ni xoh zavo'd-fabrika, xoh so'vxo'z-ko'lxo'z, xoh o'quv yurtlari, xoh matbuot orqali) kirib qo'llanaturg'an so'zlarni (xoh eski, xoh yangi bo'lsin) sira "o'z"- "chet" deb ajratilmaydi". Demak so'sializm qurilishi davrida turli millat mehnatkashlarining o'zbek mehnatkashlari bilan qotishuvi fabrika, zavo'd va ko'lxo'zlarda ham har turli fan va texnikani o'rganish bilan tilimizga kirib qolg'an va boraturg'an baynalmilal va fanniy so'zlar hammasi bizning o'z so'zlarimiz bo'lib, uni "chet" deb ayirish va ularg'a o'zig'a maxsus imlo tayin qilishg'a urinish harakatlari bo'lmag'ur bir narsa ekani yuqoridag'i qarordan anglashiladi.

Endi masalaning qanday kelib chiqishi bilan tanishtirib o'tayik: "o'z so'z – chet so'z" muammosi boshlab, 1929 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasining qarorlarida ko'rina boshladi: "burundan tilimizga" kirib qolg'an o'zlashib ketgan chet so'zlar o'z imlomiz qoidalarig'a muvofiq yoziladi. Rus va ovro'pa so'zlari o'z harflarimiz bilan mumkin qadar o'z imlomizg'a tabiiy tutilib, asos shakllarini o'zgarmasligiga i'tibor qilinadi" 1) (o'sha ko'nferensiyaning imlo haqidag'i qarorlari).

Bundan so'ng yuqoridag'i qarorni kengaytirish uchun to'plang'an kengash majlisi (u majlis 1930 nchi yil 18-iyulda Samarqandda bo'lg'an) tubandag'icha qaror qabul qiladi:

"2. Ovro'pa so'zlarini yozishda u so'zlarning asliga shakl ham ma'no tomonidan yaqin bo'lg'an faqat tubandag'i unli harflar ishlatilsin: **a, o, u, b, e, i**. Masalan: **kommunist, komsomol, kontora, pioner, Rukov, pedagog** ... kabi" 2).

Yuqoridag'i majlisdan so'ng O'zdavterminqo'mning 1931-yil 9-mayda bo'lg'an keng maslahat majlisi "chet so'zlar" haqida tubandag'icha qaror chiqarg'an edi:

"Iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablar bilan turli davrlarda rus-ovro'pochadan kirib kelgan va hozirda pro'letar o'rtoq madaniyatida ishchi-diyqon ommasig'a matbuot orqali olinib turg'an so'zlar o'z so'zlarimiz deb sanalib, bular o'zbek tili-imlosi qoidasig'a bo'ysunmasdan (?), o'z asllariga muvofiq ravishda yoziladi. Masalan: **Proletar (pyrəlitər emas), Stalin (İstalin, Istalin emas), kommunist (kəmmynist emas), traktor (tirəktör yoki tıraqtır emas)**.

Mana yuqoridag'i ikki majlis qarorlari 1929 nchi yil imlo ko'nferensiyasining qarorlarig'a ochiqdan ochiq qarshi boradi. U majlislar 1) Rus, ovro'pa so'zlarining o'z imlolarini mumkin qadar saqlanishini tavsiya qiladilar. Bu esa imloda anarxiya tug'dirishning boshi bo'lib, ana shundan buyon O'zdamnashr kitoblari va boshqa doimiy matbuot o'zbekcha ham chet so'zlarni (bu ta'bir yuqoridag'i qarorda ko'rsatilgancha) o'zbek imlo qoidalarig'a muvofiq yozsa, "Qizil O'zbekiston" boshda bo'lg'ani holda hamma vaqt matbuot yuqoridag'i maslahat majlisida muvofiq yozdi. Mana shuning natijasida imloda katta anarxiya maydong'a keldi.

Natijada oddiyg'ina so'z bo'lg'an **"Kremi"** so'zi 17 shaklda **"muvaftiq"** so'zi 15 shaklda yozilaturg'an bo'lib qoldi.

Mana yuqoridag'i hollarning hammasini i'tiborg'a olg'andan so'ng tubandag'i so'roqlar kelib chiqdi: 1) o'zbek so'zlarini "o'z – chet" deb ayirish nega kerak? 2) o'z so'zlarni 9 unli bilan, chet so'zlarni (ayniqsa rus-ovro'pa so'zlarini 5-6 unli bilan yozishg'a nima majbur qiladi? 3) nima uchun o'zbekchadagi so'zlarni hammasini 9 unli yoki 5-6 unli bilan yozilmaydi?

Buning javobi endi ochiq: 1) o'zbek so'zlarini "o'z – chet" deb ayirish bir tomondan til ilmida shaklchilik bo'lsa, ikkinchi tomondan mahalliy millatchilik ta'siri ham yo'q emas. 2) o'z so'zlarni 9 unli bilan yozish va bunga tirishish nima uchun bo'lg'ani yuqorida ochiq anglashilg'an edi.

Endi "chet" so'zlarni 5-6 unli bilan yozishg'a intilishg'a kelsak, bu "chet" so'zlar juda ko'p bo'lib, ularni 9 unlig'a tabiiy qilg'anda qaysi so'z qalin, qaysi so'z ingishka ekanini ayirish qiyin keraksiz ekaniga tushunilgandan kelib shiqadi. 3 nchi so'roqg'a javob berish juda oson. Chunki yuqorida 9 unlining yaroqsiz ekani tajribada ma'lum bo'ldi. Endi qoldi so'roqning 2 nchi qismi bo'lg'an "o'zbekcha so'zlarning hammasini 5-6 unli bilan yozish" haqidag'i so'roq javobi aniq. Albatta bundan so'ng bizning imlomiz, "o'z-chet" deb ajratilmaydi. Ham uning hamma so'zlari 5 yoki 6 unli bilan (to'g'risi 5 unli bilan) yoziladi va shunday yozish haqida hozirliq ko'rilyotir.

O'zbekiston Davlat Til-termin qo'mitasining brigadasi tuzgan loyiha bo'yicha bizning imlomiz 5 unli bilan yozilish kerak (ular: **a, u, o, i, e**)

3. Bo'g'un tuzilishi

Bo'g'un tuzilishi haqida ham turli fikrlar va turlicha yozishlar bor. Bu haqda dastlab asos qilib o'sha 1929 nchi yil imlo ko'nferensiyasi qarorlarini tekshirib ko'rayik. Mana unda bu haqda nima deyiladi:

“Har bo'g'undagi unli tovushlar tushurilib qoldirilmaydi. bo'g'un oxirida ikki unsiz qator bo'lishi va bo'g'un boshida ikki unsiz qator kela olmaslig'i tilimizning bo'g'un tuzulish tabiatidir. **Bildi, turk, ast, bilak...** kabi (imlo haqida 13 modda.) 1)

Bu qoidadan “bo'g'un boshida ikki unsiz qator kela olmaslig'i” ochiq anglashilgan holda, bizda **Stalin, primus, proletar** kabi so'zlarni qanday yozish ochiq ko'rsatilmagan. “Rus ovro'po so'zlari, o'z so'zimizning bo'g'un tuzilishiga muvofiq yoziladi. So'z boshida unsiz tovushdan burun yoki ikki unsiz orasida ohangga muvofiq “**u – u**” yoki “**u – i**” ortiriladi. **Iskaf, ystyl, pyryletar, kryçak (kruzak emas), bton,** kabi” (imlo haqida 23 modda) 2).

Yuqoridagi qoidalar bizga ular bilan bir narsa bermaydi. Shu sababli bu haqda qayg'irgan 1930 nchi yil “O'zgnii” maslahat majlisi tubandagi icha qaror shiqardi:

“Ovro'polilardan kirgan so'zlarni o'z shevamizga tamom bo'ysundirib yozamiz deb hozirgi kunda bir so'zning o'zi 4-5 xil yozilabergani (masalan: **Istalin, Istalin, Istalin, Istalin, Istalin, Stalin, Sitalin, puroletar, piralitlar, pyroletar pyroletar** va boshqalar kabi) va buning natijasida imlo buzuqlig'i haligacha keng ravishda davom qilib keldi, yozuv ishlarimizda bir qancha zuhur bo'layotganini i'tiborga olib shu qarorga kelinadi: ovro'pa so'zlarining asliga muvofiq ahvollarda so'zning birinchi bo'g'unlarida ham ikki unsiz birla yozilsin. Masalan: **proletar, Stalin, stansija, primus, stab, brigade, krasin, traktor, standart...** kabi”

Bu qaror albatta, 1929 nchi yil imlo ko'nferensiyasi qarorlariga qarshi qo'yilganidir. Biroq qoidaning kamchiligi har ikki holda bo'lsa ham masalaga “chet so'z qanday yoziladi?” ustida bo'lib o'zbek so'zlariga bu qoidani yaqin keltirish istamaganligidir. Mana bu kamchilikni 1932 nchi yil tuzulgan O'zdavterminqo'm brigadasi tuzatdi. Brigada bu haqdagi qarorida masalani umumiy oladi. Chet so'zda bo'lganiday o'zbek so'zlarida ham birinchi bo'g'unda ikki

unsiz qator kelishini ma'qullaydi. Ham u yerda aslida orag'a qisqa unli qo'shuv kerak emasligini isbot qilmoqshi bo'ladi. Masalan: **blim, tlak, bløn...** kabi.

Bu masalaga xulosa yasag'an 1933 nchi yil, 7 yanvar Maskav maslahat majlisi tubandag'icha qaror beradi:

“O'zbek tilining hozirg'i ahvolidagi, so'z boshida ikki unsiz harfning bir qatordan kelish fakti borlig'ini imlodagi qonunlashtiruv zarur”.

Demak biz bu masalaga o'bektiv qarab tegishli yo'l bilan bu qoidani o'zlashtirishimiz kerak bo'ladi.

4. Shoshilish hal etilishi zarur bo'lg'an bir qancha muammolar

BOSH HARFLAR. 1929 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasi bosh harflarni qabul qilg'an bo'lsa ham biroq ularni qanday o'rnlarda yozilishini sira ko'rsatmagan. Davlat Til Terminqo'mi brigadasi shu haqda yetarlik qoida ishlab turadi.

QISQARG'AN SO'ZLAR. 1929 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasi so'salistik turmush mevasi bo'lg'an qisqartilg'an so'zlar va ularning imlosi haqida ham hech narsa demagan edi. Mana bu haqda ham O'zdavterminqo'm brigadasining qo'lida ishlangan qoidalar bor.

NISBAT YASI (bb – ii). Adabiy, fanniy, firqaviy ... kabi so'zlar so'ngida kelaturg'on “arab nisbat yasi” uchun 1929 nchi yil til-imlo ko'nferensiyasi ayrim xususiyat bergan 1) Holbuki o'zbekchadagi qo'shoq unlilar bilan nisbat yasi o'rtasida hech qanday fonetik ayirmaliq yo'qdir. Shu sababli nisbat yasini qo'shoq unlilar bilan birlashtirish zarur (Terminqo'm brigadasining loyihasi).

TUTUQ (APOSTROF). Tutuq (apostrof) haqida ham 1929 nchi yil ko'nferensiyasi yetarlik ishlamagan. Holbuki bir necha yilliq tajriba bizga shu haqda ham qat'iytlashg'an bir qoida berishni talab qiladi. Tutuq yolg'iz unsizlardan so'ng qo'yiladi. **Qat'ib, mas'ul** kabi. Biroq unlilardan so'ng tutuq qo'yilmaydi (bu to'g'rida ham brigada qo'lida yetarlik ma'lumot bor).

UZUN UNLILAR. Uzun unlilar tilimizda fanem bo'lib, ma'no aniqlashda ma'lum vazifalari bor. Biroq ular uchun ayirim belgi qo'yishg'a hojat topilmaydi (brigada materiallaridan).

URG'U. Har bir soʻzda urgʻu belgilashning katta ahamiyati bor. Urgʻu bizga shakldosh soʻzlarni aniqlashda katta xizmat qiladi. (masalan: **zrək, zirək** kabi). Qoʻldagʻi tajriba uchun unlilar bilan urgʻuning funksiyasini birlashtirishni tilab turadi (bu haqda ham brigadada yetarlik tajribalar yigʻilib bormoqda).

QO'SHMA SO'ZLAR. Ayirim maʼnosini yoʻqotgʻan yoki yoʻqotib borayotgʻan bir maʼno anglatgan qoʻshma otlar qoʻshilib yoziladi. Bu haqda 1929 nchi yil koʻnferensiyasi yetarlik qoida beradi (imlo haqidagʻi 10 modda). Biroq ungʻa oʻxshagʻan qoʻshma feʼllar haqida uni ajratib yozish tavsiya qilinadi (imlo qoidasi qaror 12 modda). Holbuki, qoʻshma feʼllar ham albatta qoʻshib yozilishi zarur (masalan: **qolqoid, tasdiqet, ketalmajdi, jazavir, qolaqal, kotarmış, bararmış...** kabi). (bu haqda ham brigada materiallari bor).

SARFIY BIRLIK. Sarfiy birlik haqida 1929 nchi yil koʻnferensiyasining ochiq qoidasi boʻlgʻani holda 1) bungʻa iʼtiborsizliq koʻriladi. Masalan: **təkgan (tekgən** emas), **baqqə (baqqa** emas), **saqqə (saqqan** emas) kabi soʻzlarda sarfiy birlik saqlanmasdan, anarxiya kuchli suratda borayotir (ayniqsa gazetalarda). Buni bitiruv kerak.

LAB OHANGI. Oʻzbek tilida singarmoʻnizm oʻz kuchini yoʻqotgʻanidan lab ohangi haqidagʻi qoidani boshqatdan koʻrish, oʻz-oʻzidan kelib shiqadi.

Imlo anarxisiga sabab boʻlaturgʻan bu va bundan boshqa bir qancha moddalar bordirki, ularning hammasini bu yerda aytib oʻtirishgʻa hojat yoʻq. Bu masala bilan qiziqgʻan oʻrtoqlar 1929 nchi yil til-imlo koʻnferensiyasidan buyon boʻlgʻan qaror va qoidalarni bosilib chiqqʻan kitob va risolalarini ayniqsa "Oʻzbek adabiy tilining imlo qoidalari" (Q.Ramazon), "Imlo qoʻllanmalari" (Amiriy va Rahmon), Imlo lugʻati (S.Ibrohim va M.Rahmon), bosilib chiqqʻan ona tili ish kitoblari, har turli terminlar ham kundalik gazetalarni qoʻlgʻa olib, bir-biriga solishdirib qaragʻanda imlodagʻi anarxiya ochiq maʼlum boʻladi.

XULOSA

Bizga bor kuchimiz bilan imlo anarxiyasi yoʻqotishimiz, bu haqda imlo birligini maydongʻa keltirishimiz kerak.

1931-nci yil avg‘ust oyida O‘zbekiston partiya Markazqo‘mining imlo anarxiyasini yo‘qotish haqida chiqarg‘an qarori shu yil iyunda Toshkentda bo‘lg‘an Butun Ittifoq yangi alifbe qo‘mitasining 5-nci plenumida o‘rtoq Ikromovning “bizga bir necha xil “u –o” larni qisqartish kerak” degan so‘zini eslaganda, ham 32-nci yil iyul oyida bo‘lg‘an O‘z. Markaziy partiya qo‘mitasi 5-nci plenumining “imlo birligi maydonig‘a keltirish haqida chiqarg‘an qarori bejiz emas.

Shu sababli Xalq Maorif Komissarlig‘i davlat til-termin qo‘mitasi, yangi alifbe markaziy qo‘mitasi va umuman bu masala bilan shug‘ullang‘an kishilar oldida ikki vazifa turadi. 1) imlodagi bo‘lg‘an anarxiyani bitirish va bunga chora izlash. 2) Bu kamchiliklarni yo‘qotish uchun tegishli loyihalar ishlab, uni umumning diqqatig‘a arz qilish, so‘ngra uni rasmiylashtirish.

O‘z. Dav. Terminqo‘m bu haqda qo‘lda bo‘lg‘an materiallarni qat‘iylash uchun o‘z yonida brigada tuzdi. U brigadaning vazifasi zo‘r. Uning vazifasiga shu yil Maskav maslahat majlisi ham bir muncha moddalar qo‘shdi. U mana shulardir:

a) yetarli miqdorda harflar ichida turli adabiyot namunalarida uchrag‘an unilarning statistik misolini olish; b) maktab bolalarining va chalasavod qurslarining imlo xatolarini tekshirish (ular qayerda qaysi unilarni yozishda qiynaladilar? Va muayyan qaysi unilarni boshqa-boshqa unilalar bilan adashtiradilar); v) har bir juft unli harf bilan yozilg‘an va ma‘nolari turlicha bo‘lib bir grammatik kateo‘riyada bo‘lg‘an so‘zlarning ro‘yxatini tuzish va boshqalar...

Mana bu va buning kabi masalar yuzasidan havaskor o‘rtoqlar yordam qo‘llarini cho‘zishlari zarur.

O‘ZBEK TILINING BIRLASHKAN IMLO PRO‘EKTI TO‘G‘RISIDA BA‘ZI MULOHAZALAR³²³

Tursun Ibrohim

Lenin “til odamizodning eng muhim bir aralashuv vositasidir”

1) deydi. Shuning uchun eng muhim va eng kerakli aralashuv vositasi bo‘lg‘an tilimizning imlosi standart, ratsio‘nal bir imlo bo‘lishi lozim.

³²³ “Qizil O‘zbekiston” gazetasi 1933-yil 26-may sonida chop etilgan.

Shuning bilan birga imlo tor bir milliy ramkadag'ina tuzilmasdan, balki butun dunyo pro'letariati va mehnatkashlari bilan internasio'nal-buradarliq negizida, ya'ni o'zaro munosabatni kengayturg'an va pro'letariatning til siyosatig'a muvofiq bo'lg'an internasio'nal til unsurlarini o'zining ichiga olib tuzilishi kerak. Davlat Til-terminqo'mi tomonidan tuzilgan va 1933 nchi yil 18-may (2612) 113-son "Qizil O'zbekiston" gazetasida bosilib chiqq'an imlo pro'yekti haqiqatda o'zbek mehnatkash, ishchi, ko'lxo'zchilarning birlashkan standart rasional bir imlosini tuzishda, qulay bir yo'l tug'dira oladimi? Bu pro'yektning ijobiy va salbiy tomonlari qayerda? Shuning bilan birga bu pro'yekt ko'p lahja va shevalarni o'z ichiga olg'an o'zbek tilining yengil, ixsham bir imlosini isloh qilishda asos bo'la oladimi?

Shubhasiz bu pro'yektda ko'rsatilgan unlilarni qisqartish masalasi imlomizni isloh qilishdag'i eng janjalli va eng muhim masala bo'lib, tegishli ilmiy asoslarda tekshirib hal qilaturg'an masalalarning biridir. Pro'ektning 14-moddasida unlilarni qisqartish to'g'risida "... Biz a) tilimizning barcha xususiyatlari (naxv, semantik, mo'rfo'lo'gik, fo'netik va boshqalarni ko'zda tutib; b) tilimizning o'sishi va to'liqlanishig'a yo'lni keng oshib qo'yib; sh) savodni tez chiqarishni maqsad qilib alifbemizdagi juft unli tovushlarning vazifalarini birlashtirib, bir shaklda ifodalash mumkin bo'larliq bir holg'a kelganini i'tiborg'a olib, ularni qisqartishni lozim topamiz, yangi alifbemizda unlilar beshta: "a - ə" - a, "o - o'" - o, "u - y" - u, "b - i" - i, e shakllari bo'ladi".

Imlomiz tilmizning fo'netikasi bilan mo'rfo'lo'giyasining dialektik birligiga asoslanib isloh etiluvi kerak, ya'ni imlo bir jihatdan talaffuz xususiyatlarig'a (fo'netikaga) asoslansa, ikkinchi tomondan ma'noli bo'laklarning butunligiga asoslanadir. Bu ikki prinsip bir-birlariga qarshi tendensiyali faktlardir. Demak ularning dialektik birlashuvlarini anglab ish olib borish lozim bo'ladi. Imlomizda unlilar masalasini hal etkan vaqtda ularni fo'rmal jihatdan qarabg'ina hal etib bo'lmaydi albatta. Umuman tildagi tovushlarning sof aytilishi, ya'ni uning talaffuz etilishi uning shakli bo'lsa, uning mundariyasi, ya'ni ma'nosi ijtimoiy munosabatda ahamiyatli, ya'ni ma'noli so'zlar yasashdag'i ro'li bo'ladi. Biz bu ma'no tashuvchi tovushlarni fo'nem deb ataymiz. Harf esa shu fo'nem belgisi bo'ladi.

Ammo har bir tovush harf bo'la olmaydi. Endi mana shu nuqtai nazardan qarag'an vaqtda hozirg'i kungacha ishlatilib kelmakda bo'lg'an 9 ta unli "**a, ə, o, o, u, y, i, ɛ, e**" tovushlarning hammalari ham jonli tilimizning ko'pshilik qismida so'sial munosabat uchun ahamiyatli yangi ma'no yasovchi tovushlardir. Pro'ektning egasi ham juft unlilarning ma'no tashuvchi fo'nemlar ekanligini qayd qilib o'tadi. Ammo bu unli tovushlarning har xil lahja va shevalarimizda ularning fo'netik jihatlari qanday, ular fo'nem bo'lishi i'tibori bilan qanday va qaysi darajada o'zgarishlarg'a uchrag'an ularning sito'tsiyo'sini qanday aniqlav kerak, kabi muhim masalalar va ularning sonini qisqartishdag'i ilmiy asoslar ko'rsatilmagan.

Bu unlilarning sifat tomonlari o'zgarishi, ko'payishi mumkin. Umuman tillarning o'suv pro'sessida dialektik bir qonun bo'lg'an narsalarni sonning sifatga, sifatning song'a aylanishi singari so'zning so'ylamga, aksinsha so'ylamning so'zga aylanishi, shuningdek so'zning tovushg'a, tovushning so'zga, bir tovushning ikkinchi bir tovushg'a aylanuvini ko'ramiz. Qisqasi, tildagi faktlar bir xil baravar o'smaydilar, qarama-qarshiliqlar bilan o'sadilar. Qisqasi, ular stabil faktlar emas, balki dinamik faktlardir.

Endi bu 9 unli tovushlarning ma'no yasashdag'i ro'lini ko'zdan keshirayik. Juft unlilardan: (**o, o**) – **oz** (olmosh), **oz** (fe'l), **təz** (isim), **or** (fe'l), **ot** (fe'l), **ot** (isim), **oɟ** (oldin), **oɟ** (sifat, isim ma'nosida ham ishlatiladi).

Agarda bu (**o, o**) juft unlilarni shaklda birlashtirsak, mana bu so'zlar va shuningdek juda ko'p so'zlar mundarija i'tibori bilan ajralaturg'on bo'lsalar ham shaklan bir-birlaridan ajralmay qoladilar: (**u – y**) **tuz** (ism), **tyz** (fe'l), **us** (fe'l), **ys** (son), **un yn** kabi.

(**a – ə**) **əna** (olmosh), **ana** (ism), **alam** (borliq, bunyo), **ələm** (alamini oldi) kabi. **Bala, bələ**.

Endi olding'i tor unli "**i**" bilan orqa qator unlilarni (**ɛ**) ham shaklida birlashtirish boshqa juft unlilarga nisbatan osonroq. Chunki bu unlilarning so'zlarni ma'no jihatdan diferensiatsiya qilishdag'i ro'li (**o, o**), (**u – y**), (**a – ə**) dek juft unlilarga qarag'anda boshqasharoq, ular ko'prak qo'shimcha bilan o'zaklarni bog'lovchi bo'lib, qo'shimshalarning oxirida keladilar.

Demak bu juft unlilarni va umuman unlilarni quyidag'icha qisqartsaq:

“o, o” o

“u, y” u

“a, ə” a

“b, i” i

e

ko‘p so‘zlarning yuqorida aytkanimizcha shaklan birlashib, mundarija i‘tibori bilan boshqa bo‘lib, omonim (shaklan bir, mazmunan boshqa) so‘zlar, hatto mundarija i‘tibori bilan bir-birlariga yaqin, shaklan bir bo‘lg‘an polisemantik so‘zlar foyda beradimi yo zararli? Umuman shaklni ma‘nodan, ma‘noni shakldan ajratib (garshi shakl ma‘nodan ayrim, ma‘no atrofida nisbiy ravishda o‘z aytarli bo‘lib yashay olsa-da) uni ma‘nodan ajratib tekshirish va hal qilish mumkin emas, bir ustqurma bo‘lg‘ani uchun shakl bilan ma‘no tilning o‘sov prosesida ikavi ikki xil sur‘at bilan o‘sub bir-birlariga qaychi holida keladilar, shuning natijasida ular o‘rtasida uzoqliq kurashi va o‘zgarish vujudga keladir. Ishlab chiqarish usullari tomonidan tayin qilinaturg‘an tushuncha sistemalarning o‘zgarishi bilan ma‘no turmushdan orqada qolmay doimo o‘zgarib tursa shakl tez o‘zgarmayturg‘an, ya‘ni sekin o‘zgarib turaturg‘an bo‘ladir. Shuning natijasida eski shakl yangi ma‘no va yangi funksiyalarni ijro qila boshlaydi. Bu qarama-qarshiliqlar ma‘no bilan shakl o‘rtasidagi dialektik birlikni vujudga keltiradi. Qisqasi, bu unlilarni qisqartmasdan burun ham tilda shaklan bir, mazmunan boshqa so‘zlar (omonimlar) va ko‘p ma‘noli polisemantik so‘zlar juda ko‘pdir. (Masalan, polisemantik so‘zlar – **baş, jol, qol, jol-joruq, jolbaşs, başlıq, qollanma, aqşz, peskəniş aqzi** kabilar; omonim so‘zlar: **qoj** (atjk), **qoj** (ism), **jyz** (son), **jyz** (ism) kabilar). Bularning har birovi allaqancha ma‘noni ifoda qiladilar. Bunday so‘zlarni ko‘paytirish qiyinliq tug‘dirmaydimi? Ayrim tushuncha uchun belgi bo‘lib shakl va mundarija i‘tibori bilan ajralg‘an so‘zlarni, masalan – “**öz**”ni “**oz**” dan, “**alam**” ni “**ələm**” dan, “**ənə**” ni “**ana**” dan ajratmay (garchi shu tushuncha ifoda qilishda tilimizda ayrim tovushlar bo‘lsa-da) ularni shaklan birlashtirib qo‘ysaq, shaklni mundarijadan ajratib bir taraflama qilib quruq shaklning o‘zigagina i‘tibor qilish bo‘lmaydi.

Agarda mundarija i‘tibori bilan boshqa – boshqa bo‘lg‘an so‘zlardan “**uc**” ni son ma‘nosidag‘i “**yc**” so‘zidan (**bala**) so‘zini

“bala” dan, fe’l ma’nosidagi (ot) so’zini ot so’zidan ajratmay shaklda birlashtirib qo’ysaq tilning o’suv pro’sseslarini to’sib qo’ymaymizmi? Shakl bilan ma’no o’rtasidagi dialektik qarama-qarshiliklarni anglamasliq kabi hollarning yuz berishi mumkin emasmi? Shuning uchun unlilarni qisqartib, ularning sonini (a, o, u, e, i) beshtagga qoldirishni ilmiy asosda hal qilmoqchi bo’lsa, tilning o’suviga, takomiliga, uning butun faktlariga tarixiy protses holida qarashimiz kerak.

Endi unlilarni qisqartish masalasiga bog’liq bo’lgan ikkinchi masala. Agar ularni qisqartsaq, ko’p lahja va shevalarni o’z ichiga olgan tilimizdagi turli lahja va shevada so’zlashuvchi jonli lahja va sheva vakillarining tushunish va tushunmaslik masalasini i’tiborga olmasdan qolish qat’iyan mumkin emas.

Bizda jonli shahar lahja va sheva vakillarimizning jonli tillarida fo’nem i’tibori bilan 6 ta (a, o, u, e, i) unli tovushlar bo’lsa, qishloq ko’xo’zchi mehnatkashlari ommasining jonli tillarida unlilarining soni 9-10 taga boradir (a, o, u, e, i, y, e, kabi). Demak bizda ko’pshilikni tashkil qilaturgan ommaning jonli tilida unlilarning soni 9 ta. Hatto 6 ta unli tovush bo’lgan Toshkent shevasida ham (o) tovushning (o) tovushidan ajrata boshlaganini ko’rsatib o’tishga to’g’ri keladir. Masalan buni **kommunizm, sovxoz, kolxoz** kabi so’zlarning talaffuzida sezish mumkin. Bu bilan men toshkent shevasida ham (o) tovushi bor va u tom ma’nosi bilan fo’nem darajasiga yetkan demakchi emasman. Balki shu (o) tovushini (o) tovushidan diferentsiatsiya qilish tushunchasining tug’ilish prosesini ko’rsatmakchiman. Buning sababi esa tilimizning tashqi o’suv pro’ssesida boshqa til ko’llectiflaridan, ayniqsa rus adabiy tili orqali, rus adabiy tili talaffuz xususiyatlari bilan tilimizga to’xtovsiz ravishda har xil terminlarning kirib turishidandir. Shuning uchun ham unlilar masalasini hal qilgan vaqtda ularning bu lahja va shevalarimizdagi fo’nematik xususiyatlarini ilmiy tekshirishlar asosidagina hal qilish mumkin bo’lajak.

Pro’ektda “tilimizning barcha xususiyatlarini, nahviy, semantik, marfalo’gik, fo’no’tik va boshqalarni ko’zda tutib” unlilarning soni qisqartiriladi, deyilgan. Tilimizning butun xususiyatlarini ko’zda tutqanimizda unlilarning sonini qisqartish mumkin emas. Chunki juft

unlilarning jonli tilimizning ko'pchilikni tashkil etuvchi lahja va shevalarida ma'no tashuvchi fo'nemlar ekanligi ma'lumdir.

Shuning uchun ham ko'pchilikni i'tiborg'a olib va shakl bilan mundarijani har ikavlarini bir-birlaridan ajratmay, unlilarning semantik xususiyatlarini ko'zda tutib, meningcha ularning sonini imlomizda quyidag'icha 8 ta qilib qoldirish kerak: **a, ə, o, ɵ, u, y, e, i.**

Singarmo'niya to'g'risida. Pro'ektning 15 moddasida "ko'p jonli dialekt va shevalarimiz uchun umumiy bo'lg'an til takomili tarixi davrlarda ma'lum o'run tutib, ma'no ayrish va aniqlashda muhim faktlardan biri sanalg'an ohangdoshliq – singarmo'nizm hodisasining o'z vazifasini boshqa xil hodisalarg'a (masalan ibtidoiy tovushlarga nahviy semantik ohanglar va boshqalarga) topshira boshlag'an va topshirayotg'anlig'ini ko'zda tutib, bundan buyon imlomizda bosh ro'lni o'ynaydi, deb ayta olmaymiz, balki undan ma'lum darajadagina foydalaniladir".

Singarmo'nizm haqiqatda ham tilimizda butun so'zlarimiz uchun do'minant ro'lni o'ynovchi bir hodisa emas, shuning uchun u hodisadan imlomizda ma'lum bir darajadagina foydalanish masalasini qo'yish g'oyatda o'rinlidir. Shuning bilan birga pro'ektning 20-21-moddalaridag'i bir ma'no anglatg'an qo'shma so'zlarning qo'shib yozilishlari to'g'risidag'i fikrlar (masalan: **abbb kel** o'rnida **abkel**, **abbb bar** o'rnida **abar**, **baraturoqan** o'rnida **baradboqan** kabi qo'shib yozish) g'oyatda o'rinli, til faktlarig'a tarixiy pro'sses holida qarab, ya'ni uni to'g'ri anglab, tilning o'suviga yo'lni to'smasdan, balki keng yo'l ochish demakdir. Pro'ektning egasi bu masalani juda to'g'ri hal qilg'an.

Bunda pro'ektning 2 nchi qismi IX moddasida tilimizning rus adabiy tili orqali kirib qolg'an va kirmakda bo'lg'an ba'zi bir so'zlarning imlosi to'g'risida quyidag'icha yozilg'an: "oro'pacha (**h**) bilan yozilaturg'on so'zlar ruslar kabi (**g**) bilan emas, (**h**) bilan yoziladi"; yana shuning to'g'risidag'i eslatmada "ruscha talaffuz bilan kirib qolg'an so'zlar (**g**) bilan yozilaberadi **gidrostansa** kabi" deyiladi. Menimsha, bu so'zlarni ikkiga ajratilmasdan, hammalariga ham bir xil qarab (**h**) yoxud (**g**) yozilishini hal etish kerak. Eng avval bu atamalarning hammalari ham bizning tilimizga rus adabiy tili va uning talaffuz xususiyatlari bilan kiradilar. Shuning uchun ularni

oldinroq kirib o‘zlashib qolg‘anlarini rus adabiy tili talaffuzi bilan kirib qolg‘an so‘zlar deb, endi kirayotqan va kirmakda bo‘lg‘anlarini oro‘pacha (**h**) bilan yozilg‘an so‘zlar qatorig‘a kirgizib, russha (**g**) bilan yozilmasin, balki (**h**) bilan yozilsin deyish mumkin emas. Chunki oro‘pacha **gidro, gekter** so‘zlarining hammalari ham **hidro, hekter** shaklida (**h**) bilan yoziladi. Yana bu so‘zlarni ikki gruppaga ajratsaq, imlo boshboshdoqlikning yana ham davom turg‘an gap. Tilimizga bu so‘zlarning ayrim davrlarda va qashon kirganliklarini aniqlab, ularning oldin va keyin kirganliklarini pro‘yekt imlomizda ajratib, ular uchun ayrim-ayrim imlo qo‘llanish qat’iyan mumkin emas. Shuning uchun bu so‘zlarga ikki xil imlo tayin qilmasdan bir xil imlo bilan, ya’ni (**g**) bilan yozilsinlar.

Pro‘ektning 2-nchi qismi XVII moddasida “(**izm**) qo‘shimchasi xalqaro atamalarda (o‘zak rus va oro‘pacha bo‘lishi shart) yozilarda va shu shakl o‘zgarmaydi. **Sosalizm, marksizm, leninzm** kabi” deyiladi. Ammo bu to‘g‘rida boshqacha izoh berilmaydi, bizning tilimizda shu (**izm**) qo‘shimchasining funksiyasini ijro qiluvchi (**сылық, silik**) kabi shaklli mo‘rfemalar, qo‘shimchalar bor. Hatto bu qo‘shimchalar boshqa til ko‘llektiflaridan kirgan va kirmakda bo‘lg‘an so‘zlarga ham qo‘shilib keladir. Masalan: bu shakliy mo‘rfem ko‘prak rus tilidagi “**щина**” qo‘shimchasining ham funksiyasini ijro qiladir. Masalan, “**Касимовщина**” qosimovchilik va boshqalar kabi. Xulosa bu ikki (**izm, silik**) sifat qo‘shimchalarning funksiyalari bir-birlariga juda yaqindir. Ba’zan ular birlashib ham qoladilar. Bularni tabaqalash albatta lozim. Bu tabaqalash tilimizdagi so‘zlarimiz oro‘pa, arab so‘zlari deb ajratmay, balki o‘z tilimizning lug‘at boylig‘i deb qarash nuqtai nazaridan bo‘lishi kerak.

Umuman olg‘anda pro‘ektning boshqa moddalarig‘a asosan qarshilig‘im yo‘q. O‘zbek tilining birlashkan imlosini tuzgan vaqtda, imlo masalasi so‘sializm qurilishi tajribalaridan bir chetda bo‘lmag‘ani uchun, bu masalaga butun ommani ham jalb qilish kerak.

Xulosa: pro‘ektda unlilarni qisqartish masalasi yaxshi ishlanmagan. Bu masala imlomizni isloh qilish yo‘lida eng mas’uliyatli bir masala bo‘lg‘ani uchun bu to‘g‘rida ommaning fikrini to‘plash bilan birga ilmiy tekshirishlar orqali hal etish lozim.

O'ZBEK YANGI ADABIY TILI VA UNING IMLOSI HAQIDA³²⁴

Otajon Hoshimof

Men o'zbek yangi adabiy tili va imlosining eng asosiy bir necha masalalarini qo'yish bilangina chegaralanaman. Bunda eng muhim ish o'zbek tilining hozirg'i taraqqiyot tamoyili (tendensiyasi)ni itibarg'a olib turib ish ko'rishdir. O'zbek imlosining hozirg'i ahvolini anglash va uni hal qilish prinsiplarini belgilashdir.

O'zbekistondag'i ekonomika va jamiyat munosabatlari so'sialistik asosda tamom o'zgardilar va qaytadan quruldilar. Madaniy inqilob – shaklan milliy, mundarija jihatidan so'sialistik madaniyat – borg'an sari keng quloch yoyib o'sayotir. **Mana shu asosda yangi so'sial ekonomik so'zlar va fan-texnika so'zlari yuzaga keldi va kelayotirlar, o'zlashdirildilar va o'zlashdirilayotirlar. Mana shunda qanday yozish kerak? degan savol tug'iladi.**

Avval feodallar manfaati uchun rayonlarning bir-biridan ihota qiling'ani natijasida o'zbek tilining turlicha shevalari bor va saqlanib kelinar edi. Bu ihotalanish hozir tamoman barbod qiling'an. Ko'lxo'z, so'vxo'zlarda, sanoat korxonalarida, maktab, oliy o'quv yurtlarida, Qizil Qo'shunda va hakozaalarda o'zbek tilining turli shevalari bir-biriga qo'shilib, jipislashib borayotirlar. Bunda ilg'orliq ro'lini iqtisodiy va madaniy markazlar bo'lg'an shaharlarning shevalari o'ynayotirlar. Jamiyatdagi yangi sharoit natijasida tug'ilayotg'on va o'zbek mehnatkashlarini po'letar madaniyatiga jiplashtiradurg'an yangi o'zbek adabiy tili yuksalayotir. O'zbek tilining yuksalish tamoyili (tendensiyasi) internasio'nal so'zlarni eng ko'p darajada o'zlashdirish tomonig'a qarab qat'iy o'zgardi, yangicha ovoz qo'shulmalari, yangi bo'g'un tuzulishlari, yangi so'ng qo'shumshalar (**izm, ik** va hakoza) lar yuzaga keldi va kelayotir. Unli tovushlarni qisqartish tomonig'a o'zgarishlar ro'y berayotir. Mana shunda, qanday yozish kerak degan savol tug'iladi.

O'zbek yangi imlosi to'g'risidag'i masala hozir yangicha va mana shunday qat'iy turadi. Biz hali ham o'zbek imlosi to'g'risida

³²⁴ "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1933-yil 14-iyun sonida chop etilgan

tortishishlar bilan ovoramiz. Bizda hali o'zbek imlosining prinsipial masalalariga qarashda birlik yo'q. Bizda hali yagona (birlashgan) imlo yo'q.

O'zbek davlat nashriyoti tomonidan chiqarilgan qaysi kitobni olamang, markaziy va rayon gazetalarining qaysi birini olmang, ko'rasizki, imloda katta xilma-xillik bor. Ba'zan birgina so'zning o'zi 5-6 xil yoziladi. O'zbekistonda hozir imloning ahvoli – xilma – xilliqdan iboratdir.

Ammo yuz minglarcha o'zbek mehnatkashlari o'zlarining savodsizliklarini, o'zlarining o'tmishdagi mustamlakaligidan oshirib qilgan madaniy qoloqliqlarini bitirayotirlar. Mehnatkashlarning yuz minglarcha bolalari maktablarda fanni egallab o'quyyotirlar. Minglarcha nuhsalarda kitob-darsliklar nashr qilinayotir. Marks, Engels, Lenin va Stalin va boshqalarning asarlari tarjima qilindi va qilinayotir. O'zbek tilida bir necha o'nlaracha jo'rnal va markaziy rayon gazetalari chiqarilayotir. Mana shu sharoitda **madaniy inqilobning talablariga javob beraturg'an yagona imloni belgilash** qat'iy ravishda talab qilinadi. O'zbek yangi imlosining **asosiy ustanovkasi** mana shundan iboratdir.

Bundan aniq bilinadirki, feodalizm davrida yashagan, o'z asoslarini chig'atoy adabiy tilining (Navoiy, Bobir, Lutfiy va hokazolar) **feodal madaniyatidan olgan** imlo biz uchun yaroqsizdir. Shuningdek, o'ktabrgacha hukm surgan, ya'ni jadidizm imlosi ham bizga ma'qul emasdir. Chunki u jadid adabiy tilining yarim feodal burjua madaniyatiga asoslang'andir. Chunki u, o'z prinsiplarini, imloda goh turk, goh tatar burjua islohcilari imlosiga taqlid qiluvchi jadidlarning liberal – burjua panturkist-panislomist ustanovkalariga asoslang'an edi. Nihoyati "Chig'atoy gurungi"ning imlo prinsiplari ham bizga ma'qul emasdir. Chunki u o'zbek tili yuksalishini **burjua** yo'lig'a solishga intilgan ("O'zbek tili va imlosi haqida chaqirilgan 21 nchi yilgi birinchi o'zbek qurultoyining materiallari"ni qarangiz. Turk Davnashr Toshkent 22 nchi yil).

21 nchi yildagi birinchi qurultoyning materiallari **"Chig'atoy gurungi"chilarning yo'li – burjua; millatchi-panturkistlik yo'li ekanini ochib ko'rsatadi.** Ular bu qurultoyda ochiqdan-ochiq aytdilarki, "Turklik ideali bizda bor. Buni har yerda isbot qilamiz... Mening turklik haqidagi fikrim mana shu: usmonlichaga boqsak –

turkcha, arabcha, forsha; tatarchag'a boqsaq: tukcha, arabcha, ruscha; o'zbekchaga boqsaq: turkcha, arabcha, forsha. Endi biz, chin tilagimizga yetmak uchun shevadan birisini yo'q qilmoq kerak emas. Balki uchovi birga yetishmagi kerak. Bu uch shevadan yot so'zlarni (arabcha, forsha, ruscha) chiqarsaq buyuk idealimiz bo'lg'an turklikka yetishamiz" (42-43-bet).

O'zbek imlosini tuzishda ular xuddi mana shu milliy – panturkistlik ustanovkalarig'a suyanib ish ko'rdilar. **Yangi o'zbek adabiy tili asosida yangi imloni tuzish – har qanday millatchi panturkist ustanovkalari bilan "Chig'atoy gurungi"chilarning va ularning himoyachilarining ustanovkalari bilan rahmsiz kurashni talab qiladi.**

21- nchi yildag'i qurultoyning materiallari va shu yillar mobaynidagi amaliy ishlar, isloh qiling'an arab alifbesi asosida mukammal va yengil anglashilarliq imlo tuzishning harakatlarining samarasiz ekanligini ko'rsatdilar. Arab alifbesini isloh qilish, yamash ung'a 3-4 ta unli tovushlarni qo'shish va hakoza lar imloni soddalashtirmadilar, balki murakkablashtirdilar bir qancha qiyinliqlar tug'dirdilarki, u qiyinliqlarni faqat o'zbek alifbesini lotinlashtirish bilangina yo'qotish mumkin edi.

Sodda, mukammal imloni tuzish – mukammal alifbega bog'liqdir. Bu O'zbekistonning lotin alifbesi uchun, arab alifbesiga va uni isloh qilishg'a qarshi kurashida ortiq darajada isbot qilindi. Lotinlashtirish uchun kurashib va lotin asosida o'zbek alifbesini ishlab chiqish bilan birga yangi o'zbek imlosi uchun zarur birinchi sharoit tug'dirildi. 26-nchi yilning may, avgust va sentabr oylarida o'tkan ko'nferensiyalarning, ham 26-27-nchi yillarda o'tkazilgan va yangi o'zbek alifbesining prinsiplarini muhokama qilg'an ilmiy kengashmalarning zo'r ahamiyati ham shundadir. **Vazifa** – savodsizliqni bitirish va umumiy-majburiy ta'limni muvaffaqiyatli o'tkazishni tezlatish uchun **lotin asosidag'i o'zbek alifbesini yana ko'p daraja soddalashtirishdan iboratdir.** Vazifa – yuqorida aytilgan ko'nferensiyalarda va shu jumladan 29 nchi yilning may oyida o'tkan ko'nferensiyada qiling'an xatolarni tuzatishdan iboratdir. Chunki yuqorida aytgan ko'nferensiyalar o'zbek tilining fo'netikasidag'i taraqqiyotg'a tomon, ayniqsa unlilar masalasida,

singarmo'nizmni bitirishga tomon bo'lg'an o'zgarishlarni alifbeda aks ettirib bera olmadi.

Unli tovushlarni qisqartish masalasida ikki xil loyiha bor. Birinchisi unli tovushlarni 5 tagacha qisqartish (**a, o, u, i, e**). Ikkinchisi 6 tagacha qisqartish (**a, ə, o, u, i, e**). Garchi men o'zim **unlilarni 5 tagacha qoldirish** tarafdori bo'lsam ham, bu masalaning uzil-kesin hal bo'lishig'acha, butun Rossiya markaziy ijroqo'mi yonida 33 nchi yil 7 nchi yanvarda o'tkazilgan ilmiy kengashning qarorlari ruhida **dastlabki tekshirish ishlarini o'tkazish** zarurligini yaxshilab uqdirib o'tishga to'g'ri keladi. Bu ishlar quyidag'ilardan iborat edi.

A) alomatlarning va turli adabiyot namunalarning yetarli miqdorini olib, ularda qaysi unli tovushlarning ko'p uchrashini statistika yo'li bilan hisoblab chiqarish.

B) maktab bolalarining va chalasavodlarning qaysi unlilarni ishlatishka qiyalishlarini, xatolarini, qaysi unlilar o'rnig'a qaysi unlilarni ishlatishlarini tekshirish.

V) juft unlilarning har ikkalasi bilan yozg'anda bir-biridan farq qilmayturg'an so'zlarning ro'yxatini tuzish.

Biz bu masalaning hal qilinishini va amalga oshirilishini tezlatishimiz kerak. Chunki yangi o'zbek imlosini soddalashtirish shung'a bog'liqdir.

O'zbek imlosi masalalarini birinchi martaba o'laroq keng ravishda qo'yg'an va bu haqda muayyan qarorlar chiqarg'an birinchi ko'nferensiya 29 nchi yilda may oyida Samarqandda o'tkan ko'nferensiya bo'ldi. Bu ko'nferensiyaning qarorlari bosib tarqatilg'andir. Masalan "O'zbek tilining imlo qoidalari" (Q.Ramazon asari) va Ibrohimof, Rahmonof va Xo'jayeflarning "O'zbek tilining imlo lug'ati" chiqarilg'andir. Bundan avval (1928 nchi yildi) Alaviyning arab va fors so'zlarining qanday yozishni ko'rsataturg'on "O'zbek tilining imlo lug'ati" chiqarilg'an edi. U vaqtda, arab, fors so'zlarining singarmo'nizmga to'la bo'ysundirilishi munosabati bilan u so'zlar juda buzilg'an edilar. (**Kitab, hakim** o'rnig'a "**kitob, hokim**" va hakoza yozilar edi). Alaviy bu kitobda o'zbek tiliga kirgan arab, fors so'zlarini singarmo'nizmga yarim bo'ysundirish prinsipini o'tkazadir va bir qancha istisnolar beradi. Ammo Ibrahimo'f, Rahmono'f o'rtoqlar va boshqalar esa o'z

lug'atlarida asosiy zarbni baynalmilal so'zlarning imlosig'a **beradilar** va may ko'nferensiyasining qarorlarini ko'zda tutib ish ko'radilar, ya'ni internasio'nal so'zlarni singarmo'nizmga to'la bo'ysundirishg'a urunadilar. Hozir o'zbek tiliga **internasio'nal so'zlarning kirishi munosabati bilan** ularni qanday yozsaq masalasi (imlosi) katta ahamiyatga ega bo'layotir. Yangi o'zbek imlosining vazifalaridan biri mana shu masalani to'g'ri hal qilib berishdir. Bir qarag'anda may ko'nferensiyasining muayyan qarorlaridan va ularning asosida yozilg'an bir necha asarlardan keyin o'zbek imlosi ancha soddalang'an bo'lishi kerak edi. Lekin bunday bo'lmadi.

May ko'nferensiyasining imlo to'g'risidag'i qarorlari va yuqoridag'i asarlar, yangi o'zbek imlosi masalalarini qo'yish va hal qilishda olg'a tomoni qo'yilg'an katta qadamdir, albatta. Shubhasiz kiyular (kiuular) o'zbek imlosining ba'zi masalalariga aniqlik kirgizdilar. Lekin imlodag'i xilma-xilliq shunday bo'lsa ham davom etib kelayotir.

O'zbek imlosidag'i xilma-xilliqqa sabab nima, u qayerdan kelib chiqdi?

Har bir imlo adabiy tilning imlosidir va u ma'lum adabiy tilning qonunlarini aks ettiradi. Imloning sinfiy ahamiyati mana shundadir. Ayniqsa bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qilaturg'on bir necha shevalar yashab kelayotqan bir davrda yagona (birlashkan) imlo tuzish problemasini mana shu masalani itiborg'a olmasdan turib hal qilish mumkin emasdir. Bu sharoitda **gap, aslida jonli shevalar asosida yuzaga kelgan, lekin bu shevalarga nisbatan turlicha munosabatda** turaturg'an va o'z sinfining xarakteriga bog'liq o'laroq turli yo'llar bilan taraqqiy qilaturg'an va o'zi o'sayotg'an ijtimoiy, iqtisodiy sharoitning **xarakteriga bog'liq o'laroq taraqqiy qilaturg'an adabiy tilning imlosi to'g'risida boradi.**

O'ktabr inqilobig'acha adabiy tillar, birinchidan feodalizm sharoitida, feodal madaniyati va xon, amir, beklar hokimligi sharoitida **feodal ediologiyasini o'tkazuvchi qurol** sifatida tus olar va taraqqiy qilar edilar. **Chig'atoy adabiy tilining** kelib shiqish va mohiyati ana shundaydir. Adabiy tillar ikkinchidan rus podsholig'ining hokimligi va mahalliy eksplo'tato'r sinflar (pomeshshiklar va yirik shahar burjuaziya bilan ittifoqi sharoitida yuzaga kelganlarki, bu sharoitda feodal elementlar hokimlik qilar,

ammo kapitalistik elementlar esa hali oz taraqqiy qilg'an edilar. **Jadid adabiy tilining** kelib shiqishi va manbalari ana shundan iboratdirki, bu til burjua va yarim burjua ediologiyasining o'tkazish quroli bo'ldi.

Feodal yozuvchilarining asarlari (Navoiy, Lutfiy, Husayn Boyqaro, Bobir va boshqalarning asarlari) yozilg'an chig'atoy adabiy tili hokim feodal aristokratiyasining adabiy tili bo'lish bilan birga, o'zining barpo bo'lish va tus olishida, shubhasiz Barlos, Jaloyir, Chig'atoy va boshqa chig'atoy-turk qabilalarining jonli tillaridan oziqlanmishdir. Xalq ashulalarining saqlang'an qismlari va Navoiyning asarlarida (masalan "Muhokamatul lug'atayn"da) keltirilgan 40 so'z mana shundan guvohlik beradilar. Lekin boshqa jonli til elementlari asosida tus olg'an chig'atoy adabiy tili o'zining feodal mohiyati natijasida, ham lug'at, ham sarf, nahv jihatidan oddiy tildan borg'an sari uzoqlashib, arabchilik, forschiliq bilan oziqlana ketkan. Arabchilik va forschiliq feodal ediologiyasi bilan islarning, so'fizmning va hokozalarning kirishi va o'rnashuvi bilan bog'lang'an bir narsadir. Arabchilik va forschiliq chig'atoy adabiy tilining 80-90 prosentini tashkil qilishg'acha borib yetgan. Chig'atoy feodal adabiy tilining yuksalish yo'li va uning jonli tilga munosabati ana shundaydir.

Mustamlakilik davrida o'zbek burjuaziyasining adabiy tili sifatida yuzaga kelgan **jadid adabiy tili asosan** chig'atoy adabiy tilining jadid ideologiyasi **o'tkazishga muvofiqlandirilg'an shaklda tiklanishdan iboratdir**. Xarakterliki, jadid adabiy tili chig'atoy tilini rad qilish yo'li bilan emas, balki uni jadid ideologiyasini o'tkazish va jonli tilga yaqinlashtirish yo'li bilan boradi. Buni jadid gazetalardan va drammaturgiya asarlaridan ko'rish mumkin. Jadid adabiy tiliga biz arabchilik va forschiliq bilan bir qatorda usmonli va tatar adabiy tilining elementlarini (sarf-navhi elementlari va so'zlarini) ko'ramiz. Va bu tasodifiy emasdir, balki jadidlar tomonidan adabiy til masalasida o'tkazilib kelgan panislomistlik va panturkistlik siyosatig'a to'la ravishda muvofiq bir ahvoldir. Chig'atoy adabiy tilini saqlash va tiklash ung'a ayniqsa usmonli tilining elementlarini (panturkist jadidlar bu tilni birlashgan turk adabiy tiliga asos qilib olmoqchi edilar) kirgizish jadid adabiy tilining yuksalish yo'li mana shundan iboratdir. Chig'atoy adabiy

tilini bir qancha isloh qilish maqsadida uni jonli tilga bir daraja yaqinlashtirish – jadid adabiy tilining o‘zbek jonli shevalariga munosabati mana shundan iboratdir.

O‘ktabr inqilobig‘acha shunday bo‘lg‘an edi. O‘ktabr inqilobidan keyin, proletariat diktaturasi davrida o‘zbek mehnatkash ommalari tarixda birinchi martaba o‘laroq o‘z adabiy tilini tuzish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. O‘zbekistondag‘i zo‘r kuch bilan o‘sayotg‘an so‘salizm qurilishi va madaniy inqilob shakl jihatidan milliy va mundarija jihatidan so‘sialistik madaniyat bilan qattiq bog‘lang‘on holda, so‘salizm quruvchi o‘zbek mehnatkashlarining adabiy tili sifatida **yangi o‘zbek adabiy tili** taraqqiy qilayotirki, u, bu **mehnatkashlarni pro‘letar madaniyati bilan jipslpstirishi lozim tilni o‘zbek adabiy** tilining mohiyati mana shundadir. Yangi o‘zbek adabiy tilining va uning imlosining grammatika va terminologiya masalalarini ishlab chiqarish bilan bog‘lang‘on hamma masalalarni hal qilishda xuddi mana shu mohiyatg‘a diqqat qilish lozim. Kimki, buni tushunmas ekan, u yangi o‘zbek adabiyoti taraqqiy qilayotg‘an va u borishi lozim bo‘lg‘an ayrim yo‘l, proletar yo‘lining alohida so‘sialistik xususiyatlarini tushunmaydi, va u shuning o‘zi bilan adabiy tilimizni burjua millatchiligi yo‘lig‘a solib yuborishg‘a urunayotqan sinfiy dushmanning tegirmonig‘a o‘b‘ektif yoki sub‘ektif ravishda, suv quyadi.

O‘zbek adabiy tilining yuksalishidagi pro‘letar yo‘li asosiy nuqtalarda oling‘anda quyidag‘ilardan iborat: a) **adabiy tilni hozirg‘i o‘zbek jonli shevalari asosida tuzish kerak.** Bunda pro‘letar iqtisod va madaniy markaz bo‘lg‘an **shaharlarning singarmo‘niklashmagan** shevalari ilg‘orliq ro‘lini o‘ynashi kerak.

b) o‘zbek tilini lug‘at bilan boyitish, o‘zbek shevalarining etimologik shakllarini adabiy tilning sarf-nahvisini boyitish va bu tilning qonunlarini “Chig‘atoy gurungi”cha Navoiy, Bobir, va boshqalarning asarlaridan chiqarmasdan, balki o‘zbek shevalarining **marksizm** nuqtai nazaridan har taraflama o‘rganish va bunda o‘zbek tilining hozirg‘i tendensiyasini i‘tiborg‘a olib turib ish ko‘rish uchun, **adabiy tilni o‘zbek jonli shevalariga yaqinlashtirish.**

v) o‘zbek tilining internasional so‘z va terminlar bilan boyitish va yuksaltirish, **Butunittifoq bo‘yicha yagona ilmiy terminologiya** tuzishga intilish.

d) hozirg'i o'zbek adabiy tilidagi semantika jihatidan yaroqsiz, mehnatkashlar tomonidan o'zlashtirilmagan va o'zlashtirilmayotgan arab va fors so'z va terminlarni yo'qotish.

Lekin yangi o'zbek tilini tuzish – bu tilning taraqqiysini burjua yo'lig'a itarayotgan har qanday millatchi va panturkistchilarning ("Chig'atoy gurungi" va boshqalar) ustanofkalari bilan qattiq sinfiy kurash sharoitida bordi va borayotirki, ularning bu yo'li asosan quyidag'ilardan iborat edi:

1. Chig'atoy tilini tiklash. Chig'atoy tilining boshqa turk tillariga qarag'anda a'loliqlari borlig'ini isbot qilishg'a urinish.

2. Umumiy turk tilini tuzishga urinish (bunda chig'atoy adabiy tilining hal qiluvshi ro'l o'ynayajalig'i qat'iy qilinib qo'yiladi).

3. Sof o'zbek tili uchun kurashish – bu ustanofka milliy ixotalardan chiqa olmaslig'a, arabchilik va forsiychilikni saqlashg'a, eski turk tillarining o'lib ketkan shakllarini tiklashga olib keldi (masalan, ochun, bitik va hokazolar).

4. O'zbek tilini so'sialistik vazifalarini va uning hozirg'i yuksalish tendensiyalarini yo'qq'a chiqarish.

Millatchilik ustanofkalari va ularning har xil ko'rinishlari bilan, ulug' davlat millatshiligi bilan rahmsiz kurashda va Lenin milliy til siyosatini og'ishsiz amalga oshirish uchun kurashdagina, ya'ni o'zbek adabiy tili yuksalishini pro'letar yo'lida borishi va uning imlosi masalalarini to'g'ri hal qilinishi ta'min qilinajakdir.

Biz yangi o'zbek tilining imlosini tuzayotgan ekanmiz, yagona o'zbek imlosi problemalarini mana shularg'a bog'lanishsiz ravishda hal qila olmaymiz.

Ba'zi o'rtoqlar, Lenin milliy siyosatini tushunmasdan yoki uni buzib, hozir bor shevalar asosida **bir qancha o'zbek adabiy tillarini va imlolarini tuzishg'a harakat qiladilar. Bu – o'zbek mehnatkashlarini bir-biridan ajratish demakdir.** Mana shu xato mavqeda turuvchilar o'zbek shevalarining bir qancha fonetik va morfologik xususiyatlarini ko'pdirib ko'rsatadilar – u (biz bu xususiyatlar ustida keyinrak gapframiz) lekin ular orasidag'i **umumiy unsurlar** to'g'risida chuq etmaydilar (vaholanki bu **umumiy unsurlar alohida xususiyatlarg'a qarag'anda ko'pdir**), ular feodalliq zamonidan qolg'on bir-biridan uzuklukni tamom barbod

qilib, o'zbek mehnatkashlarini madaniy inqilobg'a tortib, ularning borg'an sari **ko'prak birlashishlariga va til ayirmaliqlarining yo'qola borishig'a** olib kelayotg'on yangi so'sialistik sharoyitni ko'rmayotirlar. Bu zararli mavqe ochiq o'tkazilmaydi, balki qandaydir pardalar ostida, o'zbek shevalarini turlarga bo'lish pardasi ostida o'tkaziladi (masalan "Ilmiy fikr" jurnalining birinchi sonida G'ozzi Olim maqolasi va boshqalar). Bu mavqeg'a tegishli zarba berilgan. Lekin bu fikrning yana takrorlanmaslig'i uchun uning noto'g'rilig'ini bir necha qayta yaxshilab uqdirib o'tish kerak.

Biz **imlo bilan adabiy til o'rtasidag'i uzviy bog'lanishni** itiborg'a olib ish ko'rar ekanmiz, o'zbek imlosini tuzishda adashmasliq uchun hozirg'i sharoyitdag'i o'zbek tilining asosiy yuksalish tendensiyasini belgilash juda muhimdir.

O'zbek tili so'sializm qurilishi sharoyitida yuksalayotir. U birinchi besh yilliq muvaffaqiyatli bajarilishi bilan O'zbekiston, o'z deyqon xo'jaliqlarining 70-80 prosentini ko'llektiflashtirgan, hal qiluvchi paxta rayonlarida yoppasig'a ko'llektiflashtirishning tugallagan, so'sialistik zavo'd-fabrikalar tuzilgan **agrar – industrial** mamlakatga aylangan bir zamonda taraqqiy qilayotir. Sanoatda tub yer millatlaridan chiqq'an proletarlar borg'an sari o'sib borayotirlar.

Yangi so'silaistik ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlar, sharoyit va yangi ilmiy, so'sialistik tushunchalar yangi ismlar yuzaga kelgankim, ularni o'zbek tilida ifoda qilish kerak. Masalan hech qashon trakto'r, ko'mbayn va boshqalarni ko'rmagan o'zbek ko'lxo'zchisi hozir ularni idora qilayotir. Shuning bilan birga **trakto'r, ko'mbayn** va sho'ng'a o'xshash so'zlar uning o'z so'zlari bo'lib qolayotirlar. Ammo bizda omoch davrining odamlari ham bor edi, ular "**trakto'r**" o'rnig'a "**o't omoch**" deb ishlatishga urindilar **trakto'r** bilan birgalikda o'zbek tiliga trakto'rg'a bag'liq bo'lg'an butun tushunchalar, ismlar (nomlar) birligi bordir. Mehnatga so'sialistik munosabat tug'ilishi bilan birga, yangi tushuncha, ya'ni "**zarbdor**" so'zi tug'ildi. Bu so'z ham hamma tushunaturg'an va hammaning o'z so'zi bo'lib qoldi. Bunday misollarning soni – sanog'i yo'q.

O'zbek proletariati borg'an sari o'sayotir va shuning bilan birga, uning so'sializm qurilishidag'i, qishloqqa, ko'lxo'zchilarg'a qishloq mehnatkashlariga rahbarlikdagi ro'li o'sayotir. Mehnat murkab

ravishda uyushdirilg'an va mashina texnikasi bilan qurollang'an fabrika – zavo'dlarni hech qachon ko'rmagan o'zbek pro'letari bugun zavo'dda, dastgoh boshida, murakkab mashina oldida ularni idora qilayotir, ularni tuzayotir, fan-texnikani egallayotir va shuning bilan birga ana shular bilan bog'liq bo'lg'an hamma tushuncha va ism (nomlar)larni o'zlashtirayotir. Bu ism va tushunchalar hammasi uning o'ziniki bo'lib qolayotir. **Texnika, texnik, gudok, rubelnik, elektrik** va shung'a o'xshash so'zlar uning o'z so'zlari bo'lib qolayotir. Pro'letariatning dunyog'a qarashi bo'lg'an marksizm – leninizmni keng ommag'a taratilishi natijasida hozirg'i o'zbek tiliga kirgan yangi tushuncha va so'zlarning son – sanog'i sheksiz kattadir.

Mana shu faktlarning hammasi, o'zbek tili taraqqiyotining hozirg'i tendensiyasini tayinlovchi sharoitni ko'rsatib beradi, bu tendensiyaning qaysi yoqqa tomon ekanini aniqlab va bu tendensiya ko'rinayotg'an joylarni belgilab beradi. **Zavo'd, fabrika, so'vxo'z va ko'lxo'zlar – o'zbek tili yuksalishining hozirg'i tendensiyasi belgilanayotg'on joylar va sheva xususiyatlari yo'qolayotqan joylar mana shulardir.**

Biz o'zbek adabiy tilini internasional so'zlarni o'zlashtirish yo'li bilan taraqqiy qildirish kerak deymiz. So'sialistik sharoyitdag'i o'zbek tili taraqqiyotining haqiqiy tendensiyasi – mana, mana shundadir.

Lekin o'zbek tilining avvalgi eski ramkalarida bo'lmag'an (masalan o'zbek tilining tovushlar tuzilishida, bo'g'unlar tuzilishida va hokazolarda bo'lmag'an) lekin o'zlashtirilgan va o'zlashtirilayotqan yangi tushuncha ideya, internasio'nal (baynalmilal) so'zlar o'zbek tilining ramkalarini kengaytirib keldilar va kengaytirayotirlar. Bug'ina emas. **Eski ramkalar – tor, va ular yangi mundarija ta'siri ostida muqarrar sinayotirlar.** Biz o'zbek tilida va imlosida mana shu taraqqiyotg'a progrestg'a yordamlashishimiz lozim. O'zbek tilida boshvoqsiz ravishda zohir bo'layotqon mana shu taraqqiyot (progress) tegishli darajada **planli izga** solinishi lozim. O'zbek tilining hozirg'i zamon taraqqiyot tendensiyalarini hisobg'a olishg'a asoslang'an yagona o'zbek imlosining ahamiyatlaridan biri mana shundan iboratdir.

Misol uchun singarmunizm va so'z tuzilishi qonunini olib, bir qancha xarakterli faktlar keltirayik. Birinchidan, ilg'or shahar

shevalarining jonli tiliga qarasaq, ovoz va soʻz talaffuzining (soʻzning aytilishining) umuman borgʻan sari yumshoqlashib borayotgʻanini koʻramiz. Xalq dostoni “Shayboniyxon“ dan bir necha misollar keltirayik. Uning tili “joʻqchilar” shevasiga oyiddir. Undagʻi soʻzlarning aytilishini esa shahardagi aytilishiga solishtirib koʻrayik. “Joʻqchilar”cha **ajtmaq, ojnamaq, juldaz, munnan, çurt, çol, bosa, çur** deyiladi. “Yoʻqchilar” esa **ajtmək, ejnamək, bundən, juldzy** deb aytadilar. Nazariy va amaliy jihatdan qiziqarliq bu proʻssesni boshqa bir qancha misollar bilan ham koʻrsatish mumkin. Lekin bu proʻsses **singarmunizmning yoʻqolishigʻa olib boryotqan umumiy prosesning** koʻrinishi ekanligi, meningcha shubhasizdir.

Yangi internasioʻnal soʻzlar kirishi bilan bu proses borgʻan sari **kuchayib bormoqda**. Shunisi muhimki, **singarmunizmning yoʻqola borishi va shuningdek ayrim soʻz boʻlaklarining, soʻzlarning uning taʻsiridan chiqishi qoʻshuvchi ham oʻzgartiruvchi boʻlaklarning birlashkan shaklining saqlanishi, - oʻzbek tilining bundan keyingi yuksalishida progressif bir hodisadir**. 29 nchi may koʻnferensiyasi bu faktlarni itiborgʻa olmadi. Va uning asosiy xatosi ham mana shundadir.

Soʻz tuzilishlarida ham yangi oʻzgarishlar koʻrinayotir. Avval oʻzbek tilida soʻzlarning boshida ikki unsizning boʻlishi mumkin emas edi. Hozir esa biz bu ixtimolning qonun boʻlib ketayotqanini koʻramiz. Bir hijoli soʻzlarda, ikki unsizni bir-biriga qoʻshuvchi unlining sekin-sekin yoʻqola borayotqanini aniq koʻrish mumkin (masalan **“bir”, “dil”** soʻzlaridagi **“i”**). Bu — **front, flot, frank, trest** kabi yana bir qancha xalqaro (baynalxalq) soʻzlarning oʻzlashtirilishi bilan yanada kushaydi. Bundan tashqari, baynalmilal soʻzlarning kirishi bilan birga, bir soʻzning oxirida ikki unsiz kelishi ixtimoli ham qonunlashayotir (avval bunday qoyida yoʻq edi). Bu ham 29 nchi yilgʻi may koʻnferensiyasi tomonidan iʻtiborgʻa olinmagʻan edi.

Bu faktlarnin hammasi **oʻzbek tilining eski ramkalari buzilayotgʻanligʻini koʻrsatadi**. Butunittifoq Markaziy yangi alifbe qoʻmitasi yonida 30 nchi yil yanvarda oʻtkazilgan ilmiy kengash bu oʻzgarish, bu faktlarni hisobgʻa oldi. U oʻzbek tilining hozirgʻi taraqqiyot tendensiyasini kushaytirish maqsadida oʻz qarorida: “bor material va yigʻilgʻan tajribalar asosida oʻzbek tilining bundan

keyingi yuksalish tendensiyasi singarmo'nizmning borg'an sari yo'qola borishig'a tomon ekani aniqlandi" dedi. U to'g'ri maslahat berdiki, "yaqin davr uchun imlo qoidalarini tuzganda o'zbek tilining mana shu shubhasiz **pro'gressif tendensiyasini ko'zda tutish, bu prosesning tezlashishiga yordamlashish lozim.** "Yangi o'zbek imlosining asosiy ustanofkasi mana shundan iboratdir. Bu ustanofkani alifbeda eng to'la ravishda aks ettirish uchun cho'zg'ilarning sonini 9 dan 5 ga tushurish mumkin (**a, o, u, i, e**) va shuning bilan o'zbek imlosining bir muhim masalasi, ya'ni **unlilarning sonini qisqartirish masalasi hal bo'ladiki, bu mehnatkashlarning madaniy darajasini tezrak ko'tarish uchun zarur shartlarning biridir.**

O'zbek imlosining prinsiplariga bu ustanofkalar qanday ta'sir qiladilar? 29 nchi may ko'nferensiyasi ham va 33 nchi yil 7 yanvardag'i ilmiy kengash ham, o'z qarorlarida **o'zbek imlosining asosiy-fonetik va mo'rfo'lo'g'ik prinsip ekanini ko'rsatadilar.** Lekin may ko'nferensiyasi bunda singarmo'nizmning to'la huquqli bo'lishini i'tiborg'a olg'an ilmiy kengash esa o'zbek tili taraqqiyotining hozirg'i tendensiyasi singarmo'nizmning borg'an sari ko'prak yo'qola borishi tomonida ekanini i'tiborg'a olg'an. Ularning qarorlaridag'i tub farq ham shundadir. Bu farq –fo'netik-mo'rfo'do'g'ik prinsipi qo'llanishg'a, fo'netik va mo'rfo'do'g'ik prinsiplarining bir-biriga munosabatida aks etmasdan qolmaydi. Aniqki, masalani 29 nchi yilg'i may ko'nferensiyasig'a qo'yg'anda, zarb fo'netik prinsipka ilmiy kengashmaga qo'yg'anda esa zarb mo'rfo'do'g'ik prinsipga beriladi. Chunki **o'zbek tilining yuksalish tendensiyasi mo'rfo'do'g'ik prinsipga tamoidir** (og'ishqandir). O'zbekistonda so'salistik xo'jaliqning va madaniy inqilobning yuksalishi, fabrika zavo'dlarning yuksalishi, proletariatning yuzaga kelishi, turli shevada gapiraturg'an diyqonlarning hisobig'a o'sayotqan proletariatning yuzaga kelishi, shahar bilan qishloq va turli rayonlar orasidag'i aloqaning kuchayishi, o'z ichiga turli shevalarda gapiraturg'an kishilarni olaturg'an ko'lxo'z va so'vxo'zlarning tuzilishi natijasida **biz qishloq va shahar shevalarining bir-biriga kirishib ketkanini, bunda ilg'orliq ro'lini shahar shevalari o'ynayotg'anlig'ini,** bu kirishib ketishning O'ktabrdan keyingi davr ichida ko'rilmagan darajada keng miqyosida

ekanini ko'ramiz. Garchi bu masala ham nazariy, ham amaliy jihatdan katta qiziqtirarli narsa bo'lsa ham bizning tilchilarimiz o'zbek shevalarini o'rgangan mahalda bu ahvolga itibor qilmaydilar. Lekin hozircha bir narsa shubhasizki, bir-birini anglashqa to'squnliq qilmayturg'an qisman fo'netik va qisman mo'rfo'do'gik farqlar o'zbek shevalari ichida bordir. Bu xususiyatlar lug'at birligi va asosiy til qonunlarining birligi borlig'i uchun, **shevalar orasidagi umumiy (o'rtoq - bir-biriga o'xshash) elementlarga qarag'anda juda kichikdir.** Lekin shunday bo'lsa ham bu sheva xususiyatlari yo fo'netik yo mo'rfo'do'gik prinsipni o'zbek tilidagi, o'zbek imlosidagi ustunligiga ta'sirsiz qola olmaydi.

Mana shu sharoyitda o'z-o'zidan anglashiladirk, **fo'netik prinsir o'zbek imlosining ilg'or prinsiri bo'la olmaydi.** Chunki bu prinsir bir xil talaffuzni, hamma so'zlarning hamma joyida bir xil aytilishini, ya'ni so'z qanday aytilsa, shunday yozilishini talab qiladi. Bunday prinsip esa faqat o'z boshimchaliqq'agina (anarxiyagagina) olib keladir. Chunki biz bir yoqdan singarmo'nizmni yo'qotaborayotirmiz, ikkinchi yoqdin bir-biridan ba'zi jihatlardan farq qilaturg'an bir qancha shevalarga egamiz.

Shunday bo'lsa ham fo'netik prinsipning o'zbek imlosidagi ro'li yo'qqa chiqmaydi. U o'zbek va hamma tomonidan o'zlashtirilgan arab-fors so'zlarining tublarida saqlanajaqdir. U sifat va jism (narsa) ismlarning asoslarida saqlanajaqdir. Fo'netik prinsip mana shu chegaralar ichida ish ko'radi. Bundan ko'rinib turibdirki, **fo'netik prinsip ishlaydurg'an doira juda kichikdir.**

Mo'rfo'do'gik prinsip ishlaydurg'an doira bundan alla qancha kengdir. Tub so'zlarning hatto yozishda ham kelishmavchiliklar tug'iladi (o'zgartuvchi qo'shimchalar to'g'risida gapirib ham o'ltirmaymiz) **"sop"** yozish kerakmi **"sob"**, **"kob"** yozish kerakmi yoki **"kop"** yozish kerakmi? Garchi **"b"** deb aytilsa ham **"p"** yoz, chunki hijodan keyin **"p"** yoziladi; **"otъn, komir, tytin"** deb aytilsa ham **"komyr, tytyн"** yoz, shunki bu yerda lab ohangi bor deydilar. Shu yerda shuni qo'shib aytish kerakki, lab ohangi ba'zi shevalarda uchunchi hijog'a ta'sir qilsa ham, adabiy tilda uning ta'siri ikkinchi hijodan nariga o'tmaydi. Hatto o'zlashtirilgan va xalq og'iz adabiyotiga kirib ketkan arab-fors so'zlarida ham **"nega unday yozmasdan, bunday yozish kerak"** degan

savollar ko'paygandan-ko'paya boradi. Masalan "təbib" deb yozadilar. Vaholanki, ba'zan bu so'z "təvib", "təjib" shaklida aytiladi. Shuningdek aytilishda "qant" bo'lsa ham "qənd" yozadilar.

Umumiy natijaga kelish uchun shu misollar yetarlik bo'lsa kerak.

Bu faktlar nimadan gapiradilar? Ular yangi o'zbek imlosida mo'rfo'lo'gik prinsipning ustunlik, hal qiluvchilik ro'lini o'ynag'anidan gapiradilar. Rostdan ham garchi umumiy qonunlari bir bo'lsa ham bizda bir qancha shevalarning yashag'an sharoyitda, imloda birdan-bir birlashtiruvchi asos – mo'rfo'lo'gik prinsipdir. **Bizning asosiy vazifamiz – o'zbek shevalarining hammasiga oyid bo'lg'an unsur, qonun va qoidalarini ajratish (bunda hal qiluvchi ro'l ilg'or shahar shevalari qo'lida ekanini ko'zda tutish), mana shu umumiy qonun, qoidalar asosida o'zbek imlosini tuzish adabiy tilimizga va imlomizg'a boshqa shevalardagi progressif unsurlarni (masalan xorazm shevasidagi kelajak zamon shaklini) kirgizishdir. Ya'ni o'zbek imlosining tuzishning asosi mana shundan iboratdir.**

Yangi o'zbek imlosida **internasio'nal so'zlar imlosi** katta ro'l o'ynaydi va o'ynayajqdir. Bu muhim masala shu vaqtg'acha hal qilinmasdan keldi. Lekin masalaning bu hal qilinmaslig'i hozirg'i imlo anarxiyasini kuchaytirdi. Bu anarxiya esa madaniy inqilobning orqag'a siltab turuvchi bir narsaga aylanayotir. Shuning uchun biz **birlashkan va shuning bilan birga amalga oshirilishi oson imloni** tuzishni tezlatishimiz lozim.

29 nchi may ko'nferensiyasining qarorlarida internasio'nal so'zlarning imlosi masalasida ikki ustanofka bor: bir yoqdan internasio'nal so'zlarni qabul qilib olish (qaysi tildan qabul qilib olish ko'rsatilmagan), ikkinchi yoqdan ularni rus tilida qanday aytilsa shunday olish to'g'risida ko'rsatma ham bor.

Shubhasizki, masalani bunday qo'yish internasio'nal so'zlarning imlosida xilma-xilliq tug'diradi va tug'dirdi ham. Masalani: chet so'zlarning o'zbek imlosida yozilishini bir xil qilish uchun u so'zlarni asosan qaysi millatdan qaysi millatning adabiy til imlosidan olish kerak, deb qo'yish kerak.

Menimcha, masalani **quyidag'icha hal qilish kerak. Internasio'nal (baynalmilal) so'zlarni rus adabiy imlosi orqali**

olib, hozirg'i o'zbek adabiy tilining mo'rfo'lo'gik va boshqa xususiyatlarig'a uyg'unlashtirish kerak. Bu prinsipni majburiy qilib qo'yish kerak. Agar rus tilining zo'r ta'sirini, internasio'nal va sho'ro so'z, terminlarini rus tili va imlosi orqali o'zbek adabiy tilining xususiyatlarig'a uyg'unlashtirib olishdag'i tajribalarimizni hisobg'a olg'anda, bu prinsip eng to'g'ri prinsipdir.

O'ZBEK TILINING IMLOSINI QULAYLASHTIRUV YO'LIDA³²⁵

(imlo pro'ekti to'g'risida mulohazalar)

Ulug' Tursun

Qaysi prinsip?

O'zbek adabiy tilining imlosini qaytadan ishlashda qaysi prinsip bo'yicha ish qilmoq kerak? Imloda hozirda 4 prinsip bo'lib quyidag'ilardan iborat:

1. **Tarixiy prinsip:** o'z davrining shakllari qotg'an bo'lishlariga qaramasdan uni, imloda saqlash metodidir. Boshqacha aytgan vaqtda tilni o'zgarimas hodisa qilib ko'rsatuvdir. Albatta bu prinsipni bizning tilimizda qo'llanuv(i) yaramaydi.

2. **Idio'grafik prinsip:** bu prinsipning ham tarixiy prinsipdan ayirmasi yo'q deyarli darajada. Bu ham tarixiy prinsipning bir tarmog'i.

3. **Mo'rfo'lo'gik prinsip**dirkim imloda ko'prak ishlatiladi.

4. **Savtiy prinsip** yoki fo'netik prinsipdirkim, bunda tovushlarg'a yaqin qilib yoziladir.

Lekin bu prinsiplarni o'zbek adabiy tilida ayrim-ayrim holda qo'llanib bo'lmaydi. Netakim, o'zbek adabiy tilining murakkab dialektlaridan uyushqanlig'i bu prinsiplarning yolg'iz birini tilimizga asos qilib bo'lmaslig'ini ko'rsatadi. Agarda biz mo'rfo'lo'gik prinsipni yolg'iz qabul qilib olsa qurli dialektlarimizda bo'lg'an fo'netik xususiyatlarni o'z ichiga olabilmaymiz. Agarda biz fo'netik prinsipni qabul qilib olsa, murakkab dialektlardan tuzilgan o'zbek adabiy tilining talablariga javob bermak mumkin emas. Bir dialekt bir xil yozsa, ikkinchisi boshqasha yozadi. Shunday qilib adabiy

³²⁵ "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1933-yil 17-iyun sonida chop etilgan

tilimizda anarxiya hukm suradi. Shuning uchun **bizda mo'rfo'lo'gik prinsipni asos tutib, qisman fo'netik prinsipdan ham foydalauvg'a to'g'ri keladi.** Biz mo'rfo'lo'gik prinsipni asos qilib, fo'netik prinsipdan qisman foydalansaq o'zbek shevalarining hammasi uchun umumiy va o'zbek tilining grammatikasini tashkil qilg'an qoidalar bo'yincha to'g'ri yozuvning asosini bizga beradi va mumkin bo'lg'ancha bizni imlo anarxiyasidan qutqazadi.

Boshqa til ko'llektiqlarida adabiy til bir sheva asosig'a qurilg'an. Lekin bizning adabiy tilimiz haligacha o'z asosig'a bir shevani belgilagan emas. U hozirgi vaqtda ko'prak toshkent, farg'ona shevalari asosig'a qurilg'andir. Haqiqatan ham shundan bo'lishi tabiiy holdirkim, o'zbek pro'letar adabiy tilini tuzganda albatta iqtisodiy va madaniy markazlarning shevalari albatta katta ro'l o'ynashlari va ta'sir ko'rsatishlari turg'an gap.

Til-Termin Davlat Qo'mitasi tomonidan taqdim qiling'an pro'ektda mo'rfo'lo'gik va fo'netik prinsiplardan foydalanamiz, deyilgan. Albatta bu ham bizni anarxiyadan butunlay qutultira olmaydi. Mana shuning uchun biz mo'rfo'lo'gik prinsipni asos tutib, fo'netik prinsipdan qisman foydalanuvni tavsiya qilamiz.

"Qizil O'zbekiston" gazetasining 119 (1628) sonida o'r. Tursun Ibrohim tomonidan yozilg'an "O'zbek tilining birlashkan imlo pro'ekti to'g'risida ba'zi mulohazalar" unvonli maqolasida "imlomis tilimizning fo'netikasi bilan mo'rfo'lo'giyasining dialektik birligiga asoslanib isloh etiluvi kerak. Ya'ni imloda bir jihatdan talaffuz xususiyatlarig'a (fo'netikag'a) asoslansa ikkinchi tomondan, ma'noli bo'laklarning butunligiga asoslanadi. Bu ikki prinsip bir-birlariga qarshi tendensiya faktlardir" deyiladi.

Tursun Ibrohimning fikriga ko'ra, fo'netik va mo'rfo'lo'gik prinsiplar bir-birlariga qarshi tendensiya faktlar emish. Holbuki, mo'rfo'lo'gik prinsip hech qashon fo'netik prinsipga qarshi kelmaydi. Uni to'ldiradi. Ma'no yetkazib berish uchun shu fo'netika qonunlaridan foydalanadi. U quruq ma'noda birliknigina kuzatmaydi. Bir ma'noli bo'laklarning o'zgarib aytilishlarini qo'shni tovush ta'siri bilan o'zgargan o'runlarni boshqa harf yozilsa ham tilda o'z-o'zidan so'zlangancha aytilishi mumkin bo'lg'an o'runlarnig'ina birlashtirib oladi. Boshqa o'runda o'zgartib aytilgan shaklnigina yozmaydi. Bunda ham uning jonli asos shakli har kimga bilinib turg'an

shakllarnigina oladi. Ularning ham aytilishi fo‘netik qonun bilan o‘zidan-o‘zi bilinganlardangina foydalanadi. Bu shartlarga to‘g‘ri kelmagan o‘runlarda mo‘rfo‘lo‘gik prinsip olinmaydi, fo‘netik prinsip olinadi va eshutilganча yoziladi.

Tilimizda singarmo‘nizm

“Til jonli o‘rganizm singari o‘zining hayoti davomida tug‘iladi, o‘sadi, o‘ladi. U o‘ziga yangi so‘zlarni singdirib so‘z gurung komplekslarini va grammatik shakllarini tashlab bir qator evolyutsiya va inqilobni kechiradi” (Pol Lo‘farg).

O‘zbek adabiy tili O‘ktabr inqilobining 15 yili ichida nahviy, mo‘rfo‘lo‘giya, fo‘netika, leksiko‘lo‘giya tomonidan o‘sdı. U so‘salizm qurulishi talablarini bajaruvchi yangi-yangi so‘zlar bilan boyimoqda. Tilimizning so‘zlari, turlari o‘zgarib bormoqda. Tovushlar ham adabiy doyimiy bir yerda qotib qolmasdan, o‘zgarib turmoqda.

Tildagi fo‘nemalarimiz o‘zgarib, boshqalarg‘a yaqinlashib, fo‘nemalarimiz bir qancha o‘runlarda ko‘payib, bir qancha o‘runlarda ozayib bormoqda. Shuning singari o‘zbek imlosida ham katta o‘zgarishlar yasamoqda. **Bir vaqtlar tilimizning temir qonuni hisoblang‘an singarmo‘nizm bu kun bir qancha shevalarimizda yo‘qolg‘an va bir qancha shevalarimizda yo‘qolish oldida turadi.** Shahar tilidagina emas, hatto qishloq ko‘lxo‘zchi, diyqonlarning tilini tekshirganimizda ularda singarmo‘nizmning yo‘qoluvg‘a tomon yo‘nalganini ochiqdan-ochiq ko‘ramiz. Toshkent, Farg‘ona, Samarqand shevalarida singarmo‘nizmning saqlanmag‘ani belgılı. Mana shu nuqtai nazardan qarab, tilimizning hozirg‘i taraqqiysini i‘tiborg‘a olib ish ko‘rishimiz lozim. Mana bu bizga hozirda tilimizda singarmo‘nizmning katta ro‘l o‘ynamag‘anlig‘ini, balki undan ma‘lum darajada foylanuvnig‘ina bizga ochiq bildiradi.

Unlilar masalasi

1929-yilg‘i Samarqand til-imlo ko‘nferensiyasi masalaga formal ravishda kirishib har bir tovush uchun bir belgi qabul qildi. Shuning natijasida 9 unli tovush olindi. Shu 9 unli tovush imlomizg‘a qabul qiling‘anda shahar pro‘letariatining va mehnatkashlarining tili

asos tutildimi? To‘g‘ridan-to‘g‘ri javob bera olamizki yo‘q. Chunki shaharlarimizda unli tovushlar hech qashon 9 ta emas.

Bizda jonli shahar dialekti va shevalarimizda fo‘nemlar ko‘p. Toshkent shevasida ham 7 fo‘nem bordir. Pro‘f. Po‘livano‘f Toshkent shevasida 6 unli bor deb da‘vo qiladi, lekin bu ham to‘g‘ri emas. “Chig‘atoy gurungi” vakillari arab alifbesini isloh qilg‘anlarida arab alifbesi bilan 7 unlini ko‘rsatuv mumkin emas edi. Shunda 6 unli bilan ko‘rsatdilar. Pro‘f. Po‘livano‘f ilhomning “Chig‘atoy gurungi” vakillaridan olib toshkent shevasida 6 unli bor deb isbot qiladi. Shuning singari ko‘p o‘rtoqlarimiz 6 unli tarafida edilar. O‘zDavterminkom tomonidan taqdim qiling‘an pro‘ektda unli fo‘nemlarni 5 taga tushirish ko‘rsatilgan; albatta buni tabriklash kerak. O‘zbek imlosida bo‘lg‘an 9 unlidan 5 unliga ko‘chish haqiqatan ilmiy asosg‘a qurilg‘andir. Chunki bizning amaliy yozuvimiz – so‘sal munosabat uchun kerak bo‘lg‘an yozuvdir, bundan bizning tilagimiz qanday so‘zlash, qanday aytishni tirkash emas, balki keng ko‘pchilik mehnatkash ommasining maqsadini o‘ng‘ay anglay olishidadir. Bizga mana shu asosda amaliy yozuv kerak.

Akademik Niko‘lay Yako‘vlevish Marr aytadi: “alifbe masalasiga shakliy bir hodisa deb yolg‘iz tovushlar fiziologiyasi tomonidan qarabg‘ina izoh qilish kerak bo‘lg‘an bir masala deb qarash yaramaydi. Alifbe hozirg‘i zamonning tushunilishicha tovush ilmi, ya‘ni fo‘netika singari tovush idilogiyasi bilan juda mahkam bog‘lang‘an. Bu idilogiyaning tildagi tovushning mundarijasini, tuzilish xizmatini hisobg‘a olmasdan turib hozirg‘i kunda uning yolg‘iz texnik ta‘biri bo‘lg‘an narsani hammadan avval yozuvni tuzish mumkin emas”.

Yana akademik Marr aytadi: “til tovushig‘a qiziq bir hodisa deb qarash yanglish. So‘zlashgan paytda havoda o‘ziga boshqa bir turli to‘lqunlar yasag‘an belgili tUSDagi tovushlar til tovushi bo‘la olmaydi. Kishi tili uchun, so‘zlov a‘zolari bilan havoda belgili to‘lqunlar yasag‘an hodisa emas, balki tinglovchining miyasida ong tug‘dirishg‘a yarag‘an bir xil o‘rtoq anglashg‘a sabab bo‘lg‘an simvo‘l, fo‘nem ahammiyatlidir. Bu fo‘nem fizik ham individual bir hodisa emas, balki so‘sial munosabatda tug‘ulg‘an so‘sial hodisadir. Bizning o‘zaro anglashib, anglashmaslig‘imiz mana shu

fo‘nemlarga bog‘liqdir. Tovushlar bizning bolaliq vaqtimizda kirib o‘runlashib qolg‘an fo‘nemlarga to‘g‘ri kelsalargina anglanadi”.

Fo‘nem ayrim bir tovush emas, balki tarixiy so‘sial sabablar tug‘ilib o‘zaro anglashish ro‘lini o‘ynag‘an, xalq tilida o‘rtoq anglashishga yarag‘an, lekin bunday ravishda bo‘lsa-bo‘lsin aytilishi mumkin bo‘lg‘an tovushdir. **Amaliy yozuv uchun alifbe tuzganda har bir eshitilgan ayrim tovushlarga emas, balki mana shu ma‘no yasayturg‘an fo‘nemlarga‘agina ayrim harflar belgilanishi kerak bo‘ladi.** Mana shu nuqtai nazardan qarab ish olib bormoqqa to‘g‘ri keladi. Hozirg‘acha ishlatilib kelmakda bo‘lg‘an 9 unilarning (**a, ə, o, ɵ, u, y, ɛ, i, e**) hammalari jonli tilimizda bor bo‘lsalar ham, ularni 5 taga tushurganimizda ham amaliy yozuvimiz istagan talabimizga javob bera oladi. Tilda bir tovushning ikkinchi tovushga aylanganini ko‘p ushratamiz. 9 unli tovushning ma‘no yasovdag‘i funksiyalarini ko‘zdan kechirganimizda qo‘sh unilardan **O – ɵ** larni so‘z yasovdag‘i funksiyalarni jumla ichida tekshirmasdan, yolg‘iz holda olib ko‘rsaq (**ɵz**) olmosh ma‘nosida, (**Oz**) fe‘l ma‘nosida keladi. **U – Y** qo‘sh unilari (**tuz**) ism ma‘nosida, (**tyz**) esa fe‘l ma‘nosida keladi. **A – ǝ (ǝnǝ)** olmosh ma‘nosida, (**ana**) ism ma‘nosida keladi. Lekin bularni biz jumla ichida ko‘rsak va tekshirsak ism va fe‘l, olmosh ma‘nolarini bir shakl bilan ham bilmak mumkin. Chunki hali bizning tilimizda po‘lisemantizm yo‘qolg‘an emas, hali biz buni tilimizda ko‘p ushratamiz.

Ko‘p o‘rtoqlar, **“a”** ning o‘rtog‘i bo‘lg‘an **“ə”** ni olib tashlashga qarshidirlar. Shuning uchun ular imlomizda 6 unlini qabul qiluvni lozim topadilar. Bu albatta ilmiy asosga qurilgan bir narsa emas. Masalaga shunday qarash kerakdirki, agarda biz qo‘sh unilardan birini tashlamoqchi bo‘lsaq hammasida ham tashlash lozim. Bo‘lmasa hammasida ham qoldirish kerak. Birida tashlab, ikkinchisida saqlab qolmoq tom ma‘nosi bilan prinsipsizlikdir. Agarda **“ə”** ni qoldirsak, yana bizda turli shevalarga ega bo‘lg‘an o‘zbek imlosida va shuning bilan birlikda internasional va so‘sializm qurish davrida tug‘ulg‘an so‘zlarni yozuvda anarxiyaning to‘la davom etuvi turg‘an gap. Shuning uchun bu anarxiyaning oldini oluv kerak. Boshqacha aytikanda **“ə”** dan voz kechmakga to‘g‘ri keladi.

Biz so‘zlarni o‘rganganda, so‘zning yolg‘iz o‘zini o‘rganmaymiz. Uni jumlada turg‘an o‘rniga va funksiyasiga

qarab o'zganamiz. Bir so'zning o'zida to'la bir ma'noni anglash juda ham qiyin. So'zning yolg'iz o'zini tekshirish va uning jumla ichidagi funksiyasini i'tiborg'a olmasliq fo'rmal sxo'lastik – do'gmatik til bilimiga maxsusdir. Ko'p o'rtoqlar o'quvda qiyinlik tug'diradi deyдилar, buning uchun ham qayg'i tortishning keragi yo'q. Shaklga qarab o'quv o'sha harfning tovushini albatta beruv demak emas. Biz inglizcha, fransuzcha va boshqa tillarda, shunday hollarni ko'ramiz. Ularda yozilg'an tovushlarning hammalari o'qulmaydi. Lekin yozuvda yoziladi.

Tursun Ibrohim maqolasida 8 unli tovushni qoldirish fikri bor. Bu yangi narsa emasdir, eskidir. Turk tillarini o'rgangan akademik – RADLOF, TOMSINLAR ham turk tillarida 8 unli tovush bor deb aytar edilar.

Tursun Ibrohim shularning fikrlarini qabul qilib, 8 unlini qabul qilish tarafdoridir. Uning taklifi hech qanday ilmiy asosg'a qurilmag'an. 8 unlini qabul qilarkan ularning qaysi shevamizda borlig'ini ko'rsatuv kerak edi.

T.Ibrohim 1932 nchi yil 30-noyabrda 276 (2076) sonli "Qizil O'zbekiston"da "Til imlo masalalari" unvonli maqolasining o'zidayoq 9 unli tarafida bo'lsa ham 5 unli tarafdori bo'lib, o'zining fikrlariga o'zi qarshi shiqqan edi, yana imlo ko'nferensiyasi chaqirish oldidan endi 8 unli tovush qabul qilinuvni taklif qilib chiqadi.

Pro'ektning 21 nchi punktida birinchi bo'g'unda tor va qisqa "i" lar yozilmaslig'i ko'rsatilgan. Masalaga juda ham to'g'ri kirishilgan. Haqiqatan bu tor va qisqa "i", "b" larni fo'netik asboblilar bilan tekshirilganda, tilimizda ularning faqat izlari qolg'anlig'i ko'riladi. O'zbek imlosidag'i bo'g'un tuzilishi normalarini tabriklash lozim. Chunki 1929-yilg'i til-imlo ko'nferensiyasining imlo qaroricha tilimizda unli harfsiz bo'g'un ... saluvni mumkin emas edi. Bu pro...da unsiz tovushlarning ham bo'g'un ...lari ko'rsatilgan. Bunda tilimizga kirib kelgan va kirib kelmakda bo'lg'an internasio'nal so'zlarning imlosini buzub yozuvdan qutulg'an bo'lamiz.

Pro'ektning 39 punktida "d" qo'shimchasi davom fe'lda har vaqt "d" bilan yoziladi, ismlarg'a qo'shilg'anda gumon-shubha anglatsa "dur" anglatadur va xabar bildirsa "dir" bilan yoziladir deb ko'rsatilgan. Bu masalni ancha og'irlashtiradi. Mening fikrimcha,

bularning hammalarini ham “**dir**” bilan yozabersak yanglishmag‘an bo‘lamiz.

Proektning 43 nchi mo‘ddasida ko‘rsatilganicha, avro‘pacha “**h**” bilan yozilaturhan so‘zlarni ruslar kabi ham “**g**” bilan yozish to‘g‘risida eskartish bor.

Bu punktdada qarama-qarshiliq bor. Punktda yo “**h**” bilan yoki “**g**” bilan yoziluvini ko‘rsatiluvini kerak edi. Pro‘ektda ko‘rsatilganicha qabul qilib olsaq tilimizga kirib qolg‘an va kirib bormoqda bo‘lg‘an internasio‘nal so‘zlarni yozuvda anarxiyaning kushayishiga sabab bo‘lamiz. Bu anarxiyaning oldini oluv uchun internasio‘nal bo‘lg‘an so‘zlarning “**h**” bilan yoziluvini ma’qullash kerak.

Pro‘ektning 44 punktida russha “**x**” bilan yozilaturg‘an so‘zlar “**x**” bilan yoziladir deb ko‘rsatilgan. Menimcha bu punktni ikkiga ajratmoq kerak. Birinchisi rus ko‘lleksiti so‘zlari. Ikkinchisi Avro‘pa so‘zlari. Birinchi punktda ko‘rsatilgan so‘zlarni “**x**” bilan yozmoq, ikkinchi punktda ko‘rsatilgan so‘zlarni “**h**” bilan yozmoq kerak. Chunki bular yumshoq “**h**” bilan talaffuz va shunday yoziladilar. Bizda harf ... ekan, shuning bilan qabul qilmog‘imiz lozim (Masalan, **xarakter, texnik, mexanik, politexnik** emas, **harakter, tehnik, mehanik, politehnik** deb qabul qiluv kerak).

Men pro‘ektning ijobiy tomonlarini to‘la to‘xtab o‘lturmadi. Pro‘yekt asosan to‘g‘ri tuzulgan. Yuqorida ko‘rsatilgan kamchiliklar tuzatilsa va diqqatg‘a olinsa, yana yaxshi bo‘lar edi.

ALISHER NAVOIY ASARLARI TILIDA UNLI TOVUSHLAR UYG‘UNLIGI MASALASIGA DOIR³²⁶

Fattox Abdullayev

Ulug‘ shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning adabiy merosni o‘rganish bo‘yicha ayniqsa O‘zbekistonda juda katta ishlar qilindi; Navoiy asarlaridan bir qanchasining tanqidiy tekstlari nashr etildi; shoirning hayoti va ijodiy faoliyati ancha puxta o‘rganildi; uning dunyoqarashi, ijodiy metodi masalalarini, Navoiyning o‘zbek tili uchun, uni adabiy til darajasiga ko‘tarish uchun olib borgan kurashlarini aks ettiruvchi monografiyalar maydonga keldi,

³²⁶ “O‘zbek va adabiyoti” jurnalining 1965-yil 5-sonida nashr etilgan (11-15-betlar).

kandidatlik va doktorlik dissertatsiyalar yozildi va yoqlandi. Lekin ulug' shoirning badiiy mahorati, so'z san'atkorligi, tili va uslubidagi originallik, o'ziga xoslik kabi masalalar, nihoyat Alisher Navoiy asarlari tilini umum nazariy va tarixiy lingvistik planda o'rganish, bu tilning grammatikasini yaratish kabi juda muhim vazifalar hali tekshirilishga muhtoj. Ayniqsa, so'nggi masala bo'yicha hozirgacha biror jiddiy ish qilinganicha yo'q. Bunday tekshirishlarning tilimiz tarixi, dialektologiyasi, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilining muhim nazariy va amaliy masalalarini hal etishdagi zo'r ahamiyati haqida ko'p gapirib o'tirishning hojati bo'lmasa kerak. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Navoiy asarlari tilini o'rganishga qaratilgan har qanday intilish mutaxassislarda katta qiziqish tug'dirmog'i tabiiydir.

Biz ushbu maqolamizda hozirgacha ko'pgina munozaralarga sababchi bo'lib kelayotgan bir masalaga – o'zbek tili tarixidagi singarmonizm qonunining – unilar uyg'unligining buzilishi tarixiga to'xtalmoqchimiz va, shu munosabat bilan, Alisher Navoiy asarlari tilida mazkur qonunining buzila boshlaganligiga oid ba'zi bir faktlarni keltirib, bu masala yuzasidan o'z mulohazalarimizni bayon etmoqshimiz.

Ma'lumki, singarmonizm yoki unlilar uyg'unligi, juda qadimdan barcha turkiy tillarga xos bo'lgan fonetik xususiyatdir. Bu xususiyat o'zbek tili tarixida ham hech shubhasiz mavjud bo'lgan. Shunday ekan, nima uchun bu jihatdan hozirgi o'zbek adabiy tili boshda turkiy tillardan keskin ajralib turadi? Nima uchun barcha turkiy tillarga, shuningdek, singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalariga xos bo'lgan 9 – 10 fonemali unlilar sistemasi bu qadar o'zgarishga ushraman va miqdor jihatdan kamayib, adabiy tilimizga asos bo'lgan markaziy shahar shevalarida fonemalarning miqdori 6 – 7 ga tushib qolgan? Boshqasha qilib aytganda, mazkur shevalarda qadimdan ish ko'rib kelayotgan juda mustahkam qonun singarmonizm qonunining buzilib ketishiga sabab nima? Bundan tashqari, o'zbek tilining unlilar sostavida yana bir muhim o'zgarish ro'y bergan – boshda turkiy tillar uchun xos bo'lmagan spetsifik tovush – [ɔ] unlisi paydo bo'lgan (til orqa, keng, bir oz lablangan tovush, uning yozuvimizdagi shakli [o]).

Bu ikkita yirik fonetik hodisaning yuzaga kelishi haqida bayon etilgan fikrlar (Y.D.Polivanov va K.K.Yudaxin kabi olimlarning:

tojik tili vokalizmining o'zbek tili artikulyatsion bazasiga ko'chishi haqidagi fikrlari, A.K.Borovkovning: bu hodisalar o'zbek tilining o'z ichki taraqqiyot qonunlari natijasidir kabi mulohazalari), afsuski, zikr etilgan g'oyat murakkab masalani to'laligicha hal etib bermadi.

Bir vaqtlar K.K.Yudaxin o'zining "Chig'atoy tilining unlilar sostaviga doir" nomli maqolasida³²⁷ XV asrda yashab ijod etgan shoirlarning tuyuqlarida qofiyadosh bo'lib keluvchi so'zlar sostavidagi unlilarni aniqlashga urinib ko'rgan va:

شمع ینگلیغ یانه دور یاشیمد
گوز یاشیمدین بیر یۆیده اوندی اوت
قان یاشیم قیلدی یولونکنی لالیز ار
مونجه تقصتر ایلانتم قانیمدین اوت

misolini keltirib, yozgan edi: «Agar qofiyadosh bo'lib kelgan uchta so'zni singarmonizm qoidasiga muvofiq o'qir ekanmiz, birinchi ikki misra oxiridagi so'zlarni **ot** (*o't*) tarzida, to'rtinchi misra oxiridagi so'zni **ot** (yumshod o't) tarzida o'qimog'imiz kerak bo'ladi, binobarin, bu uchta so'z sostavidagi unlilar talaffuzidagi farq singarmonizm nyqtai nazaridan juda katta bo'lmog'i kerak edi. Hozirgi Toshkent shevasida mazkur so'zlar sostavidagi unlining talaffuzida farq sezilmaydi va uch holatda ham **o't** tarzida aytiladi". Mana shunday mulohazalarga asoslanib, K.K.Yudaxin, yirik chig'atoy shoirlari singarmonizmni yo'qotgan sheva vakillari bo'lganlar, degan taxminiy fikrni bayon etgan edi. Uning fikricha, Navoiy va Lutfiy kabi ulkan shoirlar she'riyat qonunlarini juda yaxshi bilganlari holda, mazkur so'zlardan qofiyadosh so'zlar sifatida foydalanmagan bo'lardilar. Ayrim olimlar bu fikrga qo'shiladilar, ba'zilar esa K.K.Yudaxinning bu fikrini asossiz deb biladilar. Qanday bo'lsin, Navoiy asarlari tilida singarmonizm masalasi hali ochiqlicha turibdi.

Ma'lumki, singarmonizm qonunining buzilishi uchun, avvalo, o'zak unlilarining o'zaro sifat jihatdan munosabati (qattqlik va yumshoqlik munosabati) o'zgarishi, o'zak va affikslar o'rtasidagi singarmonistik bog'lanish zaiflashuvi, ham o'zakda, ham

³²⁷ «Культура и письменность востока», кн. IV, стр. 62.

qo'shimchalarda, hozirgi yetakchi shahar shevalarimizda bo'lganidek, qattiq unilarning (demak, undoshlarning ham) yumshoqlashuvi, umuman so'zning fonetik strukturasida juda katta o'zgarishlar sodir bo'lmog'i kerak edi. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan yetakshi shahar shevalarida ana shu murakkab protsess asrlar davomida asta-sekin davom etib, borgan sari rivojlangan. Lekin sodir bo'lgan juda katta o'zgarishlarning deyarli hammasi etuk bo'lmagan arab yozuvi ortida yashirinib qolgan. Ikkinchidan, adabiy til traditsiyasi qadimiy til faktlarini, ko'pchilik grammatik shakllarni, jonln tilda juda katta o'zgarishlar bo'lganligiga qaramay, to XX asrning boshlariga qadar mustahkam saqlab keldi. Shunday qilib, jonli shevalar, o'zaro so'zlashuv tili o'zining qonuniyatlariga ko'ra o'zgara va rivojlana bordi, yangidan-yangi xususiyatlar kashf etdi. Adabiy tilimiz esa, yuqoridagi sabablarga ko'ra, sodir bo'lgan va bulayotgan yangiliklarni, rivojlanish tendensiyalarini deyarli aks ettirmadi; singarmonizm hodisasi ham, boshqa ko'pgina til hodisalari singari, o'sha eski til traditsiyasiga ko'ra, yozuvda go'yo saqlanib qolgandek bo'lib tuyulardi.

Arab yozuvi o'zbek tiliga moslashmagan bo'lsa-da, har holda, ko'p asrlik adabiyotimiz yodgorliklari shu yozuvda bizgacha yetib keldi. Binobarin, o'zbek tili tarixining ayrim masalalari, shu jumladan, o'zbek tili tarixiy fonetikasiga aloqador bo'lgan bir qator masalalar haqida mazkur yozuvni sinchiklab o'rganish asosida biror fikr yuritmog'imiz mumkin. Mavjud mu'tabar qulyozmalarni dastlabki o'rganish shunga dalolat qiladiki, tilda sodir bo'lgan turli tipdagi o'zgarishlar, shu jumladan, sinarmonizm qoidasidan tashqari chiqadigan ayrim faktlar yozuvda ozmi-ko'pmi uchrab turadi, hatto ma'lum sistema tusiga kirib qolgan fonetik hodisalar ham qayd qilindi. Masalaga aloqador bo'lgan ayrim faktlarni ko'rib chiqaylik.

1. Nima uchun ayrim ot formalarida, masalan, otning jo'nalish kelishigi formasida, qattiq o'zakli so'zlar deyarli hamma vaqt «-**ra**», «-**qa**», «-**ma**», «-**ha**» affikslari orqali shakllanadi, ya'ni affiksning unli tovushi hay havvaz deb atalgan ko'zlik [x] bilan beriladi?

2. Nima uchun unli bilan tugagan bir qator so'z va forma yasovchi affikslar, o'zakning qattiq yoki yumshoqligiga qaramay, yozuvda deyarli hamma vaqt yana o'sha ko'zlik [x] shakli bilan ifodalangan? Masalan, kichraytish otlari yasovchi hamda payt, chek,

o'lov ma'nolarini ifodalovshi „-ча“ affiksi, shart maylining III shaxs bo'lishli va bo'lishsiz formasi „-сә“ (*барсә, болсә, қилсә – қилмасә* kabi), buyruq maylining ikkinchi shaxs bo'lishsiz formasi „-мә“, ayrim hollarda „-а-ә“ vositasi bilan yasaladigan ravishdosh formasi va boshqalar. Qayd qilib o'tamizki, gap qattiq o'zaklarga qo'yiladigan qo'shimchalar haqida borayotir. „Majolis un-nafois“dan olingan quyidagi misol bu jihatdan juda xarakterlidir:

اير كيراك اور تاتسه ياتسه يالينه
 ياره ييب ياتسه آتىنىك يالينه
 ايت اولومى بيرله اولسه يخشىراق
 اير اذاتيب دشمنيغه يالينه

*эр керәк өртәнсә йансә йалынә,
 йарә йеб йатсә ати:нын йалынә.
 ит өлүми бирлә өлсә йахишырақ,
 эр атаныб душманигә йалынә*³²⁸.

Misoldan ko'rinadiki, bir dator oxiri ochiq bo'g'inli so'zlar va qo'shimchalarda so'z so'ngidagi unlini ifodalash uchun yumshoq [ä] (arab grafikasida: ۴ - o) yozilgan. Bu hodisani tasodifiy deyish yoki vazn talabi bilan yuzaga kelgan, deb aytish mumkin bo'larmikan? Fikrimizcha, bunday emas. Misoldan ko'rinadiki, *йалынә* (yalina-) va *йалынә* (yoliga) so'zlari misraning oxirida kelayotir va, binobarin, so'z oxiridagi unli tovush qanday sifatda bo'lishidan qat'i nazar, hamma vaqt cho'ziqdir. Singarmonizmni saqlagan shevalarimizda, masalan, Xorazm o'zbek shevalarida, mazkur so'zlarni yuqoridagidek talaffuz etish g'arib tuyulgan bo'lur edi. Shuni ham qayd qilish zarurki, yumshoq o'zaklarda (oxiri ochiq bo'g'inli so'zlarda), masalan, *тевә, нечә, өйлә, бөйлә, бирлә* kabi va ko'plab arab hamda fors-tojik tillaridan kirgan oxiri ochiq bo'g'inli so'zlarda ham yumshoq [ä] yozilishini hisobga olsak *шевә, бевә, ишвә, хастә, бәстә, фәрмудә, осудә, сәбзә, бәндә* kabi yuzlab suzlar (۴ - o shakli umuman so'z oxirida yumshoq va qisqa [ä] unlisini ifoda etganligi shubhasizdir), *өртәмә, истәсә, өлсө,*

³²⁸ Алишер Навоий, Мажолис ун-наfois, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёт, 1961, 197-бет. (Илмий-танкидий текст, тайёрловчи Суйима Фаниева)

устина kabi o'zbekcha so'zlarning yozilishini qiyos qiling.

Demak, yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinadiki, mazkur qattiq o'zakli so'zlar oxiridagi unli haqiqatan ham Navoiy zamonasidayok yumshoq talaffuz etilgan va, shubhasiz, singarmonizmning dastlabki buzilishidan darak beruvchi dalillardir. Boshqacha qilib aytganda, o'zbek tili rivojlanishi tarixining ma'lum bosqichida qattiq o'zakning so'nggi ochiq bo'g'ini hozircha bizga noma'lum bo'lgan sabablarga ko'ra asta-sekin yumshoqlashgan va til orqa keng umumturkiy [a] tovushi til oldi yumshoq [ä] bilan almashgan. Ehtimol, dastlab qo'shimchalarda boshlangan bu o'zgarish asta-sekin o'zak so'zlarga ham o'tgan: *ama*, – *amä* – *amä*, *она* – *anä* – *anä* va sh. k.; boshqa tillardan kirgan so'zlarda ham shunday: *ашина* – *ашinä* – *эшинä*, *хала* – *халä* – *хэлä*, *балä* – *балä*; hozirgi zamon o'zbek tili va uning yetakshi shevalari uchun so'nggi holat ma'lum qoida tusiga kirib qolgan. Poetik nutqdagi talaffuz va yozuvdagi mavjud ziddiyat bu umumiy qoidani inkor qilolmaydi, albatta (arab tilidan kirgan *تاماشا* *tamāshā* so'zining turli talaffuzi va yozilishini qiyos qiling).

O'zak oxiridagi ochiq bo'g'inning yumshoqlashuvi asta-sekin undan oldingi bo'g'inlarga ham ta'sir ko'rsatgan: tarixan *қара* (rang) so'zida faqat oxirgi bo'g'in yumshoqlashgan va birinchi bo'g'indagi umumturkiy [a] unlisi lablangan [ɔ] ga o'tgan; *қара* – (fe'l) so'zida esa, qoidaga ko'ra, so'z sostavidagi ikkala unli ham o'zgargan *қарä* : *йаңа* – *йänä*, *йаңа* – *йаңы* – *йаңи*, *ана* – *änä*; *аң* – *аңlä*, *сан* – *сәнä* kabi so'zlar sostavidagi unlining yumshoqlashuvidagi asosiy qonuniyat ham shunda.

Mazkur tendentsiyaning borgan sari kuchayishi natijasida analogiya qonuniga muvofiq qattiq o'zakli so'zlarda oxiri yopiq bo'g'inlar ham asta-sekin yumshoqlashgan va Farg'ona grupp shevalarida, shuningdek qisman bo'lsa ham Shimkent-Sayram tipidagi shevalarda qayd qilingan o'zgarishlar yuz bergan (Farg'ona grupp shevalarida: *эхсэк*, *эхшэм*, *элахмак*, *эрқан*, *эрқағ*, *эйвэн*, *қавэг*, *қэлэг*, *қэчақ*, *қэзан* kabi misollarni chog'ishtiring)³²⁹.

Lekin bu hodisa singarmonizm qonunining butunlay buzilib bo'lganligiga dalolat berolmaydi, balki funksiyalanish doirasining

³²⁹ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962, 68-69-бетлар.

ancha torayganligiga ishora qiladi, xolos. Singarmonizm qonunining tugal buzilishi uchun juda katta, boshqa tipdagi fonetik o'zgarishlar yuz bermog'i kerak edi – yumshoq unlilar ta'sirida qattiq undoshlar ham yumshoqlashmog'i zarur edi; bu avvalo yetakshi o'zbek shevalarida qattiq o'zak – yumshoq o'qshimcha tarzidagi paradigmalarda ko'rinadi: *бар + ган – барзйн – бэрзйн, алган – алзйн – элзйн; базар + зй – базарзга бэзэр + зй, нахта + га – нахтазй, нахтмзй; байазы – бэйзй, қышқы – қишқи, йаздагы – йэздэзй; ал + гунча – элгунчй, алгач – элзйч* va sh. k.; Farg'ona gruppasi shevalarida har holda qattiq o'zaklar yumshoq qo'shimcha olishi mumkin, lekin yumshok uzaklar qattiq qo'shimcha olishi qayd qilinmagan, lekin Toshkent gruppasi shevalarida hatto *кетқиз-, мажлиссь ўтқаздим* kabi tugal aralashuv faktlari qayd qilinmoqdaki, bu mazkur tendensiyaning kuchi nihoyat darajada zo'r ekanligidan darak beradi. Qisqasi, ana shunday juda muhim fonetik o'zgarishlar yuz bergan va bunday hollarda singarmonizm qonuni o'z kuchini mutlaqo yo'qotganligi haqida ishonch bilan so'z yuritmog'imiz mumkin: *бэрзйн, бэзэрзй I бэзйрзй, қэгунча* kabi misollarda endi singarmonizmga aloqador bo'lgan hech narsa qolgan emas.

Singarmonizm qonunining yo'qolishi protsessi davom etayotganligini hozir ham sezish mumkin: ko'pgina qo'shimchalar singarmonistik dubletga (juftiga) ega: *-қур – зур || қур – зур, ўтказ – ўтқаз, сузгич – сузгич, қишқи – қишқи, кўпрак – кўпрок, демйқ – демойқ*; ayrim hollarda bunday dubletlar semantik jihatdan farqlangan: *бўшлиқ – бўшлиқ, бошлиқ – бошлиқ* kabi.

Yuqorida keltirilgan mulohazalar haqiqatga yaqin deb e'tirof etilsa, jonli o'zbek shevalarida asrlar davomida sodir bo'lgan g'oyat murakkab protsessni – singarmonizm qonunining asta-sekin buzilishi protsesini xulosa tariqasida quyidagicha izohlash mumkin:

Dastlab, masalan, Alisher Navoiy asarlari tilida hozircha bizga noma'lum bo'lgan sabablarga ko'ra, qattiq o'zakli so'zlar va affiksalar oxiridagi ochiq bo'g'in unlisi *a > á > ä* tarzida o'zgargan: *ама, – амй – амй* kabi.

2. Bu muhim o'zgarish o'z qatorida, masalan, ikki bo'g'inli so'zlarda, bosh bo'g'in unlisiga ham ta'sir ko'rsatgan va uni ham ko'p hollarda yumshoqlashtirgan: *йана – йанй – йәнй* kabi: bu qoida

bir bo'g'inli so'zlarga affiks qo'shilganda ham o'z kuchini ko'rsatgan: *сан – сән – сәнә, аң – эң – әңлә* kabi.

3. So'z oxiridagi ochiq bo'g'in unlisining yumshoqlashuvi asta-sekin analogiya yo'li bilan oxiri yopiq bo'g'inli so'zlarga ham ko'chgan: *қачқан, бас – қән, базардан – базар-дан – бэзэрдән; дала-дан – даләдән – дэләдән* kabi.

4. Mazkur fonetik o'zgarish yana bir muhim tendensiyanı yuzaga keltirib shiqargan: bir qator turlovchi, forma va so'z yasovchi affiks undoshlarida yumshoqlanish boshlangan, ya'ni yumshoq unli qo'shni qattiq undoshga ta'sir qilib, uni ham yumshoqlashtirgan: *базар-ға – базар-гә – бэзэр-гә; барған – баргән – бэрған* kabi.

5. Aytilganlardan ochiq ko'rinadiki, singarmonizm haqida gap borar ekan, birinchi navbatda unlilar uyg'unligi (singarmonizmi) ko'zda tutilishi kerak, chunki qattqlik-yumshoqlik hodisasining o'zgarishi avvalo unlilarning sifat jihatdan o'zgarishi bilan bog'liqdir, umumiy protsessda undoshlarning o'zgarishi unli tovushlar evolyutsiyasiga ma'lum ma'noda buysunar ekan³³⁰.

TILDA SINGARMONIZM, URG'U VA TOVUSH SISTEMASINING O'ZARO MUNOSABATI³³¹

Ahmadjon Mahmudov

O'zbek adabiy tilining fonetik sistemasi uzoq tarixiy taraqqiyotning mahsulidir: uning tovush tarkibida hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida saqlanib kelayotgan va barcha turkiy tillarga xos bo'lgan umumiy xossa va qonuniyatlardan tashqari o'ziga xos belgilar ham bor. Barcha turkiy tillar fonetik sistemasining so'z doirasida umumiy bo'lgan xususiyatlar qatoriga singarmonizm va urg'u hodisalarini kiritish mumkin. Ularning tipologik jihatdan qanchalik ahamiyatga ega ekanligiga birinchi bo'lib Boduen de

³³⁰ В.А.Богородицкий. Введение в татарское языкознание, изд. 2. Казань. 1953ю стр. 117. (мазкур асарнинг ўша саҳифасидаги проф. Н.К.Дмитриев берган изоҳга қаралсин)

³³¹ "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1980-yil 4-sonida chop etilgan. Ahmadjon Mahmudovning bir necha dalillarni tahlil qilib: "O'zbek adabiy tilida, hozirgi davr turkiy tillardan farqli o'laroq, yangi fonetik hodisalar yuzaga kelmoqda va shakllanmoqda. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'zining ilgari ahamiyatini yo'qotdi va so'zning fonetik birligini ta'minlashda uning hech qanday ahamiyati qolmadi. Endilikda o'zbek tilidagi so'z birligini ta'minlovchi o'zbek adabiy tiliga xos urg'u prosodik jihatdan qudratliroq omilga aylandi", degan xulosasiga qo'shilib bo'lmaydi.

Kurtene e'tibor bergan edi; "Turon tillarida unlilar garmoniyasi so'zda bog'inlarni bir-biriga yopishtiruvchi yoki bog'lovshi tsement desa ham bo'ladi... Yevropa tillarida esa bo'g'inlarni so'zlarga birlashtirish vazifasini avvalo urg'u bajaradi. Bu tillarda ayrim bo'g'inlar va tovushlar birikmasi, o'zaklar, affikslar va umuman pristavka, tugallanma kabilar ularning birortasiga xos urg'u bilan birlashmaguncha so'z to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Turon tillarida esa, ayrim bo'g'inlarni va komplekslarni (tovush birikmalarini), agar ular biror iborada unlilar garmoniyasiga bo'ysunmay o'ziga xos unlini saqlagan bo'lsa, ular so'z qismi deb hisoblanishi kerak. Agar ular unlilar garmoniyasi qonuniga muvofiq bog'lanib ketgan bo'lsa, u holda bir neshta bir bo'g'inli so'z o'rniga bitta ko'p bo'g'inli so'z hosil qiladi"³³².

V. V. Radlov Boduen de Kurtenening so'z urg'usi va singarmonizm haqidagi fikrini turkiy tillar materiali asosida kengaytirgan edi. U «turkiy tillarda urg'uning morfologik rolga ega emasligini; faqat ohangdorlik vositasi ekanligini, qator bo'g'inlardagi monotonlilikni – birxil ohanglilikni – yo'qotib, eshitalishi yoqimli bo'lgan turlilik tug'dirish, undagi qismlarning – o'zak, qo'shimchalarning munosabatini yanada ortiq chizib ko'rsatish uchun xizmat etishni; buning uchun turkiy tillarda har bir so'zga "yopishtirilgan" bo'g'inlar kompleksi boshida va oxirida urg'uli bo'g'inlar bilan ifodalanishini, ularning birinchisi (o'zagi) yarim ton ko'tariluvchi, oxirgi bo'g'in toni so'nuvchanligini"³³³ bayon etgan edi.

V.V.Radlov kuzatishlari turkiy tillarda singarmonizm so'zning fonetik butunligini belgilovchi asosiy prinsip ekanligini ko'rsatadi, bu holda singarmonizm, urg'u bir-biri bilan ajralmasdir; so'z o'zagidagi asosiy ton ko'tariluvchan, so'z oxiridagi ton pasayuvchan xarakterda ekanligi haqidagi xulosa turkiy tillar uchun juda muhim xulosadir. Boshqa turkolog olimlarning (F.E.Korsh, B.Y.Vladimirtsev, V.A.Bogoroditskiy, E.D.Polivanov, A.N.Kononov, A.F.G'ulomov, A.M.Sherbak) turkiy tillarda singarmonizm bilan urg'uning o'zaro munosabati haqidagi fikrlari V.V.Radlovning kuzatishlariga yaqin turadi.

³³² Бодуэн де Куртене. И.А.Резья и резбяне. "Славянский сборник", с. III. СПб., 1876, с. 322.

³³³ Radloff W. Phonetik der nordlichen turksprachen, Leipzig, 1882, 97-бет

G'arb turkologlari (K.Nilson, V.Pryole, K.Grenbek, G.Raketg, V.Kollinder, G.Yarring) esa turkiy tillarda singarmonizmning asosiy fonetik qonun ekanligini e'tibordan chetda qoldirib, urg'uning o'rni belgilashga harakat qilganlar, natijada ularning ma'lumotlari ko'p jihatdan munozarali yoki noaniq bo'lib qolgan.

Turkiy tillarga xos singarmonizm hamda urg'uning mutanosib va nomutanosib belgilari aniq bo'lmaganligidan asosiy ham ikkinchi darajali urg'u bilan birga, uchinchi, hatto, to'rtinchi darajali urg'uni ham e'tirof etganlar.

Ma'lumki, singarmonizm turkiy tillarning eng umumiy fonetik qonuni bo'lib, bu qonunga muvofiq so'zning (o'zakning) butun tovush tarkibi artikulyatsion-akustik belgilariga ko'ra o'zaro uyg'unlashgandir; bunda affikslarning tovush tarkibi o'zakning tovush tarkibiga bo'ysunadi, ya'ni uning tovush tarkibi progressiv ravishda o'zakning tovush tarkibiga moslashadi. Shunday qilib, butun so'zning tovush tarkibi bir turdagi unli va undoshlardan tarkib topgan umumiy fonetik birlik kasb etadi. O'zakning unli tovushlar tarkibi esa uning umumiy tovush tarkibini belgilovshi faktor bo'lib qoladi. By hollarda turkiy tillarda so'zlarning fonetik birligi singarmonizm tufayli yuzaga keladi: "So'zda morfemalarning fonetik birligi hosil qilish vazifasini singarmonizm bajaradi", degan edi F. Kязимов³³⁴.

O'zbek tili dialektlarida boshqa turkiy tillar singari so'z o'zagi tovush tarkibining uyg'unligi, ya'ni tanglay singarmonizmi mavjudligi aniqlangan. O'zbek tilining unli tovushlari singarmonizm nuqtai nazardan, avvalo, quyidagi ikki kategoriyaga: yumshoq (til oldi) va qattiq; (til orqa) qatorga bo'linadi. Har bir o'zakning tovush tarkibi, yumshoqlik, qattiqlik nuqtai nazardan bir xil turdagi tovushlardan iborat bo'lishi lozim. Qo'shimchalarning tovush tarkibi o'zakning yumshoq yoki qattiqligiga qarab uyg'unlashadi, shuning uchun qo'shimchalar ham ikki turli: yumshoq; va qattiq variantli tovushlar tarkibiga egadir. Masalani oydinlashtirish uchun Xorazm dialektidan misol keltiramiz:

³³⁴ Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. Известия АН СССР, ОЛЯ, 1954, т. XIII, вып. I, с. 96.

дйа (tuя)	a:t (ism)
дйэлэ	a:тла (p)
дйэлорьмьз	a:дыңиз
дйэлэрьмьздэн	a: дыңыздан ³³⁵

O'zbek tili dialektlaridagi singarmonizm hodisasini tatar, ozarbayjon, qirg'iz, qozoq, turkman va boshqa turkiy tillardagi singarmonizm hodisasi bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki, ularda so'zning fonetik birligini singarmonistik tuzilish yuzaga keltiradi, lekin bunda urg'u so'zning fonetik butunligini markazlashtirish kuchi zaif bo'lganligidan so'z butunligini saqlay olmaydi.

Demak, Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari hozir ham juda katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun mongol tillari mutaxassisi T.A.Bertagayevning singarmonizm, urg'u, tovush tarkibining o'zaro munosabati to'g'risidagi mulohazalari Boduen de Kurtenening qarashlariga zidligi bilangina emas, balki o'zbek tili materialini chuqurroq o'rganmaganida ham seziladi³³⁶.

Hozirgi turkiy tillarga xos belgilar deb tubandagilarni:

a) singarmonizm — so'zning fonetik butunligini ifodalovchi belgi,

b) urg'u va singarmonizm qonuniyatlarining birlikda namoyon bo'lishi,

v) o'zak — fonetik so'zning kuchli qismi, qo'shimcha fonetik so'zning tobe qismi ekanligi,

g) so'z tovush tarkibida unli tovushning yetakchi rol o'ynashini,

d) cho'ziqlik kabi alomatlarini ko'rsatish mumkin.

O'zbek adabiy tilida, hozirgi davr turkiy tillardan farqli o'laroq, yangi fonetik hodisalar yuzaga kelmoqda va shakllanmoqda. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qotdi va so'zning fonetik birligini ta'minlashda uning hech qanday ahamiyati qolmadi. Endilikda o'zbek tilidagi so'z birligini ta'minlovchi o'zbek adabiy tiliga xos urg'u prosodik jihatdan qudratliroq omilga aylandi.

Hozirgi o'zbek tilidagi urg'uning xarakteri so'zning fonologik

³³⁵ Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров, Ташкент, 1967, с. 84.

³³⁶ Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова.— «Вопросы языкознания», 1968, № 2, с. 106.

tuzilishidagi muhim xususiyatlarni belgilaydi. Uning vazifasi delimitativlik bilangina cheklanmaydi, balki soʻzning birligini taʼminlashda va soʻzlarni bir-biridan prosodik farqini koʻrsatuvchi differensial belgi boʻlib ham xizmat qiladi. Bu xususiyatlarning taraqqiy eta borishida rus tilining ham roli bor. Shunday qilib, hozirgi zamon oʻzbek tilidagi soʻz urgʻusi bir yoʻla bajaradigan umumiy bir vazifa boshqa turkiy tillarda urgʻu bilan singarmonizm oʻrtasida boʻlingan deb aytish mumkin. Demak, oʻzbek tilidagi urgʻuni singarmonizm bilan bir aspektda emas, boshqa-boshqa aspektda qarash va uni hozirgi zamon oʻzbek tilida supersegment hodisa deyishga yetarli asos bor, bu esa hozirgi turkiy tillarning tipologiyasida yangi struktura hodisasidir.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining oʻziga xos xususiyatlari qatoriga singarmonizmning soʻnish va oʻlashishning kuchayishini, tovush sistemasida undoshlarning asosiy rol oʻynayotganini, fonologik jihatdan choʻziq va qisqa unlilarning farqlanmasligini³³⁷; soʻzning tovush tomonidan butunligini urgʻu³³⁸ ifodalayotganini koʻrsatish mumkin. Unda soʻz urgʻusi leksik-grammatik vosita sifatida ham, soʻzning fonetik birligini taʼminlovchi sifatida ham juda muhim fonetik belgi boʻlib xizmat qilmoqda. Barcha turkiy tillarda qoʻshimchalarning fonologik strukturasi oʻzakning fonologik strukturasi tobe boʻlsa, yaʼni soʻzning fonetik tomondan kuchli qismi oʻzakka toʻgʻri kelsa, oʻzbek adabiy tilida oʻzak va qoʻshimchalarning fonologik strukturasi urgʻuning oʻrniga qarab belgilanadi, u, koʻpincha, fonetik soʻzning oxirgi, urgʻuli qismiga toʻgʻri keladi: masalan, **bola + lar, dala + da**.

Oʻzbek adabiy tilining bu xarakterli xususiyatlari uning tovush sistemasini oʻrganishda printsiplial ahamiyatga egadir.

³³⁷ Поливанов Е.Д. К вопросу общетюркской долготы гласных. Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. 1924, № 6.

³³⁸ Махмудов А. Словенное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.

К ИСТОРИИ УТРАТЫ СИНГАРМОНИЗМА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ³³⁹

Ф. А. Абдуллаев

Крупный исследователь узбекских народных говоров Е. Д. Поливанов в свое время высказал мысль, что сокращение количества гласных фонем в результате конвергенции и утраты в связи с этим сингармонизма, возникновение фонемы (э) (эканье) на базе общетюркского заднего (а), обусловлены внешними факторами. Он имел в виду перенесение таджикского вокализма на почву узбекского языка. Объяснение такого крупного фонетического явления, как утрата сингармонизма, только внешними факторами без учета внутриязыковых изменений нам кажется мало убедительным.

Как известно, сингармонизм, наряду с агглютинацией — характерная особенность тюркских языков. В результате утраты сингармонизма узбекский язык выделился как своеобразный островок среди тюркоязычного мира. Теория превалирующей роли таджикского языка в истории формирования узбекских говоров, так называемая иранизация, у Е. Д. Поливанова послужила основным критерием при изучении говоров в статистическом аспекте и явилась определяющей в классификации диалектов. Таким образом, она была возведена в степень непререкаемой истины при диалектологических изысканиях вообще. Несмотря на кажущуюся убедительность, — пишет В. В. Решетов, — теория конвергенции не может быть принята нами безоговорочно — здесь должны быть учтены и другие причины историко-фонетического порядка, которые могли привести к развитию в узбекских говорах заднерядного (а) в открытое (э)³⁴⁰.

В истории узбекского письменно-литературного языка, особенно с XV в., наблюдается заметное нарушение закона сингармокистического противопоставления гласных, в

³³⁹ "Тюркское языкознание материалы III Всесоюзной тюркологической конференции" to'plamida (Ташкент: Фан. 1985. стр. 28-31) nashr etilgan.

³⁴⁰ Решетов В.В. К вопросу об изучении узбекских народных говоров. — Юбилейный сборник, посвященный 25-летию УзССР (отд. оттиск), 1950. с. 492.

частности в передаче гласных типа широких (а), когда к твердым типа -г^а (дат. над.) -ä (дееприч.), -с^а (усл. форма), -м^а (афф. отрицания) и т. д. С точки зрения сингармонизма вокализм корня изменялся редко.

Судя по письменным источникам, в указанный период в твердых основах с конечным открытым слогом гласный часто передавался буквой *хаи хавваз* арабского алфавита. По мере дальнейшего развития языка такой способ передачи приобретал системный характер, особенно заметный с XIX в., когда уже без труда обнаруживалось полное неразличение в указанной позиции гласных переднего и заднего рядов (ä) и (а) (твердый а к этому времени, очевидно, произносился как задний, лабиализованный о). Формальный показатель — аффикс — постепенно становился независимым в отношении сингармонизма от основы, и любой по твердости и мягкости аффикс мог присоединиться к любому корню. Изоляция аффикса с точки зрения сингармонизма произошла, видимо, давно, коль скоро в самом начале XIX в. (в письменно-литературном языке) произошло подобное смещение, не допустимое в любом из современных тюркских языков (ср. «Зарбул масал» Гульхани: **Бели огримаг^анни нон йемишига бок**). Даже в уйгурском и азербайджанском языках специалисты не отмечают подобного смещения — ослабления сингармонистического противопоставления гласных с точки зрения твердости и мягкости. Фонетическая «порча» произошла после того, как по не совсем ясным причинам в открытых двусложных словах типа **ата, ана, апа, тага, тала, кара** и других началось смягчение последнего открытого слога. Весьма вероятно, что смягчение вокализма корня и аффикса происходило одновременно со смягчением гласных в формальных показателях. Не исключено, что дальнейшее развитие шло по линии ассимиляции как прогрессивной, так и регрессивной (ср. примеры *сан-с^ан^а*).

Смягчение последнего открытого слога корня оказывало ассимилятивное влияние на его предыдущие гласные. Так, исторически слово **тала//дала** (поле) сначала претерпело изменение по линии смягчения последнего заднего гласного (а): **а>ä**; мягкий гласный в свою очередь смягчающе повлиял на

предыдущий широкий гласный (а), впоследствии (э) *дэла*—*далә* — *дәлә* — *дала*. В словах-омонимах типа *қара* (черный; смотреть) произошло двоякое изменение: в *қара* (смотреть) смягчились оба слога: *қәрә*, а в *қара* (черный) — второй открытый слог, в то время как первый гласный претерпел изменение по линии *а > э* (*қэрә*).

Аналогичный процесс смягчения распространился и на односложные слова корня, смягчившиеся под влиянием аффиксального гласного (скажем, аффикса деепричастия -а или аффикса глаголообразования -а): *сан*—*санә*>*сәнә* (счет — считать), *йаш* — *йәшә* (возраст — жить), *ат* — *әтә* (имя — именовать) и др. То же в заимствованных словах из таджикского и арабского языков: *айинә* (знакомый) — *эинә*; ар. *тамәшә* — *тәмәша* (зрелище); *халғә* — *хәлә* (халва) и т. д.

Заслуживает внимания интересный факт: чимкентско-сайрамский тип говоров сингармоничен, однако в них произошли крупные фонетические изменения, которые не должны были бы произойти при наличии сингармонизма: во-первых, они примыкают к группе акающих говоров (в них нет гласного э); во-вторых, корневой вокализм в основном сохраняет свою «твердость», но конечный открытый слог слегка изменился: гласный а — на передний гласный типа *ә*, а средний гласный типа самаркандско- бухарского (resp. таджикского) среднего *ä*. Однако изменились не только аффиксальные гласные (типа аффиксов дат. и мест, пад.), но и гласные закрытых аффиксальных слогов: *барамән*, *барасән*, *қара-қараймән*, *карайәтмән* и т. д.

По мере развития этой тенденции смягчились и закрытые слоги: в ферганской группе говоров в двусложных словах с конечным закрытым слогом (когда оба широких слогообразующих гласных подверглись своеобразному изменению — гласный первого слога перешел в задний широкий лабиализованный (э), а гласный второго закрытого слога изменился по линии смягчения (*а > ә*): *казән*, *йәмән*, *сомә*, *омәнтөм* и, - *эхсаг*, *эхшам*, *эхмак*, *аркан*, *эйван*, *кочаг*, *кочан* и т. д.).

Однако приведенные примеры еще не позволяют прийти к выводу об окончательном разрушении закона палатальной гармонии в указанных говорах (чимкентско-сайрамские говоры пока сингармоничны). Но узбекские говоры андижанско-шахриханского типа находятся, пожалуй, на последнем этапе освобождения от «оков» сингармонистического противопоставления гласных (в них насчитываются семь гласных фонем).

Наше сообщение носит сугубо предварительный характер, и проблема требует дальнейшего исследования. Изыскания должны идти по двум направлениям: 1) изучение памятников, написанных арабским письмом; 2) дальнейшее исследование сингармонизма в узбекских говорах.

Мы собрали большой фактический материал из письменных памятников разных эпох с учетом особенностей передачи некоторых гласных.

Обращает внимание замечание Алишера Навои о том, что «хотя в туюгах-четверостишиях есть некоторые туркона (простонародные выражения), но таджнис выбран им удачно». Пример взят из сочинения Алишера Навои «Маджалисун-нафаис», дата переписки — 1497 г., т. е. когда Навои был жив и переписка с оригинала велась под наблюдением поэта. О регулярности подобных «отклонений» (замещение [а] гласным переднего ряда) не приходится говорить, ибо орфография тюркских слов далека от совершенства, но формы написания часто варьируются, порождая, благодаря искусству переписчиков, разнообразные и многочисленные разночтения.

Факты свидетельствуют о нарушении сингармонизма еще тогда, когда классический литературный язык продолжал развиваться несколько оторванно от живой разговорной речи.

TILIMIZ JOZIBASINING TILSIMI³⁴¹

Iristoy Qo'chqortoyev, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining muxbir-a'zosi, respublika O'zbek tili jamiyati raisi,

Azim Hojiyev, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining muxbir-a'zosi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti direktori,

Odil Yoqubov, O'zbekiston xalq yozuvchisi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Atamashunoslik qo'mitasi raisi,

Nizomiddin Mahmudov, filologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi pedagogika instituti o'zbek va qozoq filologiyasi fakulteti dekani,

Ernst Begmatov, filologiya fanlari doktori, professor,

Miraziz Mirtojiyev, filologiya fanlari doktori, professor,

Anvar Jabborov, filologiya fanlari nomzodi,

Abduroziq Rafiyev, filologiya fanlari nomzodi,

Abduvahob Madvaliyev, filologiya fanlari nomzodi.

1929-yilda Samarqandda imlo bo'yicha o'tkazilgan qurultoyda qabul qilingan latin harfli alifbo yangi alifbomiz uchun asos bo'lsa...

Harf	Tovush	Harf	Tovush
A a	o	L l	л
B b	б	M m	м
C c	ж	N n	н
Ç ç	ч	Ñ ñ	ң
D d	д	O o	ў
E e	э	Ö ö	ө
Ə ə	ä (a)	P p	п
F f	ф	R r	р
G g	г	S s	с
Ğ ğ	ғ	Ş ş	ш
H h	х	T t	т

³⁴¹ "Xalq so'zi" gazetasida chop etilgan (1993-yil 28-iyul).

X x	х	U u	у
I i	ы	Ü ü	ў
İ i	и	V v	в
J j	ж	Y y	й
K k	к	Z z	з
Q q	қ		

O'zbekiston Respublikasining istiqlool mafkurasini yaratish borasidagi taklif-tavsiyalar har jihatdan qo'llab-quvvatlashga, olqishlashga loyiqdir. Bu taklif-tavsiyalar totalitar tuzum mafkurasining asoratlarini tanqid qilish bilan bir qatorda jiddiy omilkorlik ruhida aytilayotgani, mustaqil O'zbekistonda mustaqil ma'naviyat yaratishga alohida e'tibor berilayotgani bizni quvontiradi.

Mustaqil jumhuriyatimizning qalbi pok, zahmatkash, erksevar xalqiga munosib mustaqil ma'naviyat yaratish bu sohaga oid muammolar va taklif-tavsiyalarni o'rta tashlashning o'zibilangina amalga osha qolmaydi. Mustaqil mafkura ma'naviy-ruhiy muammolarni hal qilish, o'rta tashlangan taklif-tavsiyalarni hayotga tatbiq etish bilan qaror topadi.

O'zbek tiliga davlat maqomining berilishi va davlat tili haqidagi qonunni joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar, sog'lom an'analarimiz va bayramlarimizning tiklanishi, diniy e'tiqod daxlsizligining ta'minlanishi, xalqimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan, lekin totalitar mafkura qoralagan bobokalonlarimizning ma'naviy hayotimizga qaytarilishi, joy nomlarining milliy lashtirilishi mustaqil ma'naviy muhitni qaror toptirishda kata rol o'ynashiga ishonchimiz komil.

Kirill yozuviga asoslangan hozirgi o'zbek alifbosining o'zbek tili tovush tizimiga mos emasligi ushbu alifbo joriy etilgan paytdayoq ma'lum bo'lgan edi. Unli harflar soni unli tovushlar sonidan kam ekanligi; qator unli harflar o'zbek so'zlarida bir xil, rus tilidan olingan boshqa xil tovushlarni bildirishi; bir qancha tovush uchun harf tayin etilmaganligi; o'zbek tiliga xos bo'lmagan tovushlar uchun harf tayin etilganligi orqasida milliy talaffuz maromini yaratish ishlari tuzatib bo'lmaydigan to'siqlarga uchradi, o'qish-o'qitish qiyinlashdi, imloda istisnolar, qo'shimcha qoidalar ko'paydi. Yakka tovushni emas, bo'g'inni ifodalaydigan **е, ё, ю, я** belgilarining olinishi, yumshatish

va ayrish belgilarining qo'llanilishi alifboni badtar murakkablashtirdi, imlo maromlarini qiyinlashtirdi. Bu va bu yerda ko'rsatilmagan boshqa kamchiliklarni tuzatish aslida yangi alifbo yaratish bilan barobardir. Shunda ham joriy alifboni o'zbek tilining tovush tizimiga moslashtirish qiyin.

Keying bir yarim-ikki yil davomida o'zbek yozuvi muammosi matbuatda, radiotelevideniya, turli yig'inlarda keng muhokama qilindi. Muhokamalarda ishtirok etgan ko'pchilik mutaxassislar joriy alifbo o'zbek tili tovush tizimini to'la aks ettirmaydi, uni latin yozuvi asosidagi alifbo bilan almashtirish kerak, degan fikrni ilgari surishdi.

Muhokama jarayonida o'zbek yozuvi, talaffuz va imlo qoidalarini takomillashtirish bo'yicha qimmatli taklif-tavsiyalar aytili. Arab alifbosi asosidagi yozuvimizni o'rganish va o'qitishni takomillashtirish, bu yozuvda saqlanib qolgan bebaho merosimizni xalqqa yetkazib berish, arab alifbosiga asoslangan yozuv va o'zbek mumtoz adabiyoti bo'yicha mutaxassislar tayyorlashni yaxshilash haqidagi takliflar shular jumlasidandir.

Latin yozuviga asoslangan alifbo to'g'risidagi mulohazalarimizni bu masalaga bir aniqlik kiritishdan boshlamoqchimiz. Matbuotda, yig'ilishlarda aytilgan taklif-tavsiyalarda "latin yozuviga asoslangan alifboga o'tish", "latin yozuviga o'tish" degan ifodalar bor. Biz masalani bu tarzda qo'yish noto'g'ri deb hisoblaymiz. Latin yozuviga asosidagi alifboga o'tish emas, balki latin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini tiklash to'g'risida gapirish to'g'ri va o'rinli, chunki o'zbeklar latin yozuvi asosidagi alifboga 20-yillar oxirida o'tgan bo'lib, bu alifbo 1940-yilda kirill harfli alifbo bilan almashtirilgandir.

Latin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosining loyihasini ishlab chiqishda 20-illarning eng yetuk tilshunoslari ishtirok etgani ma'lum. Alifboni ishlab chiqish jarayoni respublika hukumatining Yangi alifbo markaziy qo'mitasi tomonidan uyushtirildi va boshqarib borildi. Loyihani yaratishda o'zbek adabiy tilining ko'p asrlik tarixi, uning dialectal rang-barangligi, yangi davrda yuz bergan lisoniy o'zgarishlar, o'zbek tilining qarindosh turkiy tillar oilasida tutgan o'rni va uning kelajagi hisobga olindi. Turkiyshunoslikning chuqur ilmiy tamoyillari asosida yaratilgan loyiha matbuot sahifalarida, turli yig'ilishlarda keng muhokama qilinib, 1929-yilning may oyida imlo bo'yicha Samarqand shahrida chaqirilgan qurultoyda ma'qullandi. 33

harf va bir belgi (apostrof) dan iborat bo'lgan bu alifbo o'zbek tilining tovushlar tizimini nisbatan to'la va izchil ifodalovchi alifbo sifatida vutaxassislar tomonidan yuksak baholandi.

Latin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining yana bir variant bor. Bu – 1934-yilda isloh qilingan alifbo. Undagi ishoratlar soni apostrof bilan birgalikda 30 ta. Tovushlar (fonemalar) soni va sifati jihatidan bu alifbo 1940-yilda qabul qilingan va hozir amalda bo'lgan rus yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi tomon qo'yilgan qadamlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Biz o'zbek tilining ko'p asrlik yozma an'analari, tilimizning hozirgi ahvoli va kelajagi to'g'risida fikr yuritib, mavjud alifbolarni bir-biriga, shuningdek o'zbek tilining tovush tizimigamuyoyasa qilib ko'rib, Samarqand qurultoyida (1929) qabul qilingan alifbo latin harfli o'zbek alifbosi uchun asos bo'la oladi, degan xulosaga keldik. Bu bilan biz Samarqand qurultoyida qabul qilingan alifboni aynan tiklash kerak demoqchi emasmiz. Latin yozuviga asoslangan alifbosining qator harflari, alifboda harflarning joylashish tartibi kabi masalalar bo'yicha keying yillarda qimmatli takliflar o'rtaqa tashlandi. Bizning fikrimizcha, latin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining tovushlar (fonemalar) sonini tayin etishda Samarqand qurultoyida qabul qilingan alifboga tayanish, bu tovushlarni qanday harflar bilan ifodalash masalasida ilmiy va o'quv muassasalari, mutaxassislar tomonidan aytilgan takliflarni hisobga olish o'rinli bo'ladi.

Latin harfli alifbosining tovushlar (fonemalar) tarkibini belgilashda Samarqand qurultoyida qabul qilingan alifbotayanisg kerakligi haqida gapirishimizning boshqa bir sababi ham bor. Shu yilning mart oyida turkiy tillarda gaplashuvchi raspublikalarning olimlari va rasmiy kishilari ishtirokida o'tkazilgan anjumanda turkiy tillar uchun mushtarak alifbo loyihalari muhokama qilindiva umumiy bir loyiha ishlab chiqildi. Latin harfli turkiy alifbolarni tuzish uchun namuna sifatida tavsiya etilgan bu alifbo 34 harfdan iborat bo'lib, Samarqand qurultoyida qabul qilingan 33 harfli o'zbek alifbosidan deyarli farq qilmaydi. Bu hol Samarqand qurultoyida qabul qilingan latin harfli o'zbek alifbosi puxta va izchil alifbo bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ba'zan unli tovushlar (fonemalar) uchun harf tayin etishda turlicha fikrlar borligini e'tibordan soqit qilmagan holda latin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining yangi loyihasini gazetxonlar diqqatiga havola qilar ekanmiz, ma'lum vaqt o'tgandan keyin mutaxassislar va jamoatchilik vakillari ishtirokida ilmiy-amaliy anjuman chaqirib, ushbu loyihani muhokama qilish asnosida o'zbek yozuvi muammosining yechimi bo'yicha bir fikrga kelish mumkin, deb o'ylaymiz.

KIM HAQ ...?³⁴²

Ergash Umarov

Biz ko'p yillar davomida ota-bobalarimiz yozib qoldirgan merosga bepisand qaradik. Ular qoldirgan ilmiy maqola, risolalarni o'qimadik. Eng achinarlisi shuki, 20 – 30-yillarda yashagan tilshunos olimlarimiz asarlariga ham e'tibor bermadik. Natijada, o'zbek tili rus va yevropa tilshunosligi ta'sirida rivojlandi. Ana shunday ta'sir natijasida rus va yevropa tillaridagi qoidalar to'g'ri kelsa ham, to'g'ri kelmasa ham, o'zbek tiliga yopishtirildi. Ana shunday qoidalardan biri – singarmonizmdir.

Biz 30 – 40-yillardan beri talabalarga singarmonizm haqida, ya'ni – unlilar uyg'unligi haqida ma'ruza o'qib kelamiz. Ammo, haligacha biror talaba uning mohiyatini tushunib yeta olmaydi. Sababi ayon: bu hodisa o'zbek tilida yo'q! O'zbek tilida singarmonizm yo'qligni isbotlovchi dalillar quyidagilardan iborat:

1. Mahmud Koshg'ariydan tortib to Abdurauf Fitratgacha o'zbek tilidagi unlilar uzun-qisqalik bo'yicha farqlanishini ko'rsatib o'tganlar. Masalan, Mahmud Koshg'ariy so'z boshidagi cho'ziq -a tovushini ikki alif bilan yozgan. Sulton Husayn Boyqaro farmoni bilan tuzilgai "Badoe'-ul-lug'at"da bu cho'ziqlik maxsus alifi mamduda — cho'ziq a atamasi bilan berilgan. Mirza Muhammad Mahdixon "Sangloh"da so'z boshidagi cho'ziq a tovushini alif ustiga cho'ziqlik belgisi – madda qo'yish orqali, so'z o'rtasidagi cho'ziqlikni esa kashida – cho'zilgan atamasi bilan ko'rsatadi.

³⁴² Maqola "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1997-yilgi 1-sonida bosilgan. E.Umarovning ushbu maqolasi ham ko'plab tanqidlarga sabab bo'lgan.

Uygʻur yozuvidagi yodgorliklarda esa choʻziqlik bir harfni ikki marta yozish orqali berilgan. Unlilardagi choʻziqlik xususiyatini chuqur anglagan Fitrat ularni choʻzgi deb ataydi.

Yuqoridagi choʻziqlik oʻzbek tilida singarmonizm yoʻqligni koʻrsatadi. Agar singarmonizm boʻlganida edi, unlilar bir-birlari bilan juft-juft boʻlib farq qilardi, yaʼni til orqa – til oldi yoki orqa qator – old qator. Eski oʻzbek tilidagi choʻziqlik bu juftlikni rad etadi.

Umuman olimlarning keyingi yillardagi kuzatishlari oʻzbek tilidagi unlilar bir-birlaridan daraja boʻyicha, yaʼni gradual farqlanishni koʻrsatadi. Alisher Navoiy ham “Muhokamat-ul-lugʻatayn”da unlilarni gradual farqlanishini koʻrsatib oʻtgan.

2. Singarmonizm bor deb hisoblovchi olimlar eski oʻzbek tilida ikkitadan, **a, u, oʻ, i** tovushlari borligini taʼkidlaydilar. Ammo ikkita **e** tovushi boʻlganligiga misol topa olmaydilar. Agar singarmonizm unlilar uygʻunligi boʻlsa, hamma tovushlar oʻz juftiga ega boʻlishi kerak-ku, **e** unlisining jufti qani? Qani singarmonizmni yoqlovchi olimlar nazariyasidagi izshillik?

3. Singarmonizm tarafdorlari hamma undoshlar ichidan faqat besh: **q, gʻ, h** oldida orqa qator, **k, g** oldida old qator unli tovushlari ishlatilishini turkiy tilning “temir qonuni” deb tushuntiradilar.

Ammo tilning oldi bilan talaffuz qilinuvchi **t, d** undoshlari oldida bu “temir qonun” “rezinka qonun”ga aylanshini xayollariga ham keltirmaydilar. Bu olimlar til oldi undoshlari oldida hamma vaqt til orqa unisini yozadilar: **aydy, turur, andyn** va boshqalar.

Singarmonizmni yoqlovchi olimlarning “temir qonuni” boʻyicha til oldi undoshi oldida, old qator unlilari yozilishi kerak-ku. Qolgan oʻn tuqqiz undosh na old qator va na orqa qator qolipiga tushmaydi. Ular oldidagi unlilar qanday boʻlishi kerak? Singarmonizm tarafdorlari bu savolga lom-mim deya olmaydilar, chunki ularda ilmiy dalil yoʻq.

4. Eski oʻzbek tilida singarmonizm bor deguvchilar oddiy va keng isteʼmoldagi **kesha, qandtek, neshuk, kechqurun, qylursan, isirga, qoʻzidek, keladurgan, tengqur, tirik** kabi yuzlab soʻzlar nima uchun singarmonizmning “temir qonuni”ga buysunmasligini ilmiy jihatdan tushuntirib bera olmaydilar.

5. Singarmonizm tarafdorlari ikkita **a**, ikkita **i**, ikkita **u** va **oʻ** – fonemlari bor desalar-da, bu tovushlarning fonematik xususiyatini

isbotlay olmaydilar. Masalan, ular **kalta** soʻzida yumshoq **a**, **qaro** soʻzida qattiq **a** ishlatilgan deb aytsalarda, ularning har birini mustaqil fonema ekanligini isbotlay olmaydilar. Chunki turkiy tilda hech mahal ikkita **a** fonemasi boʻlmagan.

6. Singarmonizm tarafdorlari **oʻt** – olov, **oʻt** – oʻtmoq feʼli oʻzagi, **toʻr** – xalta, **toʻr** – uyning toʻri, **tutun** – aka-uka tutinish, **tutun** – moʻrining tutuni, **uch** – osmonga uchish, **uch** – son kabi juftliklardagi birinchi soʻzlarda til orqa, ikkinchi soʻzlarda til oldi unlilari ishlatilgan deb hisoblaydilar. Bu fikrga qarama-qarshi oʻlaroq Mahmud Koshgʻariy bundan ming yil ilgari bu juftlikdagi unlilar bir-birlaridan ogʻizni keng yoki tor ochilishi bilan farqlanishini koʻrsatib oʻtgan edi. Unlilarni bunday farqlanishi Alisher Navoiy tomonidan ham taʼkdlangan. Darhaqiqat, bu juftliklardagi unlilarni talaffuz qilganda tilni oldi ham, orqasi ham qimirlamaydi, faqat ogʻiz keng yoki tor ochiladi.

Kezi kelganda shuni aytish kerakki, biz keyingi ellik yil ichida nafaqat madaniyat, balki ilmda, ayniqsa tilshunoslikning fonetika qismida Yevropaga sajda qila boshladik. Chunonchi turkiy tillardagi unlilar xususiyatini ota-bobolarimiz qadimda sodda va loʻnda tushuntirib ketgan boʻlishlariga qaramay, Yevropaning tilimiz tabiatiga mos kelmaydigan murakkab usulini qabul qildik. Hayot ota-bobolarimiz tasnifga qaytishimiz lozimligini koʻrsatmoqda.

Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻat-it turik”da (XI asr), Toli Hirovo, “Badoeʼ-ul-lugʻat”da (XV asr), Alisher Navoiy “Muhokamat-al- lugʻatayn”da (XV asr), “Abushqa”da (XV asr), Mirza Muhammad Madixon “Sangloh”da (XVIII asr), Fazlullaxon Barlos “Lugʻati turkiy”da (XVIII asr), Fatx Alixon “Kitobi lugʻati atrokiya”da (XIX asr) yigirma mingdan ortiq soʻzlar misolida turkiy, jumladan eski oʻzbek tilidagi **a** unlisini uzun-qisqalik, **i**, **e**, **u**, **oʻ** unlilarini tor-kenglik boʻyicha farqlanishini koʻrsatib oʻtganlar. Masalaning diqqatga sazovor joyi shundaki, garchi bu lugʻatchilar bir-birlarining ishlaridan bexabar boʻlsalar-da, uzun-qisqalik va tor-kenglikda yakdillar. Bu ikki xil tasnifda tovush va uning variantlari toʻliq ochib berilgan.

Xullas dono bobolarimiz kelgusida biz, kelajak avlod, vakillari turkiy tovushlar, ayniqsa eski oʻzbek tilidagi unlilar haqida bahs yuritib, munozara qilib yurmasligimiz uchun qoʻllaridan kelgan

hamma ishni qilganlar. Ular eski o'zbek tili fonetikasi tamal toshini qo'yib, ilmiy grammatika uchun bebaho ma'lumotlar qoldirganlar.

Yevropa olimlari eski o'zbek tilidagi unlilarni quyidagicha tasnif qiladilar: 1) tilning vertikal holatiga ko'ra: a) keng **a, ä**; b) o'rta keng **e, o', u**; v) tor **u, o', i**; 2) hosil bo'lish o'rniga ko'ra: a) qattiq, ya'ni orqa qator unlilar: **a, o', u, i**; 6) yumshoq, ya'ni old qator unlilar: **ä, o', y, i**; 3) lab ishtirokiga ko'ra: a) lablangan: **o', u, y, y**; b) lablanmagan **a, ä, i, e**.

Bu ikkala tasnifni qiyoslash eski o'zbek lug'atchilari ma'lumotlari uch jihatdan to'g'ri ekanligini ko'rsatadi:

a) Tovushlarni uzun-qisqalik va tor-kenglik bo'yicha tasnif qilinishida dono lug'atchilar talaffuzni hisobga olganlar, ya'ni ular ma'lumot beruvchini bevosita ko'rib, eshitib ushbu xulosaga kelganlar. Bu narsa ilm uchun eng muhim;

b) Bu tasnifda tovush va uning jilvalari, variantlari aniq ko'rsatib berilgan;

v) Bu tasnif mumtoz adabiyot vakillari asarlarini aruz vazniga solib o'qish uchun mos keladi, chunki aruz uzun-qisqalikka asoslangan.

Ikkinchi tasnifda qator munozarali o'rinlar bor. Birinchidan, Yevropa olimlari bevosita kuzatuvga emas, balki faqat yodgorliklarga ko'ra xulosa chiqarganlar. Shuning uchun ular tasnifi ishonchli emas. Ikkinchidan, tilning vertikal holati deganda nima tushuniladi. Qaysi o'zbek tilini vertikal, ya'ni tik turg'azib gapiradi. Umuman tilini turg'azib talaffuz qilish mumkinmi? Uchinchidan, eski o'zbek tilida qattqlik ham, yumshoqlik ham yo'q. Yuqorida nomlari, zikr etlgan lug'atchilar bu haqda hech qanday ma'lumot bermaydilar. Agar bu xususiyat bo'lganida edi, albatta ko'rsatib ketgan bo'lar edilar. 20 – 30-yillarda hozirgi zamon o'zbek tili bo'yicha ilmiy ish olib borgan Elbek, Otajon Hoshim, Ashurali Zoxiriy, Abdurauf Fitrat ham bu haqda ma'lumot bermaydilar. Qolaversa, ona tili fanidan dars berayotgan yigirmaga yaqin tajribali o'qituvchilardan ham bu hodisa haqida so'ralganida, ular o'zbek tilida qattqlik-yumshoqlik borligiga shubha bildirdilar. Sababi ayon: qattqlik-yumshoqlik o'zbek tiliga xos emas.

Shundan kelib shiqib, o'zbek tilida orqa qator unli va old qator unlilari bor deyish ham haqiqatga zid. To'rtinchidan, bu tasnifda

fonetika uchun eng zarur bo'lgan tovush variantlarini berib bo'lmaydi. Beshinchidan, eski o'zbek tilidagi she'rlarni aruzga solib o'qiganda, ota-bobolarimiz tasnifidagi uzun-qisqalik hisobga olinadi. G'azal va dostonlarni orqa qator – old qator, qattqlik – yumshoqlik bo'yicha aruzga tushirib o'qib bo'lmaydi.

Bizning taklifi: modomiki ota-bobolarimiz unilarni oddiy, sodda va eng asosiysi tushunarli qilib, uzun – qisqalik va tor – kenglik bo'yicha tasnif qilgan ekanlar, Yevropa tillaridan olingan qattqlik – yumshoqlik, til oldi – til orqa, tanglay garmoniyasi, singarmonizm kabi murakkab va eng asosiysi o'zi yo'q hodisalardan voz kechsak yaxshi bo'lar edi. Bu o'quv-o'qituv ishlarimizga ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lur edi.

O'ZBEK TILIDA SINGARMONIZM³⁴³

Shonazar Shoabdurahmonov

Singarmonizm, ya'ni palatal (tanglay), labial (lab) garmoniya o'zakdagi unliga so'z tarkibidagi keyingi unilarning (qisman undoshlarning ham) sifat jihatidan moslashuvi bo'lib, u barcha aglyutinnativ tillar uchun umumiy bo'lgan fonetik xususiyatdir. Bu xususiyat oltoy tillarida, shu qatori turkiy tillar (o'zbek tili)da ham mavjud: tanglay garmoniyasiga ko'ra ko'p bo'g'inli so'zlarning o'zagidagi unli orqa qator (qattiq) bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator (qattiq) unli keladi va ikkinchi, o'zakdagi unli old qator (yumshoq) bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator (yumshoq) unli keladi.

Lab garmoniyasida esa, ko'p bo'g'inli so'z o'zagida lablangan unli bo'lishiga qarab, keyingi bo'g'inlarda ham shunday lablangan unilar keladi.

Quyidagi qadimgi turk, oltoy, tuva, hakas, to'falar, ozarbayjon, turkman, tatar, boshqird, qozoq, qirg'iz, uyg'ur, yoqut va o'zbek adabiy tilidan keltirilgan so'zlardagi unilar mosligini qiyoslab ko'ring (ayrim xalqlar yozuvida undoshlarning qattiq yoki yumshoqligi yon tovush – unlining qattiq yoki yumshoqligi orqali belgilanadi): qad. turk. **ata**; tuv., hak., olt. **ada**; tuf. **ada**; ozarb.,

³⁴³ "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1998-yil 4-sonida nashr etilgan.

turkm., tat., boshd., qoz., qirgʻ., uygʻ. **ata**; oʻzb. ad-orf. **ota** [ota]; qad. turk. **adag**, **abad**; toʻf. **adag**; hak. **azax**; yoq. **atax**; ozarb. **ajar**; turkm., tat., boshd., qirgʻ. **ayak** [ayak]; qoz., uygʻ. **ayak**-[ayad]; oʻzb. ad.-orf. **oyoq** [oyoq].

qad. turk. **adir-**, **abir-**, **adar-**; toʻf. **adyir-**; tuv. **adyir-**; turkm., qirgʻ., qoz., boshd. **ayyr-**; oʻzb. ad.-orf. **ayir-** [ayir-].

qad. turk. **balıg**; olt., tuv., tat., boshd., qirgʻ. **balıq**; ozarb., **balıg**, olt., tuv., turkm. **balık**; hak. **palıx**; uygʻ. **belıq**; oʻzb. ad-orf. **balıq** [balıq].

qad. turk. **bışik**; hak. **pizik**; yoq. **bihik**, **bishik**; ozarb., qirgʻ. **beshek**; qoz. **bisik**; uygʻ. **beshek**; oʻzb. ad-orf. **beshek** [beshek].

qad. turk. **bilak**; tuv. **bilek**; haq. **pılek**; ozarb. **bilək**; yoq. **begelshek**; oʻzb. ad.-orf. **bilak** [bilak].

qad. turk. **bulut**; olt., tuv., turkm., qirgʻ., uygʻ. **bulut**; haq. **pulut**; yoqut, **bylyt**; ozarb. **bulud**; tat. **bolit**, boshd. **bolot**; oʻzb. ad-orf. **bulut** [bulut].

qad. turk. **taşgaru**, **ičkärü**; tuv. **dashkaar**; **ishkeer**; hak. **taxsar**; turkm. **dashary**, **isheri**; qirgʻ., olt. **tyshkary**; qoz. **tysqary**; **ishkeri**; ozarb. **dyshary**, **ishəri**; uygʻ. **tashqa(r)qy**; **ishkiri**; oʻzb. ad-orf. **tashqari**; **ishkari** [tashqari, ishkarn].

qad. turk. **tilkü**, olt., hak. **tulku**; tuv. **dilgi**; ozarb., qirgʻ., **tulku**; turkm. **tilgi**; qoz. **tulke**; uygʻ. **tulkə**; oʻzb. ad-orf. **tulki** [tulki].

qad. turk. **garan̄yu**, **garahngu**; tuv., qirgʻ., **karashgy**; **ishkeer**; hak. **xarasxy**; olt. **karanuy**; boshq. qoz. **qarangy**; turkm. **garanky**; uygʻ. **qarangu**; oʻzb. ad-orf. **qorongʻi**; [qorongʻi].

qad. turk. **gudurug**, **gudrug**; toʻf. **gudurug**; tuv. **qudurug**; haq. **xudurux**; turkm. olt. qirgʻ. **quyruq**; ozarb. **guyrug**; turkm. **guyrug**; boshq. **qayroq**; tat. **koyryk**; qoz. **quyryq**; uygʻ. **kuyruq**; uzb. ad-orf. **quyruq** [quyruq].

Koʻrinadiki, keltirilgan tillarda singarmonistik moslashuv (unlilarning progressiv assimilyatsiyasi), “soʻzlarda unlilar sostavini tartibga soluvchi qonun” (G. D. Sanjeev) toʻla saqlangan; yozuvlarida ham oʻz ifodasini topgan. Oltoy tillarida uchraydigan bu oʻziga xos qonuniyatni tilshunoslikda juda qadim zamonlardayoq payqaganlarini Choydji Odzerga (taxminan 1307-yil) nisbat beriladigan grammatik inshoda unlilarning moslashuv munosabatlariga koʻra, ularin ere (erkaklik, yaʼni qattiq), eme (xotinlik, yaʼni yumshoq), erse

(neytrallik)ga bo'lganini va bu bilan mo'g'ul tilida ham singarmonizm hodisasi mavjud ekanligi qayd etilganligini ko'ramiz³⁴⁴.

Ma'lum bo'ladiki, o'sha davrlarda ham qattiq va yumshoq o'zaklarni farq qilmay qo'shiluvi singarmonizmga nisbatan befarq bo'lgan unlili (neytral) qo'shimchalar ham bo'lgan.

Ma'lumki, o'zbek tili uch komponentli til bo'lib, uning paydo bo'lishi va shakllanishida shu uch komponent (qarluq, o'g'uz va qipshoq lahjalari) barobar ishtirok etgan. O'zbek tilning qarluq lahjasining o-lovchi shahar shevalarida va bu shevalar tayanch bo'lgan o'zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi chegaralangan; ammo o'g'uz va qipchoq lahjalarida, shuningdek, qarluq lahjasining a-lovchi shevalarida singarmonizm qonuniga amal qilinadi.

O'g'uz va qipchoq lahjalarida singarmonistik moslik quyidagicha bo'ladi; birinchi bo'g'nida **a, u, o, ы** kabi orqa qator unlilar bo'lsa, keyingi bo'g'nlarda ham orqa qator unlilar keladi: qipch. **baar**~o'g'uz. **bag'alar**//ad.-orf. **bolalar**, **тагы**~o'g'uz: **sary**//ad.-orf. **tariq**, **sariq**, **ayuv**~o'g'uz. **ayyiq**//ad.-orf. **ayiq**, **tupgun**//ad.-orf. **turgan**, **uzag'**//ad.-orf. **uzoq**, **quduqtan**//ad.-orf. **quduqdan**, **oturg'an**, **otyrig'ap**//ad.-orf. **o'tirgan qyzlar**, **qyzdar**//ad.-orf. **qizlar**, **qyzyl**//ad.-orf. **qizil**; o'g'uz. **hular**//ad.-orf. **ular**, **dozg'aq**//ad.-orf. **to'zg'oq**, **oqydyq**//ad.-orf. **o'qidik**, **oyna**//ad.-orf. **o'yna**, **qyzg'ansh**//ad.-orf. **qizg'anchiq**; **dazmylyq**//ad.-orf. **to- mizg'i**.

Birinchi bo'g'inda **ə, γ, ø, i, e (e)** kabi old dator unlilar bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar keladi: qipch. **dəyrə**//ad.-orf. **daryo**, **mənikəy**//ad.-orf. **meniki**, **djuzum**//ad.-orf. **uzum**, **djurəydi**//ad.-orf. **yurardi**, **kəzung**//ad.-orf. **ko'zing**, **djylqy**//ad.-orf. **yilqi**; **ikəv**//ad.-orf. **ikkov**, **eng**//ad.-orf. **ona**; o'g'uz. **shəgələng**//ad.-orf. **qumloq**, **gəlmək**//ad.-orf. **kelmoq**, **suzək**//ad.-orf. **suzag'on**, **gushli**//ad.-orf. **kushlp**, **dəshik**//ad.-orf. **teshik**, **gəgish**//ad.-orf. **ko'kish**, **bitir**//ad.-orf. **bitqaz**, **bitqiz**, **diriləy**//ad.-orf. **tiriklay**, **yedir**//ad.-orf. **edir**, **beshtshalli**//ad.-orf. **beshtadan**.

Bu lahjalarda ayrim hollarda singarmonizmning buzilishi ushraydi. Jo'nalish kelishigidagi I va II shaxs birlikdagi kishilik olmoshlarida **meg'an**, **seg'an**//ad.-orf. **menga**, **senga**. Ba'zi bir

³⁴⁴ Каранг: Бураев И.Д. Звуковой состав бурятского языка. Улан-Улэ. 1959. с. 166.

yuklamalarning singarmonistik ekvivalenti yo‘q. Ular qattiq na yumshoq o‘zaklarga bir shaklda qo‘shilaveradi: **baradıyğ‘o//ad.-orf. boradiku, bilmädıg‘o//ad.-orf. bilmadiku.**

Shuningdek **ekan, emas** kabi to‘liqsiz fe‘llar **qolmoq** ko‘makchi fe‘li va hozirgi zamon sifatdosh qo‘shimchasi so‘z o‘zagining qattiq yoki yumshoqligiga qaramay, bir xilda qo‘shilaveradilar: **bäräkän// ad. orf. bor ekan, jog‘ämäs//ad.-orf. yo‘q emas; këräg‘aysın//ad.-orf. ko‘raqolsin, kätäg‘aysam//ad.-orf, ketaqolsam; bärätıyğ‘an//al.-orf. beriladigan, kelädug‘on//ad.-orf. keladigan.**

Qarluq lahjasining o-lovshp shahar shevalarida, shu qatori mazkur shevalar tayanch bo‘lgan o‘zbek adabiy tilida singarmonistik moslashuvning xarakteri bir muncha o‘zgargan. Buning asosiy sabablari o‘zbek xalqining asr davomida turkiyzabon bo‘lmagan xalqlar bilan aralashuvi va ular tillarining o‘zaro munosabati, fonetik tizimda turkiy tillar uchun xos bo‘lmagan ayrim tovushlar (unlilar)ning paydo bo‘lishidir.

O‘zbek adabiy tilida singarmonizmning voqe bo‘lishi boshqa turkiy tillarningg adabiy tillariga nisbatan o‘ziga xosliklarga ega. Bu hol o‘zbek tilining ichki va tashqi fonetik taraqqiyot qonunlari, shu jumladan, o‘zbek adabiy tiliga tayanch bo‘lgan markaziy shahar shevalarida singarmonistik juft unlilarning qo‘shiluvchi (konvergensiya) natijasida oraliq (indefferent) unlilarning hosil bo‘lganligi, shuningdek, *e (e)* va *o* kabi (*i* va *a* unlilarning divergensiya natijasida) konkret juft bo‘lmagan hosila unlilarning paydo bo‘lishi o‘zbek adabiy tili fonetik tizimini turkiy tillarnikidan farqli qilib qo‘ydi.

O‘zbek tilida ayrim old va orqa qator unlilarning talaffuzi o‘rta qator tomon siljishi tayanch shahar shevalarida oraliq *a, i, u, u* tovushlarni hosil qilgan bo‘lsa, umumturkiy orqa qator *a* o‘z talaffuzini yanada orqa qatorga siljishi bilan (*a>o*) yangi keng, orqda qator unli hosil bo‘ladi. Natijada konvergensiya unlilarning sonini kamaytirdi. Bu unlilarniig kontrast juftning yo‘qligi to‘liq singarmonizmning shakllanishi uchun imkon bermasada, o‘zbek adabiy tilida bu xususiyat tomoman tugagan deyishga asos bermaydi. Chunki o‘rta qator unlilarning ham til o‘rtasining nisbatan old va orqa tomonlari bor bo‘lib, u yerda paydo bo‘lgan unlilar o‘zaro uyg‘unlik

vujudga keltiradilar. Natijada ular soʻz tarkibida kelib juda kuchsizlangan singarmonizmni vujudga keltiradilar. Quyidagi adabiy-orfografik misolda bu holni yaqqol sezish mumkin: **qiliq** (*i* nisbatan orqa qator), **kiyik** (*i* nisbatan old qator). Bunday moslashuv oʻzbek tilida soʻzning uchinchi va undan keyingi boʻgʻinlarida asosan saqlanmagan boʻlsa ham, ikkinchi boʻgʻingacha juda kuchsiz tanglay garmoniyasini saqlab qolgan. Demak, konvergensiya hodisasi oʻzbek adabiy tilida singarmonizmni kuchsizlashtirgan.

Maʼlunki, kontrast jufti boʻlmagan *e* (*e*) tovushi oʻzbek tilida XIII asrgacha boʻlmaganligi haqida maʼlumotlar bor, buni qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari misolida ham koʻrish mumkin. Prof. S.Y.Malov keltirgan faktlarga nazar tashlasak, qadimda *e* (*e*) oʻrnida *i* va *a* unlilari ishlatilganini koʻramiz: **išik**—, **išit**—, **ji**—, **jan**, **jä**—, **jäl**, **jar** — **eshik**—, **eshit**, **e-** (**ye-**); **eng** (**yeng**), **el** (**yel**), **er** (**yer**)³⁴⁵.

E (*e*) tovushi haqida Lui Bazan shunday deydi: “bu fonemaning fonologik vazifasi yoʻq. Fonologik jihatdai u bir yoʻla ham *a*, ham *i* ga zid turolmaydi. Bundan tashqari uning mavjudligi turkiy vokalizmning hamma sistemasini buzib yuborgan boʻlardi”³⁴⁶.

Darhaqiqat, oʻzbek tilida shunday boʻldi. *E* (*e*) va *o* ning paydo boʻlishi, tilning fonetik tizimini oʻzgartirdi, fonetik qonuniyatlarni (shu qatori singarmonizmni) buzib yubordi; koʻplab singarmonistik moslashuvga rioya qilmaydigan neytral qoʻshimchalarning koʻpayishiga olib keldi.

Nihoyat shuni aytish kerakki, oʻzbek adabiy tili yozuvida singarmonistik moslashuv ifodalanmasa ham, talaffuzda maʼlum darajada amal qilib turibdi. Bu hol barcha aglyutinativ tillarga xos boʻlgan, soʻzni tashkil etuvchi va unga oʻziga xos ohang beruvchi fonetik hodisa-singarmonizm til va uning egalari mavjud ekan, saqlanib qolaveradi.

³⁴⁵ Памятники древнетюркский письменности. М., Л. 1951. с. 382, 384, 387.

³⁴⁶ Louis Bazin. Struciures et tendencies cjmmonos des languages turques (Sprachbau) Philological turcical Fundamenta. Tomus primus. Wiesbaden. 1959. P. 12.

“A” YUMSHOQMI YO QATTIQ..?³⁴⁷

(Umumturkiy bir masala xususida)

Soraxon Otamirzaeva

Tilning ham o‘ziga yarasha muammolari bor. Hozirda o‘zbek tili fonetikasining qiyin bir sohasi — singarmonizm hodisasiga munosabat turlicha. Ayrimlar uni inkor etsa, boshqa bir mutaxassislar, aksinsha, singarmonizmni tiklash masalasini ko‘tarib shiqishmoqda. Masalan, olim Q. Mahmudov keyingi yillarda matbuotda bir necha bor so‘z yuritdi. Xususan, “Fan va turmush” jurnalining 1996-yil 4-sonida e‘lon qilingan “Til yaqinligi — dil yaqinligi” maqolasida ham qisman singarmonizmni tiklash masalasi ta’kidlangan.

Singarmonizm — bu bir so‘z doirasida unli va undoshlarning uyg‘un, ya’ni “yumshoq” yoki “qattiq” holda kelishidir. Masalan, singarmonistik shevalarda **“o‘zbek, ko‘z”**, so‘zlaridagi **“z, k”** undoshlari “yumshoq” talaffuz qilinishi, aniqpog‘i ularning talaffuzida til oldinroqqa siljishi tufayli **“u”** unlisining rezonatori ham tilning old qismi ustida bo‘ladi. Aksinsha, **“qo‘noq, qul”** kabi so‘zlarda **“q”** undoshi tilning eng orqa qismida paydo bo‘lishi tufayli unlilar rezonatori ham tilning orqa qismida bo‘ladi. Shuning uchun singarmonistik shevalarda **u, o‘, i, a** unlilarining har biri ikkitadan — old qator unlisi va orqa qator unlisi tarzida ushraydi. Demak, singarmonistik shevada to‘rtta unlining 2 turi 8 ta unlini tashkil qilsa, **e** va **o** unlilari bilan 10 ta unli bo‘ladi.

Singarmonizm bo‘lmagan shevalarda, o‘zbek adabiy tilida ham **ko‘z, qo‘l, o‘zbek, qo‘noq** so‘zlaridagi **o‘** tovushi sifat jihatdan bir xil — bir bo‘g‘inli so‘zda, urg‘uli bo‘lgani uchun sal cho‘ziqroq, ikki bo‘g‘inli so‘zning urg‘usiz bo‘g‘inida nisbatan qisqaroq talaffuz qilinadi, xolos. Binobarin, ularga har qanday qo‘shimcha (shu jumladan **-lar**) bir muqobilda qo‘shiladi.

Olim o‘zbek adabiy tilida singarmonizmni tiklash zaruriyatini uchta holat bilan asoslaydi: 1) mumtoz adabiyotimiz tilida singarmonizm bor edi; 2) o‘g‘iz (xorazm) shevasida, qipshoq shevalarining ba’zilarida, andijon shevasida tanglay singarmonizmi

³⁴⁷ “Fan va turmush” jurnalining 1998-yil 1-sonida chop etilgan (30-31-betlar).

soʻz oʻzagi doirasida hozirgacha qisman sadlangan; 3) oʻzbek tilidan boshqa deyarli hamma turkiy tillarda soʻzni tashkil etuvchi va bir soʻzni boshqasidan ajratuvchi asosiy vosita singarmonizm — tovushlar uygʻunligidir. Bu asoslar inkor etib boʻlmaydigan haqiqat.

Soʻzlar unli va undoshlarning uygʻunligiga koʻra ikki katta guruhga — “ingishka” va “yugʻon”larga boʻlinadi, masalan: **k, g, h** undoshlari bilan “ingishka”, yaʼni “yumshoq”; **q, gʻ, x, yt** undoshlari bilan “qattiq” unli ishlatiladi. Bu fonetik qonun **koʻl** va **qoʻl, kul** va **qul** soʻzlarida ikki xil — “yumshoq” va “qattiq” **oʻ**, ikki turli **u** ishlatilishini taqozo qiladi. Boshqa undoshlar bilan bir oʻrinda “ingishka” unli kelsa (masalan, son soʻz turkumidagi **uchta** soʻzida), ikkinchi oʻrinda uning aksi boʻlishi mumkin (feʼl soʻz turkumidagi **uchdi** soʻzida).

Oʻzbekiston FA Til va adabiyot instituti qoshida 1987-yilda tashkil qilingan kirill yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini takomillashtirish guruhiga, 1993-yili tashkil qilingan lotin grafikasi asosidagi imlo qoidalarini tuzuvchi guruhga singarmonistik sheva vakili boʻlgan bir qancha olimlardan singarmonizmni imloda tiklash zaruriyati haqida xatlar kelgan. Masalan, taniqli olim (Xudo rahmat etsin) Xudayberdi Doniyorovning ehtirosli maktublari guruh arxivida hamon saqlanadi. Shuni aytish lozimki, bunday takliflar, asosan, singarmonistik sheva vakili boʻlgan olimlardan kelgan. Har bir insonda oʻz ona yerini, ona tilini suyish hissi boʻlganiday, oʻz shevasini eʼzozlash, mavqeini koʻtarish tyygʻusi ham mavjud.

Mumtoz adabiyotni, qardosh turkiy xalqlar tilini, Xorazm, Andijon, Fargʻona kabi ayrim shevalarni eʼtiborga olib singarmonizm oʻzbek adabiy tilida tiklansa, bundan juda koʻp amaliy qiyinchiliklar va ilmiy xatoliklar kelib shiqadi. Avvalo alifbo qayta qabul qilinmohi, unda **a, u, oʻ, i** unilari ikki variantda aks etmogʻi lozim boʻladi. Lekin alifbo sirasida 5 ta harf koʻpayib qolishidagina emas. Gap, birinchidan, Toshkent. Samarqand, Buxoro, Namangan, Qashqadaryo, Surxondaryo kabi koʻpchilik nosingarmonistik shevalarda oʻsha singarmonizmning yoʻqligidadir va fonetik tomondan boshqa turkiy tillar uchun “temir qonun” deb atalmish singarmonizmning oʻzbek adabiy tilida oʻz vazifasini oʻtab boʻlganidir, uning xizmatini boshqa, nisbatan ixshamroq fonetik imkoniyatlar bajarayotganidadir. Oʻzbek tilida **o** unlisi paydo boʻlishi

(bu unli boshqa turkiy tillarda yo‘q), ayniqsa, so‘z urg‘usining taraqqiy qilishi, so‘zni tashkil qilish va bir so‘zni boshqasidan ajratib turish vazifasini o‘z zimmasiga olishi, natijasida shu vazifani bajarib kelgan singarmonizmga ehtiyoj qolmadi va u o‘zbek adabiy tilidan asta-sekinlik bilan sitilib shiqib ketdi. Bu jarayon hamon davom etmoqda.

Tarix g‘ildiragini ordaga daytarib bulmaganday, tilning ichki taraqqiyotini ham ortga tortib bulmaydi, zero til o‘z qonuniyatlarini o‘zi yaratadi, olimlar yozuvni o‘zgartishi, imlo va tallaffuz (orfoepiya) qonunlarini belgilab qo‘yishi mumkin, lekin tilning ichki qonunlari odamlarga buysunmaydi, u — mustadil olam. Tilning taraqqiyotida so‘z qabul qilish yoki chiqarib yuborish, ayrim qo‘shimchalarni qabul qilishda ikki tillilik ta‘siri, tarixiy, siyosiy sharoit ahamiyat kasb etishi mumkin, lekin uning grammatik, fonetik qonunlari daxlsizdir.

Tilning asosi Ollox tomonidan yaratilgan va insonlarga ulug‘ bir ne‘mat tarzida berilgandir. Materialistik metodologiya tufayli biz insonni ham, tilni ham mehnat yaratgan deb o‘rganganmiz. Hatto so‘z turkumlarining qaybiri oldin yaratilgani to‘g‘risida fikr yuritib, fe‘l so‘z turkumiga xos so‘zlar (buyurish, xabar qilish) avval, ot turkumidagi so‘zlar keyin yuzaga kelgan deb ishonganmiz. Vaholanki, Yaratguchi odamzotga jamiki maxluqlardan farqli o‘laroq, tafakkur, aql in‘om qilgan ekan, tafakkurni namoyon etish vositasi o‘laroq tilni yaratgan.

Til dunyoni aks ettirishning buyuk vositalaridan biri tarzida yuzaga kelgan. Uni (dunyoni) ranglar orqali statik va emotsional aks ettirish mumkin, ohang orqali asosan emotsional ifodalanadi. Til dunyoni ham statik, ham dinamik, ham axborot tarzida, ham badiiy-emotsional ifodalay oladi. Kurrai zamin yaratilib, uni inson takomillashtirgani singari tilga ham tarixiy taraqqiyot jarayonida odam sayqal bergan va bundan buyon ham silliqlashtirib boraveradi. Uning asosiy qonuniyatlari esa Ollox tomonidan yaratilgan. Buni buyuk tilshunoslar his qilishgan. Tilshunoslikning olamshumul masalalarini yoritgan frantsuz tilshunos olimi Ferdinand de Sossyur til belgilar tizimidir, u o‘zini o‘zi boshqaruvchi mexanizmdir, deydi. Bu degani tilni inson yaratmagan degani emasmi? Muqaddam yaratilgan qit‘alarning ba‘zilarini suv bo‘lib tashlagani yoki yutib

yuborganiday, ba'zi ko'llar qurib, adirlar tekislanganiday, bahaybat hayvonlarning ba'zilar yo'qolib ketganiday, tilda ham yirik o'zgarishlar bo'lar ekan. Turkiy tillarga Yaratgan tortiq qilgan singarmonizmning inqirozga yuz tuta borishi – "temir qonun"ning "zanglay" boshlashi o'sha yirik o'zgarishning biridir. Ne ajabki, bu "zanjir" birinchi bo'lib o'zbek tilida uzildi.

Shunday qilib, singarmonizm turkiy tillar uchun azaldan berilgan xislat edi. Takomillashish jarayonida o'rnini so'z urg'usi egalladi. Singarmonizmning emirilish alomatlari boshqa tillarda ham paydo bo'ldi.

Singarmonizmni tiklash zaruriyatining tilshunos tomonidan o'rta tashlanishi bizda nazariy grammatikaning taraqqiy etmayotgani bilan, o'zbek tili qaysi tomonga yunalayotganini qonuniyatlar asosida ilmiy tasavvur qilmaslikdan kelib shikadi.

Yuqoridagi ush asosga suyanib singarmonizmni tikladik ham deylik. Unda ajib bir holat yuzaga kelgan bo'lur edi: hozirgi zamon orfoepiyasi singarmonistik sheva nutqini taqozo qilaveradi – Andijon shevasining vakili **ko'z, o'zbek** so'zlaridagi **"o"**ni "yumshoq" talaffuz qilishi xato emas, uni har kanday uzbek tushunaveradi, lekin singarmonizm qonuni bo'lmagan, **a, u, o', i** unlilari faqat bir muqobilda mavjud bo'lgan sheva vakillari singarmonistik adabiy tilda qandoq qilib gapiradi? **O'q** va **o'z** suzlarida turlicha **o'** ishlatish zaruriyatini qandoq his qiladi? Ularda **a, u, o', i** ni o'rniga ko'ra "qattiq" yoki "yumshoq" talaffuz qilish ehtiyoji yo'q.

Singarmonizmni tiklashga imkon bermaydigan yana bir muhim lingvistik holat mavjud, u ham bo'lsa, hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shimsha (affiks)lar singarmonistik variantlarini yo'qotib, bir variantlik bo'lib qolganidir. Qirg'iz tilida singarmonizmning har ikki turi — til singarmonizmi ham, lab singarmonizmi ham deyarli to'la saqlangan. Shuning uchun unda har bir affiks to'rtta singarmonistik muqobilga ega. Singarmonizmni to'la tiklamoq yuzlab affiksning har biriga doir yana 3 ta dan muqobilini tiklash, nutqda shulardan bittasini o'z o'rnida ishlatish demakdir. Qaysi o'zbekda bunga ehtiyoj bor va qaysi o'zbek buni to'g'ri bajara oladi?

O'zbek tilidagi singarmonistik shevalarda ham uyg'unlik o'zak doirasidagina bo'lar ekan, bu uyg'unlik o'zining azaliy vazifasi – o'zak bilan qo'shimshani ulash vazifasini bajarmas ekan, so'zni bir

butunlikka keltirish bilan uni “qo‘shni” suzdan ajratib tura olmas ekan, singarmonizm nimaga kerak? Unlilar sonini ko‘paytirishdan maqsad nima?

O‘zbek adabiy tilida singarmonizmni tiklash nazariy tomondan asossiz, amaliy tomondan tatbiq etib bo‘lmaydigan masaladir.

Turkiy xalqlarning qon va makon birligi, shakl-shamoil o‘xshashligi, din va ruh birligi iqtisodiy birlikka asos bo‘lmaydimi? Tilni zo‘rlashning nima keragi bor?

Talaffuz bir gap bo‘lar deylik ham, yozuv nima o‘ladi? Qaysi so‘zda tilida bo‘lmagan “yumshoq” **u, o‘**, “qattiq” **a, i** ni ishlatishni so‘rab yuradimi yoki bir umr lug‘atga qarab yozadimi? Bu hol rus tilidagi “**л**” ni “**и**” dan “**ш**” ni “**ш**” dan, “**л**” ni “**л**” dan ajrataolmaganimizdagi kabi qiyinchilikni tilimizga qaytarib berar, nosingarmonistik sheva vakillarining yoppasiga savodsizligi yuzaga kelar edi.

Bundan tashqari, mumtoz adabiyotdagi tanglay singarmonizmi arab yozuvida aks etmagan, lekin uni (yozuvni) hamma tushinadi. Uchinchidan, qozoq yoki qirg‘iz tilidagi nutqning o‘zbek uchun tushinarsiz o‘rni singarmonizm tufayli emas.

Xullas, o‘zbek adabiy tilida singarmonizmni tiklashning nazariy tomondan ham, amaliy tomondan ham iloji yo‘q, unga ehtiyoj ham yo‘q. Til o‘z mexanizmidan yaroqsiz sifatida chiqargan vositani qayta qabul qilmas. Shevalardagi singarmonistik talaffuz orfoepik xato hisoblanmaydi.

O‘zbek tili kitobi, darsliklarini yozgan olimlar shularni e‘tiborga olmoqlari zarur. Singarmonizm hodisasi fonetika kitoblarida, til tarixi, dialektologiya darsliklarida keng yoritilmog‘i darkor, toki har bir tilshunos qachonlardir tilimizning “temir zanjiri” bo‘lgan bu hodisaning qonuniyatlarini yaxshi bilsin, talabalargagina emas, o‘quvchilarga ham tushuntira olsun. Afsuski, hozir singarmonizm nima ekanini hamma tilshunos biladi deya olmaymiz.

Tilshunos olim Ergash Umarovga

Ijozat bersangiz, Sizga Ergash aka, deb murojaat qilsam.

Ergash aka, men Sizni O'zbekistondagi bilimdon, manbalarni sinchiklab o'rganadigan hamda yoshlarga xos shijoatli tilshunoslardan biri deb bilaman. Shu sababli, muntazam ravishda matbuotda berayotgan maqolalaringizni imkon boricha qoldirmasdan o'qib borishga harakat qilaman, har doim Sizdan fahmim yetganicha o'zim uchun nimadir olaman. O'rni kelgan ekan, Sizga ana shunday fikr qo'zg'atuvchi maqolalaringiz uchun o'z minnatdorchiligimni bildirib qo'ysam.

Bu satrlarni yozishimga Mahmud Koshg'ariy tilidan bitgan: "Mahmud Koshg'ariy: iltimos, asarimni to'g'ri izohlanglar" ("Milliy tiklanish", 1.12.1989.) maqolangiz sabab bo'ldi.

Maqolaning umumiy mazmuni menga o'zingizning o'zbek tilshunoslariga qilgan "Iltimosnoma"ngizdek taassurot qoldirdi. "Hurmatli tilshunoslar", deb boshlangan "Iltimosnoma"ngizning bir joyida Mahmud Koshg'ariy tilidan "Sizlardan o'tinib so'rayman, biror narsa haqida yozmoqchi bo'lsangizlar, masalaning tarixiga qaranglar", deysiz. Juda topib aytilgan fikr. Bugungi kunda tarix haqiqatini xolis, bo'yamasdan, uning sirli-sinoatli tomonlarini ehtiyotkorlik bilan o'rganish masalasi har qachongidan ham muhimroq bo'lib mustaqil davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Prezidentimizning "Haqqoniy tarixni bilmasdan turib o'zlikni anglash mumkin emas", degan so'zlari har bir ishimizda dasturulamal bo'lmog'i lozim. Shu ma'noda tilshunos olimlarni tarixga qarashga da'vat qilganligingiz tahsinga loyiqdir, albatta. Biroq "Iltimosnoma"ngizdagi ayrim fikrlarning bayonida ham shu ruh sezilib tursa, nur ustiga nur bo'lardi.

Birinchi gapingizda M.Koshg'ariyni "Devonu lug'otit turk" asarimda, hali turkiy til qoidalari shakllanmagan bir paytda kelajak avlod o'n birinchi asrdagi turkiy so'zlarni to'g'ri o'qib, to'g'ri yozishlari uchun qo'limdan kelgancha harakat qildim", deb

³⁴⁸ "Milliy tiklanish" gazetasida nashr etilgan (1999-yil 20-yanvar)

gapirtirgansiz. Birinchidan, “Devon” “kelajak avlod... turkiy soʻzlarni toʻgʻri oʻqib, toʻgʻri yozishlari uchun” emas, balki oʻsha vaqtda turkiy tilni arab tili vositasida oʻrganuvchilar uchun moʻljallab yozilgan edi. Ikkinchidan, “Devon”ning biror sahifasida “turkiy til qoidalari shakllanmagan” degan fikr aslo uchramaydi. Oʻz qaddimiz va qadriyatlarimiz tiklanayotgan ushbu kunlarda bunday fikrlarda sal ehtiyotkorroq boʻlib yondoshmaylikmi? Mantiqan oʻylab koʻraylik, agar maʼlum bir til boʻlsa, unda tovushlar, soʻzlar, gaplar boʻlishi aniq. Toshvushlar birikib soʻzlarni, soʻzlar soʻz birikmalarini, soʻzlar yoki soʻz birikmalari oʻz navbatida gaplarni tashkil qilishi ham maʼlum. Xoʻsh, bu birikishlar tilning qandaydir bir ichki qonun-qoidalari asosida roʻy bermaydimi? M.Koshgʻariyning oʻzi “Devon”da shunday yozadi: “turklarning tilida qoʻllanilib kelingan sheʼrlardan, shodlik va motam kunlarida qoʻllanadigan hikmatli soʻzlardan, maqollaridan keltirdim”.

Ergash aka, endi shu sheʼrlarni, maqollarni qoidalari shakllanmagan yoki qonun-qoidalari boʻlmagan tilda yozilgan deb boʻladimi?! Aslida til qoidalari yaratilmaydi, tildagi mavjud dalillar asosida umumlashtiriladi, aniqlashtiriladi, xolos. XX asrda oʻzgalar tomonidan yaratilgan til qoidalarini tilimizga tatbiq qilingani, bu tovush tizimiga, soʻz tanlash va qoʻllash kabi bir qancha sohalarga salbiy taʼsir qilgani koʻpchilik qatori uzoq yillardan beri oʻzbek tili tarixi bilan shugʻullanib kelayotgan Sizdek olimga ham shubhasiz maʼlum edi.

Yana Koshgʻariy boʻlib shunday soʻzlarni aytasiz: “Men oʻz asarimda singarmonizm, tanglay garmoniyasi haqida ham yozmaganman. Singarmonizm nima ekanligini tushunmayman ham. Ularni menga nisbat berishingiz insofdan emas... men yozmagan narsani Mahmud Koshgʻariy yozgan deb menga tuhmat qilmanglar... bu gunohi azim”.

Toʻgʻri, M.Koshgʻariy bu soʻz singormanizmga boʻysunadi, bu soʻz boʻysunmaydi, deb yozmagan. Lekin “Devon”da hodisaga, yaʼni tovushlarning bir-biriga moslashib, uygʻunlashib kelishiga rioya qilmaydigan soʻzlar soni qancha?! Siz “Itimosnoma”ngizda oʻzbek tilshunoslariga “sizlar mening asarimni notoʻgʻri izohlab, xato sharhlab yozmagan narsani yozgan deb biringiz fan arbobi, ikkinchingiz fan doktori, uchinchingiz fan nomzodi boʻldingiz.

Ayrimlaringiz xalqaro mukofot sovrindori bo'ldingiz. Natija ko'rib turganingizdek qayg'uli, yozgan aksar ishlarining noto'g'ri", deb malomatimiz xulosalar bildirasiz. Mayli, o'zbek tilshunoslarining ishlarini qo'ya turaylik. Lekin turkiy tilshunoslik tarixi bilan shug'ullangan boshqa olimlar ham "Devon"dagi so'zlarning singarmonizmga bo'ysunishini ilmiy asosda isbotlashgan-ku! Sizning bu xususdagi fikrlaringiz esa hali ilmiy isbotini topmagan. Mabodo, bu qarashlaringizni dalillar asosida ilmiy jamoatchilikka ma'qul qila olsangiz edi, Siz yigirmanchi asr turkiy tilshunosligida katta kashfiyot yaratgan bo'lardingiz.

Ergash aka, men to'qsoninchi yillarning boshlarida turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida singarmonizm maslasiga bag'ishlangan rus, turk, turkman, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, uyg'ur, o'zbek va boshqa bir qancha tillardagi ikki yuz ellik atrofidagi manba bilan tanishib shiqdim. Ularning barchasida turkiy tillarda singarmonizm u yoki bu ko'rinishda mavjud ekanligi qayd qilinganligini uchratdim. Turkiyshunoslikda e'tirof qilinganidek, tovushlar uyg'unligi turkiy tillarni birlashtirib turuvchi asosiy tamoyillardan biri ekanligiga yana bir bor amin bo'ldim. Bu manbalarning ayrimlari esa o'zbek adabiy tilidagi singarmonizm taraqqiyotiga bo'lgan qarashlarimni ham tubdan o'zgartirdi. Siz bilasiz, singarmonizm hodisasi o'zbek tilidan tilning tabiiy taraqqiyoti natijasida yo'qolgan, degan qarash mavjud edi. Men ko'rgan manbalarda esa o'zbek tilidan bu hodisani turkiy tillarni bir-biridan ajratish, uzoqlashtirish, umuman, turk dunyosi degan yaxlit bir tushunchani parchalash maqsadida chiqarilganini va bu ishga Polivanovdek yirik olim rahnamolik qilganini dalillar ko'rsatib turardi. Men bu haqda 1992-yilda bir maqola tayyorlab gazetalarga ham olib bordim. Afsuski, o'sha vaqtda uni chiqarish imkoni bo'lmadi. Keyinroq o'sha maqoladagi ayrim fikrlar Anqarada chiqadigan "Turk lahjalari va adabiyoti" (1997, 16-son), "Turk dunyosi til va adabiyoti" (1998, 5-son) jurnallarida hamda "Milliy tiklanish"ning o'tgan yilgi 26-may sonida shop etildi. Maqoladagi fikrlar ayrim tilshunoslarga ma'qul bo'ldi.

Ergash aka, ko'rib turganingizdek, men Sizning maqolangiz tufayli tilimiz tarixi va taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan ayrim munozarali fikrlar ustida to'xtalдим, xolos. Bunday yechimini

kutayotgan muammoli masalalar esa talaygina. Shoyad, Sizning maqolangiz tilimiz taraqqiyoti bosqichlarini qaytadan o'rganishga turtki bo'lib, katta bahs-munozarani boshlab bersa, deb Sizga hurmat bilan murojaat qilayotgan muxlisingiz:

Jo'ra Xudoyberdiyev

SINGARMONIZM NIMA?³⁴⁹

Ergash Umarov

Singarmonizm – unlilar uyg'unligi demakdir. Unlilar uyg'unligi har bir unlini o'z juftiga ega bo'lishini taqozo qiladi. Agar buni o'zbek tiliga tadbiq etadigan bo'lsak, tilimizda **a, u, o', i, e** unlilari ikkitadan bo'lishligi kerak. Olimlar ikki unlidan birini yumshoq yoki til oldi, ikkinchisini qattiq, ya'ni til orqa deb ta'riflaydilar. Agar bu fikrni **a** tovushi misolida ko'radigan bo'lsak, tilimizda ikkita **a** fonemasi bo'lib, biri yumshoq, ya'ni til oldi **a**, ikkinchisi qattiq, ya'ni til orqa **a** unlisi bor degan gap. O'tmish tilshunoslaridan Mahmud Koshg'ariy, Toli Hiraviy, Mirza Mahdixon, Fazlullaxon Barlos kabi olimlarning asarlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida bitta **a** unlisi bo'lib, u tilning oldi bilan ham, orqasi bilan ham talaffuz qilinmaydi. (O'zbek shevalarida uchraydigan ikki **o'** fonemasi bundan istisno). Bu allomalar qattiqlik – yumshoqlik ham tilimizga yot ekanligini ta'kidlab o'tganlar. Modomiki, o'tmish allomalar asarlarini o'zbek tilida til oldi – til orqa qattiqlik – yumshoqlik yo'q ekan, demak singarmonizm ham yo'q. Bu atamani sho'ro olimlari o'ylab topdilar va uni o'zbek tiliga tatbiq etib o'zbek tili tovush tizimini butunlay boshqa yo'lga burib yubordilar. Xo'sh, til oldi **a** yoki til orqa **a** deganda nima tushuniladi? Hech nima tushunilmaydi. Chunki unlilar dunyo tillarida tovush to'sig'iga ushramaydigan tovushlardir. Unlilardagi bu xususiyatni to'g'ri anglagan ma'rifatparvar otalarimiz 20 – 30-yillardayoq uni juda to'g'ri **cho'zg'i** atamasi bilan ifodalagan edilar. Biz bugun bu atamani tiklash tarafdorimiz. Agar biz bu atamani tiklasak, o'zbek tilshunosligida ishlatilayotgan bir xil **unli** va **undosh** atamalarini

³⁴⁹ "Milliy tiklanish" gazetasi, 2000-yil 25-yanvar.

noto'g'ri ishlatishdan qutulamiz. Aslida bu atamalar sinonim bo'lib, biri - li, ikkinchisi - dosh affiksi bilan yasalgan so'zlardir. Mabodo **cho'zg'i** atamasi tiklansa, unli atamasi o'z-o'zidan tushib qolgan bo'lur edi.

TILSHUNOSLIKDAGI BIR BAHS LI QARASH HAQIDA³⁵⁰

Masharif Safarov

Keyingi yillarda taniqli tilshunos, filologiya fanlari doktori, professor Ergash Umarov til tarixchisi, xususan, tarixiy leksikolog sifatida Alisher Navoiy asarlarining tili bo'yicha bir qancha maqolalar shop qildi. Biroq, uning buyuk sho'ir asarlari bo'yicha eski o'zbek tilidagi so'zlarni fors tiliga qiyosan o'rganib, turkcha (o'zbekcha)-forscha lug'at tuzgan olimlarning asarlarini tahlil qilib yozgan tadqiqotlarida haqiqtdan bir qadar chekinish, xususi y narsalardan umumiy xulosalar chiqarishga urinish ko'zga tashlanadi. Bu hol uning "O'zbek tilida til oldi tovushlari bormi?"³⁵¹ maqolasida ayniqsa yorqin ko'rinadi. O'zbek tilshunosligida tarixiy fonetika bo'yicha o'nlab maqolalar, monografiyalar e'lon qilinganligiga qaramay, ularga hech qanday munosabat bildirmagani yetmaganday, ilmiy dalillarga asoslanmagan noto'g'ri fikrlarni o'rta ga tashladi.

Yetakchi tilshunoslarimizdan A.Nurmonov E.Umarov maqolasida o'rta ga tashlangan fikrlarning noto'g'ri ekanligini birinchilardan bo'lib ta'kidlagan, Alisher Navoiy asarlaridan misollar keltirib, uning g'ayri ilmiy qarashlarini ko'rsatib bergan, olim qarashlarining to'g'ri emasligini lisoniy dalillar asosida isbotlagan bo'lsa-da³⁵², E.Umarov bu do'stona ilmiy tanqidlardan tegishli xulosa chiqarmay, mazkur yo'nalish (fonetika)dagi xatolarini, g'ayriilmiy xulosalarini o'zining boshqa maqolalarida turli ko'rinishlarda yana takrorlay boshladi³⁵³. Masalan, E.Umarov unli harflarni belgilash,

³⁵⁰ "O'zbek tili va adabiyoti", 2005. 5-son, 90 – 94-betlar.

³⁵¹ Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товущлари борми? // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 4-5-6-сонлар. 77-80-бетлар.

³⁵² Нурмонов А. Ўзбек тили унлиларининг фонологик белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, 2-сон, 74-76-бетлар.

³⁵³ Умаров Э. Муस्ताқиллик: тил ва адабиёт // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон, 15-16-бетлар; Ўша муаллиф. Бобур бир фонетик ходиса ҳақида // Тил ва адабиёт таълими, 2003, 1-сон, 92-бет; Ўша муаллиф. Диреза нима? // Тил ва адабиёт таълими, 2003, 4-сон, 92-бет.

ularni o'rganish yevropa olimlarining fikriga tayanib, boshi berk ko'chaga kirib qolganimizni, unilarning sonini belgilashda ularning xatoga yo'l qo'ygani, munozarali fikrlar aytganlarini, shuningdek, eski o'zbek shevalarida unilar turlicha bo'lganligi sababli "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi unilar soni "Badoe' ul-lug'at"dagi unilar soniga mos kelmaganligi, vaholanki, ular deyarli bir vaqtda yaratilganligini uqtirgan holda³⁵⁴, bu fikrlarning birortasini dalil bilan isbotlamaydi. Eski o'zbek shevalarida unilarning turlicha bo'lganligi aytilib, Alisher Navoiyning asari "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi unilar soniga qiyos qilinadi. Birdaniga "Muhokamat ul-lug'atayn" va eski o'zbek shevalaridagi unilar soni "Badoe' ul-lug'at"dagi unilar soniga mos kelmaganligi to'g'risidagi chalkash fikr oldinga surilib, ular bir vaqtda yozilganligiga da'vo qilinadi.

Bu yerda E.Umarov masalalarni chalkashtirib yuboradi. Avvalo "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi unilarning "Badoe' ul-lug'at"dagi qaysi unilarga mos kelmaganligi ko'rsatilmagan. Bundan tashqari, Alisher Navoiy asarlari bo'yicha tuzilgan va E.Umarov eng mo'tabar manba deb bilgan "O'rta asr Sharq lug'atchiligining ilg'or an'analari asosida tuzilib, 20000 dan ortiq so'zning tuzilishini tovushma-tovush ko'rsatib bergan"³⁵⁵ "Badoe' ul-lug'at"da nima uchun "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi unilar ishtirok etgan leksik birliklar o'z aksini topmagan? Buning o'zi Alisher Navoiy davridayoq ona tilisi fors bo'lgan va muallifi ham forsigo'y bo'lgan To'le' Hiraviyning Navoiy asarlari fonetikasini yaxshi o'zlashtirmaganligi, shu sababli yozgan asarining ham kamshiliklardan xoli emasligini ko'rsatmaydimi?

E.Umarovning nazarida, Alisher Navoiy davri tili to'g'risidagi eng ishonshli manbalar soni "Badoe' ul-lug'at", "Lug'ati turkiy", "Sanglox", "Kitobi lug'ati atrokiya" singari qomusiy lug'atlardir³⁵⁶. Vaholanki, bu lug'atlarni tuzuvchilar asosan fors tiliga mansub kishilar bo'lgan. Ular chig'atoy tili, ya'ni eski o'zbek tilining ma'no nozikliklarini yaxshi bilishmagan. Qolaversa, chig'atoycha-forscha lug'at tuzuvchilar o'zbek (turkiy) so'zlarini fors tili fonetikasi nuqtai nazaridan, fors leksikografiyasi asosida izohlaydi, talqin qiladi. Shu sababli E.Umarov tomonidan ilgari surilgan da'volarning o'zi

³⁵⁴ Умаров Э. Мустақиллик: тил ва адабиёт, 15-бет.

³⁵⁵ Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товушлари борми? 78-бет.

³⁵⁶ Умаров Э. Ўша жойда.

munozarali va ilmiy zamini haqiqatdan yiroq. Chunki Alisher Navoiyning o'zi ham "Muhokamat ul-lug'atayn"da turkiylarni sort (fors) tilini yaxshi bilishlari, biroq sort (fors)larning turkiy tilni yaxshi bilmasliklari haqida shunday yozadi: "Ammo sart ulusining arzolidin ashrofig'acha va omiysidin donishmandig'acha hech qaysi turk tili bila takallum qila olmaslar va takallum qilg'onining ma'nisin ham bilmaslar"³⁵⁷.

Ushbu faktning o'zi Alisher Navoiy asarlari asosida tuzilgan fors mualliflari tomonidan tuzilgan tadqiqotlarning ham xatolardan xoli emasligini ko'rsatadi. Tadqiqotchilarimiz ular aytgan fikrlarga tanqidiy munosabat bildirishlari lozim. Holbuki, E.Umarov ular yozgan fikrlarning barchasini to'g'ri deb anglagan.

E.Umarovning yana yozishicha: "O'zbek tilida til oldi, til orqa unlilari bor, deyish tilimizda har bir unli o'z juftiga ega deyish bilan barobar. Vaholanki, bunday emas. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida **o'** va **i** tovushidan tashqari, hamma unli fonemalar bittadan bo'lgan. Faqat **o'** va **i** fonemasi ikkita bo'lgan. Modomiki, tilimizda til oldi va til orqa unlilari yo'q ekan, demak singormanizm ham yo'q.

O'zbek tilida til oldi, til orqa unlilari yo'q bo'lgach, demak tilimizda qattqlik ham, yumshoqlik ham yo'q.

Eski o'zbek tiliga oid matnlarni ilmiy grammatikalarimizda **ä**, **e**, **ы**, **ö** kabi sun'iy belgilar bilan yozayotirmiz. Bunday tovushlar eski o'zbek tilida bo'lmagan.

Shevashunoslikka oid matnlarimiz ham sun'iy belgilar bilan yozilmoqda. Ularni tilimizga yaqinlashtirish o'rniga, uzoqlashtirib yozmoqdamiz"³⁵⁸.

E.Umarovning bu fikrlarida ko'p narsalar qorishib ketgan: o'zbek adabiy tili, o'zbek tili, eski o'zbek tili, turkiy tillar. Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm buzilgan. Lekin "Hozirgi o'zbek talaffuzida ham bu oraliq unlilarning (**o'** va **u** unlilarining – M.S.) qattiq va yumshoq varianti farqlanadi"³⁵⁹. Ammo o'zbek tili va uning shevalarida, eski o'zbek tilida, turkiy tillarda singarmonizm qonuniy mavjudligini tan olmaslik olimning o'zigacha bo'lgan

³⁵⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Тошкент, 2000, 12-бет.

³⁵⁸ Умаров Э. Мустақиллик: тил ва адабиёт, 15-бет.

³⁵⁹ Нейматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Тошкент, 1992. 40-бет.

tilshunoslarning o'zbek shevalarida, eski o'zbek tilida singarmonizm mavjudligi to'g'risida yozgan maqolalari, ilmiy asarlarini ataylab inkor etishga o'xshab ketadi. Shu o'rinda yana bir narsani aytib o'tish kerak. O'zbek tilida, hatto turkiy tillarda singarmonizm yo'q, deb da'vo qilgan E.Umarov yaqinda "Diyeza nima?"³⁶⁰ nomli maqolasida (bu maqolada ham diyeza noto'g'ri talqin qilingan) shunday yozadi: "Xolisanillo aytish kerakki, o'zbek tilida faqat lab uyg'unligi (*butun, tutun*) bor, ayrim olimlar ta'kidlayotgan til oldi, til orqa unlilari yo'q". Demak, o'zbek tilida singarmonizm bor ekan-ku! O'zbek tilida lab uyg'unligi, ya'ni lab garmoniyasi singarmonizmning ko'proq buzilgan turi hisoblanadi.

Agar E.Umarov nutqda **a – ə, o – ø, u – y, ы – i** singari til orqa, til oldi (yoki qattiq va yumshoq) tovushlarni farq etmasa, bu tilning aybi emas-ku! Bu harflar sun'iy belgilar emas. Ular xalqning boyligi bo'lmish tilning tashqi tomonini ifoda etuvchi, hozirgi o'zbek tilida qabul qilinmay qolgan tovushlarimizning belgisi, timsoli-ku! Bu harflar (yumshoq: **ə, ø, y, i**; qattiq: **a, o, u, ы**) hozirgi qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, tatar, uyg'ur, boshqird, qorashoy-bolqor, no'g'oy, qaraim kabi o'nlab turkiy tillarda hozir ham mavjud. Jumladan hozirgi o'zbek talaffuzida ham *amma, alla, aka, amal, ana, mana, agar* so'zlaridagi "a"; *qirg'iz, qir, g'isht, qiziq, xirmon, mix* so'zlaridagi "qattiq i" bilan, *ikki, bilim, yigit, sigir, shigit, bilak* so'zlaridagi yumshoq "i"; *uzoq, uzun, uyqu, uyg'un, un* (ruscha "muka"), *unli (uni bor) uyg'ur, urug', ush (moq)* so'zlaridagi qattiq "u" bilan, *uka, ulkan, ush ("z" ruscha "tri"), un (ovoz), unli, uzuk, uyum* so'zlaridagi yumshoq "u"; *xo'ja, xo'roz, xo'r, to'qay, o'roq, to'riq, to'ng'iz, o'rmoq (o't o'rmoq)* so'zlaridagi qattiq "o'" bilan, *o'pka, ko'mir, bo'lim, sho'p, sho'l, to'garak, to'shak, o'rmoq (soch o'rmak), o'rik, o'zbek* so'zlaridagi yumshoq "o'" farqlanadi.

O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalarida ayrim unlilar imlosi sarlavhasi ostida 1-paragrafda "i", 2-paragrafda "u" harflarining yozilishi va ishlatilishi berilgan. O'sha joyda tuzuvchilarning bu harflar bo'yicha qattqlik va yumshoqlikni qisman farqlashga majbur bo'lganliklarini kuzatish mumkin³⁶¹. Shuning

³⁶⁰ Умаров Э. Диеза нима? 92-бет.

³⁶¹ Иброхимов С., Рахмонов М. Ўзбек адабий тилининг имло лугати. Тошкент, 1956, 5 – 6-бетлар.

uchun ham aksar o'zbeklar *Kino tamom bo'ldi (bo'ldi)* jumlasidagi *bo'ldi (bo'ldi)* bilan *Olmani ikkiga bo'ldi (boldi)*dagi *boldi (bo'ldi)*ni bir-biridan farq etadilar. Ular bu leksik birdiklarni omonim hisoblamaydilar. O'zbek adabiy tilining tovush tizimi alifboga ko'chganda noxolis va noto'g'ri belgilangani uchun, bugungi ayrimlar uchun *bo'ldi (boldi)* – *bo'ldi (boldi)*lar omonimga aylandi. Chunki ularning nutqida **o** – **o**, **u** – **y** harflari o'zaro farq etimaydi. Ular uchun *ot (o't)* “*ko'kat*” – *ot (o't)* “*inson a'zosi*”, *un* “*bug'doy uni*” – *yn (un)* “*ovoz*” kabilar omonim. Holbuki ular aksar o'zbek shevalarida, ayrim turkiy tillarda mustaqil so'zlar hisoblanadi.

O'zbek xalq shevalarini ilmiy jihatdan to'g'ri o'rgangan va tilimizning tarixiy grammatikasini ham haqqoniy tadqiq etgan olimlarimiz eski o'zbek tilining xarakteridan kelib shiqib, matnlarni yozishda **a, o, u, i, y, o, e** unlilarini o'z o'rnida yozishgan va bu bilan to'g'ri ilmiy yo'ldan borishgan.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, eski o'zbek tilida til oldi va til orqa unlilari ham, qattqlik va yumshoqlik ham bo'lgan. Buni Alisher Navoiyning o'zi ham aniq-tiniq qilib “Muhokamat ul-lug'atayn”da aytib qo'yibdi. Qolaversa tarixiy fonetika bilan shug'ullangan taniqli tilshunoslar A.K.Borovkov, F.A.Fbdullayev, A.Rustamov, Q.Mahmudov, H.Ne'matovlar eski o'zbek tilida qattqlik va yumshoqlik borligini misollar asosida ko'rsatib berishgan. Qattqlik va yumshoqlik unli tovushlar tizimida emas, hatto undosh tovushlar tizimida ham faol bo'lgan³⁶². Bunga misol qilib, *ong, tong, bong, o'ng, so'ng* so'zlaridagi sonor *ng* tovushining o'qilishi bilan *keng, eng, teng, eng, ming, ding* so'zlaridagi sonor *ng* tovushining talaffuzini solishtirish kifoya.

E.Umarovning boshqa maqolalarida ham tarixiy fonetikaga oid yetuk tadqiqotlar, maqolalar yozgan F.Abdullayev, Q.Mahmudov singari o'zbek olimlarininggina emas, turkologiya sohasida ushbu yo'nalishda qalam tebratgan N.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.M.Sherbak, A.Nadjib, N.Gadjiyeva, B.Serebrennikov kabi olimlarning ham asarlariga e'tibor berilmaydi. Shu sababli ularda ham shalkash va ilmiy isbotlanmagan fikrlar takroran ilgari suriladi.

³⁶² Бу ҳақда қаранг:

Shularni e'tiborga olib, ularga jiddiy to'xtab o'tishni ma'qul topmadik.

E.Umarovning yuqoridagi kabi yanglish fikrlarining paydo bo'lishiga, quyidagi omillar sabab bo'lgan:

E.Umarov, E.D.Polivanov ta'biri bilan aytganda, birinchidan, o'zbek tilining "eronlashgan" sheva vakillari guruhiga mansub yurtdoshlarimiz nutqi materialiga tayanib ish ko'radi. Tabiiyki, bu artikulyatsion bazada **o – o, u – y, ы – i** va **a – e** kabi tovushlar yaxshi farqlanmaydi. Ularning ma'no farqlashdagi xususiyati ham sezilarli emas. Ikkinchidan, u Alisher Navoiy asarlari bo'yicha turkiycha-forscha tuzilgan lug'atlarda forsigo'y olimlar tomonidan eski o'zbek tili tovush tizimi to'g'risida aytilgan fikrlarni aksioma tarzida qabul qiladi. Chunki fors tilida ham **o, y, e** kabi turkiy tillarga xos tovushlar farqlanmaydi. Forsigo'y olimlar tomonidan bildirilgan mulohazalarga E.Umarov tanqidiy nuqtai nazardan munosabatda bo'la olmagan. Natijada noto'g'ri va chalkash fikrlar matbuotda paydo bo'lgan. Bundan tashqari, u takror-takror turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida singarmonizm yo'q dermidi? Axir, singarmonizm turkiy tillarning asosiy xususiyati ekanligi butun dunyo turkologilari tarafidan allaqachonlar tan olingan hodisa-ku!

LUG'AT MA'LUMOTLARI DOIM HAM ISHONCHLI MANBAMI?...³⁶³

Berdak Yusuf

Prezidentimiz I.A.Karimov: "Ma'lumki, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi"³⁶⁴, –deydilar.

Zero, har bir xalqning madaniyati va ma'naviyati asosida uning milliy tili turadi. Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin o'zbek tilining jamiyat a'zolari o'rtasida qo'llanish doirasi kengaydi, mavqei oshdi, davlatimizda til siyosati sohasida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbek tilining og'zaki va yozma shakli davlatimiz hududidagi hamma sohalarni boshqarishda so'zlashuv va yozishmalarda asosiy til hisoblanadi. O'zbekistonda "Davlat tili"

³⁶³ Sog'lom avlod uchun, 2008, 10-son, 8-15, 18-22-betlar.

³⁶⁴ Ислом Каримов. Юсак маънавият – сиғилмас куч. – Т.: "Маънавият", 2008. – 83-бет.

haqida Qonunning qabul etilishi (1989), barcha sohalarda islohotlarning amalga oshirilishi o'zbek tilining mavqeini oshirdi, uning ilm-fan sohasidagi ta'sirini kuchaytirdi.

Shuni qayd etish lozimki, o'tgan asrning 60-yillaridan keyin, ayniqsa, Mustaqillikdan so'ng o'zbek tilining turli sathlarini tadqiq qilish bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar amalga oshirildi, monografiyalar yozildi.

Prezidentimiz I.A.Karimov "xalqning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo'lmish o'zbek tilini rivojlantirish, bu tilning davlat maqomini izshil va to'liq ro'yobga chiqarish"³⁶⁵ davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi ekanligini alohida ta'kidlagan edi. Shuningdek, u ona tilining ahamiyati haqida to'xtalib: "Ona tili bu millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'ladi. O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Isbot talab bo'lmagan ushbu haqiqat davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi zarur"³⁶⁶, – deb uqtiradi. Bu dasturilamal fikr ona tilimizning ahamiyatini yanada teran anglashga, uning tarixini yanada chuqurroq o'rganishga undaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o'zbek tili tarixini chuqur o'rganish, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, eski o'zbek tilining "oltin davri" hisoblanmish XV – XVI asrlar yozma yodgorliklarining til xususiyatlarini o'rganish juda muhimdir. Chunki bu davrda o'zbek adabiyoti va o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy yashab ijod etgan. Ma'lumki, biz, Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisidir, deymiz. Bu haqiqatan ham shunday bo'lsa, nega Navoiy asarlari tilida 9–10 unli tovushlar bo'lgani holda, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 unli bor, deyiladi. Buyuk shoir asarlari tilida 8–9 unli fonema borligini eski o'zbek tilini tadqiq etgan A.K.Borovkov, O.Usmonov, Yanosh Ekman, A.M.Shsherbak, X.Donyorov, A.Rustamov kabi yirik olimlar aytganlar.

1929-yilda o'zbek tili uchun qabul etilgan lotin alifbosida unli fonemalarni ifodalaydigan to'qqiz harf bor edi. Bu to'qqiz harf

³⁶⁵ Исмоил Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: "Ўзбекистон", 1998. 19-бет.

³⁶⁶ Исмоил Каримов. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: "Ўзбекистон", 2000. 23-бет.

o'zbek adabiy tilidagi unli fonemalarni ideal ravishda ifodalalar edi. A.Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani ana shu alifboda yozilgan. Keyin bu alifbo o'zgartirildi. Unli harflar soni 9 tadan 6 taga tushirildi. Buning natijasida hozirgi joriy alifboning tilimizdagi unli larni to'la ifodalay olmaganligi tufayli **bo'z – bo'z, bo'l – bo'l, un – un, o'z – o'z, o't – o't, tuz – tuz, tur – tur, to'r – to'r** kabi so'zlarning ma'nolarini farqlash qiyinlashib qoldi.

Haqiqatan ham Navoiy va Bobur adabiy merosini biz o'zimizning ma'naviy boyligimiz, deb bilar ekanmiz, ularning tili bilan bizning tilmizning bog'liqligiga putur etmasligi kerak.

Bu o'rinda shuni ham alohida qayd etish lozimki, bizning yozma manbalarimiz arab yozuvida yozilganligi sababli tarixiy fonetikasi o'rganish, unli va undosh fonemalarni sifat va miqdor jihatidan to'g'ri aniqlash ancha mushkul. Buning asosiy sababi, arab yozuvining o'zbek tiliga xos bo'lgan nutq tovushlarini to'la ifodalay olmasligidir.

Ma'lumki, eski o'zbek tilini, shu jumladan, Navoiy asarlari tilini o'rganish uchun shoir asarlariga lug'atlar tuzilgan edi. Bunday lug'atlar sirasiga Toli Hiraviyning "Badoyi al-lug'at", Mirzo Mehdixonning "Sanglox", Fath Alixonning "Kitobi lug'ati atrokiya" va shuningdek, "Abushqa" kabi lug'atlardir.

Mazkur tuzuvshilar ma'lum hollarda eski o'zbek tilini, uning fonetik tuzilishini haqqoniy hisobga olmaganlari sababli, bu lug'atlardan ehtiyotkorlik bilan, tanqidiy yondoshgan holda foydalanish zarur, albatta.

"O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 2005-yil 5-sonida "Muhokama, Munozara" ruknida filologiya fanlari nomzodi M.Safarovning "Tilshunoslikdagi bir bahsli qarash haqida" va unga javoban filologiya fanlari doktori, professor E.Umarovning "Lug'at ma'lumotlari – ishonshli manba" nomli maqolalari e'lon qilindi.

M.Safarov o'z maqolasida E.Umarovning nazarida Navoiy davri tili to'g'risidagi eng ishonshli manbalar "Badoe' ul-lug'at", "Lug'ati turkiy", "Sanglox", "Kitobi lug'ati atrokiya" kabi lug'atlardir, deydi. "Vaholanki, bu lug'atlarni tuzuvchilar asosan fors tiliga mansub kishilar bo'lgan. Ular chig'atoy tili, ya'ni eski o'zbek tilining ma'no nozikliklarini yaxshi bilishmagan. Qolaversa, chig'atoycha-forscha lug'at tuzuvchilar o'zbekcha (turkiycha)

soʻzlarni fors tili fonetikasi nuqtai nazaridan, fors leksikografiyasi asosida izohlaydi, talqin qiladi. Shu sababli, E.Umarov tomonidan ilgari surilgan daʼvolarning oʻzi munozarali va ilmiy zamini haqiqatan yiroq³⁶⁷, deb yozadi u. M.Safarov yana shu fikrlarni davom ettirib, E.Umarov forsigoʻy lugʻatchilar tomonidan eski oʻzbek tili tovush tizimi toʻgʻrisida aytilgan fikrlarni aksioma tarzida qabul qilganligini, ularga tanqidiy munosabatda boʻla olmaganligini qayd etadi. Shuningdek, E.Umarovning turkiy tillarda, xususan, oʻzbek tilida singormonizm yoʻq, degan fikri xato ekanligini aytib, “Singarmonizm turkiy tillarning asosiy xususiyati ekanligi butun dunyo turkologilari tomonidan allaqachonlar tan olingan hodisaku³⁶⁸ – deydi u.

E.Umarov oʻz maqolasida M.Safarovning fikriga qarshi sakkizta dalil keltiradi.

Biz E.Umarovning ana shu dalillariga munosabatimizni bildirmoqshimiz.

E.Umarov oʻzining birinchi dalilida “Alisher Navoiy “Muhokamat ul-luatayn”da forslar oʻzbekcha gapira olmaydilar, agar soʻzlasalar ham yuzlab xato qilishlarini quyidagicha bayon qiladi³⁶⁹ deb “Muhokamat ul-luatayn”dan ushbu koʻchirmani keltiradi: “...sort turk tili bila nazm aytqondek fosih turklar qoshida oʻquy va oʻtkara olmagʻaylar va oʻqusalar, har lafzlariga yuz ayb topilgʻay...³⁷⁰”.

Professor E.Umarov matnni tushunmaganligi oqibatida uni yarmidan uzib olgan. Bu yerda gap forslarning oʻzbekcha gapira olmasligi haqida emas, balki oʻzbek tilida sheʼr yozmaydigan yoki yoza olmaydigan turk (oʻzbek) shoirlari haqida boradi. Matnni toʻliq keltiramiz: “Turk ulusining xushtablari majmui sort tili bila aytmagʻaylar, balki, koʻpi ayta olmagʻaylar va aysalar ham sort turk tili bila nazm aytgʻondek fasih turklar qoshida oʻquy va oʻtkara olmagʻaylar va oʻqusalar har lafzlarigʻa yuz ayb topilgʻay va har tarkiblarigʻa yuz eʼtiroz vorid boʻlgʻay³⁷¹”. Navoiyning “Muhokamat

³⁶⁷ М.Сафаров. Тилшуносликдаги бир баҳсли қараш ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон.

³⁶⁸ М.Сафаров. Ўша мақола. 94-бет.

³⁶⁹ Э.Умаров. Луғат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон.

³⁷⁰ Э.Умаров. Ўша мақола. 94-бет.

³⁷¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. XIV том. Т., 1967. 118-бет.

ul-luatayn”da forslarning o‘zbekcha gapira olmasligi haqidagi fikrlari M.Safarovning maqolasida to‘g‘ri keltirilgan³⁷².

Birinchi dalilda “Turkiy so‘zni to‘g‘ri talaffuz eta olmaydigan forslarga Husayin Boyqaroga o‘xshash ma‘rifatparvar shoirlarning lug‘at tuzdirishlari aqlga to‘g‘ri kelmaydi”, degan E.Umarov boshqa bir maqolasida shunday yozadi: “Toli Imoni (o‘zining Husayn Boyqaro buyrug‘i bilan yozgan “Badoyi al-lug‘at” asarida – B.Y.) unilarni klassifikatsiya qilishda faqat og‘izning ochilish darajasidan kelib shiqqan. Buning sababi, u fors bo‘lganligidan, unilarni boshqa belgilariga ko‘ra klassifikatsiya qilishdan qiynalgan”³⁷³.

Birinchi dalilda E.Umarov yana shunday deb yozadi: “Va, umuman, forslar uchun o‘zbekcha izohlovchi lug‘at tuzishning nima keragi bor? Agar fors o‘zbekchani o‘rganishi lozim bo‘lsa, u oddiy ikki tilli: forsiy-turkiy (turkiy-forsiy emas!) lug‘at tuzardi. Axir biz bugungi kunda o‘zbekcha-ruscha lug‘atni asosan o‘zbeklar uchun tuzamiz-ku!”³⁷⁴.

E.Umarov aytganiday, o‘zbekcha-ruscha lug‘at asosan o‘zbeklar uchun emas, balki asosan ruslar uchun tuziladi. Taniqli lug‘atshunolarimiz tomonidan tuzilgan “Ўзбекча – русча лугат” (Узбекско – русский словарь)da bu haqda aniq-tiniq qilib yozib qo‘yilgan: “Bu lug‘at, avvalo, badiiy, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-ommabor asarlarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qiluvchilar uchun mo‘ljallangan”³⁷⁵. Ma‘lumki, bunday o‘zbekchadan ruschaga tarjimalarni asosan ruslar amalga oshiradi.

O‘rta asrlarda ko‘p mintaqalarda hokimiyat tepasiga turkiy sulolalar kelishi tufayli o‘sha hududlarda ularning ta‘siri kuchayadi. Natijada turkiy tilning nufuzi va uni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj ortadi. M.Koshg‘ariy shunday yozadi: “Ularning (turklarning) o‘qlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqilli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo‘lish uchun eng asosiy yo‘l ularning tillarida so‘zlashishdir”³⁷⁶. XIII – XV asrlarda Misrdagi va XV – XVI asrlardagi Xurosondagi

³⁷² М.Сафаров. Кўрсатилган мақола. 91-бет.

³⁷³ Э.Умаров. О гласных старо-узбекского языка XV века // Советская Тюркология. 1983. 5-сон, 84-бет.

³⁷⁴ Э.Умаров. Ўша мақола. 94-бет.

³⁷⁵ Ўзбекча-русча лугат. Т., 1959. 7-бет.

³⁷⁶ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. I том. Т., 1960, 43-бет.

siyosiy vaziyat bir-biriga o'xshar edi. XIII – XIV asrlarda Misrda turkiylar (mamluklar) hukmron edi. Mamluklar hukmronligi davrida arablarga turkiy, ya'ni qipchoq tilini o'rgatish uchun bir qancha turkiycha (qipchoqcha) – arabcha lug'atlar tuzilgan. Bu haqda turk olimi Rejep To'parli shunday yozadi: "Mamluk davlatida (1250 – 1517) taxtning turkiy sultonlar qo'lida bo'lishi va hokimiyatning turkiylarda bo'lishi sababli turkiy tilga bo'lgan qiziqish ortgan va arablarga turkiy tilni o'rgatmak uchun kitoblar yozilgan. ... Arablarga turkiy tilni o'rgatish uchun yozilgan asarlardan biri "Kitobi majmui tarjimon turki va ajami va mo'g'aliy"dir"³⁷⁷. Alisher Navoiy asarlariga, umuman chig'atoy shoirlari asarlariga tuzilgan o'zbekcha-forscha, o'zbekcha-turkcha ikki tilli lug'atlar asosan turkiy (o'zbek) tilini turkiy bo'lmagan xalqlarga o'rgatish maqsadida yozilgan. Bundan tashqari, lug'atlarga asosan, chig'atoycha (o'zbekcha) so'zlar kiritilishi va izohlanishi ham lug'atlar o'zbeklardan boshqa xalqlarga mo'ljallanganligini bildiradi. Agar lug'atlar faqat o'zbeklar uchun mo'ljallangan bo'lsa, u holda lug'atga birinchi navbatda tushunilishi qiyin bo'lgan arabcha, forscha so'zlar olinishi kerak edi. Ma'lumki, Navoiy va boshqa shoirlarimiz asarlarida uchraydigan so'zlarning muayyan qismini arabcha, forscha so'zlar tashkil etishi hech kimga sir emas. Masalan, "Alisher Navoiy asarlarida so'zlarning 53-55 foizini o'zlashtirilgan so'zlar (asosan arab va fors tillaridan – B.Y.) tashkil etadi"³⁷⁸. Yuqorida aytilganga shuni ham qo'shimcha qilish mumkinki, "Devonu lug'otit turk" ham turklarga emas, balki turk emaslarga mo'ljallangan³⁷⁹.

Birinchi dalilda "... bizning mintaqamizda fors tili an'anaga ko'ra ilmiy til bo'lgan", deyiladiki, bunga ham qo'shilib bo'lmaydi. Chunki, Movarounnahr, Xuroson, umuman, musulmon sharqida ilmiy til fors tili emas, balki arab tili bo'lgan. G.F.Blagova eski o'zbek tiliga arab tilining ta'siri to'g'risida fikr yuritganda, bu haqda shunday deydi: "Fan va din tili hisoblangan arab tilining ta'siri

³⁷⁷ Kitab-i- mecum-i tercuman-l turki ve acemi ve mugali. Ankara. 2000. 5-bet.

³⁷⁸ Б.Бафоев. Навоий асарлари лексикаси. Т.: 1983, 35-бет.

³⁷⁹ А.Рустамов. О перевде "Дивани лугат-ит-турк" Махмуда Кашгари на русский язык //Советская тюркология. 1972, 1-сон, 138-бет.

bevosita va bilvosita amalga oshgan”³⁸⁰. Fors tili esa she’riyat tili, poeziya tili hisoblangan.

E.Umarov ikkinchi dalilida “Eski o‘zbek lug‘atlarida yigirma mingga yaqin turkiy so‘zning tuzilishi va ma’nosi forsha izohlangan bo‘lsa-da, shu vaqtgacha biror olim u yoki (“bu” so‘zi tushib qolgan bo‘lsa kerak – B.Y.) so‘z ma’nosi noto‘g‘ri izohlanganligi haqida fikr bildirmagan. Ana shu yigirma ming so‘zning to‘g‘ri izohi ham lug‘atlar o‘zbeklar tarafidan tuzilganligini ko‘rsatadi”³⁸¹, – deydi.

Birinchidan, “yigirma mingga yaqin turkiy so‘zning tuzilishi va ma’nosi forsha izohlangan” degan jumla uncha to‘g‘ri emas, chunki mazkur lug‘atlarning ba’zilarida o‘zbekcha so‘zlar forsha izohlangan bo‘lsa, ba’zilarida turkcha (usmonlicha) izohlangan.

Ikkinchidan, mazkur lug‘atlarda turkiy so‘zdan tashqari ba’zi forsha, arabcha, mo‘g‘ulcha so‘zlar ham izohlangan³⁸².

Ushinchidan, E.Umarovning “Shu vaqtgacha biror olim u yoki bu so‘z ma’nosi noto‘g‘ri izohlanganligi haqida fikr bildirmagan”, degan gapi yolg‘on. Mazkur lug‘atlardagi ba’zi so‘zlarning noto‘g‘ri izohlari va boshqa kamshiliklari haqida ko‘p olimlar yozishgan³⁸³. Masalan, A.K.Borovkov “Бадаи ал-луғат” словарь Тали Имани Гератского” nomli kitobida mazkur lug‘atda ko‘p jiddiy xatolar borligi, o‘nlab so‘zlarning noto‘g‘ri izohlanganligini dalillar bilan isbotlaydi.

Hatto “Abushqa” muallifi ham “Badayi al-lug‘at”da xato yozilgan so‘zlarning to‘g‘ri izohini bergan. Masalan, “Badayi al-lug‘at”da **terak “qish”** deb xato tarjima qilingani holda, “Abushqa”da **“terak”** deb to‘g‘ri o‘girilgan. **Hav** so‘zi “Badayi al-lug‘at”da yanglish tarzda **“urush, jang, behuda tortishuv”**, “Abushqa”da esa **“ha, shunday, jang paytida aytiladigan hayqiriq”** tarzida to‘g‘ri tarjima qilingan³⁸⁴. B.Hasanov Toli Hiraviy tomonidan qo‘llanilgan fonetik terminlar haqida quyidagilarni yozadi: “Alisher Navoiy asarlari tilidagi unli tovushlar sistemasini “Badayi al-lug‘at”dagi yuqorida ko‘rsatib o‘tganimiz fonetik

³⁸⁰ Г.Ф.Благова. О языковой ситуации в тимуридском Мавереннахре (рубеж XV-XVI в.в.) Туркология. Л., 1986, 49-бет.

³⁸¹ Э.Умаров. Ўша мақола. 94-бет.

³⁸² Б.Хусанов. Жавохир хазиначари. Т., 1989. 6, 45, 51, 58-бетлар.

³⁸³ А.К.Боровков. “Бадаи ал-луғат” словарь Тали Имани Гератского. М., 1961, 29-30-бет.

³⁸⁴ А.К.Боровков. “Бадаи ал-луғат” словарь Тали Имани Гератского. М., 1961, 29-30-бет.

ishoralar to'la va aniq ifodalab bera olmaydi, albatta. Bu ishoralar misolida ko'rsatganimizdek, ayrim hollardagina bir unli, masalan "e" tovushi talaffuzini ko'rsatsa, aksariyat esa bir necha unli xarakteristikasidan iboratdir. Shunisi ham borki, Toli Hiraviy o'zi qabul qilgan fonetik ishoralarni qo'llashda chalkashliklarga ham yo'l qo'yadi: ba'zan "ishboli" o'rnida "ishbosiz" va aksinsha qaydlarni beradi"³⁸⁵.

E.Umarov o'zining "Eski o'zbek lug'atlari" nomli risolasida "Sanglox" ham sifat jihatidan, ham hajm jihatidan boshqa eski o'zbek lug'atlaridan o'zining bir qator ijobiy tomonlari bilan ajralib turadi"³⁸⁶, – deb yozadi va so'zini isbotlash uchun misollar keltiradi: "Chunonchi "rost gapiruvchi" ma'nosidagi "shukkina" so'ziga quyidagi misol keltiriladi:

شوككينة (259 r) ya'ni rost guftorak chunonchi go'yand –

Har ne deding bor edi, boshtin oyog' yalg'ang'ina,

Ey Navoiy, muncha yalg'an degicha bo'l shukkina.

Bu baytdagi "shukkina" so'zini "Sanglox" lug'atining muallifi Mehdixon "rost guftorak" (rost gapiruvchi) deb xato tarjima qiladi. E.Umarov ham bu xatoni takrorlaydi.

Shukkina so'zining o'zagi **shuk** "Devonu lug'otit turk"da "**tinchitish**, **to'xtatish**"; "**jim**", "**tek**" ma'nolarida berilgan³⁸⁷. **Shuk** so'zi uyg'ur, qirg'iz kabi turkiy tillarda hozir ham "**jim**", "**tek**" ma'nolarida ishlatiladi³⁸⁸.

Agar diqqat bilan e'tibor berilsa, mazkur baytda ham, bu so'z "**rost gapiruvchi**" emas, "**jim**", "**tek**" ma'nolarida kelayotganligini anglash qiyin emas.

Xuddi shuningdek, "**ikirar**" so'zi haqidagi Muhdixonning ham, E.Umarovning ham fikrlari to'g'ri emas. E.Umarov yozadi: "Bunday so'zni eski o'zbek tilidagi "ikkita" ma'nosidagi "ikirar" so'zi izohida ham ko'ramiz. اىكارار (109 r) ba fathi royi avval va sukuni soni ya'ne

³⁸⁵ Б.Хусанов. Жавохир хазиналари. Т., 1989. 9-бет.

³⁸⁶ Э.Умаров. Эски ўзбек луғатлари. Т., 1992, 21-22-бетлар.

³⁸⁷ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. I том. Т., 1960, 322-бет; Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Т., 1967, 339-бет.

³⁸⁸ Уйгурско-русский словарь. Тузувчи Э.Н.Наджип. М., 1968, 551-бет; Киргизско-русский словарь. Тузувчи К.К.Юдахин. Фрунзе, 1985, 416-бет.

bu ta... ikirar – birinchi (r) fathali, ikkinchi (r) ustida sukun, ma’nosi ikkita”³⁸⁹.

“**Ikirar**” so‘zi “**iki**” – **rar** qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan va u E.Umarov aytganidek “**ikkita**” emas, balki “**ikkitadan**” degan ma’noni anglatadi. Taqsim son yasovchi - **ar** / - **ər** (unlidan keyin: - **shar** / - **shər**, - **rar** / - **rər**) affiksi eski turk tilida keng qo‘llanilgan. XV asrda ham iste’molda bo‘lgan³⁹⁰.

Navoiy asarlarida **ikirar** “**ikkita** emas, “**ikkitadan**”, “**ikkitalab**” ma’nosida qo‘llangan va bu XX asrda Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlarda o‘z aksini topgan³⁹¹. Bundan tashqari, taqsim son yasovchi - **er** / - **ar**, - **ser**, -**sar**) qo‘shimchasi hozirgi turk tilida ham mavjud³⁹².

Fath Alixonning “Kitobi lug‘ati atrokiya” lug‘ati Navoiy asarlari bo‘yicha tuzilgan. E.Umarov ma’lumotiga qaraganda, unda 8000 ga yaqin turkiy so‘z forscha izohlangan³⁹³.

E.Umarov yozadi: “qushlarning toji” ma’nosidagi **abg** so‘zi izohida xuddi shunday ikki xil yo‘l bilan so‘zning fonetik tuzilishini ko‘rsatgan: ابك (32 b) ba fathi avval va boyi abjad va sukuni kofi tozi toji murg‘onro go‘yand... **abg** – boshida fatha (ya’ni, (a), so’ngra (b), forsiy (k) (ya’ni (g) ustida sukun, ma’nosi qushning toji)”³⁹⁴.

Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida, xususan Navoiy tilida o‘zbekcha **abg** so‘zining bo‘lishiga aql bovar qilmaydi. Chunki bunday strukturali so‘zlar turkiy tillarga yot. Qolaversa, bizning davrda Navoiy yoki mumtoz adabiy asarlar uchun tuzilgan lug‘atlarda, tabiiyki, “**abg**” so‘zi yo‘q.

E.Umarov yuqorida keltirilgan F.Alixonning fonetik izohidagi “**tozi**” so‘zini tuchunmaganligi oqibatida “**kofi tozi**” izofasini “forsiy (k) (ya’ni, (g)” deb noto‘g‘ri tarjima qilgan. Tozi “arabiy” degani, ya’ni **kofi tozi** “arabiy kof”, ya’ni “**k**” degani.

³⁸⁹ Э.Умаров. Навоий лугатларидаги фатҳа белгиси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. I-сон, 48-бет.

³⁹⁰ Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т., 1973. 87-бет.

³⁹¹ П. Шамсиев, С. Иброҳимов. Навоий асарлари лугати. Т., 1972. 268-бет; Алишер Навоий асарлари тилининг изохли лугати. Т., 1983. II том. 22-бет.

³⁹² М. Ergin. Turk dil bilgisi. Istanbul. 1992. 251-бет.

³⁹³ Э. Умаров. Эски Ўзбек лугатлари. Т., 1992. 26-бет.

³⁹⁴ Э. Умаров. Навоий лугатларидаги фатҳа белгиси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. I-сон, 48-бет.

Bizningcha, **“abk”** dagi **b** bilan **k** orasida bir unli bo‘lishi kerak. Ana shundagina turkiy tillarning fonetik xususiyatiga uyg‘un bo‘ladi.

L.Budagovning lug‘atida **“qush toji”** ma‘nosida **aybik** so‘zi mavjud³⁹⁵. Mazkur so‘z Muhammad Yoqub Shingiyning **“Kelurnoma”** nomli lug‘atida ham qayd etilgan³⁹⁶.

Endi E.Umarovning yuqorida keltirilgan **“Ana shu yigirma ming so‘zning to‘g‘ri izohi ham lug‘atlar o‘zbeklar (ta‘kid bizniki – B.Y.)** tarafidan tuzilganligini ko‘rsatadi”, – degan fikriga qaytamiz.

A.K.Borovkovning **“Badoi al-lug‘at”**ga bag‘ishlangan ichida, mazkur lug‘atda o‘nlab so‘zlar noto‘g‘ri izohlanganligi ko‘rsatilganligini aytdik. Shuningdek, biz ham uch-to‘rt so‘zning lug‘atchilar tarafidan noto‘g‘ri izohlanganligi haqida bahs yuritdik. Umuman mazkur lag‘atlarda noto‘g‘ri izohlangan so‘zlar talaygina. Bu esa E.Umarovning yuqorida keltirilgan xulosasini ilmiy to‘g‘ri deb hisoblamaslikka asos beradi.

Ikkinchi dalilda: **“Mehdixon “gardan”** so‘zining turkiy sinonimini **“b”** harfining zammali qismiga joylashtirgach, ikkinchi bo‘g‘indagi yoy harfi XVII – XVIII asrlarda ikki xil: **“y”** va **“yu”** shaklida talaffuz qilinganligini quyidagicha ko‘rsatadi: bo‘yin (142) ba sukuni yo va nun bo‘yin ba zamm yo ba ma‘nii gardan... **“y”** va **“n”** ustida sukun, **“y”**, **“u”** bilan bo‘yin (shakli ham bor) forscha gardan...”³⁹⁷.

Birinchidan, bu yerda **“bo‘yun”** so‘zining talaffuzi emas, balki yozilishi haqida gap ketyapti. Ikkinchidan, ba‘zi ikki bo‘g‘inli so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi unli tushadi: **o‘rin – o‘rni, qo‘yin – qo‘yni** kabi. Xuddi shuningdek, bo‘yunga 3 shaxs egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi unli tushgan.

Mehdixon buni e‘tiborga olmagan va **bo‘yunda o‘zak bo‘yn** deb xatoga yo‘l qo‘ygan.

Mumtoz adabiy asarlar yoki Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug‘atlarda ham bunday xatolar ushrib turadi. Masalan, **erin** (irin) so‘zi P.Shamsiyev, J.Lapasov va boshqalar lug‘atlarida **ern** tarzida

³⁹⁵ Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. II. СПб. 1869, 176-бет.

³⁹⁶ Мухаммад Ёқуб Чинги. Келурнаме. Т., 1982. 80-бет.

³⁹⁷ Э.Умаров. Лугат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. 94 – 95-бетлар.

noto'g'ri yozilgan³⁹⁸. Mazkur lug'atlarda bu so'z uchun keltirilgan misollarning birontasida ham **ern** shaklida egalik qo'shimchasi ushramaydi.

Eski turk tili yozma yodgorliklarida "lab" ma'nosida ushraydigan mazkur so'zni S.Mutallibov, E.Fozilov va boshqalar **erin** shaklida to'g'ri o'qishgan³⁹⁹.

E.Umarov ikkinchi dalilida yana yozadi: "Ota-bobolarimiz biz kelajak avlod u yoki bu so'zni turlicha o'qib, qiynalib yurmasligimiz uchun hamma imkoniyatlarni ishga solganlar, ya'ni qanday o'qish lozim, qaysi tovushdan so'ng qaysi unli yoki undosh keladi, qaysi so'z turli variantga ega va boshqalar". Bunday balandparvoz, asossiz, lekin "yuksak pafos" va "kuyunchaklik" bilan yozilgan satrlar E.Umarovning boshqa maqolayu risolalarida ham tez-tez ushrib turadi.

E.Umarov uchinchi dalilida: "Toli Hiraviy so'z ma'nolarini izohlar ekan, Alisher Navoiyning so'zning eng nozik ma'nolari asosida yasagan so'z o'yinlariga ko'plab misollar keltiradi. Bu nozikliklarni faqat shu til egalarigina anglay oladi, forslarning anglashi mushkul"⁴⁰⁰, – deydi. Va o'z fikrini dalillash uchun ikkita bayt keltiradi. Ulardan birini keltiramiz:

Ko'rmadi shoh munosib o'lturmoq,
Yaqinida buyurdi o'lturmoq.

Toli Hiraviy lug'atidagi Alisher Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonidan keltirilgan ushbu bayt haqida E.Umarov quyidagi fikrlarni aytadi: "Lug'atchi bu **so'zlarda** (ta'kid bizniki – B.B.) **“o”** tovushi

³⁹⁸ Навоий асарлари лугати. П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Т., 1972. 709-бет; Навоий асарлари тилининг изохли лугати. 4 томлик. III том, 567-бет; Ж.Лапасов. Мумтоз адабий асарлар ўқув лугати. Т., 1994, 251-бет.

³⁹⁹ Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк. I том. Т., 1960, 106-бет; Э.Фазылов. Староузбекский язык. I том. Т., 1966, 173-бет; Kitab-i-mecum-i tercuman-i turki ve acemi ve tugali. Ankara. 2000. 105-бет; В.Д.Артамошина. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов-предшественников А.Навои // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М., 1960. 17-бет.

⁴⁰⁰ Э.Умаров. Лугат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. 95-бет.

cho‘ziq talaffuz qilinsa, **o‘ldirmoq**, qisqa bo‘lsa **o‘lturmoq** ma’nolarini anglatishini ta’kidlaydi”⁴⁰¹.

E.Umarov rus tilidagi bir risolasida yuqoridagi bayt haqida quyidagi fikrni bildiradi: “Agar **o‘** unlisi **bila ishb:a’** belgisi bilan, ya’ni normal talaffuz qilinsa, quyidagi baytning birinchi misrasidagi **o‘lturmoq** “**o‘tirmoq**” ma’nosini anglatadi, deb yozadi lug‘at muallifi (Toli Hiraviy – B.Y.)”.

*Ko‘rmadi shax munasib o‘ltirmaq,
Yaqinida buyurdi o‘lturmoq.*

Agar unli bal ishba’, – “keng”, ya’ni cho‘ziq **o‘**: bilan o‘qilsa, o‘lturmoq fe’li ko‘rsatilgan misrada (ya’ni birinchi misrada – B.Y.) “o‘ldirmoq” ma’nosini anglatadi”⁴⁰².

“Unlilar qanday tasnif qilingan” nomli maqolasida esa yuqoridagi bayt haqida shunday deydi: “Olimning (Toli Hiraviyning – B.Y.), ikkinchi misradagi “o‘lturmoq”dagi **o‘** tovushi uzun talaffuz qilinsa **o‘tirmoq**, qisqa bo‘lsa **o‘ldirmoq** ma’nosini anglatadi”⁴⁰³.

Yuqorida keltirilgan ko‘chirmalarning birinchisida “bu so‘zlarda”, ya’ni har ikkala **o‘lturmoq**, ikkinchisida birinchi misradagi **o‘lturmoq** uzun talaffuz qilinsa, “o‘tirmoq” ma’nosini, qisqa talaffuz qilinsa esa “o‘ldirmoq” ma’nosini anglatarmish. Bir bayt haqida uch joyda uch xil fikr.

Ma’lumki, Alisher Navoiy dostonlaridagi so‘zlarga izoh berish, ularni tushuntirish uchun ba’zan bir misra yoki bir bayt kamlik qiladi. Buning uchun yarim bet, ayrim hollarda hatto bir sahifali matnni o‘qish, tahlil qilish to‘g‘ri keladi. Yuqoridagi baytdagi “o‘lturmoq”ning ma’nosini anglash uchun ham uni katta kontekstda – yaxlit olib qarash lozim.

Gap shoh Bahrom ovga chiqqanda ro‘y bergan voqea haqida ketmoqda. U cho‘lda ov qilib yurganda, ko‘ziga uzoqdan birov ko‘rinadi. Shoh uni tezda otga mindirib olib kelishlarini buyuradi. Uni olib keladilar. Bahrom unga savol beradi. U tikka turib javob

⁴⁰¹ Э.Умаров. Кўрсатилган мақола. 95-бет.

⁴⁰² Э.Умаров. Гласные староузбекского языка XV века и новая транслитерация “Бадаъи ал-лугат”. Т., 2004, 8 – 9 бетлар.

⁴⁰³ Э.Умаров. Лўғат маълумо тлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. 95-бет.

beradi. Ma'lum bo'lishicha, bu odam mashhur naqqosh, rassom Moniy bo'lib shiqadi. Shoh Moniyning uchratganidan juda xursand bo'ladi va uni o'ldirishga emas, balki o'tirishga (tikka turmaslikka) buyuradi. Demak, ikkinchi misradagi **o'lturmoq** "o'ldirmoq" ma'nosida emas, balki "o'tirmoq" ma'nosidadir. Toli Hiraviy bu so'zni katta matndan yulib olib qaraydi va qo'pol xatoga yo'l qo'yadi. U Navoiy asarlariga tuzilgan "Badoi al-lug'at" nomli lug'atini yozishda an'anaviy arab-fors lug'atshilik printsiplaridan chetga shiqa olmagan. Bu printsiplar arab va fors tillari tabiatidan kelib shiqib tuzilgan. Masalan, mazkur tillardagi unilarga uzun – qisqalik xos bo'lib, yumshoq – qattqlik, singarmonizm xos emas. Eski o'zbek tiliga esa fonologik uzun – qisqalik xos emas, unga xos bo'lgan singarmonizmni u nazardan soqit qiladi, tushunmaydi. Natijada Toli Hiraviy **o'lturmoq** so'zini o'zining sub'ektiv qarashiga moslab talqin qiladi. Mazkur baytdagi **اولتورماق** so'zlari har qancha qisqa yoki cho'zib talaffuz qilinsa ham hech qashon "o'ldirmoq" ma'nosini anglatmaydi, bunga – yuqorida ko'rganimizdek, – matn yo'l qo'ymaydi. Bundan tashqari, agar bu so'z "o'ldirmoq" ma'nosida bo'lganda edi, u "qof" bilan emas, balki singarmonizm qonuniga asosan "kof" bilan **اولتورماک** tarzida yozilardi.

Professor Ergash Umarov Toli Hiraviyga ko'r-ko'rona ergashib, asl matnni o'qimasdan, jiddiy o'rganmasdan baytni noto'g'ri tushunadi, Hiraviyning xato fikriga asoslanib, eski o'zbek tili unilari haqida yanglish xulosalar shiqaradi. U hech bo'lmasa Alisher Navoiy asarlari o'n besh jildligining to'qqizinsha jildidan joy olgan "Sab'ai sayyor" dostonidagi yuqorida keltirilgan qisqa matnni o'qiganida edi, bunday noqulay ahvolga tushmagan bo'lar edi. Juda bo'lmaganda mazkur baytdan keyingi baytga diqqat qilinsa ham, bu yerda hech qanday "o'ldirish" haqida gap ketmayotganligi yanada ayon bo'lardi:

Qo'yub olig'a guna-guna taom,
Egash-o'q tuttilar to'la-to'la jom.

Bahs mavzui bo'lgan baytning birinchi misrasining oxiridagi **o'lturmoq** xato yozilgan. Aslida u "ul turmoq"dir. Arab yozuvida baytning birinchi va ikkinchi misrasi oxiridagi so'zlar **اولتورماق** – tarzida bir xil yozilgan. Ammo ularni matndan kelib shiqib

birinchisini “ul turmoq”, ikkinchisini “o‘lturmoq”, deb yozish kerak. A.K.Borovkov birinchisini “o‘l turmoq”, P.Shamsiev “ul turmoq” tarzida yozishgan.

E.Umarov ushunchi dalilning oxirida: “Tovushlarning talaffuzidagi bunday nozikliklarni faqat shu til vakiliga anglay oladi, forsning anglashi qiyin”, – deydi. Haqiqatan ham talaffuz va ma’nodagi nozikliklarni forsning anglashi qiyinligi mazkur bayt misolida ham yaqqol ko‘rinib turibdi, ammo o‘zbek, professor E.Umarovning bu bayt mazmunini tushunmasligini tushunib bo‘lmaydi.

E.Umarov to‘rtinchi dalilida: “O‘zbek tilida (ta’kid bizniki – B.Y.) til oldi **o‘**, til orqa **o‘** tovushlari yo‘qligini **bo‘ldi** (tugadi) va **bo‘ldi** (taqsim qildi), shuningdek, **bo‘z** (qo‘riq) – **bo‘z** (mato), **o‘r** (soshni o‘rmoq) – **o‘r** (beda o‘rmoq), **o‘z** (olmosh) – **o‘z** (fe‘l) so‘zlari tasdiqlab turibdi-ku! Bu so‘zlarda unililar bir xil pozitsiyada turibdi-ku! Qaysinisi til oldi **o‘**, qaysinisi til orqa **o‘**?”⁴⁰⁴, – deb yozadi.

Fonemalar bir xil fonetik pozitsiyada, bir xil tovushlar qurshovida aniqlanadi. O‘zbek adabiy tilida yuqorida keltirilgan so‘zlar mustaqil so‘zlar hisoblanadi. O‘zbek adabiy tilining ko‘pgina mo‘tabar grammatikalarida, taniqli olimlar asarlarida mazkur so‘zlardagi o – o‘ tovushlari ikki mustaqil fonema sifatida berilgan⁴⁰⁵.

To‘rtinchi dalilda yana: “Lug‘at ma’lumotlari, turkiy tillar uchun old qator – orqa qator emas, uzun – qisqalik xos ekanligini ko‘rsatadi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, lug‘atchilar arab alifbosidagi uchta cho‘ziq (alif, vov, yoy) va uchta qisqa (fatha, zamma, kasma) vokallar turkiy tildagi 8 – 10 unlini to‘la aks ettira olmasligini tushungach, Mahmud Koshg‘ariydan tortib hamma lug‘atchilar arab tilidagi belgilarga ijodiy yondoshganlar, ya’ni yuqoridagi belgilarni oddiy cho‘ziqlikdagi a, u, i unilari sifatida qabul qilib, turkiy tildagi cho‘ziqlikni mambuda – cho‘ziq, kashida –

⁴⁰⁴ Э.Умаров. Лугат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. -бет.

⁴⁰⁵ Хозирги ўзбек адабий тили. I Т. 1966. 39-бет; Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Хозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Т., 1980, 51-бет; Б.Тўйчибоев. Ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари. Т., 1996. 23-бет.

cho‘zilgan, torlikni – bal ishba’, kenglikni – bila ishba’ atamasi orqali ko‘rsatganlar”⁴⁰⁶.

So‘zlar “Devonu lug‘otit turk”da ham, Navoiy asarlariga tuzilgan luhatlarda ham, umuman, o‘rta asrlarda yozilgan deyarli barcha lug‘atlarda o‘sha davrda lug‘atshilikda hukmron bo‘lgan arab va fors leksikografiyasi nuqtai nazaridan izohlanadi. Turkiy yoki o‘zbek tili nutq tovushlari arab va fors tillari fonetikasi qonun-qoidalari asosida tasnif etiladi. Mazkur tillardagi mavjud til hodisalarini ona tilidan izlashga harakat qilingan. Bu haqda T.A.Borovkova quyidagilarni yozadi: “al-Xalilning o‘zi arab tilining fonetik sostavini tavsif qilishda harfni uch tomondan tadqiq etgan: ularning artikulyatsiyasi, sifati va bir-biriga bo‘lgan munosabati, Mahmud Koshg‘ariy bu metodning o‘zini qo‘llamasdan, arab tilidagi ma‘lum bir til hodisalariga mos keluvchi parallellarini turkiy tillardan izlagan, xolos”⁴⁰⁷.

Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk”ni turkchaga tarjima qilgan olim Basim Atalay arab tiliga oid qoidalarining turk tiliga zo‘rlab tatbiq etilganligini, turkchani zo‘rlab arabchaga o‘xshatishga harakat qilinganligini bir necha o‘rinda ko‘rsatib o‘tgan⁴⁰⁸.

Ma‘lumki, arab tili unlilariga uzun – qisqalik xos, old qator – orqa qatorlik xos emas. Fors tilida ham deyarli shunday. Shuning uchun ham o‘rta asr lug‘atchilari arab va fors tillari tabiatidan kelib shiqib, turkiy tillarni tavsif etganlar. Arab tilida old qator - orqa qator unlilari bo‘lmaganligi uchun turkiy til unlilarining bunday xususiyati ko‘pchilik lug‘atchilar, olimlar nazaridan chetda qolgan. Yuqorida aytilganlardan shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, faqat lug‘at ma‘lumotlariga tayanib turkiy tillar unlilari u yoqda tursin, eski o‘zbek tili unlilari haqida ham to‘la ma‘lumotga ega bo‘lish, ular haqida qat‘iy xulosalar chiqarish mumkin emas. E.Umarovga o‘xshab turkiy tillar uchun old qator – orqa qator xos emas deyishlik esa singarmonizmning mohiyatini tushunmaslikdan boshqa narsa emas. Turkiy tillarga (turkman, qirg‘iz, yoqut kabi 2-3 tilni hisobga olmaganda) uzun – qisqalik emas, yumshoq – qattqlik xosligi

⁴⁰⁶ Э.Умаров. Лугат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. 95 – 96-бетлар.

⁴⁰⁷ Т.А.Боровкова. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского «Дивани лугатит турк» // Известия АН СССР, сер. Лит. и яз. 1966.г. XXV, вып. 6. 528-бет.

⁴⁰⁸ Divanü lugat-it türk tercümesi. Cilt I. Ankara, 1985. 17 – 18, 43-бетлар.

hammaga ma'lum narsa. Bu haqda tortishishning o'zi ortiqsha. Shuningdek, eski o'zbek tili vakalizmi ham uzun – qisqa unlilarga bo'linmaydi. A.M.Sherbak “unlilarning qisqa va sho'ziqlikka bo'linishi eski o'zbek tiliga xos emas”, deydi⁴⁰⁹.

Aruzda she'r yozgan shoirlar turkiy tildagi tovushlarni aruz talabiga moslashtirishga majbur bo'lishgan. “Turkiy tilda she'r yozgan shoirlar aruz vazni qoidalariga qat'iy rioya qilmoqchi bo'lsalar, tilning leksik-grammatik qoidalaridan ma'lum darajada chetga shiqishga majbur edilar. Shunga ko'ra, ona tiliga hamma vaqt ham mos kelavermaydigan juda ko'p chalg'ishlar, chetga chiqishlar she'riyatda ma'lum traditsiya tusiga kirib olgan edi. Masalan, she'r aruzga moslab o'qiladigan bo'lsa, qisqa unlilar cho'ziq talaffuz qilinishi kerak edi”⁴¹⁰.

Bundan tashqari, “arab tilida **alif** cho'ziq **a** unlisini bildiradi, qisqa **a fatha** bilan ifodalanadi. Mahmud Koshg'ariy turk yozuvidagi **alif** arab tilidagidek cho'ziq emas, balki fatha singari qisqa talaffuzga ega ligini ta'kidlagan”⁴¹¹.

Mahmud Koshg'ariy ham uzun – qisqalik turkiy tillar uchun muhim ahamiyatga ega emasligini aytadi. U unlilarni cho'zib va qisqartirib talaffuz qilish so'zga zarar bermaydi, deydi. Ya'ni unlilarning uzun – qisqaligi fonetik xarakterga ega emasligini qayd etadi⁴¹².

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, chig'atoycha –forscha, chig'atoycha – turkcha lug'at tuzuvchilardan ba'zilari, masalan, Mehdixon eski o'zbek tilida old qator – orqa qator, ya'ni yumshoq – qattiq unlilarning borligini, demakki, singarmonizmni bilgan. U Navoiy tilida qattiq o'zakka qo'shimchalarning qattiq variantlari va yumshoq o'zakka yumshoq variantlarining qo'shilishini o'zining “Sanglox” lug'atining “Maboni ul-lug'at” qismida aytib o'tgan⁴¹³.

Mahmud Koshg'ariydan tortib XIX asrgacha bo'lgan barcha lug'atlar arab tilidagi tilga oid atamalar, belgilarga ijodiy

⁴⁰⁹ А.М.Щербак. Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1960. 248-бет.

⁴¹⁰ Ф.Абдуллаев. XV аср ўзбек адабий тилининг

⁴¹¹ Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Қадимги туркий тил. Т., 1982, 24-бет.

⁴¹² Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. I том.385-бет;

⁴¹³ К.Муҳиддинов. “Санглох” Мирзо Муҳаммеда Меҳдихана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция) АКД, Т., 1971. 12-бет; Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т., 1984. 26-бет.

yondoshganlar. Lugʻatchilar baʼzi lingvistik terminlarni anʼanaviy ishlatilishidan boshqa maʼnosida, yaʼni maxsus maʼnoda qoʻllaganlar. Natijada chalkashliklar, oʻquvchilarning lugʻatlardagi soʻzlarni notoʻgʻri oʻqish va uqishlariga olib kelgan. Bu haqda T.A.Borovkova: “Terminlarning bunday maxsus qoʻllanilishi, albatta, lugʻat (Duvonu lugʻatit turk – B.Y.) oʻquvchilarining aldanishiga olib kelishi mumkin”, – deydi⁴¹⁴.

Misol sifatida **ishboʻ** terminini olib koʻraylik. S.Mutallibov: “Ishboʻ tovushlarni qattiq yoki qalin (orqa qator – B.Y.) talaffuz qilish”⁴¹⁵, E.Umarov va X.Rustamova “qalin talaffuz”⁴¹⁶ desalar, A.M.Sherbak: ishboʻni “тщательное произношение, отделка; наиболее закрытое произношение гласного”⁴¹⁷, – deydi. Basim Atalay: “ishbaʻ qalin ohang bilan soʻylamakdir”⁴¹⁸, – deydi. A.K.Borovkov Toli Imonida “fonetik nuqtai nazardan unlilarga nisbatan ishlatilgan “bal ishbaʻ” terminlari noaniq ekanligi, Ibn Muxanna ham bu terminlarni juda noaniq tushunganligi haqida yozadi⁴¹⁹.

T.A.Borovkova esa unlining choʻziqligini bildirish uchun (“Devonu lugʻotit turk”da – B.Y.) ishbaʻ bir marta qoʻllanilganligini, boshqa oʻrinlarda bu termin unlilarning miqdoriy tomoniga emas, balki tilning holatiga nisbatan ishlatilishini yozadi⁴²⁰. Demak, uningsha, ishbaʻ qattiq unlini anglatadi. B.Hasanovga koʻra: “unlilarning “ingishka” va “qalin”ligini farqlash uchun “ingishka unlilar” – ishbaʻli biishboʻ” va “qalin unlilar” ishboʻsiz (bi-lo ishboʻ) fonetik ishoralarni Hiraviy oʻz lugʻatida qoʻllagan⁴²¹.

Imola terminini qoʻllashda ham xilma-xilliklar mavjud. Uni M.Mutallibov “Tovushlarni shoʻzib talaffuz qilish”, B.Atalay ham “imale harfi shekmek, uzatmak demekdir”⁴²², deb tarjima etadi.

⁴¹⁴ Т.А.Боровкова. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского «Дивани лугатит турк» // Известия АН СССР, сер. Лит. и яз. 1966 т. XXV, вып. 6. 529-бет.

⁴¹⁵ Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. I том. 50-бет.

⁴¹⁶ Э.Умаров. Мирзо Мехдихоннинг “Мабони ул-лугат” асарига ишлатилган лингвистик терминлар // Шарк филологияси масалалари. Т., 1964. 90-бет.

⁴¹⁷ А.М.Идчербак. Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1960. 257-бет.

⁴¹⁸ Divanü lugat-it türk tercümesi. Cilt I. Ankara, 1985. 10-бет.

⁴¹⁹ А.К.Боровков. “Бадаи ал-лугат” словарь Тали Имани Гератского. М., 1961, 12-бет.

⁴²⁰ Т.А.Боровкова. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского «Дивани лугатит турк» // Известия АН СССР, сер. Лит. и яз. 1966 т. XXV, вып. 6. 529-бет.

⁴²¹ Б.Хусанов. Жавохир хазиначари. Т., 1989. 8 – 9-бетлар.

⁴²² B.Atalay. Divanü lugat-it türk tercümesi. Cilt I. Ankara, 1985. 10-бет.

E.Umarov esa “Bu termin (imola – B.Y.) “Devonu lug‘otit turk”da keng unlilarni ko‘rsatish uchun qo‘llangan. “Imala” termini omograflarni izohlashda ushraydi. Mahmud Koshg‘ariy u ni o‘ dan, i ni e dan farqlash uchun “imala” teriminidan foydalanadi. “Imala” termini yarim tor unlini bildirishni hozirgi til materiallari tasdiqlaydi”⁴²³, deydi.

E.Umarov fikrisha, **imola** termini “Devon”da keng unlilarni ham, tor unlilarni ham, yarim tor unlini ham bildirar ekan.

Yuqorida keltirilgan ko‘chirmalardan ko‘rinib turibdiki, lug‘atchilar tarafidan fonetik terminlarni qo‘llanishda, ularni tushunishda yakdillik yo‘q va bo‘lmagan.

To‘rtinchi dalil oxirida: “Lug‘at ma‘lumotlari turkiy bobotil vokalizmi uzun – qisqalik jihatdan farq qiluvshi besh juft smmetrik unlidan iborat bo‘lganligini ko‘rsatadi”⁴²⁴ – deb yozadi E.Umarov. Faqat lug‘at ma‘lumotlariga asoslanib, turkiy bobotil haqida bunday jiddiy fikrni aytish asoslimikan? Chunki yuqorida aytilgandek, arab, fors tillari tabiatidan kelib shiqib tuzilganligi, eski o‘zbek tili fonetik tizimini to‘la aks ettira olmasligi sababli lug‘atlar ishonchli manba bo‘la olmaydi va tabiiyki, ularning ma‘lumotlari bunday katta gapni aytishga imkon bermaydi. E.Umarov eski lug‘at ma‘lumotlariga haddan tashqari ishonadi. U lug‘atchilar har bir eski o‘zbek tili nutq tovushlarini aniq-tiniq qilib tasvirlab qo‘yishgani haqida ko‘p yozgan. Masalan, Mehidixon haqida u shunday deydi: “Muallif barcha unli va undosh tovushlarning parametrlarini g‘oyat darajada aniq qilib bayon qilgan”⁴²⁵.

Biz bobotil haqidagi ba‘zi adabiyotlarni ko‘rib chiqdik. Izlaganimizni A.M.Sherbakning turk bobotilidagi unli va undoshlar haqidagi: “Agar turk bobotilidagi undosh fonemalar soni 14 – 15 tadan oshmagan bo‘lsa, demak unli fonemalar juda bo‘lmaganda 10 tadan kam bo‘lmagan. Demak, bobotilda uzun – qisqa unlilarning mavjud bo‘lishi tipologik nuqtai nazardan ham tasdiqlanadi”⁴²⁶,

⁴²³ Э.Умаров. Новые данные о гласных в «Дивану лугатит турк» // Вопросы языкознания. 1999. 3-сон. 135-бет.

⁴²⁴ Э.Умаров. Курсатилган макола. 96-бет.

⁴²⁵ Э.Умаров. “Санглах” уникальный памятник староузбекской лексикографии. Т., 1992. 3-бет.

⁴²⁶ А.М.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. 22-бет.

degan farazning unlilarga oid qismini E.Umarov mazmunan ko'chirib olgan, xolos.

E.Umarov beshinchi dalilida: "Mehdixonning **oydin** (oy+tun), **ishton** (ish+ton) kabi so'zlar etimologiyasiga oid fikrlari ushbu asarni fors emas, turkiy xalq vakili tuzganligini ko'rsatadi"⁴²⁷, – deydi.

Mehdixonning **oydin** so'zi etimologiyasiga oid fikri soxta etimologiya xarakteriga ega. Mazkur so'zning etimologiyasi haqida turli fikrlar bor. **Oydin** so'zi asli ayding shakliga ega bo'lgan⁴²⁸. E.V.Sevortyan bu so'z aydi – fe'liga ng(n) affiksini qo'shish orqali yasalgan, desa⁴²⁹, Dj.Klouson esa aydin a:y "luna"+d+glasный-n tarzida ko'rsatadi⁴³⁰. Biz fin olimi M.Resenin⁴³¹ning **oydin** so'zining **aytan**, ya'ni **oytong** so'zidan kelib shiqqanligi haqidagi fikriga qo'shilamiz⁴³¹. Chunki **oydinlik** tunda emas, tongda bo'ladi.

Adolat yuzasidan aytish kerakki, muayyan tilga oid so'zlar etimologiyasini faqat shu tilga mansub olimlar to'g'ri anglaydi, deyish maqbul emas. Bu ishni o'zga til vakillari ham qoyil qilib amalga oshirishlari mumkinki, bunga ilmiy misollar ko'p.

E.Umarov ikkinchi dalilida "Lug'atlar o'zbeklar tarafidan tuzilganligini" aytgan bo'lsa, birinchi dalilida esa "turkiy xalq vakili tuzganligini" yozmoqda. "O'zbek" bilan "turkiy xalq vakili"ning farqi bor. Lug'atlardagi o'zbekcha so'zlarning orfoepik tomonini izohlashda o'z ona tilining fonetikasi ta'sirida ba'zi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Bu haqda mazkur lug'atlarni tadqiq etgan olimlar yozishgan. Masalan, A.K.Borovkov bu haqda: "shuni ta'kidlash kerakki, "chig'atoy" tili bo'yicha tuzilgan barcha sharq lug'atlarida janubi g'arbi yoki janubi turk tillarining ta'siri seziladi, ayniqsa fonetika sohasida"⁴³². U yana boshqa bir joyda, "Bunga o'xshash hollarda chig'atoy tiliga xos bo'lmagan "janubi g'arbi" yoki "janubi turkiy" talaffuz "chig'atoy tiliga" xos deyiladi"⁴³³ – deb yozadi. Bunday fikrlarni A.K.Borovkov Badoyi al-lug'at"ga bag'ishlangan kitobining 8 – 10 joyida takrorlaydi.

⁴²⁷ Э.Умаров. Кўрсатилган мақола, 96-бет.

⁴²⁸ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. 139-бет.

⁴²⁹ Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 109-бет

⁴³⁰ Ўша асар, 109-бет.

⁴³¹ Ўша асар, 109-бет.

⁴³² А.К.Боровков. Кўрсатилган асар. 18-бет.

⁴³³ А.К.Боровков. Кўрсатилган асар. 16-бет.

E.Umarov oltinchi dalilida: adabiyotchilar “g‘azal tahlilida tovushlarni uzun – qisqalik bo‘yicha ajratib, aruzning ma‘lum vaznida mos kelishini ta‘kidlaydilar. Biror mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanuvshi mutaxassis g‘azal vaznini aniqlayotganda, tovushlarni old qator, orqa qatorga bo‘lmaydi”⁴³⁴, – deydi. Ma‘lumki aruz vazni arab tili qonun-qoidalari, ya‘ni bu tilga xos bo‘lgan hijolarning uzun – qisqaligiga asoslangan. Shuning uchun adabiyotchilar g‘azalni tovushlarning uzun – qisqaligi bo‘yicha tahlil etadilar. Nega barmoq vaznida yozilgan she‘rlardagi tovushlarni bo‘g‘inlarni uzun – qisqaligi bo‘yicha ajratmaydilar? Bu o‘z-o‘zidan ma‘lum-ku!

Yettinchi dalilda: “Unlilarni til oldi – til orqa, qattqlik, yumshoqlik bo‘yicha tasnif qilishda rus olimlari orasida ham yakdillik yo‘q. Akademik A.N.Samoylovich, L.Budagov bu atamalar turkiy tovushlar uchun xos emasligi uchun o‘z ilmiy ishlarida misollarni arab grafikasida yozganlar”, – deyiladi.

Misollarning arab yozuvida yozishning old qator, orqa qator, yumshoqlik, qattqlik atamalariga aloqasi yo‘q. L.Budagov, A.N.Samoylovich ilmiy ishlarida qo‘llagan misollar asl manbada qanday bo‘lsa shunday ishlatgan, ya‘ni asl manbalar arab grafikasida bo‘lgani uchun o‘sha yozuvda yozganlar. Misollarni A.K.Borovkov ham arab grafikasida bergan. A.M.Sherbak ham eski o‘zbek tiliga oid kitobining fonetika qismida⁴³⁵ misollarni ham arab, ham kirill yozuvida yozgan. Bundan A.K.Borovkov, A.M.Sherbaklar unlilarni old qator – orqa qator, yumshoqlik – qattqlik bo‘yicha ayirmagan, degan xulsosa chiqmaydi. Umuman hozirgina eslangan yirik olimlar bu masalada yakdil bo‘lganlar.

E.Umarov oxirgi – sakkizinchi dalilda G‘ozi Olim, Elbek, Fitrat, A.Zohiriy, Sh.Zunnun, Sh.Rahimiy haqida gapirib, “ulardan birortasi unlilarni til oldi – til orqa deb bo‘lmaganlar. Chunki unlilar talaffuzida til ishtirok etmasligini yaxshi bilganlar”⁴³⁶, – deydi.

Ular “til oldi – til orqa” atamalarini ishlatmagan bo‘lsalar, bularning o‘rnida boshqa terminlarni, jumladan, “til oldi”, o‘rnida “ingishka”, “til orqa” o‘rnida “qalin”, “yo‘g‘on”, singarmonizm

⁴³⁴ Э.Умаров. Курсатилган мақола, 96-бет.

⁴³⁵ А.М.Щербак. Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1960. 64-88-бетлар.

⁴³⁶ Э.Умаров. Курсатилган мақола, 96-бет.

oʻrnida “ohang” atamalarini qoʻllaganlar. Bu bilan masalaning mohiyati oʻzgarmaydi. Gap terminda emas. Masalan, Fitrat yumshoqlik – qattiqlik, singarmonizm haqida shunday deydi: “Turk tilining butun tarmoqlarida boʻlgʻoni kabi bizning tilda ham, soʻzlar ohang eʼtibori bilan yoʻgʻon, ingishka boʻlib, ikkiga ayriladi. Bu ohang masalasini eski yozma asarlarda koʻp koʻra olgʻonimiz kabi dalada yashagʻonlar orasida ham koʻbrak uchratmak mumkindir. Fors adabiyoti madrasa tajvidi taʼsiri bilan buzlgʻon shahar shevalarida bu holni oz koʻrganimiz bilan bizning shevada yoʻgʻonlik – ingichkalik ohangi yoʻqdir, deb boʻlmaydi”⁴³⁷. Koʻrinib turibdiki, Fitrat singarmonizm nafaqat hozirgi tilimizda, balki eski yozma asarlarda ham mavjudligini aytmoqda. U yoʻgʻonlik – ingichkalik (qattiqlik – yumshoqlik – B.Y.) asosida quyidagi 9 ta unli fonemani keltiradi:⁴³⁸ a, ə, i-u, ɛ-o, e, ɤ-i.

Elbek “Tilimiz xususiyatlari yaxshi tekshirilganda, bu 9 unlining ham kamlik qilishi” haqida yozadi⁴³⁹. Bunda u albatta, unilarning yumshoq – qattiq juftliklarini nazarda tutadi. Q.Ramazon va Sh.Zunnunlar lab va tanglay garmoniyasi haqida quyidagilarni yozadi: “Soʻzning birinchi boʻgʻinida “i, u, o, e” tovushlari boʻlsa, ikkinchi boʻgʻinida “i-u” tovushlari ohangdosh boʻlib aytiladi va yoziladi... Soʻzning birinchi boʻgʻinida “i, u, o, e” tovushlari boʻlsa, soʻngi boʻgʻinlarda “i, u” kelmaydir. Har shoq “ɤ, i” aytiladi va yoziladi”⁴⁴⁰.

Yuqorida keltirilgan toʻrtinchi, oltinchi, ettinchi va sakkizinchi dalillar bevosita singarmonizm bilan bogʻliq. E.Umarov eski oʻzbek tilida, xususan, Navoiy asarlari tilida ham singarmonizm yoʻqligini daʼvo qiladi. “Xullas, – deydi u, – Alisher Navoiy asarlarini singarmonizm asosida yozilishi butunlay notoʻgʻridir”⁴⁴¹. Oʻzbek tili bilan sheklanib qolmasdan, u singarmonizm butun turkiy tillarda yoʻq deydi va buning sababini osongina tushuntirib qoʻyaqoladi: “Afsuski,

⁴³⁷ Фитрат. Сарф. Самарканд – Тошкент. 1930. 6-бет.

⁴³⁸ Фитрат, Кўрсатилган асар. 7-бет.

⁴³⁹ Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожланишида Элбекнинг роли. НДА, Т., 2002, 12-бет.

⁴⁴⁰ Қ.Рамозон, Ш.Зуннун. Ўзбек тили иш китоби. II бўлим. Самарканд – Тошкент – 1929. 10 – 11-бетлар.

⁴⁴¹ Э.Умаров. Беш асрни ёритган юлдуз // “Миллий тикланиш” газетаси. 1999. 8 июнь

bu hodisa (singarmonizm – B.Y.) turkiy tilda yo‘q, chunki unli tovushlarni talaffuz qilishda til ishtirok etmaydi”⁴⁴².

Экспериментал фонетиканинг ko‘zga ko‘ringan mutaxassisi, professor A.Mahmudov o‘zbek tili unli tovushlarining barchasining talaffuzida til ishtirok etishini eksperimentant yo‘li bilan aniqlagan. Masalan, i tovushining talaffuzi haqida shunday yozadi: “o‘zbek tilidagi i unlisi talaffuz etilganda, tilning butun massasi oldinga va yuqoriga siljigan bo‘ladi”⁴⁴³.

O‘zbek tilida nutq tovushlarini eksperimental metod bilan uzoq yillar davomida tekshirgan taniqli olim S.Otamirzayeva unililar talaffuzida tilning roli haqida shunday deydi: “Tilning ishtirokisiz hech qanday nutq tovushi yuzaga kelmaydi”⁴⁴⁴. Ana shularga qaramay, E.Umarov haligacha tovushlarning talaffuzida til ishtirok etmaydi, degan qarashida qattiq turib, uni qayta-qayta takrorlamoqda.

E.Umarovning singarmonizmga bo‘lgan munosabatini bilish baribir, qiyin. Ba’zi maqola, risolalarida Navoiyda, o‘zbek tilida, umuman, turkiy tillarda singarmonizm yo‘q, deb qat’iy aytgan bo‘lsa, boshqa maqolalarida xuddi shunday qat’iylilik bilan bor, deydi. Masalan, u “Badoyi al-lug‘at”dagi unililarga bag‘ishlangan ruscha maqolasida shunday yozadi: “Bu lug‘at (“Badoyi al-lug‘at” – B.Y.) Alisher Navoiyning yaqinda topilgan avtografining fragmenti kabi XV asr eski o‘zbek tilida singarmonizm hal qiluvchi rol o‘ynaganligini ko‘rsatadi”⁴⁴⁵. Ajabo, endi buni qanday tushunish kerak? U yo rossiyalik ustozlariga singarmonizumni bor deb, bizga yo‘q deydimi? Unday desangiz uning “Diereza nima?” (mazkur maqolada diereza noto‘g‘ri talqin qilingan) maqolasida: “Xolisaniillo aytish kerakki, o‘zbek tilida faqat lab uyg‘unligi (butun, tutun) bor”, - deydi⁴⁴⁶.

Bizningcha E.Umarovning singarmonizm haqida bir-biriga butunlay zid fikrlarni bayon qilishi uning mazkur til hodisasi va u

⁴⁴² Э.Умаров. Миллий тасниф яхшими ёки ўзга? // “Миллий тикланиш” газетаси.

⁴⁴³ А.Махмудов. Фонетическая система узбекского литературного языка. ДДА, Т., 1980, 18-бет.

⁴⁴⁴ С.Отамирзаева. Унли товушларнинг талқини борасида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 2-сон, 52-бет.

⁴⁴⁵ Э.Умаров. Из материалов к исторической фонетике узбекского языка. (По словарю «Badai al-lygat») // Туркология. 1986. Л., 1986, 287-бет.

⁴⁴⁶ Э.Умаров. Диереца нима? // Тил ва адабиёт таълими. 2003, 4-сон, 92-бет.

bilan bog‘liq bo‘lgan fonetik hodisalarning mohiyatini yaxshi tushunmasligi natijasidir.

E.Umarov oxirgi dalilida yana yozadi: “Turkiy-forsiy lug‘at ma‘lumotlari Mahmud Koshg‘ariy ma‘lumotlari bilan bir xil. Lug‘at tuzuvchilar bir-biridan bir necha asr uzoqda yashab, bir-birini ko‘rmaganlari holda unlilarni uzun – qisqalik, tor – kenglik bo‘yicha bir xil tasnif qilganlar. Bu turkiy xalqlarning ota-bobolarining chorvador bo‘lganligiga mos keladi. Sababi, chorvador uchun bepoyon yaylovlarda tovushlarning uzunligi muhim”⁴⁴⁷.

Biz yuqorida (to‘rtinchi dalilga javobda) “Devonu lug‘otit turk”da ham, Navoiy asarlariga tuzilgan chig‘atoy –forscha, chig‘atoy – turkcha lug‘atlarning barchasida turkiy yoki o‘zbek nutq tovushlari arab va fors tillari fonetikasi va leksikografiyasi qonun-qoidalari asosida tasnif qilinganligi, natijada turkiy tillarga xos bo‘lgan singarmonizm va boshqa fonetik qonun-qoidalar nazardan chetda qolganini aytgan edik. Ularning tasniflarining o‘xshashligining “sababi” ham ana shunda, turkiylarning ota-bobolarining chorvador bo‘lganligida emas. Bepoyon yaylovlarda tovushlarning uzunligi muhim-u qisqaligi muhim emasmi?

Ma‘lumki, ingliz va fors tillarida uzun – qisqalik mavjud. Bundan, inglizlar va forslarning bobolari cho‘pon bo‘lishgan, degan xulosaga kelib bo‘lmaydi-ku!

Nutq tovushlari tizimidagi o‘zgarishlar jamiyat tarixidagi ijtimoiy o‘zgarishlarga emas, balki asosan immanent omillarga, ya‘ni tilning ichki qonuniyatlariga bog‘liqdir. Bu haqda B.A.Serebrennikov shunday yozadi: “tilda ko‘p jarayon va hodisalar jamiyat tarixi bilan bog‘liq bo‘lmasdan, balki har xil ichki qonunlar harakatining natijasidir”⁴⁴⁸.

E.Umarov o‘zining haq ekanligiga fakt sifatida “Devonu lug‘otit turk”dagi unlilarga oid yangi ma‘lumotlar” nomli maqolasi chiqqach, qozoq olimlari “Devon”ning nashrini to‘xtatib, uni hamkorlik qilishga chaqirganini yozadi. Amma u qozoq olimlari “Devon”ning nashrini (qozoq tiliga tarjimasimi?) nega

⁴⁴⁷ Э.Умаров. Лугат маълумотлари – ишончли манба. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 5-сон. 96-бет.

⁴⁴⁸ Б.А. Серебренников. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, 209-бет.

to'xtatganligini aniq sababini aytmagan. Shuningdek, bu to'g'rida biron narsa matbuotda e'lon qilinganmi, yo'qmi, bu haqda ham hech narsa yo'q.

“Devonu lug‘otit turk”dagi unlilarga oid yangi ma’lumotlar” nomli maqolasida hech qanday yangi ma’lumot yo’q. Mazkur maqolasida ham o’sha oldingi maqolalarida aytilgan chalkash, eski gaplar. Maqolaning xulosasida shunday deyiladi: “Eski o‘zbek tili lug‘atlari, shuningdek, “Devonu lug‘otit turk” materiallari ko‘rsatadiki, turk tili unlilari kenglik – torlik va cho‘ziqlik – qisqalik bo‘yicha tasnif qilingan”⁴⁴⁹. Ko‘rinib turibdiki, bu yerda rezanatorning o‘rni, ya’ni old qator – orqa qator, singarmonizm haqida hech narsa deyilmaydi.

Yuqorida aytilganlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, eski o‘zbek tili fonetik tizimini o‘rganishda lug‘at ma’lumotlari doim ham ishonshli manba bo‘la olmaydi. Ishonshli manba esa Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqa mumtoz adabiyotimiz namoyondalari asarlarining asl qo‘lyozma nusxalari. Mazkur lug‘atlardan esa faqat tanqidiy foydalanish lozim. Ana shundagina istalgan natijaga erishish mumkin.

E.Umarov maqolasining oxirida moskvalik turkshunos K.Musaevdan bir ko‘chirma keltiradi. Bu olimning: “O‘tmishda o‘tgan mashhur kishilarning ishlariga ko‘r-ko‘rona sajda qilishdan tiyilib, turkshunoslikning barcha sohalaridagi ilmiy natijalarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish vaqti keldi”⁴⁵⁰, degan ibratomuz gapi bor. Biz ham E.Umarovga endi o‘tmishda o‘tgan lug‘atlarning lug‘at ma’lumotlariga ko‘r-ko‘rona sajda qilishdan tiyilishni, ularning ishlariga tanqidiy munosabatda bo‘lishni tilab qolamiz.

JADIDLAR O‘ZBEK TILIDAGI UNLILAR HAQIDA⁴⁵¹

Baxtiyor Mengliyev, Inomjon Azimov

Ilmiy adabiyotlarda ko‘pincha o‘zbek tilshunosligi o‘tgan asrning 40-yillaridan keyin shakllana boshlagan degan noto‘g‘ri

⁴⁴⁹ Э.Умаров. Новые данные о гласных в «Дивану лугатит турк» // Вопросы языкознания. 1999. 3-сон. 135-бет.

⁴⁵⁰ Э.Умаров. Курсатилган мақола. 96-97-бетлар.

⁴⁵¹ “Ma’rifat” gazetasining 2023-yil 1-mart sonida chop etilgan.

talqin ustuvor bo‘lib keldi. Bunda o‘zbek sho‘ro tilshunosligi nazarda tutiladi, albatta. Aslida o‘zbek adabiy tilining shakllanish davri shu asrning 20-yillaridan boshlangani tilshunoslar tomonidan e‘tirof etilgan.

Jadidlarning adabiy til, alifbo, imlo bo‘yicha olib borgan faoliyatini to‘liq tadqiq qilish o‘zbek tilshunosligining kemtik bo‘lib turgan shu qismini to‘ldirishi mumkin. Qolaversa, boshqa turkiy tillarda mavjud 8-9 ta unli o‘zbek tilida nima uchun 6 ta unliga tushib qolgani, unlilar qisqarishiga qanday omillar ta’sir qilgani kabi savollarga javob olinadi.

O‘zbek tili unlilari miqdorini belgilashda o‘sha davrda turli fikrlar mavjud edi. Bunday fikrlarning tug‘ilishiga o‘zbek tilida turkiy tillardagi har uch lahja (qarluq, qipshoq, o‘g‘iz)ning mavjudligi ham sabab bo‘lgan, zotan, unda singarmonizm qat’iy amal qiluvshi shevalar ham, singarmonizm buzilgan shevalar ham mavjud edi. Bu haqda A.Alaviy shunday yozadi: “Bunda eng avval hal qilinmag‘i kerak bo‘lg‘an narsa – sayita (unli)larning adadini tayyin qilish, boshqacha aytganda, qaysi shevani asos tutush masalasidir, chunki bizning tilimizda bir qancha shevalar bardir. Va bular savtiy va sarfiy (funitiy va morfuluiy) jihatlarda bir-birlaridan anchagina ayriladurlar. Lekin bu shevalarni umumiyatla ikkiga bo‘lmak mumkindir: sing‘armo‘nizimli va sing‘armo‘nizmsiz shevalar”.

Turkiy tillarda, shu jumladan, o‘zbek tilida unlilar miqdori tovushlar ohangi – singarmonizmga bog‘liq bo‘lganligi xususida yuqorida aytib o‘tildi. Bu davrda alifbo, imlo masalalari bilan jiddiy shug‘ullangan Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” edi. Bu tashkilotga o‘z davrining taniqli ma’rifatparvarlari bo‘lgan Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon, Shorasul Zunun, Sho‘lpon, Elbek, Botu, Saidahmad Nazirovlar a’zo bo‘lganlar. Aynan “Chig‘atoy gurungi” arab yozuvini isloh qilish, adabiy til me’yorlarini shakllantirish bo‘yicha jiddiy ishlarni amalga oshirgan.

Unlilar haqida “Chig‘atoy gurungi”. 1921-yilda Toshkentda birinchi o‘lka o‘zbek tili va imlosi qurultoyi bo‘lib o‘tadi. Mazkur qurultoyda 3 nafar asosiy ma’ruzachidan 2 nafari (Fitrat hamda Botu) mazkur gurung vakillari edi, qurultoyning qarorlari ham ular tomonidan ishlab chiqilgan edi. Fitrat o‘z ma’ruzasida amalda

mavjud bo'lgan muammolarga to'xtaladi va quyidagi takliflarni bildiradi:

“1) eski imlomiz buzuq, qaidasiz bo'lg'ani uchun maaripimizni bu imla va yazu blan kengaytmak mumkin emas. Maaripni kengaytmak va savadsizliqni bitirmak uchun imlamizni islah etmak lazimdir;

2) alti cho'zg'i (unli – muallif.)li imla qavul etilsin;

3) tilimizdagi yat so'zlar ham shul alti cho'zg'i blan yazilsin;

4) har harp va har cho'zg'ining o'zig'a maxsus shakl bo'lsin;

5) ust cho'zg'ilarini o'runli yazmaq uchun so'zlarning qalinlig'i, ingishkaligi(ga) e'tibar etilsin. Tilimizdagi arap so'ziga ham shul to'rt madda qo'ldan kelganisha yuritilsin;

6) harplarning shakli ikidan birga tushib, butun so'zlar bash harp bilan yazilsin.

Tilimizga kirib qalg'an yat so'zlar turkcha harplar bilan yazilsin”. Bu taklifning 2-moddasiga Ashurali Zohiriy e'tiroz bildirib, unli tovushlar sonini 5 ta bo'lsin degan taklif kiritadi. Endi savol tug'iladi: Fitrat nega olti unli tavsiya qilgan, boshqa turkiy tillar kabi to'qqizta emas va qalinlik-ingichkalik (singarmonizmni)ni e'tirof etyapti. Shu savolga javob topishga harakat qilamiz.

Ma'lumki, bu davrda milliy tilshunoslik hali fan sifatida shakllanmagan, o'zbek jadidchilik harakati Turkiya va Tataristonda paydo bo'lgan jadidchilikning bevosita ta'sirida shakllangan, tilshunoslik bo'yicha ilmiy qarashlarda aynan ularning roli kushli bo'lgan. Bu haqda Sh.Bobomurodova shunday yozadi: “1895-1915-yillarda Tataristonda harflarni isloh qilish borasida harakatlar avj olgan bir paytda tatar tilshunoslari orasida unlilarni belgilashda turli qarashlar mavjud bo'lib, bularning hammasi singarmonizm bilan bog'liq edi. Tildagi yo'g'onlik va ingichkalikni so'z tarkibidagi unlilarga bog'liq deb talqin etgan tilshunoslar yo'g'on va ingishka juftlikdan iborat sakkiz unlini belgilab olganlar. Singarmonizm hodisasini ayrim unli (alif, hoyi havvaz) va asosan undoshlarga bog'lab tushuntirgan O.Ibrohimov va uning tarafdorlari dastlab besh, keyinroq qisqa *“i”* ni kiritib, olti unlini qabul qildilar. Bu olti unliga asoslangan tatar yozuvi 1918-yilda o'rta imlo nomi bilan keng tarqalgan bo'lib, o'zbek tilshunoslari Fitrat va Elbeklar ham ana shu

imloga asoslanib 1919-yil o'zbek yozuvi uchun olti unlini belgilab oldilar”.

Darhaqiqat, milliy fonetika bo'yicha jiddiy tadqiqotlar olib borilmagan, o'zbek tili unli, undosh tovushlari haqida yetarli bilimga ega bo'lmagan ziyolilar turk, tatar tilshunoslariga ergashganlar, ularning nazariy qarashlarini o'zbek tiliga joriy qilishga harakat qilganlar, o'sha paytda o'zlari ochgan maktablarda ham ham turk, tatar tillari grammatikasi o'qitilgan. Sh.Bobomurodova ham bu davrda ochilgan usuli jadida maktablarida, 9 oylik bilim yurtlarida ona tili o'qitish o'quv rejaga kiritilganligi, o'zbek tili qoidolari hali maxsus o'rganilmaganligi sababli muallimlar shogirdlariga til qoidalarini usmonlicha va tatarcha kitoblardan olib o'qitmoqqa majbur bo'lganlarini, ayrim jadid maktablarida esa turkiy xalqlarning barchasi uchun umumiy bo'lgan o'rta til va imloni qabul ettirish g'oyasi ostida turk tili grammatikasi o'qitilganini aytadi.

Hoji Muinning “Mehnatkashlar tovushi” gazetasining 1918-yil 20-avgustdagi sonida e'lon qilingan “Til masalasi” maqolasida shunday fikrlar bor: “Biz turkcha qoidalarini bilmaganlari uchun hozirgi mirzo va tarjimon birodarlarimizni ayblay olmaymiz, alar bu to'g'rida ma'zurdurlar. Chunki alar va bizlarning hech qaysimiz muntazam maktablarda o'qub shiqmag'on. Til qoidalarining ta'limi muntazam maktablarda bo'ladirki, bunday maktablar hanuz Turkistonimizda ochilg'on emas. Hozirgacha davom etib kelgan yangi maktablarimizda bo'lsa turkiy tilimizning sarf va nahvi o'qutila boshlag'oni yo'q. Bizning turkiy tilimiz ishlanmag'on bir til, muning sarf va nahvig'a oid hanuz biror turli risola bosilib shiqg'on emas. Bizning muallim afandilarimiz til qoidalarini yaxshi bilmaydilarki, ushbu kung'asha ba'zilaridan tarafidan yozilg'on maktab kitoblarindin ma'lumdir”.

Shuning uchun ham o'zbek ziyolilari oldida turgan eng asosiy vazifa o'zbek tilining qonun-qoidalarini ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlar olib borish edi. Buning uchun xalqimizning og'zaki va yozma manbalarini shuqur tahlil etish, ularni o'zaro taqqoslab, ilmiy xulosalar qilish va shu orqali o'zbek adabiy tili qoidalarini yaratish zarur edi: “Tilimizdagi tovushlarning sonlarini, sho'zg'i o'runlarini ilmiy suvratda yaxshig'ina aniqlab qo'yayiq. Tilimizning iste'dodli, boy bir til bo'lg'anini qichqirib so'yladiq; “bu til daqqidir(qo'poldir),

buning o'rniga turkchanning adabiy bir shevasini olayiq" degan til bilmaslar bilan kurashdik – unlarni engdik. Biroq hanuz tilimizning belgisi qoidalarini maydong'a qo'ya olmadiq. Yozuvlarimizning shakliga "birlik", yangi yozg'ushilarimizga qulayliq bermak uchun tilimizning qat'iy qoidalarini bildirish kerak. Hamadan burun u qoidalarni o'zimizning-da bilishimiz lozimdir".

Jadidlar fonetika ta'limi haqida. Ibrohim Tohiriy fonetika haqida so'z yuritir ekan, nutq tovushlarining boshqa tovushlardan farq qilishini, ular inson organlarining murakkab xizmatlari natijasida paydo bo'lishini, ularni oddiy quloq orqali o'rganib bo'lmazligi, buning uchun maxsus laboratoriya asboblari zarurligini aytadi: "Fonetika – tovush bilimi, tovushlarni va ularning tabiatlarini, aytilishini onglash uchun so'zlash a'zolarining ishlari bilan tanish bo'lish shart, chunki tildagi tovushlar do'mbira tovushlar emas, ular so'zlash a'zolarining juda qatlamli, murakkab xizmatlarining natijasi bo'ladi. Mujarrad tovushlarni oddiy quloq bilan o'rganish juda og'ir, hatto mumkin emas. Shuning uchun fonetika laboratoriyalarida tovushlarni ajratadurg'on minglarcha qurollar bor".

Olim milliy fonetikamiz hali ishlanmagani, hatto O'rta Osiyo davlat dorilfununida ham oddiy laboratoriya jihozlari yo'qligini, fonetikani jiddiy tadqiq qilish uchun shunday laboratoriyalar yaratish zarurligini, fonetikani o'zi bilmasdan o'quvchiga bu haqda bilim berishga harakat qilish o'ta kulgili holat ekanligini afsus bilan yozadi: "Melioranskiy kabi olimlarning laboratoriyasida qator tilni tekshirib, yasalg'an jadvallari bor. Biroq ular o'z tilimizga hamma tafsiloti bilan chiqqan emas. O'rta Osiyo davlat dorilfununida bu to'g'risida hech narsa yo'q. Hatto **o** – **o**, **a** – **ə** kabi juda aniq eshutiladurg'an tovushlarni ajratib, ularning vaziyatini ko'rsaturlik hech bir, hatto oddiy qurol ham yo'q. Fonetikamizni ishlash kerak. Ishlagandan keyin yaxshilab o'rganish kerak. Bo'lmasa o'zing ham yaxshi tushunmasdan o'quchiga tushuntiraman deb azob chekish bekor gap". Shuningdek, arab yozuvidagi uch unlili imlodan voz kechish, uni 6 imloga keltirish ham juda katta tortishuv, janjallar bilan bo'lgan. Bu haqda Elbek shunday yozadi: " 6 cho'zg'i (unli)ning o'zbek tiliga yetarli javob bera olmaslig'i oldinroq sezilmasa-da, so'ngg'i choqlar, o'yniqsa, yangi alifbega ko'chish oldida ochiq sezila boshlag'on edi. Faqat u choqdag'i yangi alifbega ko'chish oldidag'i

cho'zg'i janjali 9 ustida emas, 6 ustida bo'lub kelganidan, to yangi alifbega ko'chmaguncha bu to'g'rida so'z ochish og'ir edi. Harf illatchilarining shovqini hali bosilmag'on bir davrda 6 dan 9 ga ko'chish tugil, shu 6 ning o'zini saqlab qolish katta muvaffaqiyat edi. Mana shuning uchun-da 1926-yilg'acha 9 sho'zg'i ustida og'iz ochqushilar oz ko'rindi, to'g'risi, bu masala ustida ortiqcha bosh qotirilmadi.

Ma'lumki, 1925-yildan keyin barcha turkiy xalqlarda kabi O'zbekistonda ham lotin yozuvini targ'ib qilish, lotin alifbosi asosida o'zbek milliy alifbosini yaratish, unli, undoshlar miqdorini belgilash yuzasidan jadidlar o'rtasida bahs-munozaralar kuchaydi. Mavzu bo'yicha Toshkent, Samarqandda kengash, qurultoylar bir necha marta o'tkazilgan bo'lsa-da, munozaralarning asosiy maydoni gazeta va jurnallar edi. N.Yangiboyevaning ta'kidlashicha, "...bu davrda "Inqilob", "Bilim o'chog'i", "Uchqun", "Maorif va madaniyat", "O'zgarishchi yoshlar", "Maorif va o'qitg'uchi", "Yer yuzi" va "Alanga" kabi jurnallar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, tilshunoslikka oid maqolalar, asosan, «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalida e'lon qilinar edi. Albatta, 20-yillardagi o'zbek adabiy tili, uning grafik sistemasi to'g'risidagi munozaralarni yoritishni oyida bir marta chiqadigan bu jurnal o'z davrida katta hurmatga va e'tiborga molik bo'lgan. Undagi tilshunoslikka oid maqolalar adabiy til, uning tayansh dialekti, fonetika, grammatika, grafika va imlo kabi masalalariga bag'ishlangan, ulardagi nazariy va amaliy xulosalar o'zbek tilshunosligining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan".

Shahar shevalari qanday edi? Tilimiz lug'at tarkibiga juda ko'p forsiy, arabiy so'zlarning kirib kelishi, ayni fors tili ta'sirida asosan shahar shevalarida singarmonizm qonuniyati buzila borgan. Shu sababli ham shevalar singarmonizimli, singarmonizmsiz shevalarga ajratilgan. Shahar shevalari eronlashuv darajasiga qarab quyidagi guruhga bo'lingan:

"Artuq darajada eranlashqan: Samarqand shevasi – 6 sayita, fars "alif"i, maf'ul fiyaning yeriga maf'ul aliya ishlatilishi.

Bundan azraq eranlashqan: Tashkand shevasi – alti sayita, turk "alif (a)" sig'a yaqin. Alifi maf'ul fiyaning barlig'i.

Undan azraq eranlashqan: Farg'ana shahri shevasi – yetti-sakkiz sayita.

Undan ham azraq: anjan shevasi – to‘qquz sayita, bir az eranlashqan”.

Ko‘rib turganimizdek, o‘sha davrda yirik sanoat markazlaridan hisoblangan Samarqand va Toshkent shahar shevalari eronlashgan shevalar hisoblangan.

O‘zbek tilida unlilar miqdorini belgilashda ayni shu tasnifga asoslanildi. Singarmonizmga qarshi bo‘lganlar 6 unlini yoqlagan bo‘lsa, singarmonizm tarafdorlari 9 unlini yoqlab chiqdilar. Shu o‘rinda bir narsani alohida ta’kidlash zarur, ba’zi 6 unli tarafdorlari orasida singarmonizmning mavjudligini e’tirof etuvchilar bo‘lgan (Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Shokirjon Rahimiy kabi).

Ilm va siyosat. Mashhur tilshunos Y.D.Polivanov o‘zining “Фонетика ташкентского говора” asarida turkiy tillar fonologik tizimida ro‘y bergan konvergensiya (birlashish), divergensiya (bo‘linish) hodisalarini ochib berish asosida Toshkent dialektida singarmonizm qonuniyati yo‘qolgani, olti unli fonema mavjudligini ko‘rsatgandi. O‘zbek yozuvining ham shunga asoslanishi lozimligini ta’kidlaydi. Y.D.Polivanov va Botu singarmonizmga qarshi bo‘lgan, savod chiqarishni yengillashtirish uchun hamda tilning taraqqiy etishi madaniy markazlarda bo‘lishini ta’kidlab, 6 unlini qat’iy himoya qilganlar. Lekin Fitrat, Abdulla Alaviy, Elbek kabi ko‘plab ma’rifatparvarlar o‘zbek adabiy tili vokalizmini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalari xususiyatidan kelib chiqish kerak, degan fikrni ilgari surishadi. Shahar shevalari o‘zbek tilining ichki xususiyatlarini to‘la ochib bera olmasligini, aholining asosiy qismi singarmonizmli shevalarga mansub ekanligini ta’kidlaydilar: “Sing‘armo‘nizm saqlang‘an shevalarda albatta ahang qanuni tamamila riaya qilinadir. Bunday shevalar bizda aksariyat tashkil etadir. Bugun tilimizning shevalari yetarlik darajada tekshirilmagan bo‘lsa-da, qo‘limizda bo‘lg‘an matiriyal va sanalarga suyalib, xalqimizning saksan fayizi shunday shevada so‘ylaydir deya olamiz. Sayitalar belgilashda qaysi shevani asas tutish to‘g‘risida turli fikrlar bo‘ldi. Muhtaram profissur Palivanuf Tashkent shevasini asos tutish va uni adabiy sheva qilib olish to‘g‘risida taklifda bo‘lundi. Dalil o‘laraq, Tashkentning madaniy markaz ekanini, bugun O‘zbekistanda yazuv bilaturg‘an xalqning aksari shu shevaga yaxud shunga yavuq

shevalarga mansub ekanini so'yladi. Lekin biz masalaga bunday tarqaray almadiq, chunki:

birinchi: bizning (ya'ni Turkistan turklarining) ko'p asrlardan beri kelgan ahang qanunig'a asos qiling'an adabiy tilimiz bar. Bu til hamma shevalarga umumiy bir til bo'lub kelgan. Butun yazuvlarimiz shu tilda yozilg'on va buni hech kim yatsinmag'an.

ikinci: yazuv bilaturg'an kishilarimizning aksari eranlashg'on shevaga mansub ekan, buning ahamiyati yo'q. Avval xalqimizning ko'pchiligi bo'lg'an kalimani nazarda tutamiz. Bugun savadlilarimizning ko'bi eranlashg'an shevalar vakillari bo'lsa, yaqin zamanda xalqimizning hammasi savadli bo'lishig'a qat'iy va qattiq ishanamiz. Zatan til degan narsa yalg'iz "bugun" uchun emas, balki "erta-indinlar" uchun ham kerakdir.

Mana shul sabablardan o'zbek yangi alifba qanfiransiyasi eski adabiy tilimizning ham aksariyat xalqimiz shevasining sing'armonizmli ekanini ko'zda tutub, ahang qanuni saqlang'an shevalarni asosqa alib, to'qquz sayita belgilaydir".

Ma'lumki, 1926-yildagi Boku konferentsiyasi barcha turkiy xalqlarning lotin yozuviga o'tishi va barcha uchun umumiy alifbo yaratish bo'yicha qaror qabul qiladi. Konferentsiyadan so'ng turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar hisobga olingan holda alifbo yaratiladi. Mazkur alifboda singarmonizm qonuniyati asos qilib olinib, unlilar miqdori 9 ta deb belgilanadi. Shuning ta'sirida Fitrat ham yuqoridagi fikrlaridan qaytib, o'zbek tilshunosligi muammolariga bag'ishlanib yozilgan "Sarf" asarida 9 ta unli haqida bahs yuritadi. Fitrat o'zbek tilini turkiy tillar tarkibidagi bir til sifatida barcha turkiy tillarda u yoki bu darajada mavjud bo'lgan singarmonizm qonuniyatini aks ettirishini, bu holat esa shahar shevalarida fors-tojik tilining ta'sirida buzilganini, shuning uchun umumturkiy fonetik xususiyatini ko'proq saqlab qolgan qishloq shevalariga tayanish juda to'g'ri ekanini ta'kidlaydi. Ana shu asosda o'zbek tilida unlilarning "yo'g'on"lik va "ingishka"lik belgisi farqlovchi belgi vazifasini bajarishi va shu belgiga ko'ra unlilar ikki qatorga bo'linishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, yo'g'on-ingichkalik belgisi bo'yicha farqlanishga ega bo'lmagan "e" unlisining mavjud ekanini, jami o'zbek tilida 9 unli fonema borligini bayon qiladi.

Tahlil va talqin. Tilshunos olim Timur Xo‘jaov‘g‘li Fitratning unlilar bo‘yicha qarashlari xususida to‘xtalib, muallifning “Sarf” asarining o‘zida mavjud bo‘lgan uchta nashri bo‘yicha fikr yuritadi. Asarning birinchi nashrida unlilar sonini 6 ta ko‘rsatgani, bunga qanday sabab bo‘lganini izohlaydi. Muallifning fikrishga, “Fitrat soddalashtirilgan arab alifbosida nuqtasiz (harakasiz) vov (و) harfi bilan ham o, ham ö tovushlarini birgalikda, ustida o‘tra bilan nuqtali vov (و) bilan esa u bilan ü unli tovushini ko‘rsatishga harakat qilgan bo‘lishi mumkin. Fitrat shu arab alifbosi bilan yopiq e (é) bilan ochiq ä unli tovushlarini faqat hamza o bilan ko‘rsatgan”. Bizningcha, Fitrat yuqorida aytib o‘tilgan Toshkent o‘lka qurultoyida “alti sho‘zg‘ili imla qavul etilsin” deb unlilar miqdorini aniq aytib o‘tgan. Bunday fikrga kelishiga tatar tilshunoslari ta’sir ko‘rsatgani ham aytib o‘tildi, ya’ni olti unlini yoqladi degani uning tovushlar uyg‘unligini inkor qildi deb tuxhunilmasligi kerak, chunki u o‘zbek tilida unlilar uyg‘unligi mavjudligini hamisha e’tirof etgan.

Ashurali Zohiriyning “Qizil O‘zbekiston” gazetasi 1929-yil 29-, 31-mart sonlarida e’lon qilingan “Til va imlo masalasi” maqolasida adabiy til, imlo, atama, singarmonizm va o‘zbek tilining boshqa masalalari to‘g‘risida bahs yuritilgan. Mazkur maqolada olim unlilar masalasiga ham alohida to‘xtalib o‘tadi. Bu haqda tilshunos olim A.Nurmonov shunday yozadi: “Ashurali Zohiriy o‘zbek adabiy tilida oltitamas, to‘qqizta unli mavjudligini, lotin alifbosida ham ana shu to‘qqizta unli uchun harf olish kerakligini aytadi. Garshi muallif bu fikrini dalillar asosida isbotlamasa ham, Farg‘ona (Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon kabi) shevalarida ma’no farqlash uchun xizmat qiladigan to‘qqizta fonema borligini his qiladi. Darhaqiqat, unlilarning tanglay belgisi Farg‘onaning bir qator shevalarida bugungi kunda ham farqlovchi belgi bo‘lib xizmat qiladi va fonologik qimmatga ega. Shu bilan birga, Ashurali Zohiriy ayrim mualliflarning to‘qqiztadan ortiq unli fonemalarga egaligi haqidagi fikrlarining yetarli isbotlanmaganini tanqid qiladi”.

Adib merosini tadqiq qilgan T.Tog‘ayev ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi: “A.Zohiriy o‘zbek tilida unlilar haqida to‘xtalar ekan, ularning sonini to‘qqizta deb belgilaydi. Bunda olim “sof o‘zbek tilida singarmunizm borligi”ga asoslangan. Uning fikricha, “singarmunizm bilan cho‘zg‘ining to‘qqiztalig‘i bir-birig‘a qattiq

bog‘lang‘on”. A.Zohiriy unlilar masalasida o‘zbek shevalarida ma’no farqlash uchun xizmat qiladigan 9 ta unli fonema borligini nazarda tutgan. U unlilar 6 ta deb qarovchilarga qarshi chiqib, “uni qisqartirish kerakligi to‘g‘risida so‘z ochish mantiqsizlik va to‘qqizta bo‘lishining asosini tushunmaslikdir” deb ta’kidlaydi. Shu bilan bir qatorda, unlilar sonini 9 tadan ko‘p deb qarovchilarni ham tanqid qiladi. Ularning o‘z fikrlarini isbotlab bera olmaganini yozadi. A.Zohiriy unlilar soni 9 ta degan fikrda qat’iy turadi: “Demak, hozirgi 9 cho‘zgi shu topdag‘i ilmiy asosg‘a qurilg‘on, uni orttirmaymiz ham, kamaytirmaymiz ham”. Lekin bu fikrlar qat’iy yakuniy emasligini, unlilar balki ortishi yoki kamayishi mumkin ekanligini ham ta’kidlaydi: “Biz hozir tilimizni tekshirish davridamiz. Tilimizni tekshira borsaq, eshitilmagan so‘zlar, bilinmagan dovushlar, ehtimol chiqib qolar. Bu vaqt tamg‘alarimiz ortdirilar yoki kamaytirilar. Chunonchi, bir necha yuz yillik tajribalar orqasida o‘ruslar alifbosidan ba’zi harflarni chiqarib tashladilar. Bu bilan fo‘netika jihatidan tilga hech bir zarar ham yetkani yo‘q. Balki osonroq bo‘ldi. Bizda ham qondoq bo‘lishini keyingi tajribalar ko‘rsatadur”.

Unli tovushlar ustida izlanishlar olib borayotgan Elbek to‘qqiz unlini qabul qilishni ma’qul ko‘rsa-da, tilimiz xususiyatlari yaxshi tekshirilganda, ularning ham ozlik qilishini yozadi. U *a, æ, o, ø, u, i, i, ɐ, e* unlilaridan tashqari, *qara, ata, ana* so‘zlarining birinchi bo‘g‘inidagi “a” uchun (bu kirill yozuvidagi “o” ga to‘g‘ri keladi); *dana, alim, tahir* so‘zlaridagi sho‘ziq “a” uchun; *bilim, tilim* so‘zlarining birinchi bo‘g‘inidagi qisqa *i* uchun; *sijla, suv* so‘zlaridagi *-ij, -uv* diftonlari uchun alohida unlilar belgilash zarurligini aytadi (tatar tilshunoslaridan “o‘nchilar” tarafdorlari *-uv* va *-iy* diftonlarini unli hisoblab, ular uchun alohida harflar belgilaganlar. Elbek ham ularga ergashib bu tovushlarni unli sifatida sanab o‘tgan). Elbek o‘zbek yozuvi uchun dastlab 14 unlini belgilashni ma’qul ko‘rsa, yana bir o‘rinda ularning sonini 16 ta qilib ko‘rsatadi. Bunga sabab Elbek fonema bilan tovush variantini farqlamaydi. Yozuvimizning mukammal bo‘lishi uchun har bir eshtilayotgan tovushga alohida harf belgilash lozim deb o‘ylaydi. 30-yillarda bunday tushuncha ko‘pchilik tilshunoslarimiz ongida hukm surgan. Masalan, G‘ozi Olim “O‘zbek tilining tovushlari”

maqolasida unlilarni 12 ta desa, yana bir o'rinda 29 ta, ulardan asosiylari 22 ta deb ko'rsatadi.

Nazariya va amaliyot. Yuqoridagi ma'lumotlardan shunday fikr kelib chiqadiki, o'zbek tili qonun-qoidalari haqida ilmiy qarashlar endi shakllanayotgan, ko'pchilik mutaxassislarning o'zlarida ham nazariy bilimlarning yetarli emasligi, shu asosda fikrlarning xilma-xilligi ko'zga tashlanadi. Bu xususda H.Jamolxonov shunday yozadi: "...hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini belgilash yuzasidan olib borilgan dastlabki ishlarda bu masalaga fonema nazariyasiga tayangan holda yondashilmagan, fonema bilan uning nutqdagi real ko'rinishlari o'zaro qoristirilgan, hatto 6 unlili vokalizm tarafdorlari qarashlarida ham bu masalaga ilmiy-nazariy asosda emas, intuitiv sezgi asosidagina yondashilganligi ko'zga tashlanadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ularda o'z fikrlaridan chekinish holatlari tez-tez ko'zga tashlanadi". Ulardan farqli ravishda, Ibrohim Tohiriy tovush va fonemani farqlaydi, har qanday tovush fonema bo'la olmasligini aytadi: "Odatda butun madaniy tillarning yozuvida fanitika so'zini shart bilangina olib, fanemalargagina harflar yasaladi, chunki amaliy yozuvning hech bir harfi ovozni to'g'ri bera olmaydi. Ul yuqorida aytilgan ravishda bir-biriga yaqin bir necha tovushlarning taxminiy ishorasigina bo'lib yuradi. Men Elbek, Q.Ramazon, Yo'ldosh, G'ozi Olim o'rtoqlarning so'zlariga e'tiroz qilmayman. Cho'zg'ilar (unlilar) balki ular deganchadir, yoki ko'brakdir. Men faqat shuni aytaman: ruslarning til olimlari, til labo'rato'riyasida uzoq yillar ishlash natijasida rus tilida o'n ming tovush borlig'ini isbot qildilar. Bizda ham kerak unli va kerak unsiz tovushlarning sonlari siz aytgandan ham juda ko'p martabalar ortiqdir. Biroq fonemalar ko'b emas".

Abdurahim Yo'ldosh unlilar masalasida ham 9-10, hatto 14, 15 unli kabi fikrlar bo'lgani, eng muhimi, yangi alifbe markazqo'mining I-plenumida 9 unli qarori qabul qilingani eng to'g'ri qaror ekanini aytadi. Mazkur qaror asosida qardosh turkiy tillardagi kabi bir tovushga bir shakl masalasi, ya'ni har bir eshitilgan tovushga bir shakl masalasi ilmiy asosda hal qilindi. So'zlarimizni to'g'ri yozishga imkon berdi, ilgari arab harfi bilan yozganda, 50 foiz xato qiladigan o'quvchilar endi 70-80 foizgacha to'g'ri yozishni o'rgandi deydi. U

o'zbek tilida 9 ta unli bor ekanligi, uni kamaytirish esa har bir tovushga bir shakl berish asosiga qarshi turishdir deydi: "Biz shuni aytamizkim, 9 cho'zg'i (unli)ni azaytirish – har bir tavushga bir shakl berish asosiga qarshi, 9 cho'g'i har bir o'zbekning og'ushidan chiqaturg'an har bir tavushqa to'la javab beradi. Shuning uchun biz bu asadan bir qadam arqag'a qaytmaslig'imiz kerak".

S.Ibrohim o'g'li 6 cho'zg'i tarafdorlarining da'volari ilmiy, asosli bo'lmaganidan bunday fikrga qat'iy qo'shilib bo'lmasligi, bizga 9 emas, ko'brak cho'zg'ilar kerakligini aytadi: "Imlada singarmaniya asos qilib alingandan keyin 6 sho'zg'i to'g'risida so'zlab o'tirishning hajati yo'q. Hatta hozirgi 9 cho'zg'i ham menim ag'zimdan chiqqan tavushlarga to'la javab bera almaydi. Agar imkon bo'lsa, cho'zg'ilarni 14 ga chiqarish kerak (Elbekning misallari bunga dalil). 6 cho'zg'i bizning til, imlamizni mustaqil tartibga – yo'lg'a salib alishimizga imkon bermaydi".

Tadqiqotshilarning fikrishga, 9 unlili vokalizm tarafdorlarining o'sha yillarda faollashuvida 1926-1927-yillarda yuzaga kelgan "Birlashgan (mushtarak) turk alifbosi" yaratish g'oyasining ham ta'siri bo'lganligi shubhasiz, chunki bunday mushtarak alifboning yaratilishida ko'pchilik turk-tatar tillariga xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatining hisobga olinishi taqozo qilinardi, ayni paytda, bu g'oya eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga hamda hozirgi ayrim qishloq shevalariga xos bo'lgan kontrast juftliklarni adabiy til uchun me'yor deb belgilash imkonini ham berardi.

1926-yilda Ozarbayjonda bo'lib o'tgan turkologlar qurultoyida lotin alifbosiga asoslangan yangi alifboga o'tish to'g'risida qaror qabul qilinadi va bu alifbeni barcha turk jumhuriyatlarida qabul etishni tavsiya qilinadi. Mazkur qurultoydan so'ng O'zbekistonda ham yangi alifboga o'tish bo'yicha jiddiy harakatlar boshlanadi. Shu yili Samarqandda yangi alifboning I-Kengashi o'tkaziladi. Kengash yig'ilishiga O'zbekistondagi barcha taniqli tilshunoslar taklif qilinadi. Kengashda lotin alifbosiga asoslangan yangi alifboning loyiha varianti muhokama qilinadi hamda o'zbek adabiy tili uchun unlilar miqdorini 9 ta deb belgilab beradi. Bu haqda Elbek o'zining maqolasida ma'lumot berib o'tadi: "Kengashning ko'rsatgan cho'zg'ilari quyidag'ilar bo'lib, bular hali ham ishlatilmakdadur:

1)ust cho'zg'ilar: *a, ə - qol, kəl;*

2) o‘tru cho‘zg‘ilari: *o, ø, u, y – qol, ko‘l, qul, kul;*

3) ost cho‘zg‘ilari: *e, b, i – kel, til, qiz.*

Yuqoridagi 9 cho‘zg‘ini qalin ingichkalikka bo‘lganimizda *o, u, b, a* qalin so‘zlarda ishlatila turg‘on cho‘zg‘ilar *e, i, y, ø, ə* ingichka so‘zlarda ishlatila turg‘on cho‘zg‘ilar deyiladi” [22, 228]. Lekin unlilar borasida Elbekning qarashlarida ham qarama-qarshiliklar ushraydi. Tilimiz xususiyati yaxshi tekshirilganda, 9 ta unli ham kamlik qilishini aytadi. **Qara, bola** so‘zlarida birinchi bo‘g‘indagi **“a”** unlisi bilan ikkinchi bo‘g‘indagi **“a”** unlisi o‘rtasida o‘zaro farq borligi, qisqa **“b”** bilan cho‘ziq **“i”** o‘rtasida yana bir tovush borligi, ular uchun ham alohida harflar olish lozim, deydi. Shuning uchun unlilar sonini 12 ta deb belgilash bo‘yicha taklif beradi deydi.

Yakun. Yuqorida ta’kidlanganidek, 9 unli masalasida jadidlar o‘rtasida yagona fikr mavjud emas edi. Bu xususda Botu shunday yozadi: “Biz mushtarak alifbe qabul qildik; to‘qqiz cho‘zg‘i oldik, biroq janjal butunlay yechilgani yo‘q. To‘qqiz cho‘zg‘ining tilimiz uchun ozligini da’vo qiluvchilar bo‘lgani kabi, bularning ko‘pligini isbot etuvchilar ham bor. O‘zbek tilining xususiyati, taraqqiysi o‘zbek yangi alifbesida bir qancha yangiliklarni to‘ldirishni talab qilar ekan, mutaassiblik qilish yaramaydi. Biz, modomiki, yangi alifbe – o‘zbek alifbesi, birinchidan, mehnatkashlarning savodsizligini bitirishga xizmat qiladi va shunday bo‘lishi kerak, der ekanmiz, amalda ham shu tomon borishimiz kerak. Bir necha yillik tajribamiz hozirgi to‘qqiz cho‘zg‘i omma uchun so‘ng darajada og‘irlik kelishini ko‘rsatdi”.

Unlilar miqdori bo‘yicha shunday bahs-munozaralar, qarama-qarshiliklar ta’sirida Elbek ham chekinishga majbur bo‘ladi. “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1933-yil 15-oktyabrda sonida “Alifbemizni ixshamlash uchun” degan maqola e’lon qiladi. Mazkur maqolasida tilimizdagi unlilar miqdorini keskin kamaytirish masalasini qo‘yadi. Ashurali Zohiriy tavsiya qilganidek, 5 ta unli tarafdorlari fikrlarini quvvatlaydi. Unlilarni qisqartirish unlilar rolini inkor qilish emas, balki bu orqali ta’limda qulaylik yuzaga kelishi hamda yozuvdagi chatoqliklar o‘z-o‘zidan barham topishi mumkinligini aytadi: “Albatta cho‘zg‘ilarni qisqartirish – cho‘zg‘i ro‘lini inkor qilish emas, lekin tildagi har bir tovush orqasidan chopqanimizda, jumladan ro‘lig‘a baho bermagan bo‘lamiz.

Yuqoridag'i kichkina misoldan shu onglashilishi kerakki, biz cho'zg'ining ko'payishi bilan bizdagi ayrim tovush xususiyatlarini saqlab qolish bilan birga o'zimizni qiyin holg'a qo'yg'on va hatto har bir so'zning har bir bo'g'ini uchun ham ayrim cho'zg'ilar qabul etishka majbur bo'lg'on bo'lamiz. Aksini ishlatkanimizda bu narsadin yengil qutila va tilimizni ham bundan bo'shata olamiz" deydi.

Jadidlarning mana bunday sog'lom tortishuv, munozaralariga 30-yillarning oxiriga kelib chek qo'yildi. Birinchidan, juda ko'pchiligi jismonan yo'q qilindi, ikkinchidan, 1940-yilda kirill yozuviga o'tilgandan so'ng olti unlili alifbo qabul qilindi. Bu mavzuga murojaat qilish ta'qiqlandi. Shu davrdan boshlab boshqa turkiy tillardan farqli ravishda tilimizda asrlar davomida saqlanib kelingan unlilar uyg'unligi inkor qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O'zbek tilidagi adabiyotlar

1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi o'lka o'zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg'on qarorlari. –Toshkent. 1922.

1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, –Tashkent. 1932.

Alaviy A. O'zbek yangi alifbosini tuzishda asoslar. –Toshkent-Samarqand, 1927.

Alaviy A. Til-imlo sohasida // Maorif va o'qitg'uvchi. 1929, № 6.

Azimov I.M. XX asr boshlarida o'zbek tilshunosligining rivojlanish yo'nalishlari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2024.

Boqdanova M. Latın asasyda tyzylgən ǒzbek laǵhalarǵnyǵ tarǵja bir qaraş. // ǒlǵngə, –Samarqan, 1930. № 2. 44-45.

Boqdanova M. Latın asasyda tyzylgən ǒzbek laǵhalarǵnyǵ tarǵja bir qaraş. // ǒlǵngə, –Samarqan, 1930. № 4. 34-35.

Boqdanova M. Latın asasyda tyzylgən ǒzbek laǵhalarǵnyǵ tarǵja bir qaraş. // ǒlǵngə, –Samarqan, 1930. № 5. 47-48.

Botu. Til va imlomiz to'g'risida bir necha so'z // Qizil O'zbekiston, 1928-yil 20-fevral.

Cobanzada B. Birləşgən alifbeni jaxşylaş məsələləb // ǒlǵngə. 1930, № 3.

Cho'ponzoda. Alifbe birligi. Singarmonizm va fonetika masalalari // Qizil O'zbekiston, 1928-eil 18-yanvar.

Elbek. Til-implomiz ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 29-yanvar.

Elbek. Til-implomiz ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 28-yanvar.

Elbek. Til-implomiz ustida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 6-fevral

Elbek. Yangi alifbeni to'la egallash uchun

Fitrat. Imlo kanferensiyasi munosabati bilan // Maorif va o'qutg'ushi. –Toshkent, 1928. № 3.

G'ozzi Olm. O'zbek tilining tovushlari // Maorif va o'qitg'uvchi. 1927, № 12.

Hoshim O. O'zbekistonda ilmiy ishlar // Maorif va o'qitg'uvchi. –Toshkent, 1927, 11-son.

Haşimof A. O'zbek adabii tili va uning imlasi haqida // Q'ZYL O'zbekistan, 1933 jil 14 iyun.

Hoshim O. Yangi alifbomizning chiqishi // Yer yuzi. 1926. № 16.

Ibrohimov E. Tyrkiy xalqlarning umumiy alifbosi, imlosi va muloqot tili. –Toshkent: Bookmany print. 2024.

Ibrahimov T. O'zbek tilining birlashkan imla proekti to'g'risida ba'zi mulahazalar // Q'ZYL O'zbekistan, 1933 jil 26 may.

Inomov R. Lotin alifbosi uchun kurash // Maorif va o'qituvchi, –Toshkent, 1926. № 3.

O'rta Osiyo o'zbeklarining birinchi til va imlo maslahat majlisi // Buxoro axbori, 1923-yil 12-o'ktabr;

O'rta Osiyo o'zbeklarining imlo konfirensiyasi // Turkiston. 1923-yil 31-o'ktabr.

O'zbek maorif va madaniyat xodimlarining 2 nchi o'lka qurultoyi. Harf-imlo masalasi // Qizil bayroq, 1922-yil 26-aprel;

Otajon. Boku plenumi natijasi // Maorif va o'qitg'uvchi. –Toshkent, 1927, № 7-8.

Qamcinbek. Soralar ittifaqida jangi alifbeni oqalabasi // Olenga. 1930, № 3

Ramiz M. Muhim ilmiy kanfirinsiya oldidan // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 16-yanvar.

Rahim Sh. Imlo masalasida bir-ikki so'z // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 12-may.

Rahimii Ş. Imla anarxiyasiga xatma berilsin // Q'ZYL O'zbekistan, 1933 jil 30 mart.

Ramz M. Muhim ilmiy kanfirinsiya oldidan // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 16-yanvar.

Ramazan Q. O'zbek tilining birlashkan imlasi // Q'ZYL O'zbekistan, 1933 jil 16 may.

Salhof M. O'zbek adabijiyatida millatchilik korynişlari. Taşkent: O'zSSÇ davlat nashriyati. 1933.

Singarm'o'nizmchi. Yana til-imlo masalasi ustida // Qizil O'zbekiston. 1928-yil 15-fevral.

Stalin I. Milliy masala va leninizm. Meshkov, Kovalchuk va boshqa o'rtoqlarga javob. –Toshkent. 1951.

Stalin I. Sharq xalqlari dorilfununing siyosiy vazifalari. –M. 1925.

Tursun U. O'zbek tilining imlosini qulaylashtiruv yo'lida // Qizil O'zbekiston. 1933-yil 17-iyun.

Tohiriy I. Til, alifbe va yozuv masalalari// Qizil O'zbekiston. 1929-yil 10-aprel.

Таҳрир Ё. Ўзбек адабий тилининг арфаграфияси тоғрифсида баъзи бир мулаһазалар // Қызыл Ўзбекистан, 1933 јил 20 март.

Usmonov M. Turkiyot qurultoyida alifbo masalasi // Maorif va o'qituvchi, –Toshkent, 1926. № 3.

Xudoyberdiyev J. Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi singarmonizm muhokamasi // O'zbekiston: til va madaniyat. –Toshkent. 2023-4. –B. 26-69.

Xudoyberdiyev J. Birinchi turkologiya qurultoyida turkiy tillardagi singarmonizmning muhokama etilishi, X Uluslararası türkoloji kongresi (modern türkoloji: temel paradigmlar ve disiplinlerarasilik) Bildiri kitabı. 17-20 ekim 2023. – Түркістан/Қазақстан. 2023. –B. 363-378;

Xudoyberdiyev J. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi // O'zbekiston: til va madaniyat. –Toshkent. 2022-4. –B. 40-73.

Xudoyberdiyev J. Qatag'on qilingan tovushlar qismati. // Maorif, 1-mart, 2023. № 9(9438).

Xudoyberdiyev J. Turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga bo'lgan harakatlar. Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2024-yil 11-12-may. –Toshkent. 2024. –B. 143-168;

Xudoyberdiyev J. Alisher Navoiy asarlaridagi unli tovushlar tadqiqi haqida. «Alisher navoiy va navoiy va XXI asr» mavzusidagi 9-uluslararo konferansi materiallari 2024-yil 8-fevral. –Toshkent. 2024. –B. 548-554.

Yudaxin K. Vodil qishlog'i lahjasi haqida bir necha so'z // Maorif va o'qituvchi. –Toshkent. 1928. № 7.

Yusuf B. Lug'at ma'lumotlari doimham ishonchli manbami?.. // Sog'lom avlod uchun. 2008, № 10.

Zohiriy A. Lab ohangi to'g'risida // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 31-mart.

Zohiriy A. Til va imlo maslasi // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 31-mart.

Omon Y. Imloda yengillik uchun. Singarmo'nizm asosiy qonun bo'limasi. // Qizil O'zbekiston. 1929-yil 25-mart.

Otajon. Boku plenumi natijasi // Ma'orif va o'qitg'uvshi. 1927. 7-8-sonlar

Абдирашидов З. Туркистонда жадидчилик. –Тошкент: Akademnashr. 2023.

Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. 5-сон.

Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2002.

Жамолхонов Х, Сапаев Қ., Имло муаммолари. –Тошкент. 2007.

Кадиров К. Ўзбек тили морфологик тизимиинг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида). Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2007.

Каримов Н. Буюк тилшунос олим // Жаҳон адабиёти, 2011. № 1.

Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), т. III, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. –Тошкент: 1963.

Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), т. I, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, 1960.

Маҳмудов А. Тилда сингармонизм, урғу ва товуш системасининг ўзаро муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980, 4-сон.

Маҳмудов Қ. Қадимги Туркистон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1995 йил 24 ноябрь.

Маҳмудов Қ. Тил яқинлиги – дил яқинлиги // Фан ва турмуш, 1996, № 4.

Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. II жилд. 2021. – Тошкент. 2021.

Менглиеа Б., Азимов И. Жадидлар ўзбек тилидаги унлилар ҳақида.

Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. –Тошкент: “Фан”. 2013.

Нурмонов А. Ўзбек тили унлиларининг фонологик белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, № 2.

Отамирзаева С. “А” юмшоқми ё қаттиқ // Фан ва турмуш, 1998, № 1.

Отамирзаева С. Сингармонизмни тиклаш шартми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил 19 январь.

Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси.

Сафаров М. Тилшуносликдаги бир баҳсли қараш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005, № 5.

Сталин. Тилшуносликдаги марксизм ҳақида // Қизил Ўзбекистон, 1950 йил 21 июн.

Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. Филилогия фанлари номзоди диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1993.

Умаров Э. “Муҳокамат ул-луғатайн”да акс этган унлилар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991, № 1-2.

Умаров Э. Бобур бир фонетик ҳодиса ҳақида // Тил ва адабиёт таълими, 2003, № 1;

Умаров Э. Ким ҳақ...? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, № 1.

Умаров Э. Луғат маълумотлари – ишончли манба // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005, № 5.

Умаров Э. Махмуд Кошғарий: илтимос, асаримни тўғри изохланглар // Миллий тикланиш. 1989 йил 1 декабрь.

Умаров Э. Мумтоз ўзбек тилидаги тўрт “ў”нинг тақдири // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, № 6.

Умаров Э. Сингармонизм нима? // Миллий тикланиш. 2000 йил 25 январ.

Умаров Э. Ўзбек тилида тил олди товушлари борми? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1994, № 4-5-6.

Худойбердиев Ж. Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисасининг бузилиши ҳақидаги фикрлар ва

уларнинг илдишлари хусусида. Алишер Навоий ва ХХI аср. – Тошкент. 2019.

Худойбердиев Ж. Биринчи туркийшунослар курултойининг чақирилиши ҳақида // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент. 2002. 2-сон.

Худойбердиев Ж. В.В.Радлов тўғараги ва лотин ёзувига асосланган туркий алифбо лойиҳаси // Ўзбек филологияси масалалари. –Тошкент. 2002.

Худойбердиев Ж. Масаланинг тарихига қарайлик // Миллий тикланиш, 1999 йил, 20 январь.

Худойбердиев Ж. Тилкаланишдан тикланишга // Миллий тикланиш. 1999 йил 26 май.

Худойбердиев Ж. Ўзбек ёзуви тарихидан (Араб алифбоси ва унинг ислоҳи). Миллий мустақиллик. Тил ва адабиёт масалалари. –Тошкент, 1996.

“Чигатой гурунги”нинг имло тўдаси. Имло масаласи. “Иштирокиюн”. Тошкент, 1919, 24 май.

“Чигатой гурунги”нинг имло тўдаси. Имло масаласи. “Иштирокиюн”. Тошкент, 1919, 13 июн.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида сингармонизм // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, № 4.

Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

Эрматов И. Ўзбек тилшунослиги терминларининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2019.

Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг таракқиёти ва ёзув масаласи. –Тошкент. 1979.

Якубовский А. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. –Тошкент: ЎзФАН. 1941.

Янгибоев Н. ХХ асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни (“Маориф ва ўқитғувчи” журнали материаллари асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Қарши, 2019.

Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Бухоро. 1999.

Қосимов Б. Танланган асарлар. II жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2022.

Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1993.

Қўчқортоев И., Ҳожиев А., Ёқубов О., Маҳмудов Н., Бегматов Э., Миртожиев М., Жабборов А., Рафиев А., Мадвалиев А. Тилимиз жозибасининг тилсими // Халқ сўзи. 1993 йил 28 июл.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, лексикология, Морфология. –Тошкент. 1966.

Ozərbaycan tilidəgi ədəbiyyatlar

“Bəkir Çobanzadə və Türkölogiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 31 may 2013-cü il. –Bakı. 2013.

Babayev A. Bəkir Çobanza (Monografiya). –Bakı: “Şərq-Qərb”. 1998. 312 s.

Bayramov R. Bəkir Çobanzadə və əlifba məsələsi // “Bəkir Çobanzadə və Türkölogiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 31 may 2013-cü il. –Bakı. 2013.

Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş. Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) // Respublika elmi konfransının materialları. 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” –Bakı. 2016.

Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. –Bakı: Şərq-qərb. 2007.

Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. –Bakı: Şərq-qərb. 2007.

Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. –Bakı: Şərq-qərb. 2007.

Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. –Bakı: Şərq-qərb. 2007.

Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. –Bakı: Şərq-qərb. 2007.

Çobanzadə B. Türkcənin səs uyuşması qanunu // “Yeni yol” qəzeti, 1924, 7 noyabr, № 36, 16 noyabr, № 37.

Əzizov E. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında // Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018.

Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 2.

Hacıyev T. I Türkoloji Qurultayda Çobanzadənin fəaliyyəti // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları. 31 may 2013-cü il.

Hayri Ataş. Selim Rafik Refi’oğlu’nun Bəkir Çobanzadə’ye cavabı və itirazları // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları. 31 may 2013-cü il.

I Türkoloji Qurultayın 90 illitin yubileyinə həsr olunmuş. “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (I hissə) Bakı, 14-15-noyabr 2016-cı il. –Bakı: “Elm və təhsil”. 2016.

İbrahimov E. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. –Bakı: Elm və Təhsil. 2018.

Məmmədov E. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbası məsələsi // Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı. 2018.

Türk tilidagi tilidagi adabiyotlar

Hatice Şirin User. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı sistemleri. –Ankara: Akçağ A.Ş. 2006.

Hudayberdiyev J. Özbək edebî dilində səs uyumunun yok edilişi // O‘zbekiston: til va madaniyat. 2022. № 4(1),

Hudoyberdiyev C. Özbeçede səs uyumunun yok edilişi // Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi. –Ankara. 1998. № 5.

Necip Fazıl Kısakürek. Moskov. –Ankara: Büyük doğu. 1992.

Şimşir B. Azərbaycan'da Türk Alfabeti tarihçe. –Ankara. 1991.
Şimşir B. Türk Yazı Devrimi. –Ankara. 1992.
Ömer Seyfettin. Dil Konusunda Yazılar. Bütün eserleri 13. –
İstanbul: Bilgi Yayınebi.

Ingliz tilidagi adabiyotlar

Bocon E. Central Asians Under Russian Rule. –New York, 1966.

Castagne J. Latinisation de l'Alphabet Turk dans les Republiques Turko-Tatares de l' U.R.S.S. // Revue des Etudes Islamiques. 1927.Cahier III, –Paris. 1927.

Castagne J. Le Congres de Turkologie de Bokou, en Mars 1926. // Revue de Vonde Musulman, LXIII, ler trimestre. 1926. –Paris. 1926.

Henze, Paul. 1956. Polities and Alphabets in Inner Asia. // Royal Central Asian Journal. XLIII. S. 30.

Toynbee A. The Adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918-28). Surey of international Affairs. 1928. –London. 1929.

Rus tilidagi adabiyotlar

Абдуллаев Ф. А. К истории утраты сингармонизма в узбекском языке // Тюркское языкознание материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. –Ташкент. Фан. 1985.

Абдуллаев Ф.А. Фонетика харезмских говоров. –Ташкент. Фан. 1967.

Алиев У. Знаменительная дата в истории культурной революции // Революция и письменность. –М.,: “Власть советов”. 1932. № 4-5 (14-15).

Алфавит октября. –М.-Л. 1934.

Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. –Ташкент.

Байбулатов Дж. Чагатаизм – пантуркизм в узбекской литературе. Москва-Ташкент: Объединение Государственных Издательств Среднеазиатское отделение 1932.

Базиянц А.П. В.А.Гордлевский и реформа письменности тюркских языков. СТ. –Баку. 1976. № 5.

Базиянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. – М.: Наука. 1979.

Бамматов З.З. К вопросу о письменности кумыкского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –Москва, 1972.

Байтурсынулы А. Избранные сочинения. –Астана, 2022.

Биишев А. О башкирском алфавите // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – Москва, 1972.

Боровков А. По поводу теории иранизации узбекского языка // Известия академии наук УзССР. 1955. № 8.

В.С. Первый всесоюзный тюркологический съезд // Новый Восток. –М., 1926. № 12.

Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Гафаров Б. Алфавит крымско-татарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М., 1972.

Грамматика азербайджанского языка // Под общ. Ред. М. Ш. Ширалиева и Э.В.Севортяна. –Баку: Елм, 1971.

Грамматика современного якутского литературного языка. –М.: Наука, 1982.

Грамматика хакасского языка // Под ред. проф. Н.А.Баскакова. –М.: Наука, 1975.

Дмитриев И. (Кельд). Реформа или революция в строительстве алфавитов СССР // Революция и письменность. – М. 1932. № 1-2(11-12).

Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М.: Наука. 2008.

Жирков Л. К реформе алфавитов восточных народностей // Новый Восток. –М., 1925. № 10-11.

Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –Москва, 1972.

Ибрагимов С.И. Орфография узбекского языка. Орфография тюркских литературных языков СССР, –М.: Наука, 1973.

Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. –Казань : Тип. Ун-та, 1883.

Исаев М.И Языковое строительство в СССР –М.: Наука. - 1979.

Исмаилова Г. К истории азербайджанского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Камчин-Бек А. Победа Нового Алфавита в СССР // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930. –С. 101-126.

Каримуллин А. Татарский алфавит: обратно к латинице // Комсомолец Татарии. 1991. 24 май.

Кенисбаев С., Мусабаев Г., Неталиева Х. Об алфавите казахского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Коджаоглу Т. К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке // Түркология. –Түркістан. 2017.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. 1946.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л.: Наука, 1980.

Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР 1917-1967. – Москва, 1968.

Краткие тезисы для доклада о работе ЦКНУА: Об организационном оформлении вопроса нового узбекского алфавита // Центральный Архив Академии наук Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 1, ед. хр. № 2, индекс 1112.

Кудайбергенов С. Совершенствования и унификации алфавита киригизского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –Москва, 1972.

Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: Издание В.Ц.К. Х.Т.А. 1930.

Курбатов Х. Алфавит татарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – Москва, 1972.

Левин И. Материалы к политике царизма в области письменности „инородцев” // Культура и письменность Востока. Книга IV. –Баку: Издание В.Ц.К. Х.Т.А. 1931.

Луначарский А. Латинизация русской письменности // Красная Газета, 1930 г. 6-7 январь, № 5 и 6

Луначарский А. Латинизация русской письменности. Материалы по вопросу о латинизации русской письменности // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: Издание В.Ц.К. Н.Т.А. 1930.

Монгуш Д.А. Тувинский алфавит и его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –Москва, 1972.

Мусабаев К.М. Грамматика караимского языка. –М.: Наука, 1964.

Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. –Москва. 1965.

Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 г.г. –Уфа, 1998.

Насыров Д.С. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. –М. 1982

Панов М.В. Теория фонем Н.Ф.Яковлева и создание новых письменностей в СССР // Народы Азии и Африки. –М. 1974. № 4.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). –Баку 1926.

Петров Н. Алфавит якутского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Петров Н. Чувашский язык. У совершенствование алфавита и орфографии... // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. —М. 1982.

Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. —М.: Наука, 1964.

Поливанов Е. За марксистское языкознание. —М.: “Федерация”. 1931.

Поливанов Е. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение, —Ташкент, 1922, № 1.

Поливанов Е. Невозможно молчать // Правда Востока, —Ташкент, 1928, 22 октября.

Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография. Спорные вопросы киригзской графики и орфографии // Бюллетень Средне-Азиатского государственного университета, —Ташкент, 1924, № 7.

Поливанов Е. О происхождение названия Ташкента // В.В.Бартольд туркестанские друзья, ученики и почитатели. —Ташкент, 1927, —С. 395-400.

Поливанов Е. Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР // Новый Восток. —М. 1928. № 23-24.

Поливанов Е. Проект латинского шрифта узбекской письменности // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского государственного университета. —Ташкент, 1924, № 6.

Поливанов Е. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. —Ташкент, 1933.

Поливанов Е. Этнографическая характеристика узбеков, вып I. Происхождение и наименование узбеков, —Ташкент, 1926.

Резолюция. совещания при Научном Совете ВЦК НА по вопросу о литературном узбекском языке и его орфографии. (По докладу т. Хашимова).

Саидвакасов Г. Алфавит литературного языка советских уйгуров // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. —Москва, 1972.

Сердюченко Г. Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры. А.Г.Мадиев. Тушко-чеченский-русский словарь с предисловием. М.Мамакаева, стр.

1-59, ц. 50 к. Издательство Чечнациздата, 1932 г. // Письменность и революция. Сборник I. –М.-Л.: Издание ВЦК НА. 1933.

Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Грамматика. –М.: Наука, 1969.

Соттаев А. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Сталин И. О национальном вопросе и национальной культуре (Из политотчета и заключительного слова т. Сталина на XVI партъезде.) // Культура и письменность Востока. Книга VII – VIII, –М. 1931.

Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года. –М. 1927.

Стенографический отчет третьего пленума Всесоюзного Центрального комитета нового тюркского алфавита (18-23 декабря 1928 г.) –Казань, 1928.

Суразакова Н., Тыбыкова А., Чумакаева М. Алтайский язык. К вопросу об усовершенствовании письменности // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. –М. 1982.

Тезисы методологического сектора НИЯЗ. Принципы унификации алфавитов // Революция и письменность. –М. 1932. № 1-2(11-12).

Тукан Б. Письменность гагаузского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Тыбыкова А. Об усовершенствовании и унификации алфавита алтайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Хабичев М.А. Языки народов Карачаево-Черкесский АО. Алфавиты и орфографии языков народов Карачаево-Черкесской АО. // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. –М. 1982.

Хансуваров И. Латинизация – орудие Ленинской национальной политики. –М. 1932.

Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии // Революция и письменность. № 1(16). –М. 1933.

Чанков Д. Создание и усовершенствование хакасского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Чарыяров Б. Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. –М. 1972.

Чобан-Заде. Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // Культура и письменность Востока. Книга III-я. –Баку. 1928.

Чобанзаде Б. Деятельность Научного Совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л. 1970.

Юдахин К. Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка // Культура и письменность Востока. Книга IV. –Баку: Издание В.Ц.К. Н.Т.А., 1929.

Яковлев Н. За латинизацию русского алфавита // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930.

Яковлев Н. Задачи Института Востоковедения на Союзном Востоке // Новый Восток. –М. 1924. 5.

Яковлев Н. Итоги латинизации алфавита на Северном Кавказе и в Дагестане. Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. –М.-Л. 1934.

Яковлев Н. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // Культура и письменность Востока. Книга III. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1928.

Яковлев Н. О принципах построения орфографии в национальных языках // Культура и письменность Востока. Книга VII-VIII. –М.: Всесоюзного Центрального Комитета Нового Алфавита при Президиуме ЦИК СССР. 1931.

Яковлев Н. О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов. Революция и письменность. Сборник № 2. –М.: ВЦК НА. 1936.

Яковлев Н. Проблема национальной Письменности восточных народов СССР. В борьбе за новый тюркский алфавит. –М.: Научной Ассоциации Востоноведения при ЦИК СССР. 1926.

Яковлев Н. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР // Новый Восток. – М., 1925. № 10-11.

Яковлев Н. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР // Новый Восток. –М. 1925. № 10-11.

Яковлев Н. Проблема национальной Письменности восточных народов СССР. В борьбе за новый тюркский алфавит. –М: Научной Ассоциации Востоноведения при ЦИК СССР. 1926.

Яковлев Н. Развитие национальной письменности у восточных народов Советского Союза и зарождение их национальных алфавитов // Революционный Восток. –М.: Коммунистического университета трудящихся Востока имени И.В.Сталина. 1928. № 3.

Яковлев Н. Унификация алфавитов для горских языков Северного Кавказа // Культура и письменность Востока. Книга VI. –Баку: В.Ц.К. Х.Т.А. 1930.

ЦГАОР, ф. 1318, оп. I д. 1700.

Tatar tilidagi adabiyotlr

Ардаширов Ж. Телебез яшасен дисәк... // Шәһри Казан, 1992. 20 ноябрь.

Зәкиев М. “Яңалиф”не торгызу юлында // Социалистик Татарстан, 1990. 23 ноябрь.

Зәкиев М. Телләр уртак, хәрәфләр дә уртак булсын // Татарстан хәбәрләре. 1992. 11 гыйн.

Кәримуллин Ә. Тел – милләтнең сакчысы. –Казан: Татарстан китап нәшрияты. 1997.

Кәримуллин Ә. Язуыбыз һәм графикабыз. Мәгариф. 1991. № 7.

Курбатов Х. “Ватаным Татаристан”, 1992. 30 октябрь.

Курбатов Х. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы. —Казан. 1967.

Миңнуллин Ж. Латин әлифбасы // Казан утлары, 1991. № 2, Социалистик Татарстан, 1989, 29 июнь.

Хаков В. Мәстәкылыккә ярдәмгә — латин әлифбасы // Татар иле. 1992. № 1.

Шәһри Казан, 1992, 3 декабрь.

Qirg'iz tilidagi adabiyot

Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыргы кыргыз тили. —Френзе: Мектеп, 1978.

Qozoq tilidagi adabiyot

Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. —Алматы: Мектеп, 1971.

Сыздыкова Р. Ахмет Байтұрсынов. —Алматы: Қазақ ССР “Білім” қоғамы, 1990.

Boshqird tilidagi adabiyot

Хәзерге башкорт теле // Ред. З.Ф.Ураксин, К.Ғ.Ишбаев. —Өфө: БКН, 1980.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Chorizm davri til va alifbo siyosati.....	9
Yagona alifbo, umumiy til yaratish siyosati.....	17
Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy tillardagi singarmonizmning muhokamasi	27
Butunittifoq yangi turk alifbosi Markaziy qo‘mitasining I plenumida turkiy tillardagi singarmonizmning muhokama qilinishi	32
Rus alifbosini lotinlashtirish masalasining kun tartibiga qo‘yilishi va uning bosh maqsadi.....	45
O‘zbek adabiy tilidagi singarmonizm qonuni haqidagi turli qarashlar	54
O‘zbek adabiy tili singarmonizmga yuz foiz amal qilishi tarafdorlari	60
O‘zbek adabiy tili singarmonizm bo‘lmagan eroniylashgan shevalar asosida tuzilishi tarafdorlari.....	64
O‘zbek tilidagi singarmonizm va unlilar to‘g‘risidagi E.Polivanov qarashlarining inkor qilinishi	71
O‘zbek tilida eroniylashgan shevaning yo‘qligi.....	75
O‘zbek adabiy tilidagi ayrim so‘zlar singarmonizmga bo‘ysundirilmasligi tarafdorlari	79
1929-yil may oyida Samarqandda o‘tkazilgan Til-imlo konferensiyasida alifbo, imlo va singarmonizm masalalarining muhokamasi.....	84
O‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi va unli tovushlarni bildiradigan harflar sonining qisqartirilishi	89
Alisher Navoiy asarlaridagi unli tovushlar tadqiqi haqida	98
Xulosa.....	111
Ilovalar	115
Hoshim O. Yangi alifbomizning chiqishi	115
Otajon. Boku plenumi natijasi	117
Fitrat. Imlo kanferensiyasi munosabati bilan	120
Singarmo‘nizmchi. Yana til-imlo masalasi ustida	123
Botu. Til va imlomiz to‘g‘risida bir necha so‘z	125
Поливанов Е. Невозможно молчать	128
Ramz M. Muhim ilmiy kanfirinsiya oldidan	132

Elbek. Til-implomiz ustida	133
Elbek. Til-implomiz ustida	137
Elbek. Til-implomiz ustida	141
Yo'ldosh Y. Imlo va yozuvimizni soddalashtirish tevaragida.....	146
Omon Y. Imploda yengillik uchun. Singarmo'nizm asosiy qonun bo'lmasin.....	151
Zohiriy A. Til va imlo maslasi.....	157
Tohiriy I. Til, alifbe va yozuv masalalari.....	161
Shokir Rahim. Imlo masalasida bir-ikki so'z.....	164
Хашимов А. Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии.....	166
Резолюция. Совещания при Научном Совете ВЦК НА по вопросу о литературном узбекском языке и его орфографии (По докладу т. Хашимова)	178
Tohiriy I. O'zbek adabiy tilining orfografiyasi to'g'risida ba'zi bir mulohazalar (mubahasa yo'li bilan)	183
Rahimiy Sh. Imlo anarxiyasiga xotima berilsin	188
Ibrohim T. O'zbek tilining birlashkan imlo pro'ekti to'g'risida ba'zi mulohazalar	197
Hoshimov O. O'zbek yangi adabiy tili va uning imlosi haqida ...	204
Tursun U. O'zbek tilining imlosini qulaylashtiruv yo'lida	218
Abdullayev F. Alisher Navoiy asarlari tilida unli tovushlar uyg'unligi masalasiga doir.....	224
Mahmudov A. Tilda singarmonizm, urg'u va tovush sistemasining o'zaro munosabati	231
Абдуллаев Ф.А. К истории утраты сингармонизма в узбекском языке.....	236
Qo'chqortoyev I., Hojiyev A., Yoqubov O., Mahmudov N., Begmatov E., Mirtojiyev M., Jabborov A., Rafiyev A., Madvaliyev A. Tilimiz jozibasining tilsimi	240
Umarov E. Kim haq ...?	244
Shoabdurahmonov Sh. O'zbek tilida singarmonizm.....	248
Otamirzayeva S. "A" yumshoqmi yo qattiq..? (Umumturkiy bir masala xususida).....	253
Xudoyberdiyev J. Masalaning tarixiga qaraylik.....	258
Umarov E. Singarmonizm nima?.....	261
Safarov M. Tilshunoslikdagi bir bahsli qarash haqida	262

Yusuf B. Lugʻat maʼlumotlari doim ham ishonshli manbami?	267
Mengliyev B, Azimov I. Jadidlar oʻzbek tilidagi unlilar haqida ...	290
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	304

Jo'ra Xudoyberdiyev

O'ZBEK ADABIY TILIDAN SINGARMONIZMNING CHIQARILISHI

Monografiya

Monografiya muallifning tahririda taqdim etilgan.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 21.08.2024.

“Cambria” garniturası. Qog'oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog'i 16,8. Shartli bosma taboq 18,9.

Adadi 150 nusxa. ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10

